O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

6-son (iyun 2026)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2026

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),

ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),

ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

ATAMURATOV Alimardon Abdrimovich, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),

ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),

DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),

HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),

IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (RANCH texnologiya universiteti),

JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (UrDU),

JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),

MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),

NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

OTAJANOVA Manzura Omanbayevna, filologiya fanlari doktori, professor (Renessans Ta’lim universiteti)

OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),

PRIMOV Azamat Iskandarovich, filologiya fanlari doktori, professor (UrDU),

QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),

SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),

SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),

XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (RANCH texnologiya universiteti),

YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),

O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),

G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

SHOMIRZAYEV Maxmatmurod, pedagogika fanlari doktori, professor (TerDU)

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL

OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 6-son (iyun 2026)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikat-siyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

Boboyev Akramjon Yo‘ldoshboyevich (Andijon davlat universiteti, DSc, dotsent;
E-mail: aboboevscp@gmail.com),
Ibrohimov Ziyodjon (Andijon davlat Texnika instituti Ta’lim sifati nazorati bo‘limi bosh mutaxassisi),
Rafikov Avaz Karimjonovich (O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Yadro fizikasi instituti),
Numonjonova Gulxayo Ismoiljon qizi (Andijon davlat universiteti talabasi;
E-mail: gulhayo88888@gmail.com),
Arabboyeva Moxirabonu Murodil qizi (Andijon davlat universiteti talabasi;
E-mail: arabbayevamohir3@gmail.com)

RODIY (RH) BILAN LEGIRLANGAN KREMNIYDA ZARYAD TASHUVCHILARNING SOCHILISH MEXANIZMLARI VA ELEKTROFIZIK XOSSALARI TADQIQI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada bor bilan legirlangan neytron-transmutatsion kremniyga rodiy atomlari kiritilganda elektrofizik xossalar va zaryad tashuvchilar sochilishi o‘rganildi. Rh diffuziyasi qo‘shimcha energetik sathlar, kompensatsiya jarayonlari va harakatchanlik o‘zgarishlarini yuzaga keltirishi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *rodiy bilan legirlangan kremniy, neytron transmutatsion legirlangan kremniy, bor bilan legirlash, zaryad tashuvchilar.*

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ РАССЕЯНИЯ НОСИТЕЛЕЙ ЗАРЯДА И ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВ КРЕМНИЯ, ЛЕГИРОВАННОГО РОДИЕМ (RH)

Аннотация*. В статье исследованы электрофизические свойства и механизмы рассеяния носителей заряда в нейтронно-трансмутационно легированном бором кремнии при введении атомов родия. Установлено, что диффузия Rh формирует дополнительные энергетические уровни, вызывает компенсационные процессы и изменяет подвижность носителей.*

Ключевые слова: *кремний, легированный родием, нейтронно-трансмутационно легированный кремний, борное легирование.*

INVESTIGATION OF CHARGE CARRIER SCATTERING MECHANISMS AND ELECTROPHYSICAL PROPERTIES IN RHODIUM (RH)-DOPED SILICON

Annotation. *This paper investigates electrophysical properties and charge-carrier scattering mechanisms in boron-doped neutron-transmutation silicon after rhodium incorporation. Rh diffusion was found to form additional energy levels, induce compensation processes, and change carrier mobility, which is important for controlling silicon materials.*

Keywords. *Rhodium-doped silicon, neutron transmutation doped silicon, boron doping, charge carriers.*

Kirish. Ma’lumki, bugungi kunda neytron transmutatsion legirlangan kremniy (NLK) mikroelektronika sohasida muhim materiallar sinfiga kiradi. NLK texnologiyasida kremniydagi ^{30}Si izotopi neytron tutib, ^{31}Si orqali ^{31}P ga aylanadi va bu jarayon yuqori darajada birjinsli donor taqsimotini ta’minlaydi [1]. Aynan shu sababli NLK yuqori sifatli quvvat yarimo‘tkazgichlari va yuqori kuchlanishli asboblar uchun qimmatli baza materiali sifatida keng qo‘llaniladi. Bor bilan legirlangan NLKda esa vaziyat yanada murakkablashadi, bir tomondan, bor akseptorlari p-tip o‘tkazuvchanlikni belgilasa, ikkinchi tomondan, neytron transmutatsiyasi va keyingi termik ishlov jarayonlari donor tabiatli markazlar, radiatsion nuqsonlar va kompensatsiya effektlarini yuzaga keltirishi mumkin [2]. Shuning uchun bor bilan legirlangan NLKda har qanday qo‘shimcha o‘tish metall kirishmasi nafaqat yangi energetik sathlarni, balki mavjud akseptor-donor muvozanatini ham o‘zgartiradi.

Bir qator adabiyotlarda [3-5] NLK kremniyda radiatsiyadan keyin nuqsonlar hosil bo‘lishi, ularning keyinchalik termik tiklanishi va bor bilan bog‘liq juda sayoz akseptor holatlar yuzaga kelishi qayd etilgan. Xususan, neytron transmutatsion legirlangan kremniyda ba’zi akseptor markazlari borning kristall panjarasidagi holati va nuqsonlar bilan bog‘langan komplekslari bilan tushuntirilgan. Bu esa bor bilan legirlangan NLKda zaryad tashuvchilar transporti oddiy akseptor ionlanishi bilangina emas, balki nuqson-komplekslar, kompensatsiya va lokal holatlar spektri bilan ham belgilanishini ko‘rsatadi [6]. Demak, Rh bilan qo‘shimcha legirlash shunday tizimda yana bir elektr faol omil sifatida namoyon bo‘lib, bor akseptorlari, neytronli ishlovdan keyingi nuqsonlar va Rh markazlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganishni talab qiladi.

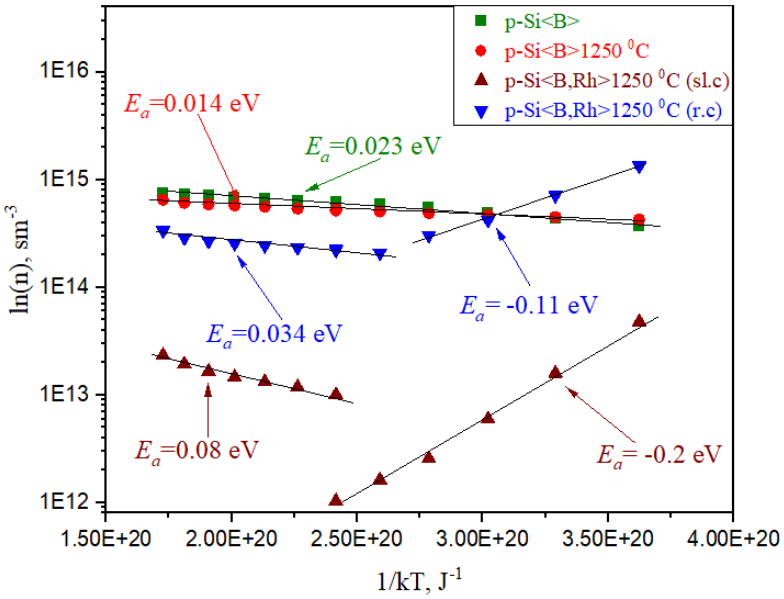
Shu bois ushbu tadqiqotning dolzarbligi Rh bilan legirlangan, bor tutuvchi NLK asosidagi kremniyda energetik sathlar tabiatini, kompensatsiya jarayonlarini va zaryad tashuvchilar harakatchanligini cheklovchi asosiy sochilish mexanizmlarini aniqlash bilan belgilanadi. Bunday tadqiqotlar nafaqat fundamental nuqtai

nazardan, ya'ni, Rh atomining kremniy taqiqlangan sohasidagi holati, uning bor va radiatsion nuqsonlar bilan o'zaro ta'siri, hamda temperaturaga bog'liq transport mexanizmlarini tushunish uchun, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Shu munosabat bilan mazkur ishning maqsadi bor bilan legirlangan NLK asosidagi kremniyda Rh atomining elektr faol holatini, uning taqiqlangan sohadagi energetik sathlarini va zaryad tashuvchilar harakatchanligiga ta'sirini aniqlashdan iborat.

Namunalar va tadqiqot usullari. Rh atomlarini kremniyga kiritish jarayoni gaz fazasidan diffuziya usulida amalga oshirildi. Bu usulda vakuumli ampulalarda rodiy atomlari kristall panjarasiga diffuziya qilib kirib, yangi tuzilmalar va fazaviy o'zgarishlar shakllantirishi mumkin. Amaliy jarayonda 1250°C haroratda 5 soat davomida ishlangani, rodiy atomlarining kremniydagi mikro- va makroskopik o'zgarishlarni o'rganish uchun optimal sharoitlarni yaratdi. Namunalarning turli sovitish rejimlari eksperimental tuzilishning muhim qismi hisoblanadi, chunki bu rejimlar tuzilmaviy va fazaviy o'zgarishlarning turli dinamikasini ko'rsatadi. Sekin sovitish (sl.c., θ=5÷10 oS/min) jarayonida, material bo'ylab haroratning asta-sekin taralishi natijasida, kristall panjarasida ko'proq mikrokuchlanishlar va fazaviy mukammallashishlar o'zgarishi mumkin. Tez sovitish (r.c., θ=250÷300 oS/min) rejimida esa kremniy va legirlovchi atomlar orasida diffuziya tezlashadi, bu esa yangi nanostrukturali fazalarning shakllanishini olib kelishi mumkin.

Tayyorlangan namunalarning elektrofizik xossalarini tadqiq qilish maqsadida MS-7000 Xoll qurilmasidan foydalanildi. Ushbu qurilma yordamida 200÷420 K harorat oralig'ida namunalarning solishtirma qarshiliulari, zaryad tashuvchilar konsentratsiyalari hamda ularning harakatchanliklari aniqlandi. Tajriba jarayonida olingan eksperimental natijalarni tizimlashtirish, ularga matematik va grafik ishlov berish, shuningdek, turli namuna parametrlarini qiyosiy tahlil qilish uchun OriginPro2022 dasturiy ta'minoti qo'llanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlillari. 1-rasmda p-turdagi kremniy namunalari uchun zaryad tashuvchilar konsentratsiyasining temperaturaga bog'liqligi, ya'ni ln(p)ning 1/kTga bog'liqligi keltirilgan.

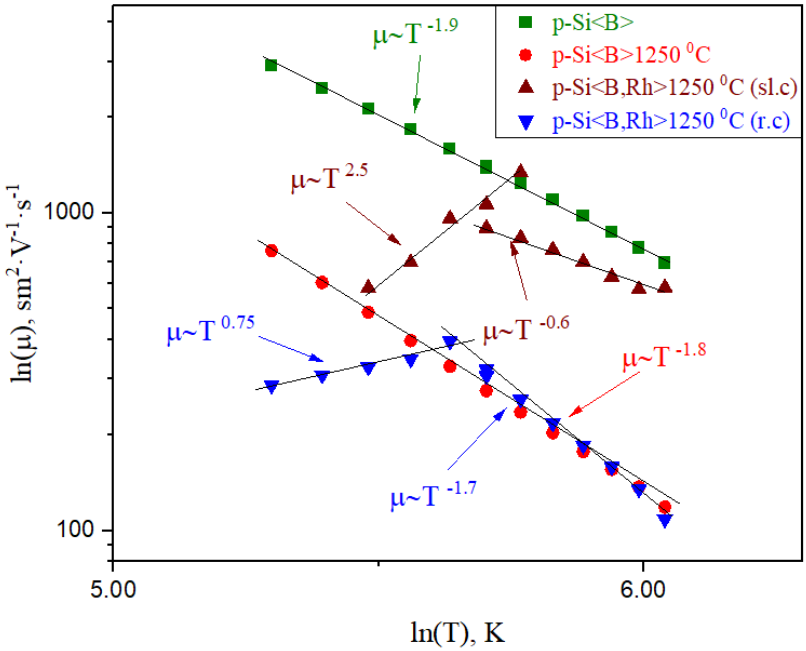
1-rasm. Boshlang'ich n-Si<B> namunasi (yashil chiziq), 1250°Cda ishlov berilgan n-Si<B> 1250°C namunasi (qizil chiziq), 1250°Cda ishlov berilib, sekin sovitilgan n-Si<B,Rh> namunasi (jigarrang chiziq), 1250°Cda ishlov berilib, tez sovitilgan n-Si<B, Rh> namunasi (ko'k chiziq).

Mazkur bog'lanishning turli chiziqli sohalari asosida namunalarda bir nechta aktiv energetik holatlar mavjudligi aniqlandi. Boshlang'ich KDB-10 da E_a = 0.023 eV va nazorat namunasi sifatida olingan E_a = 0.014 eV qiymatlar aniqlandi (1-rasm, yashil va qizil rangli chiziqlar). Ushbu qiymatlar borning sayoz akseptor holatlari bilan bog'liq bo'lib, p-turdagi o'tkazuvchanlikning asosiy manbai bor akseptorlari ekanini ko'rsatadi [7]. Biroq NLK sharoiti hisobga olinganda, 0.014 eV atrofidagi juda sayoz sath faqat borning oddiy akseptor holati emas, balki neytronli ishlovdan keyin saqlanib qolgan zaif radiatsion nuqsonlar yoki bor–defekt tabiatli komplekslar bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin [8].

1250°Cda Rh bilan legirlangan va sekin sovitilgan p-Si⟨B,Rh⟩ (s.l.c) namunasida E_a = 0.08 eV va E_a = 0.034 eV qiymatlar olindi (1-rasm jigarrangli chiziq). 0.034 eV qiymat bor akseptor sathiga yaqin bo'lsada, u nazorat namunasidagi qiymatlardan kattaroq. Bu holat Rh kiritilishi natijasida bor atrofidagi lokal potensial muhit o'zgarganini, shuningdek, NLKga xos donor-kompensatsiya fon ichida akseptor holatining

samarali chuqurligi ortiganini ko‘rsatadi [9]. 0.08 eV qiymat esa Rh ishtirokida hosil bo‘lgan chuqurroq defekt markaziga mos keladi [10]. Ilmiy nuqtayi nazardan bu sath Rh atomlarining bor, vakansiya yoki neytronli ishlovdan keyingi radiatsion nuqsonlar bilan hosil qilgan kompleks holati sifatida talqin qilinishi mumkin.

1250°Cda Rh bilan legirlangan va tez sovitilgan p-Si⟨B,Rh⟩ 1250°C (r.c) namunasida E_a = 0.11 eV va E_a = 0.20 eV qiymatlar aniqlandi (1-rasm ko‘k rangli chiziq). Bu qiymatlar Rh kiritilishi va tez sovitish natijasida kristallda yanada chuqur lokal energetik holatlar shakllanganini ko‘rsatadi [11]. NLK sharoitida tez sovitish yuqori haroratdagi muvozanatsiz konfiguratsiyalarni saqlab qoladi, ya’ni Rh atomlari radiatsion nuqsonlar, vakansiyalar va bor akseptorlari bilan kuchli bog‘langan komplekslar hosil qilib ulguradi [12]. Natijada 0.11 eV, ayniqsa, 0.20 eV kabi chuqur sathlar paydo bo‘ladi. Bunday chuqur sathlar zaryad tashuvchilarni tutib qoluvchi markazlar sifatida namoyon bo‘lib, konsentratsiya va harakatchanlikka kuchli ta’sir ko‘rsatadi [13]. Zaryad tashuvchilar harakatchanligining temperaturaga bog‘liqligi kremniyda qaysi sochilish mexanizmi ustunligini aniqlashning muhim usuli hisoblanadi. Bor bilan legirlangan NLKda bu bog‘liqlikni tahlil qilish ayniqsa muhim, chunki bunday muhitda bir vaqtning o‘zida bor akseptorlari, neytronli ishlovdan keyingi nuqsonlar, transmutatsion donorlar va Rh atomlari ishtirok etadi. Shu sababli 2-rasmda harakatchanlikning temperaturaga bog‘liqligi o‘rganildi.

2-rasm. Boshlang‘ich n-Si<B> namunasi (yashil chiziq), 1250°Cda ishlov berilgan n-Si<B> 1250°C namunasi (qizil chiziq), 1250°Cda ishlov berilib, sekin sovitilgan n-Si<B,Rh> namunasi (jigarrang chiziq), 1250°Cda ishlov berilib, tez sovitilgan n-Si<B, Rh>namunasi (ko‘k chiziq).

Sekin sovitilgan p-Si⟨B,Rh⟩ namunasida harakatchanlik ikki temperatura sohasida tahlil qilindi. Past temperaturalar sohasida (200÷280 K) $\mu \sim T^{2.5}$ qonuniyati kuzatildi (2-rasm, jigarrangli chiziq). Ushbu kuchli musbat qiyalik zaryad tashuvchilar harakatining asosan ionlashgan aralashmalar, Rh bilan bog‘liq defekt-komplekslar va NLKga xos radiatsion nuqson klasterlari ta’sirida cheklanayotganini ko‘rsatadi [14]. Oddiy borli kremniyda bunday yuqori darajali ko‘rsatkich odatda kuzatilmaydi. Demak, past temperaturalarda Rh markazlari bor akseptorlari va NLK nuqson fonida qo‘shimcha sochilish potensiallarini hosil qiladi. Sekin sovitish sababli nuqsonlarning ma’lum qismi muvozanatlashgan bo‘lsa-da, ularning bir qismi elektr faol sochilish markazlari sifatida saqlanib qoladi [15].

Yuqori temperaturalar sohasida (300÷450 K) $\mu \sim T^{-0.6}$ bog‘liqlik kuzatildi. Manfiy qiyalik yuqori haroratlarda fononli sochilish mexanizmi ustunlik qila boshlashini ko‘rsatadi. Biroq -0.6 qiymat klassik kremniyda panjara tebranishlari uchun kutilgan -1.5dan kichik. Bu yuqori temperaturalarda ham Rh–defekt komplekslari va NLKdagi lokal buzilishlar ta’siri saqlanib qolayotganini bildiradi, ya’ni fononli sochilish sof holda emas, balki defektli muhitda kechmoqda.

Tez sovitilgan p-Si⟨B,Rh⟩ namunasida harakatchanlikning kamayishi yanada sezilarli bo‘ladi (2-rasm, ko‘k rangli chiziq). Bu holat Rh atomlarining kristall hajmi bo‘ylab notekis taqsimlanishi, tez sovitish natijasida muvozanatsiz defekt konfiguratsiyalarning saqlanib qolishi va NLKga xos nuqsonlar bilan birga-

likda qo‘shimcha potensial to‘siqlar hosil bo‘lishi bilan tushuntiriladi. Bunday muhitda zaryad tashuvchilar uchun erkin harakatlanish yo‘llari qisqaradi, lokal elektr maydonlar kuchayadi va harakatchanlik sekin sovitilgan namunaga nisbatan pastroq bo‘ladi. Olingan natijalar Rh bilan legirlangan borli NLKda zaryad tashuvchilar transporti klassik yarimo‘tkazgich modelidan sezilarli darajada farq qilishini ko‘rsatadi. Oddiy holda past temperaturalarda ionlashgan aralashmalardan sochilish uchun $\mu \sim T^{1,5}$, yuqori temperaturalarda esa fononli sochilish uchun $\mu \sim T^{-1,5}$ kabi qonuniyatlar kutilsa, ushbu tadqiqotda sekin sovitilgan namuna uchun $\mu \sim T^{2,5}$ va $\mu \sim T^{-0,6}$ qiymatlari kuzatildi. Bu og‘ishlar Rh atomlarining NLK muhitida oddiy nuqtaviy kirishma sifatida emas, balki ko‘p komponentli defekt tizimining bir qismi sifatida ishtirok etayotganidan dalolat beradi.

Past temperaturalardagi $T^{2,5}$ bog‘liqlikni bor akseptorlari, neytronli ishlovdan keyingi donor-kompensatsiya markazlari va Rh bilan bog‘liq komplekslarning umumiy ta’siri bilan tushuntirish mumkin. NLKda neytronli ishlovdan keyin saqlanib qolgan radiatsion nuqsonlar termik ishlovda to‘liq yo‘qolmasligi mumkin. Agar shu muhitga Rh kiritilsa, u bor, vakansiya va radiatsion nuqsonlar bilan o‘zaro ta’sirlashib, lokal potensial to‘siqlari katta bo‘lgan markazlar hosil qiladi. Natijada zaryad tashuvchilar faqat kulon sochilishiga emas, balki klasterlar va lokal notekisliklar tufayli qo‘shimcha to‘siqli sochilishga ham duch keladi. Shu sababli klassik $T^{1,5}$ o‘rniga yanada katta $T^{2,5}$ ko‘rsatkichi kuzatiladi.

Yuqori temperaturalarda $\mu \sim T^{-0,6}$ qonuniyat panjara tebranishlari ta’siri ortib borayotganini anglatadi, ammo bu qiymat klassik -1.5dan ancha farq qiladi. Bu esa fononli sochilishning sof shaklda emas, balki Rh–defekt markazlari mavjud bo‘lgan murakkab muhitda namoyon bo‘layotganini ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, harorat oshishi bilan fononlar roli kuchayadi, lekin Rh bilan bog‘liq lokal markazlar va NLK nuqsonlari hanuz transportga ta’sir qilishda davom etadi.

Nazorat namunasida 0.023 eV va 0.014 eV kabi sayoz sathlar kuzatilgan bo‘lsa, Rh kiritilgan namunada 0.08, 0.11 va ayniqsa 0.20 eV kabi chuqurroq holatlar paydo bo‘ladi. Bu Rh kiritilishi NLKdagi mavjud nuqsonlar fonida yangi elektr faol markazlar va komplekslarni shakllantirishini anglatadi. Sekin sovitishda ushbu markazlar nisbatan barqaror va qisman neytrallashgan holatga o‘tishi mumkin, shu sababli harakatchanlik yuqoriroq bo‘ladi. Tez sovitishda esa yuqori haroratdagi muvozanatsiz konfiguratsiyalar saqlanib qoladi va bu Rh atomlarining notekis taqsimlanishi hamda chuqur defekt-komplekslarning ko‘payishiga olib keladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda bor bilan legirlangan NLK asosidagi p-turdagi namunalarda Rh atomlarining kiritilishi natijasida yuzaga keluvchi elektrofizik o‘zgarishlar, zaryad tashuvchilarning aktivatsiya xususiyatlari va sochilish mexanizmlari tahlil qilindi.

Rh bilan legirlash p-Sining, ayniqsa, bor bilan legirlangan NLKning, kompensatsiya darajasini o‘zgartirishi va taqiqlangan sohada yangi energetik sathlar hosil qilishi aniqlandi. Xususan, Rh kiritilgan namunalarda 0.034÷0.2 eV oralig‘ida joylashgan qo‘shimcha sathlar kuzatildi.

Sekin sovitilgan namunalarda Rh atomlari va nuqsonlar nisbatan barqarorroq komplekslar hosil qilib, kristalldagi lokal tartibsizlik darajasi kamroq namoyon bo‘lishi hamda tez sovitilgan namunalarda esa yuqori haroratdagi muvozanatsiz holatlar, Rh-defekt komplekslari va NLKga xos nuqson konfiguratsiyalari saqlanib qolish natijasida lokal potensial to‘siqlar soni ortib, zaryad tashuvchilar harakatchanligi yanada kuchliroq pasayashi aniqlandi.

Harakatchanlikning temperaturaga bog‘liqligi tahlili past temperaturalarda sochilish asosan ionlashgan markazlar, Rh bilan bog‘liq defekt-komplekslar va NLKdagi nuqson klasterlarida amalga oshishini aniqlandi.

Yuqori temperaturalarda esa fononli sochilish ustunlik qila boshlaydi. Biroq Rh va NLK nuqsonlari mavjudligi sababli harakatchanlikning temperaturaga bog‘liqligi klassik yarimo‘tkazgich nazariyasida kutilgan qonuniyatlardan og‘ishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Kilic A. Analysis of astrophysical 30Si (n, γ)31Si reaction via the asymptotic normalization coefficient method. JETP Letters. 2025, vol. 122, № 1, p. 1–8. DOI: 10.1134/S0021364025605883.

(2). Yang G., Wu K., Liu J. et al. Enhanced low-neutron-flux sensitivity effect in boron-doped silicon // Nanomaterials (Basel). 2020, vol. 10, № 5, Art. 886. DOI: 10.3390/nano10050886.

(3). Nitescu A., Besleaga C., Nemnes G.A., Pintilie I. Bistable Boron-Related Defect Associated with the Acceptor Removal Process in Irradiated p-Type Silicon–Electronic Properties of Configurational Transformations // *Sensors*. 2023, vol. 23, № 12, Art. 5725. DOI: 10.3390/s23125725.

(4). Himmerlich A., Castello-Mor N., Curras Rivera E. et al. Defect characterization studies on neutron irradiated boron-doped silicon pad diodes and low gain avalanche detectors. Preprint posted online September 15, 2022. DOI: 10.48550/arXiv.2209.07186.

(5). Emtsev V.V., Abrosimov N.V., Kozlovski V.V., et al. Boron-doped silicon: a possible way of testing and refining models of non-ionizing energy loss under electron- and proton irradiation. Physics of the Solid State. 2022, vol. 64, № 12, p. 2063–2067. DOI: 10.21883/PSS.2022.12.54380.469.

(6). Pagava T., Chkhartishvili L., Maisuradze N. et al. Role of boron in formation of secondary radiation defects in silicon. East European Journal of Enterprise Technologies. 2015, vol. 4, № 5, p. 52–58. DOI: 10.15587/1729-4061.2015.48007.

(7). Najjar M., Dridi Rezgui B., Bouaicha M. et al. Local activation of light-induced degradation in co-doped boron-phosphorus silicon: evidence of defect diffusion phenomena. Materials Science in Semiconductor Processing. 2021, vol. 135. Art. 106104. DOI: 10.1016/j.mssp.2021.106104.

(8). Saeedi K., Stavrias N., Redlich B. et al. Short lifetime components in the relaxation of boron acceptors in silicon. Physical Review B. 2018, vol. 97, № 12. Art. 125205. DOI: 10.1103/PhysRevB.97.125205.

(9). Libal J., Novaglia S., Acciarri M. et al. Effect of compensation and of metallic impurities on the electrical properties of Cz-grown solar grade silicon. Journal of Applied Physics. 2008, vol. 104, № 10. Art. 104507. DOI: 10.1063/1.3021300.

(10). Utamuradova S., Rakhmanov D., Doroshkevich A. et al. Impedance spectra of rhodium-doped silicon irradiated with alpha particles. SSRN Electronic Journal. Published online 2024. DOI: 10.2139/ssrn.6097790.

(11). Boboev A.Y., Makhmudov K.A., Ibrokhimov Z.M. Long-Term Relaxation Processes of Electrical Conductivity in Compensated Si<B,S> and Si<B,Rh>Monocrystals. East European Journal of Physics. 2025, №. 2, p. 436–440. DOI: 10.26565/2312-4334-2025-2-54.

(12). Walter D., Lim B., Voronkov V. et al. Effect of rapid thermal annealing on recombination centres in boron-doped Czochralski-grown silicon. Applied Physics Letters. 2014, vol. 104, № 4, Art. 042111. DOI: 10.1063 /1.4863674.

(13). Adey J., Jones R., Palmer D. et al. Theory of boron-vacancy complexes in silicon. Physical Review B. 2005, vol. 71, № 16. Art. 165211. DOI: 10.1103/PhysRevB.71.165211.

(14). Boboev A Y., Ergashev B.M., Yunusaliyev N.Y., Xotamov M.M. Study of the formation of low-dimensional defect states in single-crystal silicon with the participation of oxygen. East European Journal of Physics. 2025, vol. 2, № 5, p. 299–306. DOI: 10.26565/2312-4334-2025-2-36.

(15). Leveillee J., Zhang X., Kioupakis E. et al. Ab initio calculation of carrier mobility in semiconductors including ionized-impurity scattering. Physical Review B. 2023, vol. 107, № 12. Art. 125207. DOI:10.1103/ Phys RevB.107.125207.

Bekmetova Sadoqat Ataboyevna (UrDU Fizika-matematika fakulteti “Matematik tahlil” kafedrasi katta o‘qituvchisi)

$\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ - PARABOLIK KO‘PXILLIKDA POLINOMLAR YOYILMASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bir o‘lchamli Shteyn ko‘pxilliklarida, ya’ni ochiq Riman sirtda aniqlangan golomorf funksiyalarning maxsus sinfi $d-$darajali $\rho-$polinomlar o‘rganilgan bo‘lib, unda qamrov funksiyasining logarifmik singulyarliklari orqali funksiyalarning qutb tartiblari bilan bog‘liqligi tahlil qilingan. $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ ko‘pxillikda Loran qatori yordamida golomorf funksiyalarning lokal xossalari o‘rganilib, Liuvill teoremasi asosida har qanday $d-$darajali $\rho-$polinomni chekli ratsional funksiyalar yig‘indisi ko‘rinishida ifodalash mumkinligi isbotlangan. Shuningdek, kompleks tekislikdan ayrim nuqtalar chiqarib tashlangan holda hosil qilingan bir o‘lchamli ko‘pxillik misolida olingan natijalar asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Shteyn ko‘pxilligi, golomorf funksiya, $\rho-$polinom, Loran qatori, qutb nuqta, Liuvill teoremasi, ratsional funksiya.*

С.А.Бекметова (УрГУ, старший преподаватель кафедры математического анализа, Физико-математического факультета)

РАЗЛОЖЕНИЕ ПОЛИНОМОВ НА $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ - ПАРАБОЛИЧЕСКОМ МНОГООБРАЗИИ

Аннотация. *В данной работе изучается специальный класс голоморфных функций– ρ-полиномы степени d, определенные на одномерных многообразиях Штейна, а именно на открытых римановых поверхностях, в которых анализируется связь порядков полюсов функций через логарифмические особенности покрывающей функции. С помощью ряда Лорана изучены локальные свойства голоморфных функций на многообразии $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ и на основе теоремы Лиувилля доказано, что любой ρ-полином степени d можно представить в виде суммы конечных рациональных функ-*

ций. Также полученные результаты обоснованы на примере одномерного многообразия, образованного путем удаления некоторых точек из комплексной плоскости.

Ключевые слова: *многообразие Штейна, голоморфная функция, ρ-полином, ряд Лорана, полюс, теорема Лиувилля, рациональная функция.*

S.A.Bekmetova (UrSU, senior lecturer of the department of mathematical analysis, faculty of physics and mathematics)

EXPANSION OF POLYNOMIALS ON THE $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ - PARABOLIC MANIFOLD

Annotation. *In this paper, a special class of holomorphic functions - ρ-polynomials of degree d defined on one-dimensional Stein manifolds, namely, open Riemann surfaces—is studied. The relationship between the pole orders of the functions is analyzed through the logarithmic singularities of the covering function. The local properties of holomorphic functions on the $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ manifold are investigated using the Laurent series. Based on Liouville's theorem, it is proved that any ρ-polynomial of degree d can be expressed as a sum of finite rational functions. Furthermore, the obtained results are justified by taking a one-dimensional manifold formed by removing certain points from the complex plane as an example.*

Keywords: *Stein manifold, holomorphic function, ρ-polynomial, Laurent series, pole, Liouville's theorem, rational function.*

Kompleks analiz va ko‘pxilliklar nazariyasida Shteyn ko‘pxilliklari muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, parabolik Shteyn ko‘pxilliklarda aniqlangan golomorf funksiyalarni o‘rganish, ularning o‘sish tartibi va strukturaviy xossalarini aniqlash zamonaviy matematikada dolzarb masalalardan biridir. Bunday fazolarda polinom tushunchasi klassik ko‘phadlardan farqli ravishda maxsus baholash shartlari orqali aniqlanadi. Ushbu maqolada parabolik Shteyn ko‘pxilliklarida aniqlangan golomorf funksiyalarning maxsus sinfi - $\rho-$polinomlar qaraladi. Qamrov funksiyasining logarifmik singulyarliklari orqali funksiyaning qutb tartiblari orasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Shuningdek, Loran qatori va Liuvill teoremasi yordamida bunday polinomlarning chekli ratsional yig‘indi ko‘rinishida ifodalanishi masalasi o‘rganilgan.

Agar n o‘lchamli X Shteyn ko‘pxilligida aniqlangan chegaralangan plyurisubgarmonik funksiyalar faqat o‘zgarmas funksiyalardan iborat bo‘lsa, u holda bu ko‘pxillikka parabolik deyiladi.

Bu X fazoning paraboliklig quyidagiga ekvivalent. Agar

$$\rho(z)\in psh(X)$$

bo‘lib, $\exists C\in\mathbb{R}$ soni uchun $\rho(z)<C$ bo‘lsa, u holda X da bo‘ladi.

1-ta’rif. Agar n o‘lchamli X Shteyn ko‘pxilligida shunday $\rho(z)$ plyurisubgarmonik funksiya topilib, quyidagi shartlar bajarilsa,

1. $\forall c\in\mathbb{R},\quad D_c=\left\{z\in X:\rho(z)<c\right\}\subset\subset X;$

2. $\rho(z)$ funksiya biror $K\subset X$ kompaktdan tashqarida maksimal bo‘lsin. Ya’ni, $X\setminus K$ da $(dd^c\rho)^n=0$ bo‘lsa, u holda X ko‘pxillikka $S-$*parabolik* deyiladi (3).

Agar yuqoridagi ta’rifdagi shartlarga qo‘shimcha ravishda $\rho\in C(X)$ uzluksiz funksiya bo‘lsa, u holda X ko‘pxillik S^*-*parabolik* deyiladi [4], [7].

2-ta’rif. Agar $(X,\rho)-$ Shteyn ko‘pxilligi S^*– parabolik ko‘pxillik bo‘lib, $\forall f\in\mathcal{O}(X)$ golomorf funksiya uchun shunday d va c musbat sonlar topilib,

$$\ln\left|f(z)\right|\le d\rho^+(z)+c\ ,\ \forall z\in X \tag{1}$$

baholashni qanoatlantirsa, $f(z)$ funksiyaga $\rho-$ *polinom* deyiladi. Bu yerda c faqat $f(z)$ funksiyaga bog‘liq o‘zgarmas.

(1) tengsizlikni qanoatlantiruvchi d ning eng kichik butun qiymatiga f polinomning darajasi deyiladi va d natural son uchun X dagi barcha darajasi d dan oshmaydigan $\rho-$polinomlar to‘plami $\mathcal{P}_\rho^d(X)$ orqali belgilaymiz.

Parabolik ko‘pxilliklar ko‘pgina olimlar tomonidan o‘rganilgan. Bir o‘lchamli kompleks ko‘pxilliklar, ya’ni Riman sirtlari klassifikatsiyasi L.Sario va M.Nakai [5] monografiyasida batafsil yoritiladi. Xususan, parabolik, S–parabolik, S^*–parabolik ko‘pxilliklar uchun keltirilgan ta’riflar ekvivalent bo‘lishi ko‘rsatilgan. W.Stoll [6] ishlarida parabolik ko‘pxilliklarda Nevanlinna nazariyasi asoslari ishlab chiqilgan. [1], [2] ishlarda parabolik ko‘pxilliklarga aniq misollar va ularning xususiyatlari o‘rganilgan.

Bizga kompleks tekislikdan natural sonlarga mos nuqtalarni chiqarib tashlash orqali hosil qilingan ushbu $X = \mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ bir o‘lchamli kompleks ko‘pxillik berilgan bo‘lsin. $X = \mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ ko‘pxillikda aniqlangan ushbu

$$\rho(z) = 2\ln|z| - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{2^n} \ln|z-n|$$

qamrov funksiyani qaraymiz. Bu funksiya X da aniqlangan va subgarmonik bo‘lib, $X \setminus \{0\}$ to‘plamda garmonik funksiya bo‘ladi. Ya’ni (X, ρ) ko‘pxillik *–parabolik.*

Ushbu maqolaning asosiy natijasi quyidagi tasdiqdan iborat.

1-teorema. (X, ρ) *ko‘pxillikda har qanday d- darajali* ρ *— polinom quyidagicha*

$$f(z) = \sum_{j_0+2j_1+4j_2+\ldots+2^n j_n=0}^{d} C_{j_0 j_1 \ldots j_n} z^{j_0} \cdot \frac{1}{(z-1)^{j_1}} \cdot \ldots \cdot \frac{1}{(z-m)^{j_n}}$$

chekli yoyilmaga ega bo‘ladi. Bu yerda $m = \left[\log_2 d\right]$.

Isbot. $f(z)$ funksiya $X = \mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ da golomorf bo‘lgani uchun har bir $z = k$, $k = 1, 2, \ldots, m$ nuq-talar atrofida Loran qatoriga yoyiladi. Dastlab, bu funksiyani $z = 1$ nuqta atrofida

$$f(z) = \sum_{k=-\infty}^{+\infty} c_k (z-1)^k \tag{2}$$

Loran qatoriga yoyamiz. $f(z)$ - d - darajali ρ — polinom bo‘lgani uchun 2-ta’rifga ko‘ra, shunday $C_1 > 0$ son topilib, ushbu

$$\ln|f(z)| \le C_1 + d\rho(z) = C_1 + d\left(2\ln|z| - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{2^n} \ln|z-n|\right)$$

munosabat o‘rinli bo‘ladi. Bundan esa $z = 1$ nuqtaning yetarlicha kichik atrofida

$$\ln|f(z)| \le C_1' - \frac{d}{2}\ln|z-1|, \text{ ya’ni}$$

$$\ln\left(|f(z)| \cdot |z-1|^{\frac{d}{2}}\right) \le C_1'$$

tengsizlik bajarilishini ko‘rish mumkin. Bu esa $f(z)$ funksiya $z = 1$ da $\left[\frac{d}{2}\right]$ tartibli qutbga ega bo‘lishini bildiradi. (2) dan ushbu

$$g_1(z) = \frac{c_{-1}^{(1)}}{z-1} + \frac{c_{-2}^{(1)}}{(z-1)^2} + \ldots + \frac{c_{-\left[\frac{d}{2}\right]}^{(1)}}{(z-1)^{\left[\frac{d}{2}\right]}}$$

ratsional funksiyani ayrib, $f_1(z) = f(z) - g_1(z)$ funksiyani hosil qilamiz. Bu funksiya $z = 1$ nuqta atrofida golomorf bo‘ladi.

Endi $f_1(z)$ funksiyani $z = 2$ atrofida quyidagi

$$f_1(z)=\sum_{k=-\infty}^{+\infty} c_k (z-2)^k \tag{3}$$

Loran qatoriga yoyib, $f_1(z)$ funksiya uchun $\rho-$polinom ta'rifiga ko'ra, shunday $C_2>0$ son mavjud bo'lib,

$$\ln\left|f_1(z)\right| \le C_2 + d\rho(z) = C_2 + d\left(2\ln|z| - \sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{2^n}\ln|z-n|\right)$$

tengsizlik o'rinli bo'lishi hamda $z=2$ nuqtaning yetarlicha kichik atrofida ushbu

$$\ln\left|f_1(z)\right| \le C_2' - \frac{d}{2^2}\ln|z-2|, \text{ ya'ni}$$

$$\ln\left(\left|f_1(z)\right|\cdot|z-2|^{\frac{d}{2^2}}\right) \le C_2'$$

tengsizlik o'rinli bo'lishini bilamiz. Bu esa $f_1(z)$ funksiya $z=2$ da $\left[\frac{d}{2^2}\right]$ tartibli qutbga ega bo'lishini bildiradi. (3) dan ushbu

$$g_2(z)=\frac{c_{-1}^{(2)}}{z-2}+\frac{c_{-2}^{(2)}}{(z-2)^2}+\ldots+\frac{c_{-\left[\frac{d}{2^2}\right]}^{(2)}}{(z-2)^{\left[\frac{d}{2^2}\right]}}$$

ratsional funksiyani ayrib, $f_2(z)=f_1(z)-g_2(z)=f(z)-g_1(z)-g_2(z)$ funksiyani hosil qilamiz. Bu funksiya $z=2$ nuqta atrofida golomorf bo'ladi. Bu jarayonni xuddi shu tarzda davom qildirib, chekli qadamda to'xtatamiz. Agar bu jarayonni $z=m$ nuqtagacha davom qildirsak, bu nuqta atrofida golomorf bo'lgan ushbu

$f_m(z)=f_{m-1}(z)-g_m(z)=f(z)-g_1(z)-g_2(z)-\ldots-g_m(z)$, bu yerda

$$g_m(z)=\frac{c_{-1}^{(m)}}{z-m}+\frac{c_{-2}^{(m)}}{(z-m)^2}+\ldots+\frac{c_{-\left[\frac{d}{2^m}\right]}^{(m)}}{(z-m)^{\left[\frac{d}{2^m}\right]}}$$

ratsional funksiyani hosil qilamiz. Natijada $f_m(z)$ funksiya uchun ham $\rho-$polinom ta'rifini qo'llasak, shunday $C_{m+1}>0$ son uchun ushbu

$$\ln\left|f_m(z)\right| \le C_{m+1} + d\rho(z) = C_{m+1} + d\left(2\ln|z| - \sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{2^n}\ln|z-n|\right)$$

tengsizlik o'rinli bo'lishidan $z=m$ nuqtaning yetarlicha kichik atrofida ushbu

$$\ln\left|f_m(z)\right| \le C_{m+1}' - \frac{d}{2^m}\ln|z-m|, \text{ ya'ni}$$

$$\ln\left(\left|f_m(z)\right|\cdot|z-m|^{\frac{d}{2^m}}\right) \le C_{m+1}'$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Agar $\frac{d}{2^m}<1$ bo'lsa, $f_m(z)$ funksiya uchun $z=m$ nuqta chetlatish mumkin bo'lgan maxsus nuqta bo'ladi, ya'ni, $f_m(z)$ning Loran qator yoyilmasida bosh qismi bo'lmaydi va $f(z)$ funksiya $m+1, m+2, \ldots$ nuqtalarda golomorf davom etadi ([8], 5-bob, 14-§, 1-teorema). Natijada

$$f_m(z)=f(z)-g_1(z)-g_2(z)-\ldots-g_m(z) \tag{4}$$

funksiya $\mathbb{C}$ ga golomorf davom etadi, ya'ni, $|z| > R$, $R > m$ sohada butun funksiya bo'ladi. Natijada

$$\ln|f_m(z)| \le C' + d\rho(z) = C' + 2d\ln|z|$$

bo'lishidan $f_m(z) = c_0 + c_1 z + ... + c_d z^d$ ko'rinishdagi d-darajali ko'phad bo'ladi. $f(z)$ funksiya $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ da golomorf bo'lib, cheksizlikda $|z|^d$ dan oshmaydi. Liuvill ([8], 2-bob, 6-§, 2-teorema) teoremasiga ko'ra, $f_m(z)$ darajasi d dan katta bo'lmagan ko'phad bo'ladi. (4) dan

$$f(z) = f_m(z) + g_1(z) + g_2(z) + ... + g_m(z)$$

tenglik hosil bo'ladi. Bu tenglikning o'ng qismini $g_i(z)$, $i = 1,2,...,m$ larni umumiy maxrajga keltirib, soddalashtirsak ushbu

$$f(z) = \sum_{j_0+2j_1+4j_2+...+2^n j_n=0}^{d} C_{j_0 j_1 ... j_n} z^{j_0} \cdot \frac{1}{(z-1)^{j_1}} \cdot ... \cdot \frac{1}{(z-m)^{j_n}}$$

tenglik hosil bo'ladi. Teorema isbot bo'ldi.

[9] ishda $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ – parabolik Riman sirtidagi polinomlar fazosi o'lchami, ya'ni, $\dim \mathscr{P}_\rho^d(X) \le 2d$ bo'lishi ko'rsatilgan bo'lib, yuqoridagi teorema isbotsiz keltirilgan.

Maqolada parabolik Shteyn ko'pxilliklarda aniqlangan golomorf funksiyalar sinfi $\rho-$polinomlarning asosiy xossalari, xususan qamrov funksiyasining logarifmik singulyarliklari yordamida funksiyaning qutb tartiblari bilan bog'liqligi asoslab berilgan. Asosiy natija sifatida har qanday $d-$darajali polinomni chekli sondagi ratsional funksiyalar yig'indisi ko'rinishida ifodalash mumkinligi isbotlangan. Bu natija Loran yoyilmasi va Liuvill teoremasiga tayangan holda olingan bo'lib, parabolik ko'pxilliklarda polinomlar tuzilishini yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi. Olingan natijalar kompleks analiz, ayniqsa ko'pxilliklar nazariyasida polinomlar va golomorf funksiyalarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Atakhanov K.U. Defect divisors of holomorphic mappings of parabolic analytic sets, Siberian Math. J. 28 (1987), p. 376–381.

(2). Atamuratov A., Sharipova Sh., Parabolik ko'pxilliklarda ekstremal Grin funksiyasi xossalari. "Ilm sarchashmalari", 2015, 6-son.

(3). Aytuna A., Sadullaev A. Parabolic Stein Manifolds. Mathematica Scandinavica. Vol 114, № 1 (2014), p. 86–109.

(4). Aytuna A., Sadullaev A. Polynomials on Parabolic Manifolds, Contemporary mathematics. № 662, 2016, p. 1–22 (arXiv:1504.08092v1 [math.CV] 30 Apr 2015).

(5). Sario L. Nakai M. Classification theory of Riemann sufaces, Grundl. Math. Wiss. 164, Springer, Berlin, 1970.

(6). Stoll W. Value distribution of holomorphic maps into compact complex manifolds, Lecture Notes Math. 135, Springer, Berlin, 1970.

(7). Stoll W. Value distribution on parabolic spaces, Lecture Notes Math. 600, Springer, Berlin, 1977.

(8). Б.В.Шабат. Введение в комплексный анализ, часть 1. "Наука", Москва, 1976.

(9). Atamuratov A.A., Allaberganov O.R. $\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ – parabolik ko'pxillikda polinomlar fazosi. „Ilm sarchashmalari", 2022.

Sultanov Baxodir Yuldashevich (Urganch davlat Pedagogika instituti, f.-m.f.n., dotsent v.b.;
E-mail: sultanovbaxodir667@gmail.com)

ELLIPSDAGI CHIZIQLAR OILASINING MODULI HAQIDA

Annotatsiya. *Chiziqlar oilasining moduli qaralayotgan sohalar oddiy(to'g'ri to'rtburchak, konsentrik halqa, fazoda parallelepiped kabi) bo'lgan hollardagina hosoblangan. Ushbu maqolada tekislikdagi ellipsni yon tomonlarini tutashtiruvchi chiziqlar oilasining moduli yordamchi konform akslantirishlar*

yordamida to‘g‘ri to‘rtburchakka keltirib hisoblangan. Bunda Jukovskiy funksiyasi(uning teskarisi) va elliptik integrallardan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: *ellips, chiziqlar oilasining moduli, konform akslantirish, kvazikonform akslantirish, elliptik integral.*

Баходир Юлдашевич Султанов (Ургенчский государственный педагогический институт, к.ф.-м.н. наук, и.о. доцент; E-mail: sultanovbaxodir667@gmail.com)

О МОДУЛЕ СЕМЕЙСТВА ПРЯМЫХ НА ЭЛЛИПСЕ

Аннотация. *Модуль конкретных семейства кривых вычислены только тогда, когда рассматриваемые области являются простыми (например, прямоугольник, концентрическое кольцо, параллелепипед в пространстве). В данной статье модуль семейства прямых, соединяющих стороны эллипса в плоскости, вычисляется путем приведения его к прямоугольнику с использованием вспомогательных конформных отражений. Используются функция Жуковского (ее обратная функция) и эллиптические интегралы.*

Ключевые слова: *эллипс, модуль семейства кривых, конформное отражение, квазиконфортное отражение, эллиптический интеграл.*

Sultanov Bakhodir Yuldashevich (Urgench State Pedagogical Institute, PhD, Associate Professor; Email: sultanovbaxodir667@gmail.com)

ABOUT THE MODULUS OF A FAMILY OF LINES ON AN ELLIPSE

Annotation. *The modulus of a specific family of curves is calculated only when the domains under consideration are simple (e.g., a rectangle, a concentric ring, or a parallelepiped in space). In this article, the modulus of a family of lines connecting the sides of an ellipse in a plane is calculated by reducing it to a rectangle using auxiliary conformal reflections. The Joukowski function (its inverse) and elliptic integrals are used.*

Key words: *ellipse, modulus of a family of curves, conformal reflection, quasiconformal reflection, elliptic integral.*

Kirish. Kvazikonform akslantirishlarning tekislikdagi geometrik nazariyasidagi masalalarni yechishda asosiy instrument sifatida konform akslantirishlar va chiziqlar oilasining modulini o‘zgarishini o‘rganish muhimdir. Fazoda esa konform akslantirishlar affin akslantirishlaridan iborat bo‘lib qolganidan, fazodagi va tekislikda chiziqlar oilasining modulini o‘rganish juda dolzarbdir. Tekislikda chiziqlar oilasining moduli to‘g‘ri to‘rtburchak, konsentrik halqa bo‘lgan hollardagina hosoblangan. Ushbu maqolada tekislikdagi murakkabroq bo‘lgan soha-ellipsni yon tomonlarini tutashtiruvchi chiziqlar oilasining moduli hisoblangan.

Ma’lumki, chiziqlar oilasining moduli mos kondensator sig‘imiga teng. Bu va shunga o‘xshagan tatbiqlardan ko‘rilayotgan masalani amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan dolzarb mavzuga bog‘ishlangan degan xulosaga kelamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tekislikda kvazikonform akslantirishlar nazariyasi 1928-yildagi Gryoch masalasidan boshlanib klassik nazariyaga aylangan [1]. Bu nazariyada geometrik masalalarni yechish uchun asosiy instrumentlar sifatida konform akslantirishlar va chiziqlar oilasining modulini o‘zgarishini baholash xizmat qiladi. Fazoda kvazikonform akslantirishlarni kiritilashiga esa 1960-yildagi B.V. Shabatning parallelepipeddagi chiziqlar oilalarining modullarini kiritilishi asos bo‘lgan [2]. Fazodagi konform akslantirishlar faqat affin akslantirishlaridan iboratligi sababli fazoviy kvazikonform akslantirishlar geometrik nazatiyasida masalalarni yechishda asosiy instrument faqat chiziqlar oilasining moduli, unga mos kondensator sig‘imi hamda ularning umumlashmalari(konfiguratsiya moduli, unga mos polikondensator sig‘imi)ni o‘zgarishini baholashlar xizmat qiladi [3].

Tikislikda va fazoda juda kam hollarda, qaralayotgan sohaning sodda ko‘rinishlari uchun(to‘g‘ri to‘rtburchak, doiraviy halqa, parallelepiped kabilardagi) chiziqlar oilasining modullari hisoblangan. Men tomonimdan “Trapetsiyadagi chiziqlar oilasining moduli” mavzusidagi tezisimda trapetsiyaning qaramaqarshi yon tomonlarini tutashtiruvchi chiziqlar oilasining moduli hisoblangan. Ushbu maqolada esa ellips ichidagi bitta chiziqlar oilasining moduli hisoblangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tekislikdasi kvazikonform akslantirishlarning geometrik nazariyasida chegarasi bir nuqtadan ko‘p bo‘lgan ixtiyoriy bir bog‘lamli sohani birlik doiraga konform akslantirish mumkin (Riman teoremasi)ligidan foydalanib, biz ellipsni to‘g‘ri to‘rtburchakka o‘tkazish mumkinligi haqidagi xulosani olamiz. Ammo aynan shu akslantirishni o‘zini qurish esa ancha murakkab jarayondir. Maqolada izlanadigan akslantirish Jukovskiy funksiyasiga teskari akslantirish va elliptik integrallar yordamida amalga oshiriladi.

Tahlil va natijalar. OXY Dekard koordinatalar tekisligida simmetriya markazi $(0,0)$ nuqtada bo‘l-gan ellips D berilgan bo‘lsin. U holda uning fokal masofasi $c=\sqrt{a^2-b^2}$ hamda fokuslari $F_1(-c,0)$ va $F_2(c,0)$ nuqtalarda bo‘ladi.

Masala. Shu ellepsni $x\le -c$ va $x\ge c$ yarim tekisliklardagi qismlarini tutashtiruvchi va ellips ichi-da yotuvchi chiziqlar oilasi Γ ni moduli $M(\Gamma)$ ni toping.

Eslatma. OXY tekisligida $\Gamma=\{\gamma\},\gamma\subset D$ chiziqlar oilasining moduli $M(\Gamma)$ quyidagicha aniqlanar edi:

$$M(\Gamma)=\inf_{\rho}\iint_{D}\rho^2(x,y)dxdy\,.$$

Bunda $\inf$ barcha $\rho(x,y)\ge 0$ bo‘lgan hamda Γ chiziqlar oilasiga tegishli bo‘lgan har bir lokal yig‘iluvchi $\gamma\in\Gamma$ chiziqlar uchun

$$\int_{\gamma}\rho ds\ge 1$$

shartni qanoatlantiruvchi barel funksiyalari(metrikalari) bo‘yicha olinadi.

Yechish. Chiziqlar oilasining moduli konform invariant kattalikdir. Shu sababli Rimann teoremasiga asosan ellipsni to‘g‘ri to‘rtburchakka konform akslantirib, ellipsdagi chiziqlar oilasining modulini konform obraz bo‘lgan to‘g‘ri to‘rtburchakdagi mos chiziqlar oilasining moduli sifatida topamiz.

Birinchi qadamda ellips ichidagi sohani yuqori yarim tekislikka akslantiramiz. Ellips ichidagi soha

$$D=\left\{(x,y):\frac{x^2}{a^2}+\frac{y^2}{b^2}<1\right\}$$

bo‘lsin. Kompleks tekislikda $z=x+iy$ deb olamiz. Bizda fokus masofa $c=\sqrt{a^2-b^2}$ edi.

Birinchi navbatda, Jukovskiy funksiyasiga teskari akslantirishdan foydalanib, ellips ichini birlik doi-ra ichiga, undan keyin buni yuqori yarim tekislikka o‘tkazib olamiz. Buning uchun fokal masofa yordamida Jukovskiy funksiyasini standartlashtiramiz:

$$z=\frac{c}{2}(\zeta+\frac{1}{\zeta}).$$

Bu akslantirishda ellipsning chegarasi ζ tekisligida radiuslari $R=\frac{a+b}{c}$ va $\frac{1}{R}$ bo‘lgan konsentrik halqaga o‘tadi. Buni sohaga moslab, konform akslantirish yordamida, z tekisligidagi ellips chegarasi va uning ichidagi ba’zi muhim nuqtalar yuqori yarim tekislikka $(\mathrm{Im}(t)>0)$ quyidagicha akslanadi:

$x=c$ nuqta $t=1$ nuqtaga;

$x=-c$ nuqta $t=-1$ nuqtaga.

Ellipsning o‘ng chekka nuqtasi $x=a$ esa $t=\frac{1}{k}$ nuqtaga $(0<k<1)$,

Ellipsning chap chekka nuqtasi $x=-a$ esa $t=-\frac{1}{k}$ nuqtaga o‘tadi.

Bu yerda k parametr elliptik modul(ellips geometriyasiga bog‘liq).

Endi ikkinchi yordamchi akslantirishdan foydalanib yuqori yarim tekislikni to‘g‘ri to‘rtburchakka o‘tkazamiz. Bunda biz $\pm 1va\pm\frac{1}{k}$ uchlari belgilangan yuqori yarim tekislikni to‘g‘ri to‘rtburchakka akslantirish uchun Shvarts-Kristoffel integrali(birinchi tur elliptik integral)dan foydalanamiz

$$w = f(t) = \int_0^t \frac{dt}{\sqrt{(1-t^2)(1-k^2t^2)}}.$$

Bu akslantirish ta'sirida yuqori yarim tekislik to'g'ri to'rtburchakka shunday akslanadiki, bunda:

$t = 1$ nuqta $w = K(k)$ nuqtaga,

$t = \frac{1}{k}$ nuqta $w = K(k) + iK'(k)$ nuqtaga,

$t = -1$ nuqta $w = -K(k)$ nuqtaga,

$t = -\frac{1}{k}$ nuqta $w = -K(k) + iK'(k)$ nuqtaga o'tishini ko'rishimiz mumkin.

Yuqorida amalga oshirilgan akslantirishlardan kelib chiqib, Γ chiziqlar oilasi tutashtirayotgan qismlar xaqida quyidagi xulosalarga kelamiz:

1. $x < c$ qismi t tekisligida $\left(-\frac{1}{k}, -1\right)$ intervaliga, w tekisligida esa yuqorida keltirilgan to'rtburchakning chap tomoniga mos keladi.

2. $x > c$ qismi t tekisligida $\left(1, \frac{1}{k}\right)$ intervaliga, w tekisligida esa yuqorida keltirilgan to'rtburchakning o'ng tomoniga mos keladi.

Shunday qilib, w tekisligida hosil bo'lgan to'g'ri to'rtburchakning:

Kengligi (go'rizontal o'lchami): $2K(k)$ (chunki bu uzunlik $-K(k)$ dan $K(k)$ gacha).

Balandligi(vertikal o'lchami): $K'(k)$ (chunki bu uzunlik 0 dan $K'(k)$ gacha.

Biz bilamizki, to'g'ri to'rtburchakning mos qarama-qarshi tomonlarini tutashtiruvchi chiziqlar oilasining moduli

$$M(\Gamma) = \frac{balandlik}{kenglik} = \frac{yuza}{kenglik^2}$$

ekanini hisobga olsak, biz izlayotgan ellips ichidagi Γ chiziqlar oilasining moduli

$$M(\Gamma) = \frac{K'(k)}{2K(k)}$$

teng ekanini olamiz.

Bunda k modul Teyxmuller va konform modullar nazariyasiga ko'ra, ellipsning yarim o'qlari a va b hamda elliptik integrallar modulini bog'lovchi quyidagi transendent tenglamadan aniqlanadi

$$\frac{b}{a} = \frac{K'(k)}{2K(k)} \text{ ya'ni } \frac{K'(k)}{K(k)} = \frac{2b}{a}$$

Xulosa va takliflar. Kvazikonform akslantirishlarning klassik(tekislikdagi) nazariyasi XX asrning 30-yillarida paydo bo'lib, juda ko'p tadbiqlarga ega bo'lgan sohaga aylandi. Fazoda kvazikonform akslantirishlar esa XX asrning 60-yillaridan boshlab [2]ga qarang) fazoda(parallelepipedda) chiziqlar oilasining modulini aniqlanganidan keyin paydo bo'ldi. Tekislikda masalalarni yechishda chiziqlar oilasining moduli bilan konform akslantirishlar asosiy instrumentlar hisoblanadi. Fazoda konform akslantirishlar faqat affin akslantirishlaridan iboratligi sababli fazoviy masalalarni yechishda asosiy instrument chiziqlar oilasining moduli va uni ekvivalenti bo'lgan kondensator sig'imidan iborat bo'lib qoladi. Shularni e'tiborga olib, amaliy tadbiqlardan kelib chiqib har xil sohalardagi chiziqlar oilasining moduli (unga mos kondensator sig'imi)ni hisoblash muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Grötzsch H. Über die Verzerrung bei schlichten nichtkonformen Abbildungen und über eine damit zusammenhängende Erueiterung des Picardschen Satzes. Ber. Verh.Sächs. Acad. Wiss., Leipzig, 1928. Bd. 80.-S.503-507.

(2). Шабат Б.В. К теории квазиконформных отображений в пространстве. Докл. АН СССР, 1960, т.132, № 5, с. 1045–1048.

(3). Султанов Б.Ю. О равенстве некоторых конформных инвариантов на римановых многообразиях //Алгебра и дискретная математика. Новосибирск, 1989, с. 78–88.

(4). B.Y.Sultanov. Trapetsiyadagi chiziqlar oilasining moduli. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Berdaq nomidagi qaraqalpaq davlat universiteti «Matematika, amaliy matematika va informatsion texnologiyalarning dolzarb masdalalari» mavzusidagi Respublika ilimiy-amaliy konferensiyasi, Nukus. 2026-yıl, 1–2-may, tom I, 61–63-betlar.

Ismoilov Muxiddin Baxrom o‘g‘li (O‘zbekiston xalqaro Islomshunoslik akademiyasi “Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari” kafedrasi katta o‘qituvchisi; mukhiddin4449@gmail.com),
Ahmedov Qurbonbay Yuldashbayevich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Matematik tahlil” kafedrasi katta o‘qituvchisi; qurbonbayaxmedov@urdu.uz),
Jumaniyozova Xayriniso Xamidbek qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti matematika matematik analiz mutaxassisligi 2-bosqich magistranti; hayrinisojumaniyozova@gmail.com)

MAKSIMAL m -PLYURISUBGARMONIK FUNKSIYALAR

Annotatsiya. *Maqolada m -plyurisubgarmonik va m -subgarmonik funksiyalar sinflari va ularning o‘zaro aloqasi tahlil qilingan. Maksimal m -plyurisubgarmonik funksiyalar uchun maksimum prinsipi asosida fundamental teoremalarning analoglari isbot qilingan. Bu teoremalarni isbot qilishda m -plyurisubgarmonik funksiyalar orasidagi bog‘lanishdan, ya’ni, haqiqiy fazoni kompleks fazoga kengaytirishdan foydalanilgan. Bundan tashqari, maksimallikni ta’minlovchi yetarli shartlar keltirilib, nazariy natijalarga aniq misol keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *m - o‘lchamli tekisliklar, garmonik funksiyalar, subgarmonik funksiyalar, plyurisubgarmonik funksiyalar, m -subgarmonik funksiyalar, m -plyurisubgarmonik funksiyalar, maksimal m -plyurisubgarmonik funksiyalar.*

МАКСИМАЛЬНЫЕ m -ПЛЮРИСУБГАРМОНИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ

Аннотация. *В статье исследуются классы m -плюрисубгармонических и m -субгармонических функций, а также анализируется их взаимосвязь. Для максимальных m -плюрисубгармонических функций доказаны аналоги фундаментальных теорем на основе принципа максимума. При доказательстве данных теорем была использована взаимосвязь между рассматриваемыми функциями, а именно вложения вещественного пространства в комплексное пространство. Кроме того, сформулированы достаточные условия, обеспечивающие максимальность, и приведён пример, иллюстрирующий полученные теоретические результаты.*

Ключевые слова: *m - мерная плоскость, гармонические функции, субгармонические функции, плюрисубгармонические функции, m - плюрисубгармонические функции, максимальные m - плюрисубгармонические функции.*

MAXIMAL m -PLURISUBHARMONIC FUNCTIONS

Annotation. *The article analyzes the classes of m -plurisubharmonic and m -subharmonic functions and their interrelations. Analogues of fundamental theorems for maximal m -plurisubharmonic functions are proved based on the maximum principle. In proving these theorems, the relationship between these functions is used, namely, the embedding of real space into a complex space. In addition, sufficient conditions ensuring maximality are given and an example of theoretical results is given.*

Key words: *m - measure plane, harmonic functions, subharmonic functions, plurisubharmonic functions, m -subharmonic functions, m -plurisubharmonic functions, maximal m -plurisubharmonic functions.*

Kirish. Ma’lumki, $\mathbb{R}^n$ fazoda m -o‘lchamli haqiqiy tekisliklar bilan kesimlarida subgarmoniklik xossasiga ega bo‘lgan funksiyalar sinfi zamonaviy qavariq geometriyaning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda muhim natijalar R Harvi va B.Lauson, shuningdek, F.Forstnerich va boshqa matematik olimlar tomonidan olingan (6–11). Ushbu mualliflar ishlarida $\mathbb{R}^n$ Yevklid fazosidagi m -o‘lchamli haqiqiy tekisliklarda subgarmonik bo‘ladigan funksiyalar sinfi o‘rganilib, ular m -plyuri-

subgarmonik funksiyalar deb atalgan. Bu funksiyalar keyinchalik qavariq geometriyada, xususan geometrik jismlarning qavariq qobig‘ini tavsiflashda samarali qo‘llanilgan.

Bundan tashqari, R.Harvi va B.Lausonlar tomonidan yanada umumiyroq hol φ-plyurisubgarmonik funksiyalar tushunchasi kiritilgan bo‘lib, ular M Riman ko‘pxilliklarida berilgan yopiq φ-forma yordamida aniqlanadi. Ushbu funksiyalar sinfi va ularning xossalari kalibrlangan geometriyada muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi paytlarda $\mathbb{C}^n$ ta kompleks fazoda m-subgarmonik funksiyalar nazariyasi ham jadal rivojlanmoqda. Bu funksiyalar m-o‘lchamli kompleks tekisliklarda subgarmoniklik xossasiga ega bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Bu borada D.Joyce [12], M.Verbitsky [13] hamda A.Sadullayev va B.Abdullayev [1-5] ishlarining o‘rni alohida ahamiyatga ega. Ushbu ishda m-plyurisubgarmonik funksiyalar sinfida maksimal funksiyalarni m-subgarmonik funksiyalar yordamida o‘rganiladi.

1. m-plyurisubgarmonik va m-subgarmonik funksiyalar. $D \subset \mathbb{R}^n$ sohada aniqlangan yuqoridan yarim uzluksiz $u(x)$ funksiyani qaraylik. Agar bu funksiyaning $\mathbb{R}^n$ fazodagi ixtiyoriy Π tekislikka (bu yerda $\dim \Pi = m,\ (1 \le m \le n)$ qisqartmasi, ya’ni, $u|_{\Pi}$, $D \bigcap \Pi$ kesishmada subgarmonik funksiya bo‘lsa, u holda $u(x)$ ga m-plyurisubgarmonik funksiya deb ataladi.

Bunday funksiyalar sinfi, odatda, $m - psh(D)$ bilan belgilanadi. Qulaylik nuqtayi nazaridan, $u(x) \equiv -\infty$ funksiya ham ushbu sinfga kiritiladi.

Ma’lumki, m-plyurisubgarmonik funksiyalar sinfi, $m = 1$ bo‘lganda bu sinf qavariq funksiyalar sinfi bilan ustma-ust tushadi. Umuman olganda, quyidagi munosabatlar o‘rinli:

$$cv = 1 - psh \subset 2 - psh \subset \cdots \subset m - psh \subset \cdots \subset n - psh = sh,$$

ya’ni, o‘lcham ortishi bilan mos ravishda funksiyalar sinfi kengayib boradi va $m = n$ holatda subgarmonik funksiyalar sinfiga kelib taqaladi.

Shuningdek, agar $u(x) \not\equiv -\infty$ va $u \in m - psh(D)$ bo‘lsa, u holda bu funksiya muhim analitik xossalardan biriga ega, u lokal integrallanuvchidir, ya’ni $u \in L^1_{loc}(D)$.

Shunday qilib, m-plyurisubgarmonik funksiyalar tushunchasi klassik qavariq va subgarmonik funksiyalar nazariyasini umumlashtiradi hamda ko‘p o‘lchamli fazolarda geometrik va analitik masalalarni tadqiq qilishda samarali vosita hisoblanadi.

$\mathbb{R}^n$ fazoda m-plyurisubgarmonik funksiyalar $\mathbb{C}^n$ kompleks fazosidagi m-subgarmonik funksiyalarning haqiqiy analogi hisoblanadi. Eslatib o‘tamiz, *agar* $u(z)$ *funksiya* $D \subset \mathbb{C}^n$ *sohada aniqlangan bo‘lib, u yuqoridan yarim uzluksiz va har qanday* $\prod \subset \mathbb{R}^n$ *kompleks tekislik uchun* (*bu yerda* $\dim_{\mathbb{C}} \prod = m,\ 1 \le m \le n$) *uning* $u\big|_{\prod}$ *qisqartmasi* $D \bigcap \prod$ *da subgarmonik funksiya bo‘lsa, u holda* $u(z)$ *funksiya* D *sohada* m*-subgarmonik funksiya deyiladi.*

m-subgarmonik funksiya sinfi, odatda, $m - sh(D)$ bilan belgilanadi, ya’ni $u(z) \in m - sh(D),\ D \subset \mathbb{C}^n$.

Agar $u(z) \in m - sh(D) \bigcap C^2(D)$ bo‘lsa, $\lambda_1(z), ..., \lambda_n(z)$ sonlar $\left(\dfrac{\partial^2 u(z)}{\partial z_j \partial \overline{z}_k} \right)$ Ermit matritsasining xos qiymatlari bo‘lsa, u holda quyidagi tenglik o‘rinli:

$$dd^c u \wedge \left(dd^c |z|^2 \right)^{m-1} = \left(\frac{i}{2} \right)^m \sum_{1 \le j_1 < \ldots < j_m \le n} \left(\lambda_{j_1} + \ldots + \lambda_{j_m} \right) dz_{j_1} \wedge d\overline{z}_{j_1} \wedge \ldots \wedge dz_{j_m} \wedge d\overline{z}_{j_m}. \quad (1)$$

Koordinatali $\prod = \left\{ z_{j_1}, ..., z_{j_m} \right\}$ tekislik uchun $u\big|_{\prod}$ funksiyaning subgarmonikligidan $\lambda_{j_1} + \ldots + \lambda_{j_m} \ge 0,\ \ 1 \le j_1 < \ldots < j_m \le n$ kelib chiqadi. Bu esa shuni anglatadiki, quyidagi

$dd^c u \wedge \left(dd|z|^2\right)^{m-1}$ differensial forma $D \subset \mathbb{C}^n$ sohada musbat bo‘lishini bildiradi, ya’ni $dd^c u \wedge \left(dd|z|^2\right)^{m-1} \geq 0$. Bu yerda $dd^c u = \sum_{j,k} \frac{\partial^2 u}{\partial z_j \partial \overline{z}_k} dz_j \wedge d\overline{z}_k$, $d = \partial + \overline{\partial}$ va $d^c = \frac{\partial - \overline{\partial}}{4i}$.

Agar biz $|z|^2$ funksiyani olsak, u holda: $dd^c |z|^2 = \frac{i}{2} \sum_{j=1}^{n} dz_j \wedge d\overline{z}_j$. Bu ifodaning n-marta tashqi ko‘paytmasi: $\left(dd^c |z|^2\right)^n$ kompleks fazodagi hajm elementini beradi.

Ma’lumki, $psh = 1 - sh \subset ... \subset m - sh \subset ... \subset n - sh = sh$, ya’ni, plyurisubgarmonik funksiyalar sinfi bosqichma-bosqich m-subgarmonik funksiyalar sinflari orqali umumiy subgarmonik funksiyalar sinfiga kengayadi. Shundan kelib chiqadiki, agar $u(z) \in m - sh(D)$ bo‘lsa, u holda bu funksiya lokal integrallanuvchi bo‘ladi, ya’ni $u(z) \in L^1_{loc}(D)$. Natijada quyidagi oqim aniqlanadi:

$$dd^c u \wedge \beta^{m-1} \circ \omega = \int u \beta^{m-1} \wedge dd^c \omega, \quad \omega \in F^{(n-m,n-m)}(D) \tag{2}$$

bu yerda $\beta = dd^c |z|^2$ – $\mathbb{C}^n$ dagi standart hajm formasi, $F^{(n-m,n-m)}(D)$ esa D sohada aniqlangan, cheksiz silliq va $(n-m, n-m)$ bidarajali differensial formalar oilasi (ya’ni finitar formalar).

Endi $u_j(z) = u \circ K_{1/j}(w - z) \downarrow u(z)$ standart approksimatsiyadan foydalansak, quyidagi tengsizlik o‘rinli bo‘ladi:

$$0 \geq dd^c u_j \wedge \beta^{m-1} \circ \omega = \int u \beta^{m-1} \wedge dd^c \omega \to \int u_j \beta^{m-1} \wedge dd^c \omega \to \int u \beta^{m-1} \wedge dd^c \omega \geq 0,$$

$$\forall \omega \in F^{(n-m,n-m)}(D),\ \omega \geq 0$$

Shunday qilib, ixtiyoriy $u(z) \in m - sh(D)$ uchun $dd^c u \wedge \beta^{m-1}$ oqimi musbat aniqlangan, aksincha. Agar yuqoridan yarim uzluksiz $u(z)$ funksiya uchun $dd^c u \wedge \beta^{m-1}$ differensial forma umumlashgan ma’noda musbat aniqlangan bo‘lsa, ya’ni $dd^c u \wedge \beta^{m-1} \geq 0$, u holda $u(z)$ funksiya albatta m-subgarmonik bo‘ladi.

Ma’lumki, m-plyurisubgarmonik funksiyalar $(m - psh)$ bilan kuchli m-subgarmonik funksiyalar $(m - sh)$ o‘rtasida juda muhim bog‘lanish mavjud. Bu bog‘lanishdan foydalanish orqali m-subgarmonik funksiyalarning xossalarini m-plyurisubgarmonik funksiyalarni o‘rganishda qo‘llash mumkin bo‘ladi. Shu maqsadda biz haqiqiy fazo $\mathbb{R}^n$ ni mos kompleks fazo $\mathbb{C}^n_z$ ga joylaymiz. Bu yerda kompleks fazo quyidagicha ifodalanadi: $\mathbb{C}^n = \mathbb{R}^n_x + i\mathbb{R}^n_y$, $z = x + iy$, ya’ni har bir kompleks nuqta z haqiqiy qism $x \in \mathbb{R}^n$ va mavhum qism $y \in \mathbb{R}^n$ dan tashkil topgan. Shunday qilib, haqiqiy fazo $\mathbb{R}^n$ kompleks fazoning qism fazosi sifatida qaraladi, ya’ni $\mathbb{R}^n_x \subset \mathbb{C}^n_z$, bu yerda $\mathbb{R}^n_x$ kompleks fazoning $y = 0$ bo‘lgan nuqtalar to‘plamidan iborat n-o‘lchamli haqiqiy qism fazosidir.

Quyida m-plyurisubgarmonik funksiya va m-subgarmonik funksiyalar orasidagi bog‘liqlik haqidagi teoremani keltiramiz

1-teorema. *$D \subset \mathbb{R}^n_x$ sohada yuqoridan yarim uzluksiz bo‘lgan $u(x)$ funksiya $m - psh(D)$ bo‘lishi uchun $u^c(z) = u^c(x + iy) = u(x)$ funksiya $y \in \mathbb{R}^n_y$ o‘zgaruvchiga bog‘liq bo‘lmagan holda $D \times i\mathbb{R}^n_y$ sohada $m - sh$ funksiya bo‘lishi zarur va yetarli.*

Isbot. $D \subset \mathbb{R}_x^n$ sohada ikki marta silliq $u(x) \in C^2(D)$ funksiyalar uchun teoremaning isboti quyidagi munosabatdan kelib chiqadi:

$$\left(\frac{\partial^2 u^c(z)}{\partial z_j \partial \overline{z_k}} \right) = \frac{1}{4} \left(\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_j \partial x_k} \right)$$

Bu esa $\left(\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_j \partial x_k} \right)$ va $\left(\frac{\partial^2 u^c(z)}{\partial z_j \partial \overline{z_k}} \right)$ matritsalarining xos qiymatlari o‘zaro quyidagi munosabatda ekanligini bildiradi:

$$(\lambda_1(x),...,\lambda_n(x)) = 4^n (\lambda_1^c(z),...,\lambda_n^c(z)).$$

Shunday qilib, $u(x) \in C^2(D)$ funksiyasi $m - psh(D)$ bo‘lishi uchun $\lambda_{j_1}(x) + ... + \lambda_{j_m}(x) \geq 0,\ 1 \leq j_1 < ... < j_m \leq n$ sharti bajarilishi zarur va yetarli.

Agar $u(x)$ funksiya $D \subset \mathbb{R}^n$ sohada yuqoridan yarim uzluksiz va $u^c(z) = u(\mathrm{Re}\, z) \in m - sh(D \times i\mathbb{R}_y^n)$ bo‘lsa, u holda $u_j^c(z) = u^c \circ K_{1/j}(w - z)$ standart approksimatsiyasi cheksiz silliq $m - sh$ funksiyani ifodalaydi. Chunki $u_j^c(z)$ funksiya $y \in \mathbb{R}_y^n$ o‘zgaruvchiga bog‘liq emas, ya’ni $u_j^c(z) = \left[u_j^c(z)\Big|_{y=0} \right]^c$. $u_j^c(z)$ funksiya ikki marta differensiallanuvchi bo‘lsa, u holda $u_j^c(z)\Big|_{y=0} \in m - psh(D)$ bo‘ladi. Bundan tashqari, $u_j^c(z)\Big|_{y=0} \downarrow u(x)$, bu esa $u(x)$ funksiyaning m-plyurisubgarmonik ekanligini bildiradi.

Aytaylik, $u(x)$ funksiya $D \subset \mathbb{R}^n$ sohada yuqoridan yarim uzluksiz $m - psh$ funksiya bo‘lsin. $u_j(x) = u \circ K_{1/j}(t - x)$ standart approksimatsiya $D_j = \left\{ \rho(x, \partial D) > \frac{1}{j} \right\}$ sohada $C^\infty\left(D_j\right)$ sinfga tegishli $m - psh$ funksiya bo‘ladi. Binobarin, $u_j^c(z) = u_j(x) \in m - sh(D_j \times i\mathbb{R}_y^n)$ va $u_j^c(z) \downarrow u^c(z)$. Demak, $u^c(z) \in m - sh(D \times i\mathbb{R}_y^n)$. *Teorema isbotlandi.*

2-teorema. *Agar* $u(x) \in m - psh(D) \bigcap C^2(D)$ *bo‘lsa va* $\lambda_1(x),...,\lambda_n(x)$ - *simmetrik* $\left(\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_j \partial x_k} \right)$ *matritsaning xos qiymatlari bo‘lsa, u holda*

$$\lambda_{j_1}(x) + ... + \lambda_{j_m}(x) \geq 0, \quad 1 \leq j_1 < ... < j_m \leq n. \tag{3}$$

tengsizlik o‘rinli bo‘ladi.

Teoremaning isboti 1-teoremadan hamda $u^c(z) \in m - sh(D \times i\mathbb{R}_y^n) \bigcap C^2(D \times i\mathbb{R}_y^n)$ funksiya uchun quyidagi differensial formaning

$$dd^c u \wedge \beta^{m-1} = \left(\frac{i}{2} \right)^m \sum_{1 \leq j_1 < ... < j_m \leq n} (\lambda_{j_1} + ... + \lambda_{j_m}) dz_{j_1} \wedge d\overline{z_{j_1}} \wedge ... \wedge dz_{j_m} \wedge d\overline{z_m}$$

musbat bo‘lishidan kelib chiqadi.

2. Maksimal $m - psh$ **funksiyalar.** Maksimal $m - psh$ funksiyalar $\mathbb{R}^n$ dagi garmonik funksiyalarning analogi hisoblanadi.

1-ta'rif. Agar $D \subset \mathbb{R}^n$ sohada $u(x) \in m - psh(D)$ funksiya berilgan bo'lib, shu funksiyalar sinfida maksimumlar prinsipi o'rinli bo'lsa, u holda $u(x)$ funksiya maksimal $m-$ plyurisubgarmonik funksiya deyiladi, ya'ni, agar $v(x) \in m - psh(D)$ funksiya uchun $\varliminf\limits_{x \to \partial D} \left(u(x) - v(x)\right) \geq 0$ bajarilsa, u holda $\forall x \in D$ da $u(x) \geq v(x)$ bo'ladi.

Maksimal funksiyalarni qulay ko'rinishlarda aniqlash imkonini beruvchi bitta oddiy tasdiqni keltiramiz.

3-teorema. Quyidagi tasdiqlar o'zaro ekvivalentdir:

1) $u(x) - D$ sohasida maksimal $m - psh$ funksiya;

2) har qanday $G \subset\subset D$ soha uchun va har qanday $v(x) \in m - psh(G)$ uchun $\varliminf\limits_{x \to \partial G} \left(u(x) - v(x)\right) \geq 0$ bo'lishidan $\forall x \in G, u(x) \geq v(x)$ bo'ladi;

3) har qanday $G \subset\subset D$ soha va $v(x) \in m - psh(D)$ uchun $u\big|_{\partial G} \geq v\big|_{\partial G}$ bo'lishidan $\forall x \in G$, $u(x) \geq v(x)$ bo'ladi.

Isbot. 3) $\Rightarrow$ 1). Maksimal m-plyurisubgarmonik funksiya ta'rifiga ko'ra $\varliminf\limits_{x \to \partial D} \left(u(x) - v(x)\right) \geq 0$, Demak, $\forall \varepsilon > 0,\ \exists \delta > 0$, agar $dist(x, \partial D) < \delta$ bo'lsa, u holda $\forall x \in D$ da $u(x) - v(x) \geq -\varepsilon$ bo'ladi. Endi $\delta > 0$ uchun $G \subset\subset D$ ixtiyoriy kompakt sohani shunday tanlaymizki, $\partial G \subset D \setminus D_\delta$, $D_\delta = \{x \in D :\ dist(x, \partial D) > \delta\}$ bo'lsin. Shuning uchun ∂G da $u(x) \geq v(x) - \varepsilon$ bo'ladi. $v(x) - \varepsilon$ funksiya $m - psh$ bo'lgani uchun 3-shartga ko'ra, $u(x)\big|_{\partial G} \geq \left(v(x) - \varepsilon\right)\big|_{\partial G}$ bajarilishidan, butun G da $u(x) \geq v(x) - \varepsilon$ tengsizlik o'rinli bo'ladi. Bu yerda $\varepsilon \to 0$ da limitga o'tib, $\forall x \in G$ da $u(x) \geq v(x)$ tengsizlikni hosil qilamiz, $G \subset\subset D$ ixtiyoriy bo'lgani sababli $\forall x \in D,\ u(x) \geq v(x)$ bo'lishi kelib chiqadi.

$1) \Rightarrow 2)$ Faraz qilaylik $u(x)$ funksiya maksimal $m - psh(D)$ bo'lib, har qanday $G \subset\subset D$ soha uchun va har qanday $v(x) \in m - psh(G)$ uchun $\varliminf\limits_{x \to \partial G} \left(u(x) - v(x)\right) \geq 0$ bo'lsin. Quyidagi yordamchi funksiyani quramiz:

$$w(x) = \begin{cases} \max\{u(x), v(x)\}, & x \in G \\ u(x), & x \in D \setminus G \end{cases}.$$

Ma'lumki, $u(x) \in m - psh(G)$ va $v(x) \in m - psh(G)$ funksiyalar bo'lib, bu funksiyalarning maksimumi yana $w(x) \in m - psh(G)$ bo'ladi. Berilgan shartga ko'ra $\varliminf\limits_{x \to \partial G} \left(u(x) - w(x)\right) = 0$ bo'ladi. Demak, G da $u(x) \geq w(x)$. $w(x)$ ning aniqlanishiga ko'ra, $\forall x \in D$ da $u(x) \geq w(x)$ kelib chiqadi. Shuning uchun $\forall x \in G$ larda $u(x) \geq v(x)$ o'rinli bo'lishiga ega bo'lamiz;

$2) \Rightarrow 3)$. Faraz qilaylik $u\big|_{\partial G} \geq v\big|_{\partial G}$ bo'sin. U holda $\varliminf\limits_{x \to \partial G} \left(u(x) - v(x)\right) \geq 0$ bajariladi. 2)-shartdan $\forall x \in G$ da $u(x) \geq v(x)$ kelib chiqadi.

4-teorema. *Bizga $u(x) \in m - psh(D) \cap C^2(D)$ funksiya berilgan bo'lib, har bir $x^0 \in D$ nuqta uchun shunday $x^0 \in \prod,\ \dim \prod = m$ tekislik mavjud bo'lsaki, $u\big|_{\prod}$ funksiya $\prod \cap D$ kesishmasida garmonik bo'lsa, u holda $u(x)$ funksiya D da maksimal $m - psh$ funksiya bo'ladi.*

Isbot. Teskarisini faraz qilaylik, ya'ni $u(x)$ maksimal funksiya bo'lmasin. U holda shunday $G \subset\subset D$ soha va $v(x) \in m-psh(D)$ funksiya topiladiki, $u\big|_{\partial G} \geq v\big|_{\partial G}$ bo'lsa, biror $x^0 \in G$ nuqtada $u(x^0) < v(x^0)$ o'rinli bo'ladi. Teorema shartiga ko'ra x^0 nuqtadan o'tuvchi va $\dim \prod = m$ bo'lgan shunday $\prod$ tekisligi mavjud bo'lib, $u\big|_{\prod}$ funksiya $\prod \cap D$ da garmonik bo'lsin. $v \in m-psh(D)$ bo'lganligi sababli, $v\big|_{\prod}$ subgarmonik funksiya bo'lib, $v\big|_{\prod \cap \partial G} \leq u\big|_{\prod \cap \partial G}$ tengsizlik o'rinli. $u\big|_{\prod}$ ning garmonikligidan $\forall x \in \prod \bigcap G$ uchun $v\big|_{\prod \cap G} \leq u\big|_{\prod \cap G}$ tengsizlik bajariladi, xususan $u(x^0) \geq v(x^0)$ tengsizlikga ega bo'lamiz. Bundan ziddiyatga kelamiz. *Teorema isbotlandi.*

Misol. $\mathbb{R}^n$ ($n \geq 2$) fazoda ushbu

$$u(x) = \begin{cases} \ln|x|^2, m = 2 \\ -\dfrac{1}{|x|^{m-2}}, m > 2 \end{cases} \tag{4}$$

funksiya $m-psh$ bo'ladi, shu bilan birga u $\mathbb{R}^n \setminus \{0\}$ sohada maksimal $m-psh$ funksiyadir.

$u(x)$ funksiyasining $\mathbb{R}^n$ da yarim uzluksizligi ma'lum. Uning $m-psh$ ekanligini isbotlaymiz. Ixtiyoriy $x^0 = \left(x_1^0, x_2^0, ..., x_n^0\right) \in \mathbb{R}^n$ nuqtani tayinlaymiz va x^0 nuqtadan o'tuvchi ixtiyoriy $\prod$ tekisligini olamiz. Umumiylikka zarar yetkazmagan holda, $\prod = \left\{\left(x_1, x_2, ..., x_n\right) \in \mathbb{R}^n : x_{m+1} = x_{m+1}^0, ..., x_n = x_n^0\right\}$ deb faraz qilamiz. U holda:

$$u\big|_{\prod} = \begin{cases} \ln\left(x_1^2 + x_2^2 + (x_3^0)^2 + ... + (x_n^0)^2\right), m = 2 \\ -\dfrac{1}{\left|x_1^2 + ... + x_m^2 + (x_{m+1}^0)^2 + ... + (x_n^0)^2\right|^{\frac{m-2}{2}}}, m > 2 \end{cases}$$

ya'ni biz $\mathbb{R}^m$ fazoda funksiya hosil qilamiz. Quyidagi ko'rinishdagi funksiyalar:

$$\begin{cases} \ln\left(x_1^2 + x_2^2 + const\right), m = 2 \\ -\dfrac{1}{\left|x_1^2 + ... + x_m^2 + const\right|^{\frac{m-2}{2}}}, m > 2 \end{cases}$$

subgarmonik funksiyalar ekanligini tekshirish qiyin emas. Binobarin, $u\big|_{\prod}$ qisqartmalari subgarmonik funksiyalardir, bu esa $u(x)$ ning $\mathbb{R}^n$ da $m-$plurisubgarmonik ekanligini isbotlaydi.

Maksimallikni isbotlash uchun $0 \in \mathbb{R}^n$ nuqtadan o'tuvchi $\prod_0 = \left\{\left(x_1, x_2, ..., x_n\right) \in \mathbb{R}^n : x_{m+1} = 0, ..., x_n = 0\right\}$ tekisligini va uning qisqartmasini olamiz:

$$u\big|_{\prod_0} = \begin{cases} \ln\left(x_1^2 + x_2^2\right), m = 2 \\ -\dfrac{1}{\left|x_1^2 + ... + x_m^2\right|^{\frac{m-2}{2}}}, m > 2 \end{cases}$$

Ammo $\mathbb{R}^n$ fazosida aniqlangan ushbu funksiya Laplas operatorining fundamental yechimi hisoblanadi. Shuning uchun u $\prod \setminus \{0\}$ da subgarmonikdir.

Shuni ta'kidlab o'tamizki, $\mathbb{R}^n$ dagi ixtiyoriy $0 \in \prod$ bo'lgan $m-$o'lchovli $\prod$ tekisligi uchun, $\prod$ ni $\prod_0$ ko'rinishidagi tekislikka o'tkazuvchi $T : \mathbb{R}^n \to \mathbb{R}^n$ ortogonal almashtirishi mavjud. Ortogonal al-

mashtirish $\left|x_1^2+x_2^2+...+x_n^2\right|$ miqdorini o‘zgartirmaydi, ya’ni $\left|(Tx_1)^2+...+(Tx_n)^2\right|=\left|x_1^2+x_2^2+...+x_n^2\right|$. Bundan kelib chiqadiki, ixtiyoriy $0\in\prod,\dim\prod=m$ tekisligi uchun $u\big|_{\Pi}$ qisqartmasi $\prod\setminus\{0\}$ to‘plamda subgarmonik funksiya bo‘ladi. 4-teoremaga ko‘ra, $u(x)$ maksimal $m-psh$ funksiya hisoblanadi.

3. Xulosa. Ishda m -plyurisubgarmonik va m -subgarmonik funksiyalar sinflari har tomonlama o‘rganilib, ularning o‘zaro bog‘liqligi o‘rganildi va bundan foydalanib, maksimal m -plyurisubgarmonik funksiyalarning xossalari yoritildi. Ishda haqiqiy fazoni kompleks fazoga joylashtirish orqali $m-psh$ va $m-sh$ funksiyalar orasidagi muhim ekvivalentlik teoremasi isbotlangdi. Bu natija mazkur m-plyurisubgarmonik funksiyalarni o‘rganishda kompleks analiz usullaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Shuningdek, maksimal m -plyurisubgarmonik funksiyalar uchun maksimum prinsipiga tayangan holda muhim natijalar olindi. Maksimallikni ta’minlovchi yetarli shartlar keltirilib, nazariy olingan natijalar va shartlarni tushinishga yordam beruvchi aniq misol korsatilgan. Maqolada olingan natijalar m -plyurisubgarmonik funksiyalar nazariyasini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi hamda ko‘p o‘lchamli analiz va qavariq geometriyada yuzaga keladigan masalalarni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Садуллаев А. Теория плюрипотенциала. Применения. Palmarium Akademic Publishing, 2012, 316 с.

(2). Абдуллаев Б.И., Шарипов Р.А., m −субгармонические функции во всем пространстве $\mathbb{C}^n$. Функции Грина. “Узбекский математический журнал”, Ташкент, 2013, № 3, с. 3 – 8.

(3). Abdullaev B.I., Imomkulov S.A., Sharipov R.A. Removable singular sets of *m*-subharmonic functions. Algebra, Complex Analysis, and Pluripotential Theory, Springer Proceedings in Mathematics&Statistics. V. 264, 2018, p. 1–11.

(4). Abdullayev B.I., Subharmonic functions on complex Hyperplanes of $\mathbb{C}^n$ .Journal of Siberian Federal University, Mathematics and Physics, Krasnoyarsk, 2013, № 6(4), p. 409–416.

(5). Sadullaev A. Further developments of the pluripotential theory (survey) // in Algebra, complex analysis, and pluripotential theory, Springer Proceedings in Mathematics & Statistics, 264(2018), p. 167–182.

(6). Drnovšek B., Forstnerič F. Minimal hulls of compact sets in $\mathbb{R}^3$ //Trans. Amer. Math. Soc., 368(2016), pp. 7477–7506.

(7). Harvey F.R. and Lawson H.B. Jr., An introduction to potential theory in calibrated geometry. Amer. J. Math. 131, 4(2009), pp. 893–944.

(8). Harvey F.R. and Lawson H.B Jr. Duality of positive currents and plurisubharmonic functions in calibrated geometry. Amer. J.Math. 131. 5(2009), pp. 1211–1240.

(9). Harvey F.R. and Lawson H.B. Jr., Geometric plurisubharmonicity and convexity – an introduction. Advances in Mathematics 230 (2012), pp. 2428–2456.

(10). Harvey F.R. and Lawson H.B. Jr., Plurisubharmonicity in a general geometric context. Geometry and Analysis, 1(2010), pp. 363–401.

(11). Harvey F.R. and Lawson H.B. Jr., Calibrated geometries. Acta Mathematica, 148(1982), pp. 47–157.

(12). Joyce D., Riemannian holonomy groups and calibrated geometry. Oxford University Press, USA, 2007, 318 p.

(13). Verbitsky M. Plurisubharmonic functions in calibrated geometry and q−convexity. Mathematische Zeitschrift, v. 264, 2010, №4, pp. 939–957.

Kamolov Xursandbek Qurolboyevich (V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti Xorazm bo‘limi katta ilmiy xodimi; xkamolov@mail.ru),

Quchkarboyev Otaxon (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti)

BA’ZI OCHIQ RIMAN SIRTLARINI ALGEBRAIK VA XOS GOLOMORF JOYLASHTIRISH HAQIDA

Annotatsiya. *Mazkur ishda kompleks tordan chekli nuqta olib tashlash orqali hosil qilingan ochiq Riman sirtining $\mathbb{C}^3$ fazoga algebraik joylashtirilishi tadqiq etiladi. Veyershtrass $\wp$-funksiyasi yordamida aniq xos golomorf joylashtirish qurilib, uning obrazi affin algebraik egri chiziq ekani ko‘rsatiladi. Yarim davr holatida yuzaga keladigan maxsus holat alohida tahlil qilinib, uni bartaraf etuvchi konstruksiya taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *ochiq Riman sirti, kompleks tor, Veyershtrass funksiyasi, xos golomorf joylashtirish, algebraik egrik chiziq.*

О СООТВЕТСТВУЮЩЕМ ГОЛОМОРФНОМ И АЛГЕБРАИЧЕСКОМ ВЛОЖЕНИИ ОТКРЫТОЙ РИМАНОВОЙ ПОВЕРХНОСТИ

Аннотация. *В данной работе исследуется алгебраическое вложение открытой римановой поверхности, полученной путем удаления конечного числа точек из комплексного тора, в пространство $\mathbb{C}^3$. С помощью $\wp$-функции Вейерштрасса строится явное собственное голоморфное вложение и показывается, что его образ является аффинной алгебраической кривой. Отдельно рассматривается специальный случай, возникающий в ситуации полупериодов, и предлагается конструкция, устраняющая возникающую вырожденность.*

Ключевые слова: *открытая риманова поверхность, комплексный тор, функция Вейерштрасса, собственное голоморфное вложение, алгебраическая кривая.*

ABOUT THE CORRESPONDING HOLOMORPHIC AND ALGEBRAIC EMBEDDING OF AN OPEN RIEMANN SURFACE

Annotation. *This paper investigates the algebraic embedding of an open Riemann surface, obtained by removing a finite number of points from a complex torus, into the space $\mathbb{C}^3$. Using the Weierstrass $\wp$-function, an explicit proper holomorphic embedding is constructed, and it is shown that its image is an affine algebraic curve. A special case arising in the half-period situation is considered separately, and a construction eliminating the resulting degeneracy is proposed.*

Keywords: *open Riemann surface, complex torus, Weierstrass function, proper holomorphic embedding, algebraic curve.*

Kirish. Ochiq Riman sirtlarini kompleks Yevklid fazolariga joylashtirish masalasi kompleks analiz va kompleks geometriyaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bishop va Narasimhan natijalariga ko‘ra har qanday ochiq Riman sirti $\mathbb{C}^3$ fazoga xos golomorf joylashtiriladi. Ammo ochiq Riman sirtlarini algebraik joylashtirish (ya’ni obrazi algebraik egri chiziq bo‘ladigan xos golomorf joylashtirish) haligacha dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Mazkur ishda kompleks tordan chekli nuqtani chiqarib tashlash orqali hosil qilingan ochiq Riman sirtini algebraik joylashtirish quriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shteyn ko‘pxilliklarini $\mathbb{C}^N$ evklid fazosiga xos golomorf joylashtirish muhim hisoblanadi. Birinchi muhim natija 1956-yilda R.Remmert [12] tomonidan olingan bo‘lib, u har bir n-o‘lchamli X Shteyn ko‘pxilligi yetarlicha katta N uchun biror $\mathbb{C}^N$ fazoga xos golomorf joylashishini ko‘rsatdi. 1960–1961-yillarda E.Bishop va R.Narasimhan bir biridan mustaqil ravishda Remmert teoremasi $N = 2n + 1$ da ham o‘rinli bo‘lishini isbotladilar ([3], [11]). Keyinchalik, 1970-yilda O.Forster ushbu Bishop–Narasimhan natijasini yaxshilab, N ni $\left[\frac{5n}{3}\right] + 2$ ga tushirdi hamda N ni $\left[\frac{3n}{2}\right] + 1$ dan kichik qilish mumkin emas degan gipotezani ilgari surdi [6]. 1992-yilda Y.Eliashberg va M.Gromovlar bu gipotezani isbotladi.

Teorema (Eliashberg–Gromov [4]). Agar har qanday n-o‘lchamli X Shteyn ko‘pxilligi uchun $n \geq 2$ bo‘lsa, $\mathbb{C}^N$ fazoga xos golomorf tarzda joylashadi. Bu yerda $N = \left[\frac{3n}{2}\right] + 1$.

Yuqoridagi teorema $n = 1$ holatida, ya’ni, X ochiq bog‘lamli Riman sirti bo‘lganda Forster-Bell-Narasimhan gipotezasi quyidagicha bo‘ladi.

Gipoteza. Har qanday X ochiq bog‘lamli Riman sirti $\mathbb{C}^2$ fazoga xos golomorf joylashadimi?

Umumiy holda hozirgacha masala ochiq bo‘lib, ba’zi ochiq Riman sirtlari $\mathbb{C}^2$ ga xos golomorf joylashishga ega ekanligi ma’lum. Ba’zi ma’lum misollarni qaraylik, ya’ni, ochiq birlik disk (Kasahara–Nishino, 1970), $\mathbb{C}$ dagi teshikli tekislik (H.B.Laufer, 1973), teshilgan disk (H.Alexander, 1977, [1]). Keyinchalik J.Globevnik and B. Stensønes [9]da, agar X chegarasi silliq bo‘lgan va yakkalangan chegara nuqtalari bo‘lmagan har qanday chekli bog‘lamli tekis soha uchun gipoteza o‘rinli bo‘ladi. 2009-yilda F.Forstnerič va E.F.Wold eng yaxshi natijani isbotladilar [7], agar $\bar{X}$ – chegarasi silliq bo‘lgan Riman sirti bo‘lsa va X ning ichida $\mathbb{C}^2$ ga golomorf joylashtirish mavjud bo‘lsa, u holda X sirt $\mathbb{C}^2$ ga xos golomorf joylashadi.

Endi boshqa ma’lum muhim natijalarni sanab o‘tsak: ayrim Riman sirtlarini $\mathbb{C}^2$ ga interpolyatsiya bilan xos joylashtirish [10], Shteyn ko‘pxilliklar orasidagi uzluksiz akslantirishlarni deformatsiya qilish orqali joylashtirish [2], ba’zi shartlar bilan cheksiz bog‘lamli sohalarning $\mathbb{C}^2$ ga joylashtirilishi ko‘rsatilgan [8]. Bu masala kompakt Riman sirtlarini kompleks fazolarga golomorf joylashtirish hatto algebraik joylashtirish masalasi birinchilardan bo‘lib K.Kodaira ishlarida o‘rganilgan bo‘lib, ixtiyoriy X kompakt Riman sirti P_3 proyektiv fazoga joylashtiriladi [5;30-b.]. Demak, $n = 1$ uchun umumiy holda E.Bishop va R. Narasimhan natijasi quyidagicha.

Teorema (E.Bishop va R.Narasimhan). X ochiq Riman sirti bo‘lsin. U holda X sirt $\mathbb{C}^3$ ga xos golomorf joylashtiriladi.

Ushbu ishda biz $X = T\backslash\{p_1, p_2\}$ ochiq Riman sirtining $\mathbb{C}^3$ ga *algebraik* joylashtirilishini quramiz. Bu esa Bishop–Narasimhan teoremasining konstruktiv va algebraik versiyasi bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kompakt Riman sirtlar ustida, odatda, meromorf funksiyalar qaraladi. Elliptik funksiyalar va kompleks torlarning algebraik modeli Veyershtrass $\wp$-funksiyasi orqali tavsiflanadi [5; 174-b.]. Aytaylik, $\omega_1, \omega_2 \in \mathbb{C}$ lar $\mathbb{R}$ maydonda chiziqli erkli $\left(\frac{\omega_1}{\omega_2} \notin \mathbb{R}\right)$ va ushbu

$$\Lambda = \{\omega \in \mathbb{C}: \omega = n\omega_1 + m\omega_2, n, m \in \mathbb{Z}\}$$

panjarani qaraylik. Biz $\mathbb{C}$ da ushbu

$$z_1, z_2 \in \mathbb{C}, z_1 - z_2 \in \Lambda \Leftrightarrow z_1 \sim z_2$$

ekvivalentlik munosabatini kiritib $T = \mathbb{C}/\Lambda$ faktor fazoga, ya’ni kompakt Riman sirti torga ega bo‘lamiz. Torda aniqlangan meromorf Veyershtrass $\wp$-funksiyasini qaraylik (5;13-b.):

$$\wp(z) = \frac{1}{z^2} + \sum_{\omega \neq 0}\left(\frac{1}{(z-\omega)^2} - \frac{1}{\omega^2}\right).$$

Bu funksiya T da ikkinchi tartibli qutbga ega va $\wp(z_1) = \wp(z_2)$ bo‘lishi uchun $z_1 \equiv \pm z_2 (\mathrm{mod}\Lambda)$ bo‘lishi zarur va yetarli. Shuningdek, Veyershtrass $\wp$-funksiyasi va uning hosilasi orasida quyidagi bog‘-lanish mavjud [5; 174-b.]

$$(\wp'(z))^2 = 4\wp(z)^3 - g_2\wp(z) - g_3 \quad (1)$$

Bu yerda, $g_2 = 60\sum_{(n,m)\neq(0,0)}\frac{1}{\omega^4}, g_3 = 140\sum_{(n,m)\neq(0,0)}\frac{1}{\omega^6}$.

E.F.Wold [13] quyidagi natijani isbotlagan: agar $2(p_1 - p_2) \in \mathbb{C}\backslash\Lambda$ bo‘lsa, u holda $\psi = (f_{p_1}, g_{p_2}): T\backslash\{p_1, p_2\} \to \mathbb{C}^2$ xos golomorf joylashtirish bo‘ladi. Bu yerda: $f_{p_1} = \wp(z-p_1)$ va $g_{p_2} = \wp(z-p_2)$.

Teorema. $X = T\backslash\{p_1, p_2\}$ ochiq Riman sirti berilgan bo‘lsin.

1. Agar $2(p_1 - p_2) \in \mathbb{C}\backslash\Lambda$ bo‘lsa, u holda

$$\Phi: X \to \mathbb{C}^3, \Phi(z) = \left(\wp(z), \wp'(z), \frac{1}{(\wp(z) - \wp(p_1))(\wp(z) - \wp(p_2))}\right)$$

akslantirish Xni $\mathbb{C}^3$ga xos golomorf joylashtiradi va uning obrazi affin algebraik egri chiziq bo‘ladi.

2. Agar $2(p_1 - p_2) \in \Lambda, p_1 \neq p_2$ bo‘lsa, u holda

$$\Phi: X \to \mathbb{C}^3, \Phi(z) = \left(\wp(z), \wp'(z), \frac{\wp'(z)}{(\wp(z) - \wp(p_1))^2}\right)$$

akslantirish X ni $\mathbb{C}^3$ga xos golomorf joylashtiradi va uning obrazi affin algebraik egri chiziq bo‘ladi.

Isbot. 1-hol. $2(p_1 - p_2) \in \mathbb{C}\backslash\Lambda$ bo‘lsin, unda Veyershtrass $\wp$-funksiyasi $\wp(p_1) \neq \wp(p_2)$ bo‘ladi. Ushbu akslantirishni qaraylik,

$$\Phi: X \to \mathbb{C}^3, \Phi(z) = \left(\wp(z), \wp'(z), \frac{1}{(\wp(z) - \wp(p_1))(\wp(z) - \wp(p_2))}\right). \quad (2)$$

Qulaylik uchun

$$f(z) = \frac{1}{(\wp(z) - \wp(p_1))(\wp(z) - \wp(p_2))}$$

deb belgilaymiz. $\wp(z)$ va $\wp'(z)$ funksiyalar T torda meromorf funksiyalar bo‘lib, ularning qutblari faqat panjara nuqtalari bo‘ladi. $p_1, p_2 \notin X$ bo‘lishidan $\wp(z), \wp'(z)$ funksiyalar X da golomorf bo‘ladi. Bundan tashqari, $f(z)$ funksiya faqat p_1 va p_2 nuqtalarda qutblarga ega. Bundan esa $f(z) \in \mathcal{O}(X)$ bo‘ladi. Demak,

$$\Phi: X \to \mathbb{C}^3$$

golomorf akslantirish bo‘ladi. Endi $\Phi: X \to \mathbb{C}^3$ni botiruvchi akslantirish ekanligini ko‘rsatmiz. Φ ning differensialini qaraylik, ya’ni

$$d\Phi(z) = (\wp'(z), \wp''(z), f'(z)).$$

Aytaylik, $d\Phi(z) = 0$ bo‘lsin, unda

$$\begin{cases}\wp'(z) = 0,\\ \wp''(z) = 0.\end{cases}$$

Ma’lumki, $\wp'(z) = 0$ tenglik faqat yarim davrlarda bajariladi. Bunday nuqtalarda esa $\wp''(z) \neq 0$. Haqiqatdan ham, (1) tenglikni differensiallab:

$$2\wp'(z)\wp''(z) = (12\wp(z)^2 - g_2)\wp'(z)$$

ega bo‘lamiz. Yarim davrlarda $\wp'(z) = 0$ bo‘lsa ham, $\wp''(z) = 0$ bo‘lishi mumkin emas, aks holda, $\wp'(z)$ ning noli karrali bo‘lib qoladi. Bundan esa elliptik egri chiziq singulyar bo‘lib qoladi. Demak, har bir $z \in X$ uchun $d\Phi(z) \neq 0$. Bundan Φ botiruvchi akslantirish bo‘ladi. Keyingi qadamda bu inektiv akslantirish bo‘lishini ko‘rsatamiz. $\forall z_1, z_2 \in X$ uchun

$$\Phi(z_1) = \Phi(z_2)$$

bo‘lsin. Undan esa

$$\wp(z_1) = \wp(z_2), \wp'(z_1) = \wp'(z_2).$$

$(\wp(z), \wp'(z))$ juftligi (1) ni qanoatlantiradi, ya’ni tor nuqtasini aniqlaydi. Bundan $z_1 - z_2 \in \Lambda$ hamda teorema 1)-shartidan $z_1 = z_2$ bo‘ladi. Bundan Φ inektiv
akslantirish. Endi Φ ning xos akslantirish ekanligini ko‘rsatamiz. Buning uchun $p_j (j = 1,2)$ nuqta atrofida Veyershtrass $\wp$-funksiyasi uchun

$$\wp(z) = \wp(p_j) + c(z - p_j)^2 + O((z - p_j)^4), c \neq 0 \ (j = 1,2).$$

chekli yoyilmaga egamiz. $\wp(p_1) \neq \wp(p_2)$ bo‘lgani uchun $p_j (j = 1,2)$ nuqtalar atrofida

$$f(z) \sim \frac{1}{c(\wp(p_1) - \wp(p_2))(z - p_j)^2}.$$

Shuning uchun $z \to p_1$ $(z \to p_2)$ da $\| \Phi(z) \| \to \infty$ bo‘ladi. T tor kompakt to‘plam bo‘lgani uchun, X fazodagi hech bir kompakt qism to‘plamda yotmaydigan har qanday ketma-ketlik qismiy ketma-ketligi p_1 yoki p_2 ga yaqinlashadi. Demak, har qanday $K \subset \mathbb{C}^3$ kompakt uchun $\Phi^{-1}(K)$ kompakt bo‘ladi. Shunday qilib, Φ xos golomorf akslantirish. Agar

$$u = \wp(z), v = \wp'(z), t = f(z)$$

deb olsak, unda (1) tenglik uchun

$$v^2 = 4u^3 - g_2 u - g_3,$$

hamda

$$t(u - \wp(p_1))(u - \wp(p_2)) = 1.$$

Demak, $\Phi(X)$ quyidagi algebraik tenglamalar bilan aniqlanadi:

$$\begin{cases} v^2 = 4u^3 - g_2 u - g_3, \\ t(u - \wp(p_1))(u - \wp(p_2)) = 1. \end{cases}$$

Shuning uchun $\Phi(X)$ xos golomorf akslantirish $\mathbb{C}^3$dagi affin algebraik egri chiziq bo‘ladi.

2-hol. Endi $2(p_1 - p_2) \in \Lambda, p_1 \neq p_2$ bo‘lsin, unda Veyershtrass $\wp$-funksiyasi
$\wp(p_1) = \wp(p_2) = a$ bo‘ladi. Ushbu akslantirishni qaraylik:

$$\Phi: X \to \mathbb{C}^3, \Phi(z) = \left(\wp(z), \wp'(z), \frac{\wp'(z)}{(\wp(z) - a)^2}\right). \quad (3)$$

Qulaylik uchun

$$g(z) = \frac{\wp'(z)}{(\wp(z) - a)^2}$$

deb belgilaymiz. Yuqoridagi kabi ko‘rsatish orqali (3) golomorf botiruvchi akslantirish bo‘ladi. (3) ning inektiv akslantirish bo‘lishini ko‘rsatamiz. $\forall z_1, z_2 \in X$ uchun $\Phi(z_1) = \Phi(z_2)$ bo‘lsin. Undan esa

$$\wp(z_1) = \wp(z_2), \wp'(z_1) = \wp'(z_2).$$

Yana (1) ga ko‘ra, $z_1 = z_2$ bo‘ladi. Bundan Φ inektiv akslantirish. Endi Φ ning xos akslantirish ekanligini ko‘rsatamiz. Buning uchun $p_j (j = 1,2)$ nuqtalar atrofida Veyershtrass $\wp$-funksiyasi va uning hosilasi uchun

$$\wp(z) = \wp(p_j) + c(z - p_j)^2 + O((z - p_j)^4),$$
$$\wp'(z) = 2c(z - p_j) + O((z - p_j)^3), c \neq 0 \ (j = 1,2).$$

Shuning uchun

$$g(z) \sim \frac{C}{(z - p_j)^3}, C = const, (j = 1,2)$$

Demak,

$$|g(z)| \to \infty \ z \to p_1 \ (z \to p_2).$$

Natijada $z \to p_1$ $(z \to p_2)$ da $\| \Phi(z) \| \to \infty$ bo‘ladi. Demak, har qanday $K \subset \mathbb{C}^3$ kompakt uchun $\Phi^{-1}(K)$ kompakt bo‘ladi. Shunday qilib, Φ xos golomorf akslantirish. Agar

$$u = \wp(z), v = \wp'(z), t = g(z)$$

deb olsak, unda (1) tenglik uchun

$$v^2 = 4u^3 - g_2 u - g_3,$$

hamda,

$$t(u-a)^2 = v.$$

Demak, $\Phi(X)$ quyidagi algebraik tenglamalar bilan aniqlanadi:

$$\begin{cases} v^2 = 4u^3 - g_2u - g_3, \\ t(u-a)^2 = v. \end{cases}$$

Bu yerda, $g_2 = 60\sum_{(n,m)\neq(0,0)}\frac{1}{\omega^4}, g_3 = 140\sum_{(n,m)\neq(0,0)}\frac{1}{\omega^6}$. Shunday qilib, $\Phi: X \to \mathbb{C}^3$ xos golomorf joylashtirish bo‘lib, uning obrazi affin algebraik egri chiziq bo‘ladi. *Teorema isbot bo‘ldi.*

Xulosa. Ishda ikki nuqta olib tashlangan kompleks torni $\mathbb{C}^3$ga algebraik joylashtirish qurildi. Ushbu natijani tordan chekli sondagi nuqtalarni chiqarib tashlangan ochiq Riman sirtlari uchun umumlashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. H.Alexander, Explicit imbedding of the (punctured) disc into $\mathbb{C}^2$. Comment. Math. Helv., 52, p. 539–544, (1977).

[2]. R.Andrist, F.Forstnerič, T.Ritter, and E.F.Wold. Proper holomorphic embeddings into Stein manifolds with the density property. J.Anal. Math., 130 (2016), p. 135–150.

[3]. E.Bishop. Mappings of partially analytic spaces. Am. J. Math., 83, (1961), p. 209–242.

[4]. Y.Eliashberg, M.Gromov. Embeddings of Stein manifolds. Ann. Math., (2), 136, (1992), p. 123–135.

[5]. O Forster. Lectures on Riemann Surfaces. Springer-Verlag, 1999.

[6]. O.Forster. Plongements des vari´et´es de Stein. Comment. Math. Helv. 45, (1970), p. 170–184.

[7]. F.Forstnerič, E.F.Wold. Bordered Riemann Surfaces in $\mathbb{C}^2$, J. Math. Pures Appl. 91, (2009), p. 100–114.

[8]. F.Forstnerič, E.F.Wold. Embeddings of infinitely connected planar domains into $\mathbb{C}^2$. Anal. PDE 6 (2013), № 2, p. 499–514.

[9]. J.Globevnik, B.Stensønes. Holomorphic embeddings of planar domains into $\mathbb{C}^2$. Math. Ann., 303, (1995), 579–597.

[10]. F.Kutzschebauch, E.Løw, E.F.Wold. Embedding some Riemann surfaces into $\mathbb{C}^2$ with interpolation. Math. Z., 262 (2009), № 3, p. 603–611.

[11]. R.Narasimhan, Holomorphic mappings of complex spaces. Proc. Am. Math. Soc., 11, (1960), 800–804.

[12]. R.Remmert. Sur les espaces analytiques holomorphiquement s´eparables et holomorphiquement convexes. C.R.Acad. Sci. Paris 243, (1956), p. 211–121.

[13]. E.F.Wold. Embedding Riemann surfaces into $\mathbb{C}^2$. Internat. J.Math. 17: (2006), p. 963–974.

Atajonov Dilshod Ozodovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti katta o‘qituvchisi; diwa_4848@mail.ru)

QO‘SHIMCHA HADLI KAMASSA-HOLM TENGLAMASINI INTEGRALLASH

Annotatsiya. *Ushbu ish qo‘shimcha hadli Kamassa-Holm tenglamasini davriy funksiyalar sinfida integrallashga bag‘ishlangan. Avvalo, boshlang‘ich shart sifatida berilgan funksiyani vaznli Shturm-Liuvill tenglamasining koeffitsiyenti deb qarab, to‘g‘ri masala yechiladi va* $t = 0$ *da spektral berilganlarni hosil qilinadi. Keyin* $t > 0$ *da vaznli Shturm-Liuvill tenglamasining spektral berilganlarining vaqt bo‘yicha o‘zgarish dinamikasini ifodalovchi Dubrovin tenglamalari sistemasi hosil qilinadi va yechimning mavjudligi va yagona ekanligi isbotlanadi. Oxirida teskari spektral masala yechish algoritmidan foydalanib, hisoblangan spektral berilganlar asosida qo‘shimcha hadli Kamassa-Holm tenglamasining yechimini qayta tiklash algoritmi taqdim etiladi.*

Kalit so‘zlar: *vaznli Shturm-Liuvill tenglamasi, Kamassa-Holm tenglamasi, teskari masala, lakuna, izlar formulasi.*

Атаджонов Дилшод Озодович (Старший преподаватель Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; diwa_4848@mail.ru)

ИНТЕГРИРОВАНИЕ УРАВНЕНИЯ КАМАССА–ХОЛМА С ДОПОЛНИТЕЛЬНЫМ ЧЛЕНОМ

Аннотация. *Данная работа посвящена интегрированию уравнения Камасса–Холма с дополнительным членом в классе периодических функций. Прежде всего, принимая заданную начальную функцию в качестве коэффициента уравнения Штурма-Лиувилля с весом, формулируется и решается правильно поставленная прямая задача, по результатам которой в момент* $t = 0$ *получаются спектральные данные. Затем при* $t > 0$ *выводится система уравнений Дубровина, описывающих динамику изменения спектральных данных во времени, и доказываются существование и единст-*

венность ее решения. В заключение, используя алгоритм решения обратной спектральной задачи, на основе вычисленных спектральных данных приводится алгоритм восстановления решения уравнения Камасса-Холма с дополнительным членом.

Ключевые слова: *уравнения Штурма-Лиувилля с весом, уравнение Камасса-Холма, обратная задача, лакуна, формула след.*

Atajonov Dilshod Ozodovich (Senior Lecturer at Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni; diwa_4848@mail.ru)

INTEGRATION OF THE CAMASSA-HOLM EQUATION WITH AN ADDITIONAL TERM

Annotation. *This work is devoted to integrating the Camassa-Holm equation with an additional term in the class of periodic functions. First, considering the given initial function as the coefficient of a weighted Sturm-Liouville equation, we formulate and solve the well-posed direct problem and obtain the spectral data at* $t=0$*. Then, for* $t>0$*, we derive the Dubrovin equations that describe the time evolution of the spectral data and prove the existence and uniqueness of their solution. Finally, using the inverse spectral problem algorithm, we present an algorithm for reconstructing the solution of the Camassa-Holm equation with an additional term based on the computed spectral data.*

Key words: *weighted Sturm-Liouville equation, Camassa-Holm equation, inverse problem, lacunas, trace formulas.*

Kirish. Kamassa–Holm tenglamasi $u_{xt}-u_{xxt}+2ku_x+3uu_x=uu_{xxx}+2u_xu_{xx}$ birinchi marta [1] ishda sayoz suv to‘lqinlarining tarqalishini tavsiflovchi matematik model sifatida keltirib chiqarilgan bo‘lib, bu yerda $u(x,t)$ gorizontal yo‘nalishdagi suyuqlik tezligini bildiradi, k esa kritik to‘lqin tezligiga bog‘liq bo‘lgan o‘zgarmas kattalikdir.

Ushbu ishda biz qo‘shimcha hadga ega bo‘lgan Kamassa-Holm tenglamasini o‘rganamiz, ya’ni quyidagi

$$u_{xt}-u_{xxt}=uu_{xxx}+2u_xu_{xx}-3uu_x+f(t)(u_x-u_{xxx}) \tag{1}$$

tenglamasining, ushbu

$$u(x,0)=u_0(x),\ x\in\mathbb{R} \tag{2}$$

boshlang‘ich shartini qanoatlantiruvchi va quyidagi

$$u\in C_x^3(t>0)\cap C_t^1(t>0)\cap C(t\geq 0) \tag{3}$$

sinfga tegishli bo‘lgan, x o‘zgaruvchi boyicha π davrli $u=u(x,t)$ haqiqiy yechimini mazkur

$$y''-\frac{1}{4}y=\lambda q(x,t)y,\ x\in\mathbb{R} \tag{4}$$

vaznli Shturm-Liuvill tenglamasi uchun qo‘yilgan to‘g‘ri va teskari masalalar usulidan foydalanib topish algoritmini bayon qilamiz. Boshlang‘ich shartdagi $u_0(x)\in C^3(\mathbb{R})$ funksiya oldindan berilgan π davrli funksiya bo‘lib, $f(t)$ – berilgan uzluksiz chegaralangan funksiya.

Ushbu ishning asosiy maqsadi (4) tenglama uchun to‘g‘ri va teskari masalalar usulidan foydalanib (1)-(4) masalani $u(x,t)$ yechimini topishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Quyidagi

$$y''-\frac{1}{4}y=\lambda q(x)y,\ x\in\mathbb{R} \tag{5}$$

vaznli Shturm-Liuvill tenglamasini qaraylik. Bu yerda $q(x)$ koeffitsiyent π davrli haqiqiy uzluksiz funksiya bo‘lib, $\lambda\in\mathbb{C}$ - kompleks parametr. (5) differensial tenglamaning

$$c(0,\lambda)=1,\ c'(0,\lambda)=0 \text{ va } s(0,\lambda)=0,\ s'(0,\lambda)=1$$

boshlang‘ich shartlarni qanoatlatiruvchi yechimlarini, mos ravishda, $c(x,\lambda)$ va $s(x,\lambda)$ orqali belgilaymiz.

[2,3] ishlarda (5) vaznli Shturm-Liuvill masalasining koeffitsiyenti π davrli va $q(x)<0$ bo‘lgan holda to‘g‘ri va teksari spektral masala o‘rganilgan. Bu holda (5) vaznli Shturm-Liuvill masalasi absolyut uzluksiz spektrga ega bo‘lib, uning quyidagi

$$E=\left\{\lambda\in R:-2\le\Delta(\lambda)\le 2\right\}=\left[\lambda_0,\lambda_1\right]\cup\left[\lambda_2,\lambda_3\right]\cup\ldots\cup\left[\lambda_{2n},\lambda_{2n+1}\right]\ldots$$

to‘plamdan iborat bo‘lishi ko‘rsatilgan.

Ushbu $(-\infty,\lambda_0)$, $(\lambda_{2n-1},\lambda_{2n})$, n ≥ 1 intervallarga lakunalar deyiladi. Spektrning λ_k, $k=0,1,2,\ldots$ chetki nuqtalari $\Delta^2(\lambda)-4$ funksiyaning nollaridan iborat bo‘ladi va ular (1.1.1) tenglamaga qo‘yilgan davriy $\left(y(0)=y(\pi),\ y'(0)=y'(\pi)\right)$ va yarimdavriy $\left(y(0)=-y(\pi),\ y'(0)=-y'(\pi)\right)$ chegaraviy masalalarning xos qiymatlari bilan ustma-ust tushadi. Bu yerda $\Delta(\lambda)=c(\pi,\lambda)+s'(\pi,\lambda)$ bo‘lib, unga (5) tenglamaning Lyapunov funksiyasi deyiladi.

$s(\pi,\lambda)$ funksiyaning nollarini ξ_n, $n=1,2,\ldots$ orqali belgilaymiz va ular (5) tenglamaga qo‘yilgan $\left(y(0)=0,\ y(\pi)=0\right)$ Dirixle masalasining xos qiymatlari bilan ustma-ust tushadi.

Ushbu ξ_n, $n=1,2,\ldots$ sonlar ketma-ketligi va

$$\sigma_n\equiv sign\left\{s'(\pi,\xi_n)-c(\pi,\xi_n)\right\}=\pm 1,\quad n=1,2,\ldots$$

ishoralar ketma-ketligiga (5) vaznli Shturm-Liuvill tenglamasining spektral parametrlari deyiladi.

Spektrning chetki nuqtalari λ_n, $n=0,1,2,\ldots$ va spektral parametrlardan tashkil topgan ushbu

$$\left\{\lambda_{n-1},\ \xi_n,\ \sigma_n=\pm 1,\ n\ge 1\right\}$$

jamlanmaga (5) vaznli Shturm-Liuvill tenglamasining spektral berilganlari deyiladi.

Berilgan $q(x)$ koeffiysiyent bo‘yicha (5) vaznli Shturm-Liuvill tenglamasining spektral berilganlarini topish va uning xossalarini o‘rganishga to‘g‘ri spektral masala, aksincha, vaznli Shturm-Liuvill tenglamasining spektral berilganlari orqali $q(x)$ koeffitsiyentni tiklash masalasiga teskari spektral masala deyiladi.

Tahlil va natijalar. Ushbu ishning asosiy natijasi quyidagi teoremadan iborat.

1-teorema. Agar $u(x,t)$ funksiya (1)-(4) masalaning yechimi bo‘lsa, u holda:

1) (4) tenglamaga qo‘yilgan davriy va yarimdavriy chegaraviy masalaning $\lambda_n(t)$, $n=0,1,2,\ldots$ xos qiymatlari, ya’ni spektrning chetki nuqtalari t paramertga bog‘liq bo‘lmaydi;

2) $\xi_n=\xi_n(t)$, $\sigma_n=\sigma_n(t)$, $n\ge 1$ spektral parametrlari esa quyidagi differensial tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi:

$$\frac{d\xi_n(t)}{dt}=\left\{\frac{1}{2\xi_n}-\frac{1}{2}\sum_{j=1}^{\infty}\frac{1}{\xi_j}+\frac{1}{4}\sum_{k=0}^{\infty}\frac{1}{\lambda_k}\right\}h(\xi_n). \tag{6}$$

Bu yerda

$$h(\xi_n)=\frac{\xi_n\sigma_n\sqrt{\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_0}\right)\prod_{i=1}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i-1}}\right)\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i}}\right)}}{\prod_{\substack{j\ne n\\ j=1}}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\xi_j}\right)}$$

bo‘lib, quyidagi boshlang‘ich shartlar bajariladi:

$$\xi_n(t)\big|_{t=0}=\xi_n^0,\ \sigma_n(t)\big|_{t=0}=\sigma_n^0,\ n=1,2,\ldots$$

Bu yerda ξ_n^0, σ_n^0, $n=1,2,\ldots$lar koeffitsiyenti $q_0(x)=u(x,0)-u_{xx}(x,0)$ bo‘lgan vaznli Shturm-Liuvill tenglamasining spektral parametrlari bo‘lib, $\sigma_n(t)=\pm 1$ ishoralar $\xi_n(t)$ spektral parameter o‘zining $\left[\lambda_{2n-1},\lambda_{2n}\right]$ lakunasi chetiga kelganda qarama-qarshisiga o‘zgaradi.

Isbot. Faraz qilayliz, $u(x,t)$ funksiya (1) tenglamaning x bo‘yicha π davrli yechimi bo‘lsin. Ushbu

$$y_n'' - \frac{1}{4} y_n = \xi_n(t) q(x,t) y_n,\ n = 1,2,... \tag{7}$$

ayniyatni t o‘zgaruvchi bo‘yicha differensiallaymiz va quyidagi tenglikka ega bo‘lamiz:

$$\dot{y}''_n - \frac{1}{4}\dot{y}_n = \dot{\xi}_n q(x,t) y_n + \xi_n q_t(x,t) y_n + \xi_n q(x,t)\dot{y}_n$$

Oxirgi tenglikni y_n ga, (7) tenglikni esa $\dot{y}_n$ ga ko‘paytiramiz:

$$\dot{y}''_n y_n - \frac{1}{4}\dot{y}_n y_n = \dot{\xi}_n q(x,t) y_n^2 + \xi_n q_t(x,t) y_n^2 + \xi_n q(x,t) y_n \dot{y}_n$$

$$y''_n \dot{y}_n - \frac{1}{4} y_n \dot{y}_n = \xi_n q(x,t) y_n \dot{y}_n$$

Oxirgi ikkita tengliklarni o‘zaro solishtirsak, quyidagi

$$\dot{\xi}_n q(x,t) y_n^2 = \dot{y}''_n y_n - y'' \dot{y}_n - \xi_n q_t(x,t) y_n^2 \tag{8}$$

tenglik kelib chiqadi. (8) tenglikni $(0,\pi)$ oraliqda integrallasak, u holda

$$\dot{\xi}_n \int_0^\pi q(x,t) y_n^2 dx = \int_0^\pi \left(\dot{y}'_n y_n - y_n \dot{y}'_n\right)' dx - \int_0^\pi \xi_n\, q_t(x,t) y_n^2 dx$$

$$\dot{\xi}_n \int_0^\pi q(x,t) y_n^2 dx = \left(\dot{y}' y_n - y'_n \dot{y}_n\right)\Big|_0^\pi - \int_0^\pi \xi_n\, q_t(x,t) y_n^2 dx$$

$$\dot{\xi}_n \int_0^\pi q(x,t) y_n^2 dx = -\int_0^\pi \xi_n\, q_t(x,t) y_n^2 dx \tag{9}$$

ayniyat hosil bo‘ladi. (9) tenglikda

$$\int_0^\pi y_n^2(x,t) q(x,t) dx = -1$$

ekanligini hisobga olsak,

$$\dot{\xi}_n = \int_0^\pi \xi_n\, q_t(x,t) y_n^2 dx \tag{10}$$

tenglik hosil bo‘ladi.

Endi (1) Kamassa-Holm tenglamasini ushbu

$$q_t = -uq_x - 2u_x q + f(t)(u_x - u_{xxx}) \tag{11}$$

ko‘rinishda yozib olamiz. Bunda $q = u - u_{xx}$. Agar (11) ifodani (10) tenglikka qo‘ysak, u holda

$$\dot{\xi}_n = -\int_0^\pi \xi_n\,(uq_x + 2u_x q) y_n^2 dx + \int_0^\pi \xi_n \gamma(t)(u_x - u_{xxx})\, y_n^2 dx \tag{12}$$

ayniyat hosil bo‘ladi. Bu ayniyatning o‘ng tomonidagi birinchi integralga bo‘laklab integrallash qoidasini qo‘llasak, quyidagi

$$I_1 = -\int_0^\pi \xi_n \left(uq_x + 2u_x q\right) y_n^2 dx = -\int_0^\pi \xi_n u q_x y_n^2 dx - 2\int_0^\pi \xi_n u_x q y_n^2 dx =$$

$$= -\int_0^\pi \xi_n u y_n^2 dq - 2\int_0^\pi \xi_n u_x q y_n^2 dx = 2\int_0^\pi \xi_n u y_n y_n' dq - \int_0^\pi \xi_n u_x q y_n^2 dx \tag{13}$$

tenglikni hosil qilamiz. Agar (13) tenglikda, ushbu

$$y_n'' = \frac{1}{4} y_n + \xi_n q(x,t) y_n$$

ayniyatdan foydalansak, quyidagi

$$I_1 = 2\int_0^\pi u\left(y_n'' - \frac{1}{4}y_n\right)y_n' dx - \int_0^\pi u_x\left(y_n'' - \frac{1}{4}y_n\right)y_n dx =$$

$$= 2\int_0^\pi uy_n' y_n'' dx - \frac{1}{2}\int_0^\pi uy_n y_n' dx - \int_0^\pi u_x y_n y_n'' dx + \frac{1}{4}\int_0^\pi u_x y_n^2 dx \qquad (14)$$

tenglik kelib chiqadi. (14) tenglikdagi uchinchi integralda ushbu

$$y_n y_n'' = \left(y_n y_n'\right)' - y_n'^2$$

tenglikdan foydalansak, quyidagi

$$I_1 = 2\int_0^\pi uy_n' dy_n' - \frac{1}{2}\int_0^\pi uy_n dy_n - \int_0^\pi u_x\left(y_n y_n'\right)' dx + \int_0^\pi u_x y_n'^2 dx + \frac{1}{4}\int_0^\pi u_x y_n^2 dx =$$

$$= uy_n'^2\Big|_0^\pi - \frac{1}{2}\int_0^\pi ud\left(y_n y_n'\right) + \frac{1}{2}\int_0^\pi u_x y_n^2 dx =$$

$$= uy_n'^2\Big|_0^\pi + \frac{1}{2}\int_0^\pi u_{xx} y_n y_n' dx + \frac{1}{2}\int_0^\pi u_x y_n^2 dx =$$

$$= uy_n'^2\Big|_0^\pi - \frac{1}{2}\int_0^\pi u_{xxx} y_n^2 dx + \frac{1}{2}\int_0^\pi u_x y_n^2 dx = uy_n'^2\Big|_0^\pi + \frac{1}{2}\int_0^\pi \left(u_x - u_{xxx}\right)y_n^2 dx =$$

$$= uy_n'^2\Big|_0^\pi + \frac{1}{2}\int_0^\pi q_x y_n^2 dx = uy_n'^2\Big|_0^\pi + \frac{1}{2}\int_0^\pi y_n^2 dq = uy_n'^2\Big|_0^\pi - \int_0^\pi qy_n y_n' dx \qquad (15)$$

tenglikka ega bo‘lamiz. (15) tenglikda $y_n'' = \frac{1}{4}y_n + \xi_n q\left(x,t\right)y_n$ ekanligini e’tiborga olsak, quyidagi

$$I_1 = uy_n'^2\Big|_0^\pi - \frac{1}{\xi_n}\int_0^\pi\left[y_n'' - \frac{1}{4}y_n\right]y_n' dx = uy_n'^2\Big|_0^\pi - \frac{1}{\xi_n}\int_0^\pi y_n'' y_n' dx + \frac{1}{4\xi_n}\int_0^\pi y_n y_n' dx =$$

$$= uy_n'^2\Big|_0^\pi - \frac{1}{\xi_n}\int_0^\pi y_n' dy_n' + \frac{1}{4\xi_n}\int_0^\pi y_n dy_n \qquad (16)$$

tenglikni hosil qilamiz. Endi $u\left(0,t\right) = u\left(\pi,t\right)$ tenglikdan foydalanib, (16) tenglikni ushbu

$$\dot{\xi}_n = \left(-\tfrac{1}{2\xi_n} + u(0,t)\right)\left[y'^2_n(\pi,t) - y'^2_n(0,t)\right] \qquad (17)$$

ko‘rinishda yozib olamiz.

Endi (11) tenglikning o‘ng tomonidagi ikkinchi integralni hisoblaymiz:

$$I_2 = \int_0^\pi \xi_n f(t)(u_x - u_{xxx})y_n^2 dx = f(t)\int_0^\pi \xi_n y_n^2 d(u - u_{xx}) =$$

$$= f(t)\left[\xi_n y_n^2(u - u_{xx})\,|_0^\pi - 2\int_0^\pi \xi_n(u - u_{xx})y_n y_n' dx\right] =$$

$$= -2f(t)\int_0^\pi\left(y_n'' - \frac{1}{4}y_n\right)y_n' dx = -f(t)[y_n'^2(\pi,t) - y_n'^2(0,t)]. \qquad (18)$$

(17) va (18) tengliklarni (12) tenglikka qo‘ysak, quyidagiga ega bo‘lamiz:

$$\dot{\xi}_n = \left(-\frac{1}{2\xi_n} + u(x,t) - f(t) \right) [y_n'^2(\pi,t) - y_n'^2(0,t)]. \tag{17}$$

Quyidagi

$$y_n'^2(\pi,t) - y_n'^2(0,t) = -\frac{\sigma_n \sqrt{\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_0}\right)\prod_{i=1}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i-2}}\right)\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i}}\right)}}{\xi_n^{-1}\prod_{\substack{j\neq n\\ j=1}}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\xi_j}\right)}$$

[4] tenglikni (17) tenglikka qo‘yib, ushbu

$$\dot{\xi}_n = \left(\frac{1}{2\xi_n} - u(0,t) \right) \frac{\xi_n \sigma_n \sqrt{\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_0}\right)\prod_{i=1}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i-1}}\right)\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i}}\right)}}{\prod_{\substack{j\neq n\\ j=1}}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\xi_j}\right)} \tag{18}$$

differensial tenglamalar sistemasini hosil qilamiz. Quyidagi izlar formulasidan foydalanib,

$$u(0,t) = \frac{1}{2}\sum_{k=1}^{\infty}\frac{1}{\xi_k} - \frac{1}{4}\sum_{k=1}^{\infty}\frac{1}{\lambda_k}$$

(18) tenglikni quyidagi

$$\dot{\xi}_n = \left\{ \frac{1}{2\xi_n} - \frac{1}{2}\sum_{j=1}^{\infty}\frac{1}{\xi_j} + \frac{1}{4}\sum_{k=0}^{\infty}\frac{1}{\lambda_k} \right\} h(\xi_n) \tag{19}$$

yopiq ko‘rinishda yozish mumkin. Bunda

$$h(\xi_n) = \frac{\xi_n \sigma_n \sqrt{\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_0}\right)\prod_{i=1}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i-1}}\right)\left(1-\frac{\xi_n}{\lambda_{2i}}\right)}}{\prod_{\substack{j\neq n\\ j=1}}^{\infty}\left(1-\frac{\xi_n}{\xi_j}\right)}.$$

Endi davriy va yarimdavriy masalalarning $\lambda_n(t),\ n = 0,1,2,\ldots$ xos qiymatlari t ga bog‘liq emasligini isbotlaymiz. Davriy yoki yarimdavriy masalalarning normallangan xos funksiyalarini $v_n(x,t),\ n = 0,1,2,\ldots$ orqali belgilasak, yuqoridagi usul bilan quyidagi tenglikni hosil qilamiz:

$$\dot{\lambda}_n(t) = \int_0^{\pi} \lambda_n(t)\left(uu_{xxx} + 2u_x u_{xx} - 3uu_x\right) v_n^2(x,t)\,dx =$$

$$= \left[-\frac{1}{2\lambda_n(t)} + u(0,t) \right] \left[v_n'^2(\pi,t) - v_n'^2(0,t) \right].$$

Bunda $v_n'(x,t)$ funksiyaning davriyligini hisobga olsak, quyidagi

$$\dot{\lambda}_n(t) = 0$$

ayniyat kelib chiqadi.

Xulosa. Ushbu maqolada davriy koeffitsiyentlarga ega vaznli Shturm-Liuvil tenglamasi uchun to‘g‘-ri va teskari masalalar usuldan foydalanib, qo‘shimcha hadli Kamassa-Holm tenglamasi uchun Koshi masalasi davriy funksiyalar sinfida yechildi. Differensial tenglamalarning Dubrovin sistemasiga o‘xshash analogi hosil qilindi. Olingan yechim bir jinsli yaqinlashuvchi funksional qator ko‘rinishida ifodalandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Camassa R. and Holm D., An integrable shallow water equation with peaked solitons. Phys. Rev. Lett., 1993, vol. 71, pp. 1661–1664.

[2]. Constantin A. A general-weighted Sturm-Liouville problem, Ann. Scuola Norm. Sup. Pisa, 1997, 24, p. 767–782.

[3]. Constantin A. On the spectral problem for the periodic Camassa-Holm equation, J.Math. Anal. Appl., 1997, 210, p. 215–230.

[4]. Hasanov A.B., Babajanov B.A, Atajonov D.O. On the Integration of the Periodic Camassa-Holm Equation with a Self-Consistent Source, Journal of SibFU. Mathematics and Physics, 2022, 15(6), p. 785–796.

Islamova Mavluda Ikrambayevna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining Matematik modellashtirish, sonli usullar va dasturlar majmuyi ixtisosligi bo‘yicha 2-bosqich tayanch doktoranti)

DISKRET KVADRATIK AKSLANTIRISH UCHUN QO‘ZG‘ALMAS NUQTALAR, BIFURKATSIYALAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada aholining iqtisodiy faolligini diskret vaqtli dinamik tizimlar yordamida modellashtirish masalasi o‘rganiladi. Iqtisodiy faollik ko‘rsatkichlari – faol aholi ulushi* x_n *va iqtisodiy passiv aholi ulushi* y_n *o‘zaro bog‘liq diskret tizim orqali tasvirlanadi. Asosiy o‘rganish obyekti sifatida tizimning invariant to‘g‘ri chiziqdan hosil qilingan bir o‘lchovli kvadratik akslantirish tanlangan. Maqolada ushbu akslantirishning qo‘zg‘almas nuqtalari, ularning barqarorligi, bifurkatsiya diagrammasi va xaotik xulq-atvorga o‘tish shartlari tahlil qilinadi. Asosiy natija sifatida teorema isbotlangan bo‘lib, unda parametrning ma’lum qiymatida tizimda davr-3 orbitasi paydo bo‘lishi va Li-York teoremasi asosida xaosning yuzaga kelishi ko‘rsatilgan. Natijalar iqtisodiy tizimlarning uzoq muddatli xulq-atvorini bashorat qilishda muhim amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *diskret dinamik tizim, kvadratik akslantirish, barqarorlik, bifurkatsiya, xaos, iqtisodiy modellashtirish, invariant to‘g‘ri chiziq, Li-York teoremasi, Feigenbaum doimiysi, davr-3.*

Исламова Мавлуда Икрамбаевна (докторант 2-го курса по специальности «Математическое моделирование, численные методы и комплексы программ» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни)

НЕПОДВИЖНЫЕ ТОЧКИ И БИФУРКАЦИИ ДИСКРЕТНОГО КВАДРАТИЧНОГО ОТОБРАЖЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье исследуется задача моделирования экономической активности населения с помощью дискретных динамических систем во времени. Показатели экономической активности – доля экономически активного населения* x_n *и доля экономически неактивного населения* y_n *– описываются с помощью взаимосвязанной дискретной системы. В качестве основного объекта исследования выбрано одномерное квадратичное отображение, полученное из инвариантной прямой системы. В статье анализируются неподвижные точки данного отображения, их устойчивость, бифуркационная диаграмма и условия перехода к хаотическому поведению. В качестве основного результата доказана теорема, в которой показано, что при определённом значении параметра в системе возникает орбита периода 3, и на основе теоремы Ли-Йорка устанавливается возникновение хаоса. Полученные результаты имеют важное практическое значение для прогнозирования долгосрочного поведения экономических систем.*

Ключевые слова: *дискретная динамическая система, квадратичное отображение, устойчивость, бифуркация, хаос, экономическое моделирование, инвариантная прямая, теорема Ли-Йорка, постоянная Фейгенбаума, период-3.*

Islamova Mavluda Ikrambayevna (2nd-year PhD student in the specialty Mathematical Modeling, Numerical Methods, and Software Systems at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni)

FIXED POINTS AND BIFURCATIONS OF A DISCRETE QUADRATIC MAPPING

Annotation. *This article studies the problem of modeling the economic activity of the population using discrete-time dynamical systems. The indicators of economic activity – the share of economically active population* x_n *and the share of economically inactive population* y_n *– are described by an interconnected discrete system. As the main object of study, a one-dimensional quadratic mapping obtained from an invariant straight line of the system is considered. The paper analyzes the fixed points of this mapping, their stability, the bifurcation diagram, and the conditions for transition to chaotic behavior. As a main result, a theorem is proved showing that, for a certain parameter value, a period-3 orbit appears in the system, and based on the Li–Yorke theorem, the emergence of chaos is established. The obtained results have important practical significance for predicting the long-term behavior of economic systems.*

Keywords: *discrete dynamic system, quadratic mapping, stability, bifurcation, chaos, economic modeling, invariant line, Lee-York theorem, Feigenbaum constant, period-3.*

Kirish. Iqtisodiy tizimlarni dinamik modellar yordamida o‘rganish zamonaviy matematik iqtisodiyotning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Aholining mehnat bozoridagi faolligini, ya’ni faol va passiv ishchi kuchining o‘zaro ta’sirini – modellashtirish masalasi bir qator fundamental savollarga javob beradi: tizim uzoq muddatda barqaror holatga keladimi? Qanday parametr qiymatlarida davriy davriy tebranishlar yoki hatto xaotik xulq-atvor yuzaga keladi?

Mazkur maqolada biz quyidagi ikki o‘lchovli diskret tizimni asos sifatida olamiz [1, 2]:

$$\begin{cases} x_{n+1} = x_n(1+ay_n) \\ y_{n+1} = y_n(1+bx_n) \end{cases} \tag{1}$$

bu yerda x_n – iqtisodiy jihatdan faol bo‘lgan aholining ulushi (masalan, ishlayanlar yoki faol ishchi kuchining ulushi), y_n – iqtisodiy jihatdan passiv aholining ulushi (ishsizlar, o‘quvchilar, nafaqaxo‘rlar va boshqalar), $a,b \in \mathbb{R}$ – o‘zaro ta’sir intensivligini ifodalovchi parametrlar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bunday tizimlar biologik populyatsiya dinamikasini [5, 6], epidemiologik modellarni [6] va iqtisodiy sikllarni [5] tasvirlashda keng qo‘llaniladi. Biroq $b=-a$, $|a| \le 1$ va $x+y=1$ shartlaridan tashqarida tizimning global xulq-atvori hali to‘liq o‘rganilmagan.

Ushbu maqolaning yangiligi shundaki, biz $a=1,\ b=-1$ holda (1) tizimning invariant to‘g‘ri chizig‘idan bir o‘lchovli kvadratik akslantirish hosil qilamiz va ushbu akslantirishning barqarorlik, bifurkatsiya va xaos nazariyasini to‘liq o‘rganib chiqamiz. Olingan natijalar iqtisodiy faollik dinamikasini talqin qilishda konkret iqtisodiy ma’noga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Iqtisodiy faollik modelida x_n –faol aholi ulushi ($0 \le x \le 1$) va y_n – passiv aholi ulushi ($0 \le y \le 1$) deb olib, biz *a =1, b = –1* qiymatlarini tanlaymiz. Bu holda (1) tizim quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$\begin{cases} x_{n+1} = x_n(1+y_n) \\ y_{n+1} = y_n(1-x_n) \end{cases} \tag{3}$$

Iqtisodiy talqin: faol aholi ulushi keyingi davrda passiv aholining ta’siri ostida ortadi (passiv aholi faol toifaga o‘tishi mumkin, masalan, ish topganda), passiv aholi ulushi esa faol aholi ta’sirida kamayadi (ish joylari yaratilganda).

(3) tizimning invariant to‘g‘ri chizig‘i – bu *f* akslantirish ostida o‘z-o‘ziga o‘tadigan chiziq. (3) tizim uchun $x_n + y_n = p$ chizig‘i invariant ekanligini ko‘rsatamiz:

Darhaqiqat,

$$x_{n+1} + y_{n+1} = x_n(1+y_n) + y_n(1-x_n) = x_n + x_n y_n + y_n - x_n y_n = x_n + y_n = p.$$

Shu invariant to‘g‘ri chiziqdan foydalanamiz: $y_n = p - x_n$. Buni (3) tizimning birinchi tenglamasiga qo‘yib,

$$x_{n+1} = x_n(1+p-x_n) \tag{4}$$

(4) bir o‘zgaruvchili kvadratik iterativ akslantirish bo‘lib, logistik akslantirishga o‘xshash ko‘rinishga ega. Bu bizning asosiy o‘rganish obyektimiz bo‘ladi. Aholining faol ulushi x_n evolutsiyasi endi ya-gona parametr *p* (faol va passiv aholining umumiy ulushi yig‘indisi) orqali to‘la tavsiflanadi.

Tahlil va natijalar. (4) akslantirishning qo‘zg‘almas nuqtalarini topamiz. $f(x) = x(1 + p - x)$ deb belgilasak, $f(x) = x$ tenglama quyidagini beradi: $x_1 = 0$ $x_2 = p$

Iqtisodiy ma’nosi: $x_1 = 0$ –aholining butunlay passiv bo‘lib qolishi holati; $x_2 = p$ – faol va passiv aholining muvozanat holati.

1-teorema (Asosiy barqarorlik teoremasi). $x_{n+1} = x_n(1 + p - x_n)$ akslantirish uchun:

1. $x_1 = 0$ qo‘zg‘almas nuqta $p \in [-2;0)$ da asimptotik barqaror va $p \in (-\infty;-2) \cup [0;+\infty)$ da beqarordir.

2. $x_2 = p$ qo‘zg‘almas nuqta $p \in (0;2]$ da asimptotik barqaror va $p \in (-\infty;0] \cup (2;+\infty)$ da beqarordir.

Isbot. (4) akslantirishning hosilasini hisoblaymiz:

$$f'(x) = 1 + p - 2x. \tag{5}$$

1-qism ($x_1 = 0$ barqarorligi). $f'(0) = 1 + p.$ Barqarorlik mezoni $|f'(0)| < 1$ shartidan:

$-1 < 1 + p < 1 \Rightarrow -2 < p < 0.$

Demak, $x_1 = 0$ nuqta $p \in (-2;0)$ da asimptotik barqaror, $p \in (-\infty;-2) \cup (0;+\infty)$ da esa beqarordir.

Chegara nuqtalarini alohida tekshiramiz. $p = 0$ holda $f'(0) = 1$: $f'(x) = -2 \neq 0$ bo‘lgani uchun $x_1 = 0$ beqarordir.

$p = -2$ holda $f'(0) = -1$: Shvarts hosilasini hisoblaymiz: $f''(x) = -2$, $f'''(x) = 0$ bo‘lgani uchun:

$$Sf(0) = -6 < 0.$$

Shvarts hosila manfiy bo‘lgani uchun $x_1 = 0$ asimptotik barqarordir.

2-qism ($x_2 = p$ barqarorligi). $f'(p) = 1 + p - 2p = 1 - p.$ Barqarorlik mezoni $|f'(p)| < 1$ shartidan:

$$-1 < 1 - p < 1 \Rightarrow 0 < p < 2.$$

Demak, $x_2 = p$ nuqta $p \in (0;2)$ da asimptotik barqaror, $p \in (-\infty;0) \cup (2;+\infty)$ da esa beqarordir.

p = 0 holda $x_2 = 0 = x_1 : f''(0) = -2 \neq 0$ bo‘lgani uchun, $x_2 = 0$ beqarordir.

p = 2 holda $f'(2) = -1$: *f’(2) = −1*: Shvarts hosilasini hisoblaymiz:

$$Sf(2) = -6 < 0.$$

Shvarts hosila manfiy bo‘lgani uchun, $x_2 = p = 2$ asimptotik barqarordir. Teorema to‘liq isbotlandi.

Bifurkatsiya va xaotik rejimga o‘tish. (4) akslantirishning 2-davrli nuqtalari $f(f(x)) = x$ tenglamadan aniqlanadi. Hisob-kitoblar natijasida bu kvadrat tenglamaning yechimlari:

$$x_1 = \frac{p + 2 + \sqrt{p^2 - 4}}{2} \text{ va } x_2 = \frac{p + 2 - \sqrt{p^2 - 4}}{2}. \tag{6}$$

2-davrli sikl $\left|f'(x_1)f'(x_2)\right|<1$ shart bajarilganda asimptotik barqaror bo‘ladi. Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatadiki, 2-davrli sikl $p\in[2;2\sqrt{2})$ da asimptotik barqaror. $p=2$ da global bifurkatsiya kuzatiladi: barqaror qo‘zg‘almas nuqta $x_2=2$ beqarorlashadi va barqaror 2-davrli sikl tug‘iladi.

Feigenbaum doimiysi va davrlarning ikkilanishi. (4) akslantirish unimodal bo‘lgani uchun unga Feigenbaum universallik nazariyasi tatbiq etiladi. δ ≈ 4.6692 Feigenbaum doimiysi orqali bifurkatsiya parametrlarining ketma-ketligini hisoblaymiz:

n	p_n	**Davr**
1	2.000000	1 → 2
2	2.828427	2 → 4
3	3.005851	4 → 8

1-jadval. Davrlarning ikkilanish parametrlari ketma-ketligi.

2-teorema (Xaosning kelib chiqishi – Li-York teoremasi tatbiqi). $p=2\sqrt{2}$ qiymatida (4) akslantirishda davr-3 orbitasi paydo bo‘ladi va Li-York teoremasi asosida tizimda har qanday davrdagi orbitalar mavjud bo‘lib, dinamika xaotik xarakter kasb etadi.

Isbot. Davr-3 nuqtalarini topish uchun quyidagi sistemani yechamiz:

$$\begin{cases} f^3(x)-x=0, \\ (f^3)'(x)=1. \end{cases}$$

Bu sistemani quyidagicha qayta yozamiz: $P(x)=f^3(x)-x$ va $Q(x)=(f^3)'(x)-1.$ Ushbu ikkala ko‘phadning resultantini hisoblab,

$$\mathrm{Re}\,sx(P(x),Q(x))=-p^2(p^2-8)^3(p^2-3p+3)^4(p^2+3p+3)^4.. \qquad (7)$$

Resultant nolga teng bo‘lishi uchun $p^2-8=0,$ ya’ni $p=2\sqrt{2}$ bo‘lishi kerak (boshqa omillar haqiqiy ildizga ega emas). Shunday qilib, $p=2\sqrt{2}$ da davr-3 orbitasi paydo bo‘ladi.

Li-York teoremasi [3] asosida: agar bir o‘lchovli uzluksiz akslantirish davr-3 ga ega bo‘lsa, u holda u har qanday $k\in\mathrm{N}$ uchun davr-*k* ga ega orbitalarga ham ega va dinamika xaotikdir (Sharkovskiy tartibi asosida). Bu iqtisodiy tizimda aholining iqtisodiy faolligining tartibsiz, bashorat qilib bo‘lmaydigan tarzda o‘zgarishini anglatadi. Teorema isbotlandi.

Olingan matematik natijalarni iqtisodiy jihatdan talqin qilamiz. (4) akslantirishning parametri *p* – bu iqtisodiy faol va passiv aholining umumiy ulushi yig‘indisi bo‘lib, u iqtisodiy faollikning integral ko‘rsatkichi sifatida xizmat qiladi.

Barqaror muvozanat holati **(** $p\in(0,2]$ **).** Agar iqtisodiy faollik ko‘rsatkichi kichik bo‘lsa, tizim $x^*=p$ muvozanat holatiga, ya’ni ma’lum bir doimiy iqtisodiy faollik darajasiga yaqinlashadi.

Siklik davriy tebranishlar **(** $p\in[2,2\sqrt{2})$ **).** Parametr $p=2$ dan o‘tganda, tizimda 2-davrli sikl vujudga keladi: iqtisodiy faollik bir davrda yuqori, keyingisida past bo‘lib, iqtisodiy sikl paydo bo‘ladi

Xaotik rejim **(** $p\geq 2\sqrt{2}\approx 2.828$ **).** Parametr $p=2\sqrt{2}$ qiymatida davr-3 orbitasi paydo bo‘lishi va Li-York teoremasi asosida xaosning kelib chiqishi iqtisodiy jihatdan quyidagini anglatadi: aholining iqtisodiy faollik darajasi vaqt o‘tishi bilan tartibsiz tarzda o‘zgarib, uzoq muddatli bashorat qilish imkonsiz bo‘lib qoladi.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada aholining iqtisodiy faolligini modellashtiruvchi ikki o‘lchovli diskret tizimdan invariant to‘g‘ri chiziq usuli yordamida bir o‘lchovli kvadratik akslantirish hosil qilindi va uning dinamikasi to‘liq o‘rganildi. Asosiy natijalar quyidagilardan iborat:

1. Kvadratik akslantirishning qo‘zg‘almas nuqtalari aniqlandi va ularning barqarorligi parametr *p* ga ko‘ra, to‘liq tavsiflanib, 1-teorema isbotlandi.

2. $p = 2$ da global bifurkatsiya, $p \in [2, 2\sqrt{2})$ da barqaror 2-davrli sikl mavjudligi ko‘rsatildi.

3. $p = 2\sqrt{2}$ da davr-3 orbitasi paydo bo‘ladi va Li-York teoremasi asosida tizim xaotik rejimga o‘tadi.

Kelgusida tadqiqotni quyidagi yo‘nalishlarda davom ettirish ko‘zda tutilgan: $a = 1,\ b = -1$ shartlari olib tashlangan umumiy holni o‘rganish; ko‘p o‘lchovli iqtisodiy modellar uchun o‘xshash tahlilni o‘tkazish; xaosni boshqarish usullari – kichik ta’sirotlar yoki teskari aloqa asosidagi barqarorlashtirish metodlarini ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Mandelbrot B.B. The fractal geometry of nature. San Francisco, 1982, 460 p.

[2]. Falconer K.J. Julia sets and the Mandelbrot set. Oxford University Press, 2013, 132 p.

[3]. Devaney R.L. The Mandelbrot and Julia Sets. A Toolkit of Dynamics Activities. Key Curriculum Press, 2000, 151 p.

[4]. Ganikhodzhaev R.N., Seytov Sh.J. Coexistence chaotic behavior on the evolution of populations of the biological systems modeling by three dimensional quadratic mappings. Global and Stochastic Analysis, 2021, vol. 8, № 3, p. 41–45.

[5]. Ganikhodzhaev R., Pirnapasov A. Dynamical systems generated by quadratic homeomorphisms of 2D simplex. Journal of Physics: Conference Series 697, 2016, 012011.

[6]. Seytov Sh.J., Narziyev N.B., Eshniyozov A.I., Nishonov S.N. The algorithms for developing computer programs for the sets of Julia and Mandelbrot. AIP Conference Proceedings. 2023, vol. 2789, № 1, 050021.

Азимов Дониер Бахром угли (Преподаватель кафедры “Прикладная математика и математическая физика”, Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни;
email: doniyor.azimov.97@bk.ru)

СМЕШАННАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ ОБЪЕДИНЕННОГО НЕЛИНЕЙНОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА И КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ПОРЯДКА С САМОСОГЛАСОВАННЫМ ИСТОЧНИКОМ В ВИДЕ СУММЫ

Аннотация. *В данной работе рассматривается задача интегрирования объединённого уравнения Кортевега-де Фриза (КдФ) и его отрицательного аналога в классе периодических функций. Показано, что для решения этой задачи эффективно применяется метод обратной спектральной задачи. Исследована динамика спектральных характеристик оператора Штурма-Лиувилля с периодическим потенциалом, связанного с рассматриваемой моделью. Полученные результаты подтверждают возможность использования методов обратной спектральной теории при интегрировании объединённого уравнения КдФ и КдФ отрицательного порядка в классе периодических функций.*

Ключевые слова: *объединенное уравнение КдФ-КдФоп, обратная спектральная задача, система уравнений Дубровина, формулы следов.*

YIG‘INDI KO‘RINISHIDAGI MOSLANGAN MANBALI NOCHIZIQLI KORTEVEG-DE FRIZ VA MANFIY TARTIBLI KORTEVEG-DE FRIZ TENGLAMALARI UCHUN ARALASH MASALA

Annotatsiya. *Ushbu ishda davriy funksiyalar sinfida Korteveg-de Friz (KdF) tenglamasi va uning manfiy tartibli analogining umumlasghan tenglamasini integrallash masalasi ko‘rib chiqiladi. Mazkur masalani yechishda teskari spektral masala usuli samarali qo‘llanilishi ko‘rsatilgan. Qaralayotgan model bilan bog‘liq bo‘lgan, davriy potensialga ega Shturm-Liuvill operatorining spektral xarakteristikalari dinamikasi tadqiq etilgan. Olingan natijalar davriy funksiyalar sinfida birlashtirilgan KdF tenglamasi va manfiy tartibli KdF tenglamasini integrallashda teskari spektral nazariya usullaridan foydalanish mumkinligini tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar: *umumlashgan Korteveg-de Friz va manfiy tartibli Korteveg–de Friz tenglamasi, teskari spektral masala, Dubrovin tenglamalari tizimi, izlar formulalari.*

A MIXED PROBLEM FOR THE COMBINED NONLINEAR KORTEWEG-DE VRIES EQUATION AND ITS NEGATIVE-ORDER COUNTERPART WITH A SELF-CONSISTENT SOURCE IN THE FORM OF A SUM

Annotation. *In this work, the problem of integrating the combined Korteweg-de Vries equation (KdV) equation and its negative-order counterpart in the class of periodic functions is considered. It is*

shown that the inverse spectral method is effectively applied to solve this problem. The dynamics of the spectral characteristics of the Sturm-Liouville operator with a periodic potential associated with the model under consideration are investigated. The obtained results confirm the applicability of inverse spectral theory methods for integrating the combined KdV equation and the negative-order KdV equation in the class of periodic functions.

Keywords: *Combined KdV–negative-order KdV equation, inverse spectral problem, Dubrovin system of equations, trace formulas.*

1. Введение. Интегрируемость уравнения Кортевега-де Фриза (КдФ) впервые была продемонстрирована в 1967 году в работе [1], выполненной американскими учёными К. Гарднером, Дж. Грином, М.Крускалом и Р.Миурой.

$$q_t - 6qq_x + q_{xxx} = 0$$

в классе функций, обладающих свойством быстрого убывания, с использованием метода обратной задачи рассеяния для оператора Штурма–Лиувилля. Последующие исследования уравнения Кортевега–де Фриза в классах конечнозонных, периодических и квазипериодических функций детально представлены в работах [2–8]. J.M.Verosky [7], посвящённой исследованию симметрий и отрицательных степеней рекурсивного оператора, было получено следующее уравнение КдФ отрицательного порядка:

$$\begin{cases} q_t = p_x \\ p_{xxx} + 4qp_x + 2q_x p = 0. \end{cases} \tag{0.1}$$

В исследовании S.Y.Lou [8] выявлены дополнительные симметрии, обусловленные обратимостью рекурсивного оператора системы КдФ; в частности, была получена следующая форма уравнения КдФ отрицательного порядка:

$$q_t = 2pp_x, \;\; p_{xx} + qp = 0 \;\Leftrightarrow\; \left(\frac{p_{xx}}{p}\right)_t + 2pp_x = 0. \tag{0.2}$$

Рассмотрим объединённое уравнение КдФ–КдФ отрицательного порядка с самосогласованным источником, заданным в виде суммы:

$$\begin{cases} q_t(x,t) = p_x(x,t) + q_{xxx}(x,t) - 6q(x,t)q_x(x,t) + 2\sum\limits_{k=0}^{\infty} \alpha_k(t) s(\pi,\lambda_k,t)\left(\psi_+^2(x,\lambda_k,t)\right)_x, \\ p_{xxx}(x,t) + 4q(x,t)p_x(x,t) + 2q_x(x,t)p(x,t) = 0 \end{cases}$$

$$t > 0, \quad x \in R^1, \tag{1}$$

с условиями

$$q(x,t)\big|_{t=0} = q_0(x), \tag{2}$$
$$p(x,t)\big|_{x=0} = p_0(t),$$

где $q_0(x)$ и $p_0(t)$ заданные действительные функции причем $q_0(x)$ - π-периодическая функция. Требуется найти действительные функции $q(x,t)$ и $p(x,t)$, которые π - периодические по переменной x:

$$p(x+\pi,t) = p(x,t)\ ,\ q(x+\pi,t) \equiv q(x,t),\ t \geq 0, \quad x \in R^1 \tag{3}$$

и удовлетворяют условиям гладкости:

$$\begin{aligned} &q(x,t) \in C_x^3(t>0) \cap C_t^1(t>0) \cap C(t \geq 0), \\ &p(x,t) \in C_x^3(t>0) \cap C(t \geq 0). \end{aligned} \tag{4}$$

Здесь $\alpha_k(t) \in C\left([0,\infty)\right)$ - заданная действительная функция, имеющая равномерную асимптотику $\alpha_k(t) = \underline{\underline{O}}\left(\frac{1}{k^2}\right)$, $k \to \infty$, $\psi_+(x,\lambda,t)$ - решения Флоке уравнения Штурма-Лиувилля

$$L(t)y \equiv -y'' + (-q(x,t))y = \lambda y, \quad x \in R^1, \tag{5}$$

(нормированные условием $\psi_+(0,\lambda,t) = 1$), а $s(x,\lambda,t)$ - решение уравнения (5), удовлетворяющее начальным условиям $s(0,\lambda,t) = 0$, $s'(0,\lambda,t) = 1$.

Цель данной работы – дать процедуру построения решения ($q(x,t)$, $p(x,t)$, $\psi_+(x,\lambda,t)$) задачи (1)-(4), в рамках обратной спектральной задачи для оператора Штурма-Лиувилля с периодическим коэффициентом.

2. Эволюция спектральных параметров. Основной результат данной работы формулируется в следующей теореме.

Теорема. Пусть $q(x,t), p(x,t),$ - решение задачи (1)-(4). Тогда спектр оператора (5) не зависит от параметра t, а спектральные параметры $\xi_n(t)$, $n = 1, 2, \ldots$, удовлетворяют аналогу системы уравнений Дубровина:

$$\dot{\xi}_n = 2(-1)^{n+1}\sigma_n(t)\left\{\frac{1}{2\xi_n}p(0,t) + 2q(0,t) + 4\xi_n(t) - \sum_{k=1}^{\infty}\frac{s(\pi,\lambda_k,t)\alpha_k(t)}{\xi_n - \lambda_k}\right\}\times$$

$$\times\sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)}\times\sqrt{(\xi_n - \lambda_0)\prod_{\substack{k=1\\k\neq n}}^{\infty}\frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}, \; n \geq 1, \tag{6}$$

где знак $\sigma_n(t)$ меняется на противоположный при каждом столкновении точки $\xi_n(t)$ с границами своей лакуны $[\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$. Кроме того, выполняются следующие начальные условия:

$$\xi_n(t)\big|_{t=0} = \xi_n^0, \;\; \sigma_n(t)\big|_{t=0} = \sigma_n^0, \; n \geq 1,$$

где ξ_n^0, σ_n^0, $n \geq 1$ - спектральные параметры оператора Штурма-Лиувилля с коэффициентом $q_0(x)$.

Следствие 1. Если мы вместо $q(x,t)$ рассмотрим $q(x+\tau,t)$, то собственные значения периодической и антипериодической задачи не зависят от параметров τ и t, а собственные значения ξ_n задачи Дирихле и знаки σ_n зависят от τ и t: $\xi_n = \xi_n(\tau,t)$, $\sigma_n = \sigma_n(\tau,t) = \pm 1$, $n \geq 1$. В этом случае, система (6) примет вид

$$\frac{\partial\xi_n}{\partial t} = 2(-1)^{n+1}\sigma_n(\tau,t)\left\{\frac{1}{2\xi_n}p(\tau,t) + 2q(\tau,t) + 4\xi_n(t) - \sum_{k=1}^{\infty}\frac{s(\pi,\lambda_k,t,\tau)\alpha_k(t)}{\xi_n - \lambda_k}\right\}\times$$

$$\times\sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)}\times\sqrt{(\xi_n - \lambda_0)\prod_{\substack{k=1\\k\neq n}}^{\infty}\frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}, \; n \geq 1. \tag{7}$$

Здесь

$$s(\pi,\lambda,t,\tau) = \pi\prod_{k=1}^{\infty}\frac{\xi_k(t,\tau) - \lambda}{k^2}.$$

Учитывая формулы следов

$$q(\tau,t) = -\lambda_0 - \sum_{k=1}^{\infty}(\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k} - 2\xi_k(\tau,t)), \tag{8}$$

$$p(\tau,t)=2\sum_{k=1}^{\infty}\int_{0}^{\tau}\frac{\partial\xi_k(s,t)}{\partial t}ds+p_0(t), \tag{9}$$

систему (7) можно переписать в замкнутой форме.

Следствие 2. Эта теорема дает метод решения задачи (1)-(4). Действительно, обозначим через λ_n, $n=0,1,2,\ldots$, $\xi_n(\tau,t)$, $\sigma_n(\tau,t)$, $n=1,2,\ldots$, спектральные данные задачи

$$-y''+q(x+\tau,t)y=\lambda y,\quad x\in R^1.$$

Найдем спектральные данные λ_n, $n=0,1,2,\ldots$, $\xi_n^0(\tau)$, $\sigma_n^0(\tau)$, $n=1,2,\ldots$ для уравнения

$$-y''+q_0(x+\tau)y=\lambda y,\quad x\in R^1.$$

Решаем задачу Коши $\xi_n(\tau,t)\big|_{t=0}=\xi_n^0(\tau)$, $\sigma_n(\tau,t)\big|_{t=0}=\sigma_n^0(\tau)$, $n=1,2,\ldots$ для системы уравнений Дубровина (7). По формуле следов (8) определяем $q(x,t)$ и затем из формулы (9) определяем $p(x,t)$.

Заключение. В данной работе исследована смешанная задача для объединённого нелинейного уравнения Кортевега-де Фриза и уравнения Кортевега-де Фриза отрицательного порядка с самосогласованным источником в виде суммы в классе периодических функций. С использованием ме-=тода обратной спектральной задачи получены уравнения эволюции спектральных параметров и установлена инвариантность спектра соответствующего оператора Штурма–Лиувилля. Полученные результаты подтверждают эффективность методов обратной спектральной теории при исследовании нелинейных интегрируемых уравнений.

Список использованной литературы:

(1). Gardner C.S., Greene J.M., Kruskal M.D., Miura R.M. Method for solving the Korteweg-de Vries equation // Physical Review Letters. 1967, vol. 19, Issue 19, p. 1095–1097.

(2). Новиков С.П. Периодическая задача Кортевега-де Фриза. I. Функциональный анализ и его приложения. 1974, т. 8, вып. 3, с. 54–66.

(3). Дубровин Б.А., Новиков С.П. Периодический и условно периодический аналоги многосолитонных решений уравнения Кортевега-де Фриза. “Журнал экспериментальной и теоретической физики”, 1974, т. 67, № 6, с. 2131–2143.

(4). Марченко В.А. Периодическая задача Кортевега-де Фриза. Математический сборник (новая серия), 1974, т. 95 (135), № 3 (11), с. 331–356.

(5). Итс А.Р., Матвеев В.Б. Операторы Шрёдингера с конечнозонным спектром и N-солитонные решения уравнения Кортевега-де Фриса. “Теоретическая и математическая физика”, 1975, т. 23, № 1, с. 51–68.

(6). Lax P.D. Periodic solutions of the KdV equations. Nonlinear wave motion. Providence: AMS, 1974, p. 85–96.

(7). Verosky J.M. Negative powers of Olver recursion operators. Journal of Mathematical Physics. 1991, vol. 32, Issue 7, p. 1733–1736.

(8). Lou S. Symmetries of the KdV equation and four hierarchies of the integrodifferential KdV equations // Journal of Mathematical Physics. 1994, vol. 35, Issue 5, p. 2390–2396.

Юлдашев Бегзод Эгамберган угли (преподаватель, Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни: b.yuldashev@alumni.nsu.ru),

Душамов Акбар Олимбой ўғли (Преподаватель, Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни; dushamovakbar12@gmail.com)

ПТОЛЕМЕЕВЫ И b − МЕТРИЧЕСКИЕ ПРОСТРАНСТВА

Аннотация. *В данной работе исследуются Птолемеевы полуметрические пространства. Рассматриваются свойства полуметрика и вводится понятие Птолемеева пространства, для которого доказывается неравенство Птолемея для любых четырех точек полуметрического пространства. Основной вклад работы заключается в построении и детальном анализе специальной полуметрики, которая, основываясь на понятии квазиптолемеева пространства, устанавливает глубокую взаимосвязь между b-метрическим и квазиптолемеевым пространствами. Полученные результаты позволяют по-новому взглянуть на структурные особенности данных пространств.*

Ключевые слова: *метрические пространства, полуметрика, птолемеево пространство, квазиптолемеево пространство, неравенство Птолемея.*

PTOLOMEY VA $b-$METRIK FAZOLAR

Annotatsiya. *Ushbu ishda Ptolomey yarimmetrik fazolari tadqiq etiladi. Ishda Ptolomey fazosi tushunchasi kiritilib, yarim metrik fazoning ixtiyoriy to'rtta nuqtasi uchun Ptolomey tengsizligining bajarilishining zaruriy va yetarlilik sharti isbotlanadi. Tadqiqotning asosiy hissasi maxsus yarim metrikani qurish va tahlil qilishdan iborat bo'lib, u kvazi-Ptolomey fazosi tushunchasiga asoslanib, b-metrik fazo bilan kvazi -Ptolomey fazosi o'rtasidagi chuqur o'zaro bog'liqlikni o'rnatadi. Olingan natijalar ushbu fazolarning strukturaviy xususiyatlarini yangicha nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *metrik fazolar, semimetrik, Ptolemey fazosi, kvazi-Ptolemey fazosi, Ptolemey tengsizligi.*

PTOLEMAIC AND $b-$METRIC SPACES

Annotation. *This paper examines Ptolemaic semimetric spaces, building upon the classical Ptolemy inequality. We introduce the concept of Ptolemaic spaces and verify the Ptolemy inequality for arbitrary sets of four points within a semimetric space. The primary contribution of this work is the construction and detailed analysis of a specific semimetric that establishes a deep connection between b-metric spaces and Quasi-Ptolemaic spaces. This construction provides new insights into the structural characteristics of these spaces and extends current understanding of their geometric properties.*

Key words: *metric spaces, semimetric, Ptolemaic space, quasi-Ptolemaic space, Ptolemy's inequality.*

Введение. Неравенство Птолемея в основном связано с задачами кривизны метрических пространств, и Блюменталь [3] использовал их для решения нескольких таких задач.

В разделе, посвященном $b-$метрическим пространствам, в качестве примера рассматривается полуметрика. Далее вводится понятие Птолемеева пространства и доказано необходимое и достаточное условия птолемеевости для любых четырех точек полуметрического пространства. Однако исследование на этом не ограничивается.

Основной вклад работы заключается в построении и детальном анализе специальной полуметрики, которая, опираясь на понятие квазиптолемеева пространства (из цитируемого источника [1]), устанавливает глубокую взаимосвязь между $b-$метрическим пространством и квазиптолемеевым пространством. Данная конструкция позволяет по-новому взглянуть на структурные особенности этих пространств.

Метрические и $b-$метрические пространства. Пусть для множества X определено отображение $d: X\times X\to\mathbb{R}_+$ удовлетворяющее следующим аксиомам, для любых $x,y\in X$:

a) $d(x,y)\geq 0$ и $d(x,y)=0$ тогда и только тогда, когда $x = y$;

b) $d(x,y) = d(y,x)$.

Тогда (X,d) называется *полуметрическим пространством* [2], а d называется *полуметрикой*. Если в полуметрическом пространстве (X,d) полуметрика d удовлетворяет неравенству треугольника, то есть если для любых $x,y,z\in X$, верно, что $d(x,y)\leq d(x,z)+d(z,y),$ то (X,d) называется *метрическим пространством*, а d называется *метрикой* [2,3].

Определение 1. Полуметрическое пространство (X,d) называется $b-$*метрическим* пространством (квазиметрическим пространством), если существует $k\geq 1$ константа такая, что для любых $x,y,z\in X$ справедливо

$$d(x,y)\leq k[d(x,z)+d(z,y)].$$

Для более детального ознакомления с $b-$метрическими пространствами можно просмотреть [2].

Пример 1. Пусть $(X,d)-$метрическое пространство, и $\alpha>1,\ \beta>1,\ \lambda>0,\mu>0.$

Рассмотрим функцию $L(x,y)=\lambda d(x,y)^{\alpha}+\mu d(x,y)^{\beta}$

для любых $x, y \in X$. $L(x,y)$ не всегда является метрикой, но она является $b-$метрикой с параметром $\max\{2^{\alpha-1}, 2^{\beta-1}\}$, так как

$$L(x,y) = \lambda d(x,y)^{\alpha} + \mu d(x,y)^{\beta} \le \lambda\Big(d(x,z)+d(z,y)\Big)^{\alpha} + \mu\Big(d(x,z)+d(z,y)\Big)^{\beta} \le$$
$$\le 2^{\alpha-1}\lambda\Big(d(x,z)^{\alpha} + d(z,y)^{\alpha}\Big) + 2^{\beta-1}\mu\Big(d(x,z)^{\beta} + d(z,y)^{\beta}\Big) \le$$
$$\le \max\{2^{\alpha-1}, 2^{\beta-1}\}\cdot\Big(L(x,z)+L(z,y)\Big).$$

Птолемеевы пространства. Полуметрическое пространство называется *птолемеевым* [1,2,3,4,5, 6,7], если для каждой четвёрки x_1, x_2, x_3, x_4 его точек произведения $d(x_1,x_2)d(x_3,x_4)$, $d(x_1,x_3)d(x_2,x_4)$, $d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)$ расстояний удовлетворяют неравенству Птолемея

$$d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) + d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) \ge d(x_1,x_4)d(x_2,x_3). \qquad (1)$$

Если в евклидовой метрике эти точки лежат на окружности, то в неравенстве (1) получится равенство. Метрическое пространство может не быть птолемеевым, а полуметрическое птолемеево пространство может не быть быть метрическим.

Утверждение 1. Полуметрическое пространство $X = \{x_1, x_2, x_3, x_4\}$ является птолемеевым тогда и только тогда, когда для определителя справедливо неравенство:

$$C(x_1,x_2,x_3,x_4) = \left|d(x_i,x_j)^2\right| \le 0,$$

где $i, j \in \{1,2,3,4\}$.

Доказательство. Сначала покажем необходимость. Пусть полуметрическая четверка x_1, x_2, x_3, x_4 является птолемеевой, то есть для неё справедливо неравенство $d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) + d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) \ge d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)$.

Тогда нам надо показать, что

$$C(x_1,x_2,x_3,x_4) = \left|d(x_i,x_j)^2\right| = \begin{vmatrix} 0 & d(x_1,x_2)^2 & d(x_1,x_3)^2 & d(x_1,x_4)^2 \\ d(x_2,x_1)^2 & 0 & d(x_2,x_3)^2 & d(x_2,x_4)^2 \\ d(x_3,x_1)^2 & d(x_3,x_2)^2 & 0 & d(x_3,x_4)^2 \\ d(x_4,x_1)^2 & d(x_4,x_2)^2 & d(x_4,x_3)^2 & 0 \end{vmatrix} \le 0.$$

Вычисляем этот детерминант:

$$C(x_1,x_2,x_3,x_4) = 0 - d(x_1,x_2)^2 \cdot \begin{vmatrix} d(x_2,x_1)^2 & d(x_2,x_3)^2 & d(x_2,x_4)^2 \\ d(x_3,x_1)^2 & 0 & d(x_3,x_4)^2 \\ d(x_4,x_1)^2 & d(x_4,x_3)^2 & 0 \end{vmatrix} +$$
$$+ d(x_1,x_3)^2 \cdot \begin{vmatrix} d(x_2,x_1)^2 & 0 & d(x_2,x_4)^2 \\ d(x_3,x_1)^2 & d(x_3,x_2)^2 & d(x_3,x_4)^2 \\ d(x_4,x_1)^2 & d(x_4,x_2)^2 & 0 \end{vmatrix} -$$
$$- d(x_1,x_4)^2 \cdot \begin{vmatrix} d(x_2,x_1)^2 & 0 & d(x_2,x_3)^2 \\ d(x_3,x_1)^2 & d(x_3,x_2)^2 & 0 \\ d(x_4,x_1)^2 & d(x_4,x_2)^2 & d(x_4,x_3)^2 \end{vmatrix}.$$

А теперь найдем следующие:

$$\begin{vmatrix} d(x_2,x_1)^2 & d(x_2,x_3)^2 & d(x_2,x_4)^2 \\ d(x_3,x_1)^2 & 0 & d(x_3,x_4)^2 \\ d(x_4,x_1)^2 & d(x_4,x_3)^2 & 0 \end{vmatrix} = d(x_2,x_3)^2 d(x_3,x_4)^2 d(x_4,x_1)^2 +$$

$$+d(x_3,x_1)^2 d(x_2,x_4)^2 d(x_4,x_3)^2 - d(x_2,x_1)^2 d(x_3,x_4)^2 d(x_4,x_3)^2.$$

$$\begin{vmatrix} d(x_2,x_1)^2 & 0 & d(x_2,x_4)^2 \\ d(x_3,x_1)^2 & d(x_3,x_2)^2 & d(x_3,x_4)^2 \\ d(x_4,x_1)^2 & d(x_4,x_2)^2 & 0 \end{vmatrix} = d(x_3,x_1)^2 d(x_4,x_2)^2 d(x_2,x_4)^2 -$$

$$-d(x_2,x_4)^2 d(x_3,x_2)^2 d(x_4,x_1)^2 - d(x_3,x_4)^2 d(x_4,x_2)^2 d(x_2,x_1)^2.$$

$$\begin{vmatrix} d(x_2,x_1)^2 & 0 & d(x_2,x_3)^2 \\ d(x_3,x_1)^2 & d(x_3,x_2)^2 & 0 \\ d(x_4,x_1)^2 & d(x_4,x_2)^2 & d(x_4,x_3)^2 \end{vmatrix} = d(x_2,x_1)^2 d(x_3,x_2)^2 d(x_4,x_3)^2 +$$

$$+d(x_3,x_1)^2 d(x_4,x_2)^2 d(x_2,x_3)^2 - d(x_2,x_3)^2 d(x_3,x_2)^2 d(x_4,x_1)^2.$$

С помощью этих трех вычислений детерминантов получим следующий результат:

$$C(x_1,x_2,x_3,x_4) = \Big[\big(d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) - d(x_1,x_3)d(x_2,x_4)\big)\cdot\big(d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) +$$
$$+d(x_1,x_3)d(x_2,x_4)\big) - d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2\Big]^2 -$$
$$-4d(x_1,x_3)^2 d(x_2,x_4)^2 d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2.$$

Так как полуметрическое пространство X является птолемеевым по определению 2 получим, что

$$d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) - d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) \le d(x_1,x_4)d(x_2,x_3),$$

поэтому отсюда следует неравенство:

$$C(x_1,x_2,x_3,x_4) \le \Big[d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) +$$
$$+d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) - d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2\Big]^2 -$$
$$-4d(x_1,x_3)^2 d(x_2,x_4)^2 d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2 =$$
$$= d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2 \cdot \Big[\big(d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) - d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) -$$
$$-d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)\big)\cdot\big(d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) +$$
$$+3d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) - d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)\big)\Big] \le 0.$$

Мы показали необходимость. Осталось показать достаточность. Пусть теперь детерминант не положительный, то есть $C(x_1,x_2,x_3,x_4) \le 0$. Покажем, что $X = \{x_1,x_2,x_3,x_4\}$ удовлетворяет неравенству (1). Из доказательства необходимости нашего утверждения у нас есть следующее:

$$C(x_1,x_2,x_3,x_4) = \Big[d(x_1,x_2)^2 d(x_3,x_4)^2 - d(x_1,x_3)^2 d(x_2,x_4)^2 - d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2\Big]^2 -$$
$$-4d(x_1,x_3)^2 d(x_2,x_4)^2 d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2 \le 0.$$

Тогда

$$-2d(x_1,x_3)d(x_2,x_4)d(x_1,x_4)d(x_2,x_3) \le d(x_1,x_2)^2 d(x_3,x_4)^2 -$$
$$-d(x_1,x_3)^2 d(x_2,x_4)^2 - d(x_1,x_4)^2 d(x_2,x_3)^2 \le 2d(x_1,x_3)d(x_2,x_4)d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)$$

А это покажет, что

$$d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) \le d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) + d(x_1,x_4)d(x_2,x_3).$$

Квазиптолемеевы пространства. Начнём эту часть с одного простого примера: Пусть множество X состоит из четырёх точек $x_1,\ x_2,\ x_3,\ x_4$. Пусть на X задана полуметрика:

$$d(x_2,x_3) = d(x_3,x_4) = d(x_2,x_4) = 1,\ d(x_1,x_2) = d(x_1,x_3) = \frac{1}{2},\quad d\left(x_1,x_4\right) = 2.$$

Тогда пространство $b-(X,d)$ не является птолемеевым, так как не выполняется неравенство Птолемея:

$$d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) + d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) = 1 < 2 = d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)$$

Но, если мы умножим $d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)$ на $1-\frac{3}{4}$ то получим, что

$$d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) + d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) = 1 > \frac{1}{2} = \left(1-\frac{3}{4}\right)d(x_1,x_4)d(x_2,x_3).$$

Этот пример показывает, что мы можем определить новый тип пространства.

Определение 2. Полуметрическое пространство (X,d) называется $(\varepsilon-)$ *квазиптолемеевым* [1], если существует такое $\varepsilon \in (0,1),$ что для каждой четверки x_1,x_2,x_3,x_4 разных его точек, произведения расстояний

$$d\left(x_1,x_2\right)\ d\left(x_3,x_4\right),\ d\left(x_1,x_3\right)d\left(x_2,x_4\right),\ d(x_1,x_4)d(x_2,x_3)$$

удовлетворяют неравенству

$$d(x_1,x_2)d(x_3,x_4) + d(x_1,x_3)d(x_2,x_4) \ge (1-\varepsilon)d(x_1,x_4)d(x_2,x_3). \qquad (2)$$

Из этого определения можно увидеть, что если пространство является квазиптолемеевым с параметром $\varepsilon_0,$ то есть, если для его разных четырёх точек выполняется (2), тогда для всех $\varepsilon \in [\varepsilon_0,1)$ выполняется (2). Если (2) выполняется для всех $\varepsilon \in (0,1),$ тогда пространство (X,d) является птолемеевым. В [5] можно увидеть, что в метрическом птолемеевом пространстве (X,d) метрика $d(x,y)^\alpha$ является птолемеевой при $\alpha \in (0,1].$ А мы рассмотрим несколько полуметрик при $\alpha > 0$ и покажем их квазиптолемеевость при $\alpha > 1.$ Здесь конечно можно сказать, что $d(x,y)^\alpha$ является квазиптолемеевой с параметром $\varepsilon = 1-\frac{1}{2^{\alpha-1}}; \alpha > 1.$ Это доказывается так же, как теорема 1.

Пусть $\left(X,d\right)-$ метрическое пространство. С помощью метрики $d(x,y)$ для любых $x,y \in X$ построим следующую функцию:

$$\rho(x,y) = \begin{cases} \left(1+d\right)^\alpha, & \text{x}\neq\text{y;} \\ 0, & \text{x=y,} \end{cases}$$

где $\alpha > 0.$ Здесь $\rho(x,y)$ удовлетворяет условиям определения полуметрики.

Теорема 1. Пусть метрическое пространство (X,d) является птолемеевым. Тогда пространство (X,ρ) является птолемеевым при $0 < \alpha \le 1,$ а при $\alpha > 1$ является квазиптолемеевым с параметром $\varepsilon = 1-\frac{1}{2^{\alpha-1}}.$

Доказательство. Пусть $x_1, x_2, x_3, x_4 \in X -$ различные точки и $d_{ij} = d\left(x_i, x_j\right),$ где $i, j \in \{1,2,3,4\},\ i \neq j.$ Так как (X,d) птолемеево, $d_{12} \cdot d_{34} \leq d_{13} \cdot d_{24} + d_{14} \cdot d_{23},$ и так как оно метрическое

$$d_{12} \leq d_{13} + d_{32}, \qquad d_{12} \leq d_{14} + d_{24}, \qquad d_{34} \leq d_{31} + d_{24}, \qquad d_{34} \leq d_{32} + d_{24},$$

или эквивалентно можно получить $d_{12} + d_{34} \leq d_{13} + d_{23} + d_{24} + d_{14}.$

А теперь покажем, что (X,ρ) птолемеево при $0 < \alpha \leq 1.$

$$(1 + d_{12}) \cdot (1 + d_{34}) = 1 + d_{12} + d_{34} + d_{12} \cdot d_{34} \leq$$
$$\leq 2 + d_{13} + d_{24} + d_{14} + d_{23} + d_{14} \cdot d_{23} + d_{13} \cdot d_{24} =$$
$$= (1 + d_{13}) \cdot (1 + d_{24}) + (1 + d_{14}) \cdot (1 + d_{23})$$

то есть,

$$(1 + d_{12}) \cdot (1 + d_{34}) \leq (1 + d_{13}) \cdot (1 + d_{24}) + (1 + d_{14}) \cdot (1 + d_{23}) \tag{3}$$

Из (3) получим, что

$$(1 + d_{12})^{\alpha} \cdot (1 + d_{34})^{\alpha} \leq \left((1 + d_{13}) \cdot (1 + d_{24}) + (1 + d_{14}) \cdot (1 + d_{23})\right)^{\alpha} \leq$$
$$\leq (1 + d_{13})^{\alpha} \cdot (1 + d_{24})^{\alpha} + (1 + d_{14})^{\alpha} \cdot (1 + d_{23})^{\alpha}$$

при $0 < \alpha \leq 1.$ Мы показали, что (X,ρ) является птолемеевым при $0 < \alpha \leq 1.$

А теперь осталось доказать, что (X,ρ) является квазиптолемеевым при $\alpha > 1.$ Для этого необходимо условие, что для любых $a, b > 0; \beta > 1$

$$\left(\frac{a+b}{2}\right)^{\beta} \leq \frac{a^{\beta} + b^{\beta}}{2}, \tag{4}$$

это в свою очередь, следует из того, что вещественная функция $x \to x^{\beta}$ является выпуклой (если для любых двух значений аргумента x, y и для любого числа $t \in [0,1]$ имеет место: $f(tx + (1-t)y) \leq tf(x) + (1-t)f(y),$ то $f(x)$ называется *выпуклой*). Неравенства (4) можно встретить в [2]. Из [3] и [4] вытекает, что при $\alpha > 1$

$$(1 + d_{12})^{\alpha} \cdot (1 + d_{34})^{\alpha} \leq 2^{\alpha-1} \cdot \left[(1 + d_{13})^{\alpha} \cdot (1 + d_{24})^{\alpha} + (1 + d_{14})^{\alpha} \cdot (1 + d_{23})^{\alpha}\right]$$

или эквивалентно

$$\left(1 - \left(1 - \frac{1}{2^{\alpha-1}}\right)\right) \cdot (1 + d_{12})^{\alpha} \cdot (1 + d_{34})^{\alpha} \leq$$
$$(1 + d_{13})^{\alpha} \cdot (1 + d_{24})^{\alpha} + (1 + d_{14})^{\alpha} \cdot (1 + d_{23})^{\alpha}.$$

Значит в этом случае в качестве ε можно выбрать $1 - \frac{1}{2^{\alpha-1}}$. (X,ρ) является квазиптолемеевым при $\alpha > 1.$

Список использованной литературы:

(1). Yuldashev B.E. Ptolemaic spaces and their generalizations. Letters in Nonlinear Analysis and its Applications 2 (2024). № 1, p. 28–34.

(2). Kirk W., Shahzad N. Fixed point theory in distance spaces. Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 2014.

(3). Blumenthal L.M. Theory and applications of distance geometry. New York, 1970.

(4). Zhanqi Z., Yingqing X. Strongly hyperbolic metrics on Ptolemy spaces. Hunan University, China, 2019.

(5). Ibragimov Zair., Hyperbolizing hyperspaces. Michigan Math. J.60, 2011.

(6). Довгошей А.А., Петров. Е.А. Птолемеевы пространства. “Сибирский математический журнал”, март–апрель, 2011, том 52, № 2.

(7). Асеев В.В. Обобщённые углы в птолемеевых мёбиусовых структурах. “Сибирский математический журнал”, март–апрель, 2018, том 59, № 2.

Хатамов Фирдавсжон Ибодуллоевич (филиал Санкт-Петербургского Педагогического Университета имени А.И.Герцена в г. Ташкенте, кафедра Педагогики и психологии)

МОДЕЛЬ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИНФЕКЦИИ (SIR)

Аннотация. *В данном исследовании рассматривается математическая модель SIR, анализирующая динамику распространения болезней среди населения. Модель SIR классифицирует людей на подверженных инфекции, инфицированных и излеченных, руководствуясь дифференциальными уравнениями и нахождения параметров* β *и* γ*. Рассматривается вычислительная оценка спуска уровня заразимости, заболеваемости методом градиентного спуска. Использован метод Рунге-Кутта 4-го порядка для прогнозирования значений искомых данных относительно к действительному значению.*

Ключевые слова: *математическая модель, параметры, дифференциальные уравнения.*

(SIR) INFEKSIYASINING TARQALISH MODELI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqotda aholi o‘rtasida kasalliklarning tarqalish dinamikasini tahlil qiluvchi SIR matematik modeli ko‘rib chiqiladi. SIR modeli differensial tenglamalar hamda β va γ parametrlarini topishga asoslanib, odamlarni infeksiyaga moyil, kasallangan va davolanganlarga ajratadi. Gradiyent pasayish usuli bilan kasallanishning yuqumlilik darajasini pasayishini hisoblash orqali baholash ko‘rib chiqiladi. Izlanayotgan ma’lumotlar qiymatini haqiqiy qiymatga nisbatan bashorat qilish uchun 4-tartibli Runge-Kutt usulidan foydalanildi.*

Kalit so‘zlar: *matematik model, parametrlar, differensial tenglamalar.*

SITUATION INFECTION SPREAD MODEL (SIR)

Annotation. *This study examines the SIR mathematical model, which analyzes the dynamics of disease spread among the population. The SIR model classifies people into susceptible to infection, infected, and cured, guided by differential equations and finding parameters β and γ. A computational assessment of the decrease in infectiousness levels using the gradient decrease method is considered. The 4-order Runge-Kutt method was used to predict the value of the sought data relative to the actual value.*

Keywords: *Mathematical model, parameters, differential equations.*

Введение. Математическое моделирование эпидемий является одним из разделов популяционной динамики, используемой как в биологии, так и в других науках, например, социологии. Классические модели распространения инфекций представляют собой системы обыкновенных дифференциальных уравнений (ОДУ). Наиболее известной из них является модель SIR, предложенная в 1920-х годах Кермаком и МакКендриком [4], а также ее расширения SIRS-модель. В SIRSмодели популяцию разбивают на группы здоровых и восприимчивых (S – Susceptible), больных (I – Infectious) и выздоровевших (R – Recovered) особей и строят системы ОДУ, определяющие закон изменения относительного числа особей в каждой из групп, опираясь на предположение о случайном и равномерном распределении особей в популяции.

Результаты и обсуждения. Одна из простейших моделей распространения эпидемий – **SIR-модель**. Это модель ящикового вида, в которой все особи популяции разделяются на группы –*"ящики"*, – внутри которых особи неразличимы.

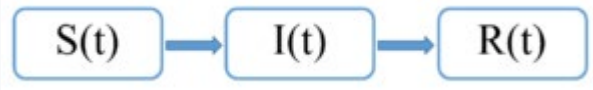

Рис. 1. Диаграмма эволюции особи популяции в SIR-модели.

Описание классической модели. Модель SIR является одной из классических математических моделей для описания распространения инфекционных заболеваний в популяциях.

В SIR-модели все особи поделены на 3 группы:

1. S(t) – подверженные заболеванию особи (от англ. *susceptible*).
2. I(t) – заражённые особи (от англ. *infected*).
3. R(t) – переболевшие или приобрели иммунитет к болезни. (от англ. *resistant*).

Дана модель, которая записывается в виде уравнений.

$$\frac{dS}{dt} = -\beta \frac{SI}{N}$$

$$\frac{dI}{dt} = \beta \frac{SI}{N} - \gamma I$$

$$\frac{dR}{dt}=\gamma I$$

- β – коэффициент заразности, который показывает скорость, с которой болезнь передается от инфицированных к восприимчивым;
- γ – коэффициент выздоровления, который определяет скорость, с которой инфицированные выздоравливают и переходят в класс выздоровевших;
- N – общая численность популяции, N= S+I+R

Динамика модели SIR:

Начальное распространение: при наличии большого числа восприимчивых и небольшом числе инфицированных инфекция начинает распространяться. Скорость новых инфекций высока, если $\boldsymbol{\beta}$ больше, чем $\boldsymbol{\gamma}$.

Достижение пика эпидемии: количество инфицированных достигает пика, когда темпы новых заражений замедляются, что происходит из-за уменьшения числа восприимчивых.

Затухание эпидемии: по мере того, как большинство инфицированных переходит в класс выздоровевших, количество новых случаев заражения уменьшается, и эпидемия затухает.

2. **Исследование и вычисление.** Эта модель содержит параметры, которые характеризуются болезни и местности. Нужно определить значение параметров

С начальными условиями:

$$S(0)=N\text{-}1$$

$$I(t_0) = 1, \qquad R(t_0) = 0.$$

Здесь $S(t), I(t), R(t)$ – численности восприимчивых, инфицированных и переболевших индивидов в момент времени t соответственно; В этой модели $\boldsymbol{\beta}$ – коэффициент заражения восприимчивых; $\boldsymbol{\gamma}$ – коэффициент интенсивности выздоровления инфицированных индивидов.

Из системы уравнений видно, что выполняется закон сохранения общей численности популяции M:

$$\frac{dS}{dt}+\frac{dI}{dt}+\frac{dR}{dt}=0$$

Значит выполняется соотношение

$$S(t) + I(t) + R(t) = M = const.$$

Общее число заболевших в модели SIR определяется по формуле:

$$I(t) = M - S(t) - R(t).$$

Чтобы определить эти параметры изначально были выбраны исходные данные о числе заболевших в Германии и рассмотрели результаты среди 4-х регионов этой страны.

Некоторые исследователи предпочитают использовать SIR из-за небольшого количества требуемых на входе параметров. Однако, это преимущество возникает из-за порой чрезмерного упрощения модели за счет относительно нереалистичных предположений. Например, модель предполагает однородное смешивание популяции, а это означает, что все особи в популяции имеют равную вероятность вступить в контакт друг с другом. Это не отражает человеческие социальные структуры, в которых большинство контактов происходит в ограниченных сообществах. Модель SIR также предполагает замкнутую популяцию.

Для того что бы идентифицировать параметры модели, вычислим значения производных в начальный момент времени:

Во-первых, определяем соотношение между параметрами и данными.

Тогда $\frac{dS(0)}{dt} = -\beta\frac{N\text{-}1}{N} = -\beta+\frac{\beta}{N}$

$\frac{dI(0)}{dt} = \beta\frac{N\text{-}1}{N} - \gamma = \beta-\gamma - \frac{\beta}{N}$

Найдём

$\frac{d^2S}{dt^2} = -\beta\frac{dS(t)}{dt} * \frac{I}{N} - \beta\frac{S(t)}{N} * \frac{dI}{dt}$

$\frac{d^2S}{dt^2} = \beta\frac{dS(t)}{dt} * \frac{I}{N} + \beta\frac{S(t)}{N} * \frac{dI}{dt} - j\frac{dI}{dt}$ (1)

Используя данные о количестве заболевших, находим коэффициенты β, j

Тогда $\frac{d^2S(0)}{dt^2} = \beta\left(-\beta+\frac{B}{N}\right)\frac{I}{N} + \beta\frac{N\text{-}1}{N} - j\left(\beta-j-\frac{\beta}{N}\right) =$

$$= \beta 2 - \frac{\beta 2}{N} + \beta - \frac{B}{N} - j^{\beta} + j^2 + \frac{j^{\beta}}{N}$$

$$\frac{d^2 I(0)}{dt^2} = \beta \left(-\beta + \frac{S}{N}\right) \frac{I}{N} + \beta \frac{N-1}{N} * \left(-\beta - j - \frac{\beta}{N}\right) =$$

$$= \frac{\beta S}{N} + \beta 2 - \beta j \frac{(N-1)}{N} - \beta^2 \frac{N-1}{N^2}$$

Для определения числа инфицированных, вычисление определяется как решение дифференциального уравнения. (1)

$$\frac{d^2 S}{dt^2} = -\beta \frac{dS(t)}{dt} * \frac{I}{N} - \beta \frac{S(t)}{N} * \frac{dI}{dt}$$

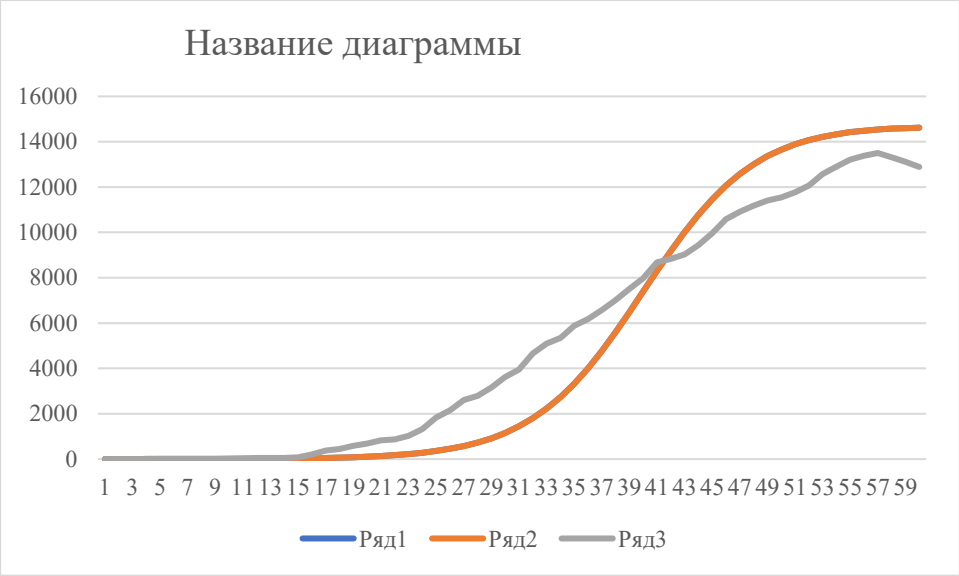
$$\frac{d^2 S}{dt^2} = \beta \frac{dS(t)}{dt} * \frac{I}{N} + \beta \frac{S(t)}{N} * \frac{dI}{dt} - j \frac{dI}{dt}$$

Находим количество заболевших приходящихся на одного человека методом Рунге Кутта четвертого порядка.

На графике () представленны точные данные и решение дифференциального уравнения.

На рисунке показано приближенное значение параметров β и j

ближе к реальным значениям.

Для того, чтобы определить значение параметров $\boldsymbol{\beta}$ и j, нужно выделить минимальное значение невязки. Нахождение минимальной невязки – это процесс определения наименьшей разности между решением системы уравнений и точным значением.

$\boldsymbol{\partial}\mathrm{I}(\beta, j) = \min$.

Находим невязку:

Невязка

$\boldsymbol{\partial}\mathrm{I} = \sum_{k=1}^{N} (I_k^{\text{пр}} - I_k^t)\text{^}2$

Для него будем вычислять частные производные этой функции.

Найдём частную производную:

$$\boldsymbol{\Delta} I_{\beta} = \frac{I(\beta+\Delta\beta) - I(\beta)}{\Delta\beta}$$

11

$$\boldsymbol{\Delta} I_{\gamma} = \frac{I(j+\Delta j) - I(j)}{\Delta j}$$

$$\boldsymbol{\Delta} I_{\beta} = \frac{-3I(\beta+2\Delta\beta) + 4I(\beta+\Delta\beta) - I(\beta)}{2\Delta\beta)}$$

$$\boldsymbol{\Delta} I_{\beta} = \frac{-3I(j+2\Delta j) + 4I(j+\Delta j) - I(j)}{2\Delta j)}$$

Минимальное значение невязки будем искать методом градиентного спуска. Для использования этого метода вычислим приближенное значение производных по формуле, задав величины $\Delta\beta$ и Δj примерно 2-5% от их значений.

При заданных значений $\boldsymbol{\beta}$ и $\boldsymbol{\gamma}$ параметров модели решение системы вычисляется однозначно. Значение параметров, наиболее адекватно описывающее модель, доставляет минимальное значение функции невязки. Значение $\boldsymbol{\beta}$= 0,0086, j= 0,00032

3. Численное моделирование и анализ результатов.

Для более глубокого анализа поведения SIR-модели было проведено численное моделирование с использованием метода Рунге–Кутты 4-го порядка. Этот метод позволяет получить устойчивое и достаточно точное приближение решения системы дифференциальных уравнений при заданных начальных условиях.

Численное моделирование показало, что динамика распространения инфекции существенно зависит от значений параметров $\boldsymbol{\beta}$ и $\boldsymbol{\gamma}$. При увеличении коэффициента заражения $\boldsymbol{\beta}$ наблюдается более резкий рост числа инфицированных, а пик эпидемии достигается быстрее. В то же время увеличение коэффициента выздоровления $\boldsymbol{\gamma}$ приводит к снижению максимального числа инфицированных и ускоряет затухание эпидемии.

Полученные результаты позволяют сделать следующие наблюдения:

- при $\boldsymbol{\beta} > \boldsymbol{\gamma}$ эпидемия развивается активно и охватывает значительную часть популяции;
- при $\boldsymbol{\beta} \approx \boldsymbol{\gamma}$ наблюдается умеренное распространение инфекции;
- при $\boldsymbol{\beta} < \boldsymbol{\gamma}$ эпидемия быстро затухает и не достигает значительных масштабов.

Особое значение имеет базовое репродуктивное число R_0, которое определяется как отношение $\boldsymbol{\beta}/\boldsymbol{\gamma}$. Если $R_0 > 1$, инфекция распространяется, если $R_0 < 1$ — эпидемия затухает. В проведённом исследовании значение R_0 оказалось больше единицы, что подтверждает возможность распространения заболевания.

Графический анализ результатов моделирования показывает характерную форму эпидемической кривой: быстрый рост числа инфицированных, достижение максимума и последующее снижение. При этом численность восприимчивых уменьшается, а число выздоровевших монотонно возрастает.

Практическое значение модели.

Модель SIR может быть использована для:

- прогнозирования распространения инфекционных заболеваний;
- оценки эффективности мер карантина и вакцинации;
- анализа различных сценариев развития эпидемии;
- принятия управленческих решений в области здравоохранения.

Несмотря на свою простоту, модель позволяет получить важные качественные выводы. Однако для более точного описания реальных процессов необходимо учитывать дополнительные факторы, такие как неоднородность населения, миграция, возрастные группы и социальные контакты.

Выводы. Для исследуемой модели получены данные о параметрах. Эти данные позволяют спрогнозировать количество заболевших на большой период времени. При наличии данных по другому заболеванию возможно получить искомые параметры. Предложенную методику можно применять к большому количеству данных о заболеваниях.

Список использованной литературы:

(1). Лосева А., Нездоймышапко М Моделирование эпидемий: SIR [электронный ресурс]. Режим доступа: https://polit.ru/article/2020/05/06/sir/. 06 мая 2020.

(2). Винницкий Э., Уайт Р. Введение в моделирование инфекционных заболеваний. Учебное пособие, Оксфорд, издательство Оксфордского университета, 2010, 369 с.

(3). Леоненко В.Н. Математическая эпидемиология. Учебно-методическое пособие по выполнению лабораторных работ. Университет ИТМО, Санкт-Петербург, 2018, 39 с.

(4). Абрамова В.В. Лекции по прикладным задачам системного анализа. Задачам биоматематики, 2024.

(5). Братусь А.С., Новожилов А.С., Платонов А.П. Динамические системы и модели биологии, 2011.

(6). Berezovskaya F.S., Novozhilov A.S., and Karev G.P. Traveling fronts, impulses and trains in some taxis models, Neural, Parallel and Scientific Computations. 15(4), 2007, p. 561–571.

(7). Карев Г.П., Березовская Ф.С. Дифференциальные уравнения в математических моделях. М., МИЭМ, 2000.

(8). Kermack W.O., McKendrick A.G. A contribution to the mathematical theory of epidemics. P.R.Soc. Lond. A. Conta, 1927, vol. 115, Iss. 772, p. 700 –721.

(9). Бейли Н. Математика в биологии и медицине. М., “Мир”, 1970, 327 с.

(10). Кудряшов Н.А., Чмыхов М.А. Приближенные решения SIR-модели для описания коронавируса. Вестник Национального исследовательского ядерного университета «МИФИ», 2020, 9(5), с. 404–11.

Urazbayev Gayrat Urazaliyevich (Professor, (DSc) of the Department of Mathematical Engineering Urgench State University; E-mail: gurazboev@gmail.com),
Babadjanova Aygul Komiljanovna (Senior Researcher, PhD Khorezm Branch of the V.I.Romanovskiy Institute of Mathematics, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan; E-mail: aygul.babadjanova1987@gmail.com),
Eshchanova Gulchexra Sheribbayevna (Director of the Abu Rayhan Beruni Specialized School of Physics, Mathematics and Computer Science; E-mail: gulchehra050989@gmail.com)

MATRIX-TRIPLET CONSTRUCTION OF EXPLICIT SOLUTIONS TO THE NEGATIVE-ORDER KORTEWEG-DE VRIES EQUATION ON THE HALF-LINE WITH RATIONAL REFLECTION COEFFICIENTS

Annotation. *This paper considers the negative-order Korteweg–de Vries system on the halfline* $u_t = v_x,\ v_{xxx} - 4uv_x - 2u_xv + u_x = 0,$ *and constructs explicit solutions by means of a matrix triplet method associated with the Marchenko integral equation. Starting from rational reflection coefficients and discrete spectral data, we construct a finite-dimensional triplet* $(A,\ B,\ C)$ *and derive a separable representation of the Marchenko kernel. This reduces the inverse problem to an algebraic matrix framework involving a matrix* $\Gamma(x;t)$. *Several explicit examples are presented, including purely continuous-spectrum solutions and solutions with discrete spectrum.*

Keywords: *negative-order KdV equation, half-line problem, inverse scattering transform, Marchenko equation, matrix triplet, explicit solutions.*

YARIM TO‘G‘RI CHIZIQDA RATSIONAL AKS ETTIRISH KOEFFITSIYENTLARIGA EGA MANFIY TARTIBLI KORTEVEG-DE FRIZ TENGLAMASINING ANIQ YECHIMLARINI MATRITSA-TRIPLETI KONSTRUKSIYASI ORQALI HOSIL QILISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yarim o‘qda berilgan manfiy tartibli Korteveg–de Friz sistemasi* $u_t = v_x,\ v_{xxx} - 4uv_x - 2u_xv + u_x = 0,$ *ko‘rib chiqilib, Marchenko integral tenglamasi bilan bog‘liq matritsaviy uchlik usuli yordamida aniq ye-chimlar quriladi. Ratsional akslanish koeffitsiyentlari va diskret spektral ma’lumotlardan boshlab, chekli o‘lchamli* $(A,\ B,\ C)$ *matritsaviy uchlik quriladi hamda Marchenko yadrosi* $\Gamma(x;t)$ *ning ajraluvchi ko‘rinishi hosil qilinadi. Natijada teskari masala matritsaviy tenglama ishtirokidagi algebraik matritsa sxemasiga keltiriladi. Maqolada uzluksiz spektrli ye-chimlar hamda diskret spektrga ega yechimlarni o‘z ichiga olgan bir nechta aniq misollar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *manfiy tartibli KdF tenglamasi, yarim o‘q masalasi, teskari sochilish usuli, Marchenko tenglamasi, uchlik matritsa, aniq yechimlar.*

ПОСТРОЕНИЕ ЯВНЫХ РЕШЕНИЙ ОТРИЦАТЕЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА–ДЕ ФРИЗА НА ПОЛУПРЯМОЙ С РАЦИОНАЛЬНЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ ОТРАЖЕНИЯ МЕТОДОМ МАТРИЧНЫХ ТРИПЛЕТОВ

Аннотация. *В данной статье рассматривается система Кортевега-де Фриза отрицательного порядка на полупрямой* $u_t = v_x,\ v_{xxx} - 4uv_x - 2u_xv + u_x = 0,$ *и строятся явные решения с помощью метода матричной тройки, связанного с интеграль-ным уравнением Марченко.Исходя из рациональных коэффициентов отражения и дискретных спектральных данных, строится ко-нечномерная матричная тройка* $(A,\ B,\ C)$ *и выводится сепа-рабельное представление ядра Марченко* $\Gamma(x;t)$ *Это позволяет свести обратную задачу к алгеб-раической матричной схеме, содержащей матричное уравнение. Приведены несколько явных примеров, включая решения с чисто непрерывным спектром и решения с дискретным спектром.*

Ключевые слова: *уравнение КдФ отрицательного порядка, задача на полупрямой, метод об-ратного рассеяния, уравнение Марченко, матричный триплет, явные решения.*

MSC 2020: *35Q53, 37K15, 35Q51*

1 Introduction. The Korteweg-de Vries (KdV) equation is one of the fundamental nonlinear integrable evolution equations and plays a central role in soliton theory, inverse scattering, and nonlinear

wave propagation [3–7]. Beyond its classical form, the KdV hierarchy includes both positive and negative flows generated by the associated recursion operator. In particular, the negative-order members of this hierarchy have attracted considerable attention due to their rich integrable structure, connections with nonlocal reductions, and the presence of nonstandard wave phenomena such as soliton and kink-type solutions [8, 10, 11, 13].

The inverse scattering transform (IST) provides a powerful analytical framework for studying integrable equations on unbounded domains. In the context of the matrix negative-order Korteweg–de Vries equation in the commutative case, the IST was developed in [12] on the whole line. In that work, the time evolution of the scattering data associated with a matrix Sturm–Liouville operator with a self-adjoint potential was derived, leading to a general procedure for constructing solutions.

On the other hand, explicit solution constructions for KdV-type equations have also been extensively investigated. In particular, explicit solutions to the KdV equation in the first quadrant of the x-t plane, expressed in terms of elementary functions and associated with rational reflection coefficients, were obtained in [3]. In the reflectionless case, these solutions reduce to pure N-soliton solutions.The novelty of the present paper lies in the construction of explicit matrix-triplet solutions for the scalar negative-order KdV equation on the half-line, in the derivation of the logarithmic determinant representation under the induced time evolution of the scattering data, and in the positivity analysis of the resulting matrix $\Gamma(x;t)$ in explicit examples.

We consider the negative-order KdV system

$$u_t = v_x,\ v_{xxx} - 4uv_x - 2u_xv + u_x = 0, \tag{1.1}$$

on the half-line $x \in [0,\ \infty)$ and for $t \geq 0$.

In a similar spirit to [3], we begin with an initial profile $u_0(x)$ defined for $x \geq 0$ and extend it to the whole line by setting

$$u(x,\ 0) = \begin{cases} u_0(x), & x \geq 0, \\ 0, & x < 0. \end{cases}$$

This extension is used only to define the associated scattering data and does not imply that the resulting solution satisfies homogeneous boundary conditions at $x = 0$ for $t > 0$. The function $u_0(x)$ introduced above serves as the initial profile for the reconstructed solution and is assumed to belong to the class of real-valued potentials associated with the one-dimensional half-line Schrödinger problem

$$-\psi_{xx} + u_0(x)\psi = k^2\psi, \tag{1.2}$$

subject to

$$\psi'(0) + ik\psi(0) = 0. \tag{1.3}$$

More precisely, we assume that

$$\int_0^\infty (1 + x)|u_0(x)|\, dx < \infty, \tag{1.4}$$

and that u_0 is sufficiently regular for the associated scattering data to exist.

In the present work, we further restrict to the case where the reflection coefficient is rational and the discrete spectrum is finite. For such scattering data, the corresponding potentials are smooth and exponentially decaying.

Under these assumptions, the associated scattering data

$$\left\{R(k),\ \{\kappa_j\}_{j=1}^N,\ \{c_j\}_{j=1}^N\right\}$$

are well defined and satisfy the usual analyticity, symmetry, and decay conditions, where $R(k)$ is the right reflection coefficient, $\kappa_j > 0$ are the discrete spectral parameters, and c_j are the associated norming constants. We refer to [1, 4–6, 9] for the standard reconstruction of such data from the half-line Schrödinger problem (1.2)–(1.3).

When the reflection coefficient is rational, as shown in [3], the Marchenko kernel admits a finite-dimensional separable representation and can be expressed in terms of a matrix triplet $(A,\ B,\ C)$:

$$\Omega(y;t)\ =\ Ce^{\frac{-tA^{-1}}{2}}\ e^{-yA}\mathrm{B}\,.$$

2 Construction of explicit solutions via matrix triplets. To construct explicit solutions, we describe the rational scattering data in a more explicit form. Let $\Pi R(k)$ denote the strictly proper rational part of the reflection coefficient corresponding to poles in the upper half-plane C^{+}. Because of the symmetry relation

$$R(-k^{*})\ =\ R(k)^{*},$$

the poles in C^{+} occur either on the imaginary axis or in pairs symmetric with respect to the imaginary axis. Accordingly, we use the partial fraction decomposition

$$\Pi R(k)=\ \sum_{j=1}^{n}\sum_{s=1}^{m_j}\left[\frac{(-i)^{s}\,(\epsilon_{js}\ +\ i\gamma_{js})}{(k\ -\ i\beta_{j}\ -\alpha_{j}\ )^{s}}+\frac{(-i)^{s}\ (\epsilon_{js}\ -\ i\gamma_{js})}{(k\ -\ i\beta_{j}\ +\alpha_{j}\ )^{s}}\ \right]+\sum_{j=2n+1}^{M}\sum_{s=1}^{mj}\frac{(-i)^{s}\ r_{js}}{(k\ -\ i\omega_{j}\ )^{s}}\quad(2.1)$$

Here n is the number of symmetric pairs of complex poles, $M-2n$ is the number of purely imaginary poles, mj denotes the multiplicity of the corresponding pole, and all coefficients ϵ_{js}, γ_{js}, and r_{js} are real.

Following [18], (2.1) can be represented via the triplet $(A,\ B,\ C)$ such that

$$\Pi R(k)\ =\ -i\ C\ (kI\ -\ iA)^{-1}$$

The dimension of A is

$$J\ =\ N\ +\ 2\sum_{j=1}^{n}m_{j}\ +\ \sum_{j=2n+1}^{M}m_{j}\quad,$$

and the matrix A is block diagonal, while B and C are built blockwise from the pole and norming data. More precisely, the blocks corresponding to the pairs $\pm\alpha_{j}\ +\ i\beta_{j}$ are built from the $2\ \times\ 2$ matrices

$$\Lambda_{j}\ =\ \begin{bmatrix}\beta_{j} & -\alpha_{j}\\ \alpha_{j} & \beta_{j}\end{bmatrix},$$

the purely imaginary poles $i\omega_{j}$ generate Jordan blocks with eigenvalue ω_{j}, and each discrete eigenvalue κ_{j} contributes a $1\ \times\ 1$ block.

In [17], the inverse scattering transform for the matrix negative-order Korteweg–de Vries equation in the commutative case was studied, and the time evolution of the scattering data was obtained as

$$\kappa_{j}\ (t)\ =\kappa_{j}\ ,$$

$$c_{j}\ (t)\ =\ e^{\frac{-t}{2\kappa_{j}}}\ c_{j}\ ,\ 1\ \le\ j\ \le\ N$$

$$R(k,\ t)\ =\ e^{\frac{-t}{2\kappa_{j}}}\ R(k),\quad k\in R\ \setminus\ \{0\}.\qquad(2.2)$$

In the scalar $(1\ \times\ 1)$ reduction, the commutative matrix equation coincides with (1.1); accordingly, we adopt the same evolution law in the scalar setting. The time-dependent Marchenko equation reads

$$K(x,\ y;t)\ +\ \Omega(x\ +\ y;t)\ +\ \int_{x}^{\infty}K(x,\ z;t)\Omega(y\ +\ z;t)\ dz\quad=\ 0,\quad y\ >\ x\ >\ 0\,.\qquad(2.3)$$

The function Ω is determined by the time-evolved scattering data (2.2) through

$$\Omega(y;t) = \frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{+\infty} R(k)e^{\frac{-t}{2\kappa}+iky}dk + \sum_{j=1}^{N} e^{\frac{-t}{2\kappa_j}-k_j y}. \tag{2.4}$$

Since $R(k)$ is rational, Ω can be written in separable form:

$$\Omega(y;t) = Ce^{\frac{-tA^{-1}}{2}} e^{-yA}B. \tag{2.5}$$

Hence

$$\Omega(x+y;t) = (Ce^{\frac{-tA^{-1}}{2}} e^{-xA})(e^{-yA}B). \tag{2.6}$$

Define

$$\Gamma(x;t) := I_J + \int_x^{\infty} e^{-zA}BC\, e^{-zA} e^{\frac{-tA^{-1}}{2}} dz \quad . \tag{2.7}$$

Since all eigenvalues of A satisfy $\Re\lambda > 0$, the matrix A is invertible. Moreover, the matrix exponential satisfies an estimate of the form

$$\| e^{-zA} \| \leq C(1 + z^m)e^{-cz},$$

for suitable constants C, $c > 0$ and some integer $m \geq 0$. This guarantees absolute convergence of the integral in (2.7) and justifies differentiation of $\Gamma(x;t)$ with respect to both x and t under the integral sign.

Lemma 1. Assume that $\Omega(y;t)$ is given by (2.5), and that $\Gamma(x;t)$ is invertible. Then a solution of (2.3) is

$$K(x, y;t) = -Ce^{\frac{-tA^{-1}}{2}} e^{-xA}\Gamma(x;t)^{-1} e^{-yA}B. \tag{2.8}$$

By the standard Marchenko reconstruction formula,

$$u(x, t) = -2\frac{\partial}{\partial x}K(x, x;t). \tag{2.9}$$

Hence

$$u(x, t) = 2\frac{\partial}{\partial x}\left[Ce^{\frac{-tA^{-1}}{2}} e^{-xA}\Gamma(x;t)^{-1} e^{-xA}B\right]. \tag{2.10}$$

Proposition 1. Assume that $\Gamma(x;t)$ is invertible. Then the potential (2.10) admits the representation

$$u(x, t) = -2\frac{\partial^2}{\partial x^2} log\ det\,\Gamma(x;t). \tag{2.11}$$

Proposition 2. Assume that

$$det\Gamma(x; 0) > 0,\ x \in [0,\infty),$$

and that

$$inf\ x \geq 0\ det\Gamma(x; 0) > 0.$$

Assume further that $\Gamma(x;t) \to \Gamma(x; 0)$ uniformly for $x \geq 0$ as $t \to 0$.

Then there exists $\tau > 0$ such that

$$det\Gamma(x;t) > 0,\ x \in [0,\infty),\ 0 \leq t < \tau.$$

Consequently, the corresponding solution is regular on $[0,\infty) \times [0,\tau)$.

3 Examples. In this section, we illustrate the construction with explicit choices of the triplet (A, B, C). Consider

$$\Pi R(k) = \frac{-2i\epsilon(k - i\beta) - 2\alpha\gamma}{(k - i\beta)^2 - \alpha^2}, \beta > 0, \tag{3.1}$$

with the associated matrices

$$A = \begin{bmatrix} \beta & -\alpha \\ \alpha & \beta \end{bmatrix}, B = \begin{bmatrix} 0 \\ 1 \end{bmatrix}, C = 2\begin{bmatrix} \gamma & \epsilon \end{bmatrix}. \tag{3.2}$$

The eigenvalues of A A are $\beta \pm i\alpha$, and therefore $\Re\lambda > 0$. A direct computation shows that

$$\begin{aligned} det\Gamma(x;t) &= 1 - \frac{\alpha^2}{4\beta^2(\alpha^2 + \beta^2)}(\epsilon^2 + \gamma^2)e^{-4\beta x - \frac{\beta}{\alpha^2+\beta^2}t} \\ &+ \frac{1}{\alpha^2 + \beta^2} e^{-2\beta x - \frac{\beta}{2(\alpha^2+\beta^2)}t}\left[(\alpha\epsilon - \beta\gamma)\sin\left(\frac{\alpha}{2(\alpha^2 + \beta^2)}t - 2\alpha x\right)\right] \\ &+ (\alpha\gamma + \beta\epsilon)\cos\left(\frac{\alpha}{2(\alpha^2 + \beta^2)}t - 2\alpha x\right) \end{aligned} \tag{3.3}$$

Lemma 2. If

$$\sqrt{\epsilon^2 + \gamma^2} < \frac{2\beta\sqrt{\alpha^2 + \beta^2}}{\sqrt{\alpha^2 + \beta^2} + \beta}, \tag{3.4}$$

then $det\Gamma(x;t) > 0$ for all $x \geq 0$ and $t \geq 0$.

Corollary 1. Under condition (3.4), the function $u(x, t) = -2\partial_x^2 log\ det\Gamma(x;t)$ defines a global regular solution of (1.1) on the quarter-plane.

Now let we consider

$$A = \begin{bmatrix} \beta & -\alpha & 0 \\ \alpha & \beta & 0 \\ 0 & 0 & \kappa \end{bmatrix}, \quad B = \begin{bmatrix} 0 \\ 1 \\ 1 \end{bmatrix}, \quad C = \begin{bmatrix} 2\gamma & 2\epsilon & c \end{bmatrix}, \tag{3.5}$$

where $\beta > 0$ and $\kappa > 0$. For example, choosing $\alpha = \frac{\sqrt{3}}{2}$, $\beta = \frac{1}{2}$, $\kappa = 2$, $\epsilon = \frac{1}{2}$, $\gamma = \frac{1}{2}$, $c = 3$, the profile of the resulting explicit regular solution can be visualized (Figure 1) in MATLAB.

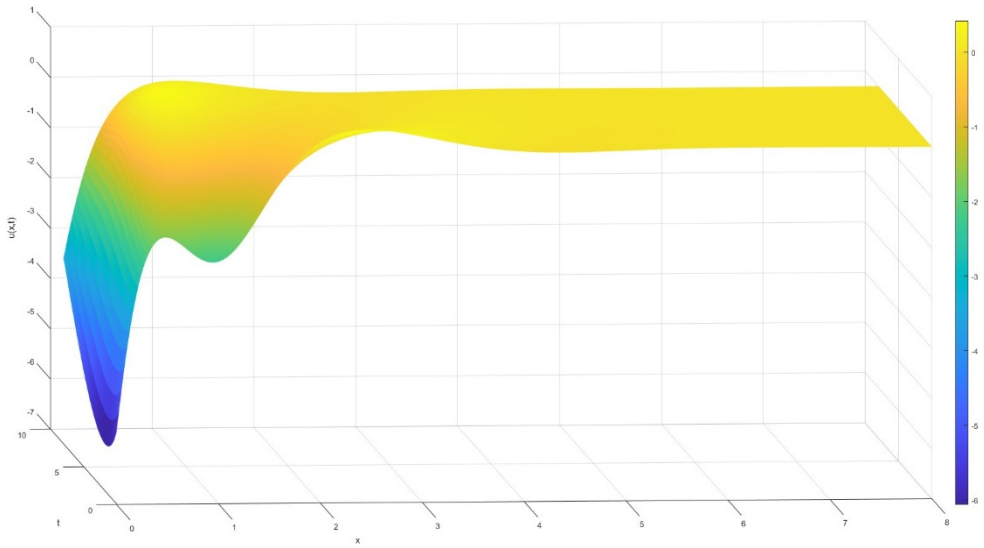

Figure 1: Surface plot of the solution $\mathbf{u(x, t)}$ corresponding to one discrete eigenvalue.

The presence of the discrete eigenvalue κ produces a localized soliton-type contribution, while the continuous-spectrum component produces an oscillatory dispersive background. Numerical evaluation over a large computational domain indicates that $det\Gamma\left(x;t\right) > 0$ for the above parameter values, which suggests global regularity for this example.

4. Conclusion. We have developed a matrix-triplet construction for explicit solutions of the negative-order KdV system on the half-line. For rational reflection coefficients and finitely many discrete eigenvalues, the Marchenko kernel admits a separable representation, which reduces the inverse problem to a finite-dimensional matrix framework. This leads to an explicit logarithmic determinant formula for the potential and provides a practical mechanism for constructing exact solutions.

References:

[1]. Aktosun T. & Klaus M. (2001). Inverse theory: problem on the line. In: Pike, E.R. & Sabatier, P. C. (eds.) Scattering, pp. 770–785, London, Academic Press.

[2]. Aktosun T., Klaus M. & van der Mee, C. (1992). Explicit Wiener–Hopf factorization for certain nonrational matrix functions. Integral Equations and Operator Theory, 15, pp. 879–900.

[3]. Aktosun T. & van der Mee C. (2006). Explicit solutions to the Korteweg-de Vries equation on the half-line. Inverse Problems, 22, pp. 2165–2174.

[4]. Deift P. & Trubowitz E. (1979). Inverse scattering on the line. Communications on Pure and Applied Mathematics, 32, pp. 121–251.

[5]. Faddeev L.D. (1967). Properties of the S-matrix of the one-dimensional Schrödinger equation. American Mathematical Society Translations, 65, pp. 139–166.

[6]. Fokas A.S. (2002). Integrable nonlinear evolution equations on the half-line. Communications in Mathematical Physics, 230, pp. 1–39.

[7]. Gardner C S., Greene J.M., Kruskal M.D. & Miura R.M. (1967). Method for solving the Korteweg-de Vries equation. Physical Review Letters, 19, pp. 1095–1097.

[8]. Kriecherbauer T., Urazboev G.U. & Babadjanova A.K. (2025). On the matrix negative-order Korteweg-de Vries equation – the commutative case. Wave Motion, 138, 103562.

[9]. Marchenko V.A. (1986). Sturm–Liouville Operators and Applications. Basel: Birkhäuser.

[10]. Qiao Z. & Li J. (2011). Negative-order KdV equation with both solitons and kink wave solutions. Europhysics Letters, 94, 50003.

[11]. Qiao Z. & Fan E. (2012). Negative-order Korteweg-de Vries equations. Physical Review E, 86, 016601.

[12] Urazboev G.U., Baltaeva I.I. & Ismoilov O.B. (2023). Integration of the negative-order Korteweg-de Vries equation by the inverse scattering method. Vestnik Udmurtskogo Universiteta. Matematika, Mekhanika, Komp'yuternye Nauki, 33, pp. 523–533.

[13]. Verosky J.M. (1991). Negative powers of Olver recursion operators. Journal of Mathematical Physics, 32, pp. 1733–1736.

FALSAFA

Po‘latov Anvar Akmalovich (O‘zMU “Falsafa” kafedrasi o‘qituvchisi; e-mail: polatoffanvar@gmail.com)

POSTMODERNIZM VA REALLIK DEKONSTRUKSIYASI

Annotatsiya. *Maqolada postmodernizmning inson tafakkuri, haqiqat tushunchasi va mafkuraviy transformatsiyalarga ta’siri ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Ppostmodern sharoitda realizm va reallik muammosi markaziy masalalardan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. M.Fukoning tarixiy yondashuvi asosida epistemologik maydon hamda turli tarixiy epistemelar tushunchasi tahlil qilinadi. Fuko uchun asosiy masala reallik nima? degan savol emas, balki fan va bilimning imkoniyat shartlari tarixiy jihatdan qanday shakllangan? degan savol ekanligi ochib beriladi. Shu sababli reallik masalasi vaqtincha chetga surilib, asosiy e’tibor bilimning tarixiy va diskursiv shakllanish jarayoniga qaratiladi. Tadqiqotda postmodernizm insonning haqiqatni mustaqil ravishda belgilashga nafaqat aqlan qodir, balki bunga haqli ekanligi haqidagi g‘oyani ilgari surishi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, an’anaviy jamiyatlarda haqiqat avlodlar tomonidan umumiy qabul qilingan, qat’iy belgilangan va universallikka ega hodisa sifatida talqin qilinganligi falsafiy jihatdan yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *postmodernizm, modernism,reallik, realizm, dekostruksiya.*

Пулатов Анвар Акмалович (Преподаватель кафедры философии НУУз; e-mail: polatoffanvar@gmail.com)

ПОСТМОДЕРНИЗМ И ДЕКОНСТРУКЦИЯ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация. *В статье социально-философски анализируется влияние постмодернизма на человеческое мышление, понятие истины и трансформацию идеологий. В условиях постмодерна проблема реализма и реальности рассматривается как одна из центральных тем. На основе исторического подхода Мишеля Фуко анализируются понятия эпистемологического поля» и различных исторических эпистем. Для Фуко основным вопросом является не что такое реальность? А каким образом исторически сформировались условия возможности науки и знания? Поэтому проблема реальности временно отодвигается на второй план, а основное внимание сосредотачивается на историческом и дискурсивном процессе формирования знания. В исследовании анализируется идея постмодернизма о том, что человек не только интеллектуально способен самостоятельно определять истину, но и имеет на это право. Вместе с тем философски рассматривается то, что в традиционных обществах истина понималась как общепринятый и строго определённый феномен, передаваемый из поколения в поколение.*

Ключевые слова: *постмодернизм, модернизм ,реальность, реализм, деконструкция.*

Polatov Anvar Akmalovich (Lecturer at the Department of Philosophy, National University of Uzbekistan; e-mail: polatoffanvar@gmail.com)

POSTMODERNISM AND THE DECONSTRUCTION OF REALITY

Annotation. *The article socio-philosophically analyzes the influence of postmodernism on human thought, the concept of truth, and the transformation of ideologies. In the context of postmodernity, the problem of realism and reality is considered one of the central issues. Based on Michel Foucault’s historical approach, the concepts of the epistemological field and various historical epistemes are analyzed. For Foucault, the main question is not What is reality?, but rather “How have the conditions of possibility for science and knowledge been historically constructed?” Therefore, the question of reality is temporarily bracketed, while the main focus is directed toward the historical and discursive formation of knowledge. The study also examines the postmodernist idea that human beings are not only intellectually capable of determining truth independently, but also possess the right to do so. At the same time, it is philosophically emphasized that in traditional societies truth was understood as a universally accepted and strictly defined phenomenon transmitted across generations.*

Keywords: *Postmodernism, modernism, reality, realism, deconstruction.*

Kirish. Bugungi kunda postmodern dunyoda yuz berayotgan voqea-hodisalarning sababiyatini va keltirib chiqaradigan oqibatlari haqida gap ketganda, avvalombor, tarixiy yondashuv orqali, eng avvalo, epistemologik maydonni, ya’ni, turli tarixiy jarayonlarni epistemologiyasini anglash zarur. Postmodern dunyoda mafkuralarning maqsadi bilimni referensiya, ratsional qiymat yoki obyektiv shakllar mezonidan mustaqil holda qanday tushunilganini ko‘rsatishdir. Shu sababli asosiy masala reallik nima? degan savol emas, balki fan va bilimning imkoniyat shartlari tarixiy jihatdan qanday qurilgan? degan savolga javob topsish zarurdir. Zamonaviy dunyoda reallik masalasi vaqtincha ontologik mohiyati chetga suriladi surila-

di, chunki asosiy e'tibor bilimning tarixiy shakllanishiga qaratiladi. Mazkur epistemologik loyihaning xavfi ham mavjud ya'ni; tarixiy va ijtimoiy omillarga haddan tashqari urg'u berish insonni skeptik tushkunlikka olib kelishi mumkin. Bunday holatda dunyoning real strukturalari til strukturalari ichida yo'qolib ketadi yoki inson ongining hamda ushbu ongni shakllantiruvchi sotsiologik va epistemologik sharoitlarning mahsuliga aylantiriladi. Agar postmodern holatni tavsiflovchi aniq tushuntirish mavjud bo'lsa, u shundan iboratki, tasavvuriy va simvolik, ayniqsa, lingvistik strukturalar shu qadar dominantlashadiki, ya'ni, barcha reallik til va diskurs bilan to'liq belgilansa, inson faqat mavjud tartibni buzish yoki unga qarshi chiqish orqali harakat qilishi mumkin bo'ladi. Shu sababli Lyotard metafizik neytrallik g'oyasini tanqid qiladi [1; 141-b.]. Chunki metafizikadan butunlay voz kechish yoki neytral qolishga urinish amalda yashirin metafizikani qabul qilishni anglatadi. Jan Pol Sartrga ko'ra, har qanday tartib qotib qolishi bilan darhol tanqid qilinishi va yangilanishi kerak. Biroq bundan ham muhimrog'i dunyoni qanday bo'lsa shunday, holatda qabul qilishdir. Shu sababli haqiqiy postmodern falsafa doimiy revolyutsiya, ya'ni realga uzluksiz qaytish harakati sifatida namoyon bo'ladi. Biroq bu qaytish hech qanday kafolat va yakuniy ishonch bermaydi. Sartrning yana bir mashxur iborasi eski dunyo o'lmoqda, yangi dunyo esa hali tug'ila olmayapti degan gapi ham diqqatga sazovordir va shu fikr orqali postmodern sharoitdagi realizm inqirozini ifodalaydi [2;95-b.]. Bunday vaziyatda reallikka yangi ma'nolar, yangi tushunchalar, yangi qoidalar va yangi iboralar zarur bo'ladi. Chunki real haqida gapirish imkonini beruvchi yangi kontekst va yangi tilni yaratish kerak. Shu sababli postmodernlikning tugallanmagan loyihasi modernlikning soyalariga shunchaki reaksiya bo'lmagan, balki haqiqiy postmodern realizm va realizm tilini yaratish bo'lib kelgan. Natijada postmodernizm va realismning birlashuvi shuni anglatadiki, inson faqat hozirgi zamon ichidagi murakkab va ziddiyatli reallik bilan og'ir kurash orqali yashashi mumkin. Tafakkur o'zining sof holatini anglagan holda, murakkab va chigal reallikni tushunishga urinib, doimiy skeptic harakat ichida qolad.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Reallikning dekonstruktiv talqini borasida Fridrix Nitshe til va metafora haqidagi tahlilini ilm-fan va sababiyat qonunlari masalasiga ham tatbiq etadi. Uning fikricha, fan tabiat qonunlarini mangu va mutlaq uyg'unlikka ega deb qabul qiladi [3;211-b.].Tabiat qonunlari go'yoki mantiq va ratsionallik qonunlari kabi zarur va mantiqli ko'rinadi. Nitshe uchun inson aqli doimo real dunyoning qattiq tartibidan qochishga moyil. Shu sababli ba'zan konseptual tuzilmalarning o'zi ham xaosga tashlanadi va taqiqlangan metaforalar hamda noodatiy kombinatsiyalar orqali yangi ma'nolar yaratiladi.

G.Deluzaning borliqning uiversalligi haqidagi qarashi uning falsafasida relativizm masalasini eng aniq shaklda yuzaga chiqaradi. Biroq bu relativizm lingvistik relativizm emas. Deluza tomonidan ilgari surilgan plyuralizm va monizm formulasi o'ziga xos giperempirizmni anglatadi. U metafizik loyiha sifatida barcha mumkin bo'lgan tajriba va konseptuallikning imkoniyat shartlarini tushuntira oladigan ontologiyani yaratishga urinadi. Deluza uchun reallik tugallanmagan va cheksiz ko'plikdan iboratdir [4;144-b.]. Shu sababli uni anglash va tajriba qilishning potensial ravishda cheksiz usullari mavjud. Ammo bu holat xato yoki illuziyalar mavjud emas degani emas. Aksincha, har qanday xato yoki illuziya empirik bo'ladimi yoki transsendental simulakrlar xaosi va muammolarning shakllanishi hamda yechilishida obyektiv asosga ega.

J.Derrida aynan shu Nitshe merosni davom ettiradi va dekonstruksiya metafizik tanlovlarning yolg'on alternativalaridan chiqish harakatidir deb tavsiflaydi. U reallikni til orqali mutlaq va shaffof tarzda ifodalash mumkin degan qarashni ham, tildan butunlay chiqib ketish mumkin degan qarashni ham rad etadi [5;72-b.]. Derrida uchun asosiy muammo haqiqat bor bo'lish metafizikasidir. G'arb falsafasi doimo mavjudlikni to'liq hozirlik, bevositalik va o'z-o'ziga shaffoflik sifatida tasavvur qilgan. Natijada mavjudlikning ochiqligi va differensiyasi ma'lum bir mavjudlik shakliga qisqartirilgan. Dekonstruksiya esa aynan ushbu reduksiyani tanqid qiladi. Shu sababli dekonstruksiya skeptitsizm yoki reallikning inkori emas. Aksincha, u reallikni tilning o'zga sifatida saqlab qolishga urinadi. Derrida insonning bilim va konseptual konstruksiyalari bilan insondan mustaqil mavjud reallik o'rtasidagi farqni saqlashga harakat qiladi. Dekonstruksiya reallikni til ichida mutlaq yo'qotmaydi aksincha, reallikni til bilan to'liq identifikatsiya qilishning oldini oladi. Shu ma'noda, dekonstruksiya irratsionalizm yoki relativizm emas, balki tilning dunyoni qanday murakkab va noaniq tarzda artikulyatsiya qilishini ochib beruvchi kritik loyiha sifatida namoyon bo'ladi. Derrida tilning paradoksal tabiatiga e'tibor qaratadi. Til bir vaqtning o'zida ham ma'no va haqiqatni yaratadi, ham ularni yemiradi. G'arb metafizikasining asosiy xatosi esa ma'noni yopiq va immanent tizim ichida to'liq ushlab qolish mumkin degan illuziyadir. Derrida uchun esa til har doim tashqi va differensial xarakterga ega bo'lib, interpretatsiya, tarqoqlik va noaniqlikni o'zida olib yuradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot jarayoni dekonstruktiv metod, diskursiv tahlil, germenevtik metod, poststrukturalistik yondashuv kabi metodologik asoslar orqali amalga oshirildi. Shuningdek, simulyatsiya va media realligi kabi tanqidiy metodlardan ham foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, dekonstruksiya tushunchasi postmodernizmning eng mashhur va eng bahsli yo‘nalishlaridan biri sifatida shakillanganligiu namoyom bo‘ldi. Ayniqsa u interkonektivlik, fragmentatsiya va giperrealik g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liq holda talqin qilindi. Dekonstruksiya, ko‘pincha, ontologiya va metafizika diskurslariga qarshi chiqadigan, reallikni til va matn ichida eritib yuboradigan yondashuv sifatida tasvirlanadi. Shu sababli faylasuflar dekonstruksiyani antirealist yoki irrealist oqim sifatida talqin qilganlar. Derrida dekonstruksiyani skeptitsizm, relativizm yoki nigilizm bilan tenglashtirishni ham rad qiladi. Uning fikricha, agar dekonstruksiya haqiqat, ma’noni butunlay inkor etsa, unda u o‘z matnining to‘g‘ri o‘qilishini talab qila olmas edi [6;98-b.]. Demak, dekonstruksiya haqiqat tushunchasini yo‘q qilmaydi; u faqat uni kuchliroq va murakkabroq kontekstlar ichida qayta joylashtiradi. Shu ma’noda haqiqat va ma’no butunlay bekor qilinmaydi, balki ularning ishlash shakli qayta talqin qilinadi. Postmodernizm shunday davrki, unda odamlar haqiqat va reallikni endi aniq, universal va o‘zgarmas narsa deb ko‘ra olmay qoladi. M Fukoga ko‘ra, muhim savol reallik nima?emas, balki biz reallikni qanday tarixiy va diskursiv tizimlar orqali tushunyapmiz? degan savoldir [7;206-b.]. Ya’ni haqiqat ham tarix, til, hokimiyat va bilim tizimlari orqali quriladi. Lekin, bizning fikrimizcha, agar hamma narsani faqat til va diskursga bog‘lab yuborsak, unda real dunyo yo‘qolib ketadi. Natijada inson skeptitsizmga,nihilizmga yoki faqat “hamma narsani buzish” (dekonstruksiya) holatiga tushib qoladi. Shuning uchun, bizningcha, reallik mavjud, lekin uni eski modernistik usulda mutlaq, barqaror va universal shaklda tushunib bo‘lmaydi. Demak, klassik realizm yetarli emas, lekin to‘liq relativizm ham xavflidir. Postmodernizmning vazifasi faqat buzish emas, balki reallikni tushuntira oladigan yangi postmodern til va yangi realizm yaratishdir.

Derrida dekonstruksiya semantika, etika yoki siyosat nuqtai nazaridan relativizmga yoki indeterminizmga olib kelmasligi kerak. Bu esa dekonstruksiyani oddiy (hamma narsa nisbiy) degan postmodern qarashdan farqlaydi. Mazkur masalada Kristofer Norris dekonstruksiyani postmodern relativistik oqimning bir qismi sifatida emas, balki tilning imkoniyatlari va chegaralari haqidagi qat’iy va jiddiy tahlil sifatida talqin qiladi. Hatto u dekonstruksiyani kritik realizmning o‘ziga xos shakli sifatida ko‘rishga urinadi. Norrisning fikricha, dekonstruksiya realizmni rad etmaydi, balki realikni oddiy va bevosita mavjud deb tasavvur qilishga qarshi chiqadi. Ya’ni dekonstruksiya reallikni o‘z-o‘zidan ravshan, shaffof va to‘liq o‘zini namoyon qiluvchi narsa sifatida qabul qilmaydi. Shu sababli u har qanday transsendental mutlaq va yakuniy ma’no markazi g‘oyasini tanqid qiladi. Bu yondashuv postmodern realizmning murakkab shakliga olib keladi. Bunday realizm uchun reallik mavjud, biroq u hech qachon to‘liq va yakuniy tarzda taqdim etilmaydi. Reallik har doim til, tarix, interpretatsiya va differensiya orqali ochiladi. Shu sababli dekonstruksiya realizmni inkor etmaydi, u faqat modern metafizikaning qat’iy, markazlashgan va universalistik realizm shakllarini tanqid qiladi.

Xulosa va takliflar. Postmodernizm masalasi modernlikdan keyin nima keladi degan fundamental savol bilan boshlanadi. Agar modernlikning mohiyati doimiy ravishda yangini yaratish va taraqqiyot g‘oyasi bilan bog‘liq bo‘lsa, unda yangidan keyingi holatni qanday tushunish mumkinligi postmodern tafakkurning asosiy muammolaridan biriga aylanadi. Zamonaviy inson postmodern sharoitda modern bo‘lish tajribasini qanday boshdan kechirishi masalasi ham aynan shu kontekstda talqin qilinadi. Fredrik Jameson postmodernizmni tarixiy davr va madaniy dominant sifatida tushuntirishga urinadi. Garchi bunday yondashuv tarixiy jarayonni sun’iy ravishda bir chiziqli makonga aylantirish xavfini tug‘dirsada, Jameson postmodernizmni o‘zaro zid tendensiyalar va qarama-qarshi madaniy shakllarning birgalikda mavjud bo‘lishiga imkon beruvchi umumiy madaniy mantiq sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuv postmodern sharoitda reallik tushunchasining ham tubdan o‘zgarishini anglatadi. Endilikda reallik yagona, barqaror va universal haqiqat sifatida emas, balki til, media, diskurs va mafkuraviy konstruktsiyalar orqali shakllanuvchi nisbiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, J.Derridaning dekonstruksiya konsepsiyasi markaziy ahamiyat kasb etadi. Dekonstruksiya an’anaviy metafizik qarashlarni, xususan, “mutlaq markaz”, “barqaror ma’no” va “yakuniy haqiqat” haqidagi tasavvurlarni tanqidiy qayta ko‘rib chiqadi. Natijada postmodernizm reallikni tayyor va o‘zgarmas mavjudlik sifatida emas, balki doimiy ravishda qayta talqin qilinuvchi va diskursiv tarzda quriluvchi jarayon sifatida talqin qiladi. Shu tariqa, postmodern tafakkur haqiqat, identiklik va reallikning dekonstruksiya qilinishi orqali zamonaviy madaniyatning pluralistik va fragmentar xarakterini ochib beradi. Xulosa qilib aytganda, postmodernizm modernlikning universal haqiqat, progress va barqaror identiklik haqidagi tasavvurlarini tanqidiy qayta ko‘rib chiqadi. Postmodernizm kapitalizmning madaniy mantig‘i sifatida tarixiylikning parchalanishi, vaqt va makonning suyuqlashuvi hamda subyektning fragmentatsiyasi bilan xarakterlanadi. Natijada reallik endilikda yagona va obyektiv haqiqat sifatida emas, balki media, diskurs, simulyakr va intertekstual aloqalar orqali quriluvchi nisbiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. J.Derridaning dekonstruksiya konsepsiyasi esa “mutlaq markaz”, “barqaror ma’no” va “yakuniy

haqiqat” haqidagi metafizik qarashlarni rad etib, haqiqatning doimiy ravishda qayta talqin qilinishini ko‘rsatadi. Shu tariqa, postmodernizm modernlikning qat’iy va yaxlit tizimlariga qarshi plyuralizm, fragmentatsiya va diskursiv ko‘plikka asoslangan yangi madaniy-falsafiy tafakkurni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Lyotard J.F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Manchester, University Press. 1984, 141 p.

(2). Existentialism from Dostoyevsky to Sartre, ed. Walter Kaufman, Meridian Publishing Company, 1989, 95 p.

(3). Nietzsche F. On the Genealogy of Morality (trans. Carol Diethe). Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 211 p.

(4). Deleuze G. and Parnet C. Dialogues II (trans. Hugh Tomlinson and Barbara Habberjam). New York, Columbia University Press. 2007, 144 p.

(5). Derrida J. Spurs: Nietzsche’s Styles. Chicago, University of Chicago Press, 1979, 72 p.

(6). Derrida J. Writing and Difference. London, Routledge & Kegan Paul, 1978, 98-bet.

(7). Foucault M. Madness and Civilisation. London, Routledge, 1967, 206 c.

G‘afurov Doniyor Orifovich (Buxoro Innovatsiyalar universiteti dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); gafurovdoniyor@gmail.com)

MAXDUMI A’ZAM DAHBEDIY TA’LIMOTIDA OILA FAROVONLIGI VA NIKOHNING IJTIMOIY-FALSAFIY TALQINI

Annotatsiya. *Maqolada Naqshbandiya silsilasining yetakchi nazariyotchisi Xojagiy Ahmad Kosoniy Maxdumi A’zam Dahbediy (1461–1542) intellektual merosidagi oilaviy farovonlik paradigmasi va nikoh fenomenining konseptual tahlili amalga oshirilgan. Globallashuv, raqamli mediatizatsiya va aksiologik pluralizm sharoitida Maxdumi A’zam meroshunosligining O‘zbekiston Respublikasi oila institutini mustahkamlash strategiyasidagi konseptual ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Maxdumi A’zam Dahbediy, Naqshbandiya silsilasi, oilaviy farovonlik paradigmasi, “Asror un-nikoh” risolasi.*

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ БЛАГОПОЛУЧИЯ СЕМЬИ И БРАКА В УЧЕНИИ МАХДУМИ АЗАМА ДАХБЕДИ

Аннотация. *В статье осуществлен концептуальный анализ парадигмы семейного благополучия и феномена брака в интеллектуальном наследии ведущего теоретика семьи Накшбандия Ходджаги Ахмада Косани Махдуми Аъзама Дахбеди (1461–1542). Обоснована концептуальная значимость наследия Махдуми Аъзама в стратегии укрепления института семьи Республики Узбекистан в условиях глобализации, цифровой медиатизации и аксиологического плюрализма.*

Ключевые слова: *Махдуми Аъзам Дахбеди, Накшбандия, парадигма семейного благополучия, трактат «Асрор ун-никах».*

SOCIO-PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF FAMILY WELL-BEING AND MARRIAGE IN THE TEACHINGS OF MAKHDUMI A’ZAM DAHBEDI

Annotation. *The article provides a conceptual analysis of the paradigm of family well-being and the phenomenon of marriage in the intellectual heritage of the leading theoretician of the Naqshbandi chain Khojagi Ahmad Kosani Makhdumi Azam Dahbedi (1461–1542). The conceptual significance of Makhdumi Azam’s heritage in the strategy of strengthening the family institution of the Republic of Uzbekistan in the conditions of globalization, digital mediatization and axiological pluralism is substantiated.*

Key words: *Makhdumi Azam Dahbedi, Naqshbandi chain, family well-being paradigm, "Asror un-nikah" treatise.*

Kirish. Sayyid Ahmad ibn Sayyid Mavlono Jaloluddin Xojagiy Kosoniy Maxdumi A’zam Dahbediy (1461–1542) Naqshbandiya silsilasining XV–XVI asrlardagi yetakchi nazariyotchisi va ta’limotni tizimli rivojlantirgan mutafakkir hisoblanadi. Uning “Maxdumi A’zam” nomi bilan mashhur bo‘lgan ilmiy maktabi Markaziy Osiyo tasavvuf tafakkurida muhim o‘rin egallab, silsilaning keyingi rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Mutafakkirning o‘ttizdan ortiq risolalaridan iborat merosida tasavvufiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy va oilaviy masalalar chuqur tahlil qilingan bo‘lib, ular bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ushbu qo‘lyozmalar O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi. Mazkur merosni zamonaviy oilashunoslik bilan uyg‘unlashtirish, ayniqsa oila institutini mustahkamlashga qaratil-

gan davlat siyosati doirasida, Maxdumi A’zamning oilaviy farovonlik haqidagi qarashlarini globallashuv va zamonaviy ijtimoiy muammolar sharoitida muhim metodologik manba sifatida o‘rganishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur mavzu doirasida adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Maxdumi A’zam Dahbediy merosi asosan tasavvufiy-falsafiy va axloqiy manbalar negizida o‘rganilgan bo‘lib, uning oila va nikoh masalalariga oid qarashlari alohida ilmiy yo‘nalish sifatida yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Tadqiqotlarda “Asror un-nikoh”, “Ganjnoma” va “Sharhi al-valadi sirru abiyhi” asarlari oilaviy munosabatlar, tarbiya va halol turmush masalalarini yorituvchi muhim manbalar sifatida baholanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa oila va nikohning ijtimoiy hamda axloqiy jihatlari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, Maxdumi A’zam ta’limotini zamonaviy oilashunoslik bilan integratsiyalash masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot metodologiyasi kompleks va integrativ yondashuvga asoslanib, Maxdumi A’zam Dahbediy ta’limotida oila farovonligi va nikohning ijtimoiy-falsafiy talqinini chuqur tahlil qilishni nazarda tutadi. Tadqiqotda tarixiylik va mantiqiylik prinsiplari asosida asarlar evolutsiyasi o‘rganilib, hermenevtik usul orqali ularning mazmuni tahlil qilinadi. Komparativ, tizimli va aksiologik yondashuvlar yordamida tasavvufiy qarashlar zamonaviy nazariyalar bilan solishtiriladi hamda umumiy xulosalar shakllantiriladi.

Tahlil va natijalar. Xojagiy Ahmad Kosoniy intellektual merosi konseptual jihatdan to‘rtta asosiy yo‘nalishga ajraladi: tasavvufiy-falsafiy ta’limot, oilashunoslik va etopedagogika, gerontologik-aksiologik qarashlar hamda ijtimoiy-iqtisodiy etika. Ushbu yo‘nalishlar o‘zaro uyg‘un holda mutafakkirning yaxlit oilaviy farovonlik konsepsiyasini shakllantiradi. Ayniqsa, “Asror un-nikoh” risolasi oilashunoslik yo‘nalishining markaziy asari bo‘lib, unda nikoh va oila masalalari XVI asr ijtimoiy hayoti kontekstida tahlil qilinadi va mavjud qarashlardagi chalkashliklarni bartaraf etishga qaratilgan. Shuningdek, “Battixiya”, “Ganjnoma”, “Guli Navro‘z” va “Sharhi al-valadi sirru abiyhi” kabi asarlar oilaviy tarbiya, ma’naviy qadriyatlar va insoniy munosabatlarni yoritib, o‘zaro bog‘liq konseptual tizimni hosil qiladi.

“Asror un-nikoh” risolasi tasavvufiy oilashunoslikning muhim manbalaridan biri bo‘lib, unda nikoh fenomeni ko‘p o‘lchamli ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida talqin etiladi. Maxdumi A’zamga ko‘ra, nikoh faqat huquqiy bitim emas, balki ilohiy hikmatga asoslangan institut bo‘lib, u inson naslini davom ettirish, ijtimoiy tartibni saqlash, jamiyat farovonligini ta’minlash va dunyoviy hamda oxirat manfaatlarini uyg‘unlashtirish kabi muhim vazifalarni bajaradi. Muallif nikohni ma’naviy kamolotga xizmat qiluvchi zaruriy institut sifatida baholab, uni zohidlikka qarama-qarshi holda insonning ijtimoiy va ruhiy rivoji uchun muhim omil deb hisoblaydi. Shuningdek, nikoh tushunchasining etimologik tahlili orqali uning biologik, ijtimoiy va ma’naviy jihatlarini yagona tizim sifatida ochib beradi.

Muallifning falsafiy qarashlarida nikohning mohiyati “kullning juz’ga yetishishi” g‘oyasi orqali ifodalanib, u oilaviy ittifoqni umumiy borliqning kichik modeli sifatida talqin qiladi. Bu yondashuvga ko‘ra, nikoh oddiy ijtimoiy kelishuv emas, balki insoniy hayotda ilohiy tartibning namoyon bo‘lishidir. Shu bilan birga, Maxdumi A’zam nikohni eng yuksak ahd sifatida baholab, uning asosiy vazifasi er-xotin o‘rtasida mehr-muhabbatni mustahkamlash hamda nasl davomiyligi va axloqiy qadriyatlarni avloddan-avlodga uzatishdan iborat ekanini ta’kidlaydi.

Maxdumi A’zamning “Asror un-nikoh” risolasidagi konseptual yadro qismlardan biri juft tanlash aksiologik mezonlari masalasidir. Mutafakkir to‘rt asosiy kriteriyni ajratadi va ularning konkret falsafiy talqinini taqdim etadi.

Birinchi kriteriy – bo‘lajak hamsuhbatning dindiyonatliligi (axloqiy-aksiologik kompati-billik): mualliflning yondashuviga ko‘ra, diyonatli juftlik nikohning barcha boshqa parametrlari uchun kon-stitutiv shart-fundamentni tashkil etadi.

Ikkinchi kriteriy – chehra go‘zalligi (estetik-emotsional komponent): biroq mualliflning dialektik tezisiga muvofiq, go‘zallik diyonat va axloq bilan organik bog‘liqlikda bo‘lishi shart, aks holda, u potentsial destruktiv xavf-xatarlarga aylanishi mumkin.

Uchinchi kriteriy – nasl-nasab tabaqaviligi (ijtimoiy-genetik mosligi): o‘zbek milliy-madaniy traditsiyasidagi “yetti ajdod surishtirish” amaliyoti bu kriteriy doirasida konseptual asoslab beriladi. Mualliflning empirik kuzatuvchanligi shu jihatda ko‘rinadiki, u zamonaviy klinik genetika va epigenetika fanlari kashf etgan irsiy-genealogik determinatsiya prinsipini intuitiv-falsafiy darajada bashorat qiladi.

To‘rtinchi kriteriy – yaqin qarindoshlik bo‘lmasligi (genetik-biologik diversifikatsiya): mualliflning yondashuviga ko‘ra, juftlik tanlovida endogamiya (yaqin qarindoshlik nikohi) ham fizio-genetik (zamonaviy tibbiy ma’lumotlar tasdig‘idagi inbreeding effekti), ham psixoenergetik (“ehtiroslarning jo‘shqinligi notanishlikka bog‘liq”) jihatlardan kontrindikatsiyalanadi.

Mazkur yondashuv Maxdumi A'zamning juft tanlash haqidagi qarashlarini zamonaviy psixologiyadagi mating selection va matching theory konsepsiyalari bilan bog'laydi hamda R.Sternbergning muhabbat nazariyasidagi intimlik, ehtiros va mas'uliyat komponentlari bilan uyg'unlikni ko'rsatadi. Uning asosiy g'oyasi shundan iboratki, juft tanlashda faqat bir mezonga (boylik, go'zallik yoki nasabga) tayanish nikoh barqarorligini buzuvchi xatodir, shu bois diyonat va axloqiy yetuklik asosiy ustuvor mezon bo'lishi kerak. Shuningdek, Maxdumi A'zam ta'limotida halol mehnat, halol rizq va halol farzand o'rtasidagi uzviy bog'liqlik oilaviy farovonlikning asosiy modeli sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv Naqshbandiya "Dast ba kor, dil ba yor" tamoyili bilan uyg'un bo'lib, mehnat va ma'naviyatning birligini ifodalaydi hamda oilaviy hayotda axloqiy poklik va ijtimoiy mas'uliyatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Maxdumi A'zamning shaxsiy hayoti va amaliy faoliyati uning halol luqma haqidagi ta'limotining hayotiy ifodasi bo'lib, dehqonchilik faoliyati va "Battixiya" risolasidagi mulohazalar nazariya va amaliyot birligini ko'rsatadi. U er-xotin munosabatlarini yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyat sifatida talqin qilib, oilaviy hayotni nafaqat ijtimoiy, balki chuqur ruhiy hodisa darajasiga ko'taradi. "Farzand otasining siridir" g'oyasi va Hazrat Nuh (a.s.) haqidagi rivoyat orqali ota-bola munosabatlari biologik emas, balki ma'naviy uzluksizlik asosida izohlanadi. Muallifning juft tanlashdagi axloqiy mezonlari, halol turmush tamoyillari va "Dast ba kor, dil ba yor" g'oyasi zamonaviy sharoitda sog'lom oilaviy munosabatlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, uning qarashlari gender munosabatlarini qayta talqin qilish, avlodlararo bog'liqlikni mustahkamlash va keksalar mavqeini yuksaltirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Maxdumi A'zam Dahbediy intellektual merosi oilaviy farovonlik paradigmasi va nikoh fenomeni jihatidan klassik tasavvufiy oilashunoslikning konseptual cho'qqilaridan biri hisoblanadi. "Asror un-nikoh" risolasidagi nikoh fenomenologiyasi, juft tanlash to'rtlik kriteriyasi, halol luqma-halol rizq doktrinasi, er-xotin munosabatlarining ibodat-ekzistensial talqini, "Sharhi al-valadi sirru abiyhi" risolasidagi genealogik-ma'naviy uzluksizlik konsepsiyasi yaxlit holda yaxlit oilashunoslik paradigmasini tashkil etadi. Mazkur paradigma nikohni biologik, ijtimoiy va ma'naviy jihatlar uyg'unligi sifatida talqin etib, juft tanlashda axloqiy mezonlar, halol turmush, er-xotin munosabatlari va avlodlar davomiyligiga mas'uliyatni asosiy tamoyillar sifatida belgilaydi. Bu yondashuv oila institutini mustahkamlashda muhim nazariy asos bo'lib, Maxdumi A'zam merosini zamonaviy oilashunoslik bilan integratsiyalash jamiyat ma'naviy rivoji va kelajak avlodlar farovonligi uchun dolzarb vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2021, 416-bet.

(2). Maxdumi A'zam. Battixiya. Tarjima va izohlar. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi nashriyoti, 2018, 64-bet.

(3). Komilov N. Tasavvuf. Toshkent, "Movarounnahr", 2009, 446-bet.

(4). Navro'zova G. Naqshbandiya tariqati ta'limoti. Toshkent, O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010, 244-bet.

(5). Sharipova O. Maxdumi A'zam ta'limotida oila va tarbiya masalalari. Buxoro, "Durdona", 2019, 188-bet.

(6). Namozov B. Tasavvuf falsafasida ijtimoiy munosabatlar. Toshkent, "Akademnashr", 2020, 256-bet.

(7). Zoirov E. Maxdumi A'zam Dahbediy meroshunosligi. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2021, 224-bet.

Arziev Ruslan (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Falsafa" kafedrasi dotsenti v.b., falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); https://orcid.org/0000-0002-9006-8599;kkjurnalist@gmail.com)

SOTSIODEMOKRATIK JARAYONLAR VA IJTIMOIY FIKR TRANSFORMATSIYASI: MILLIY VA GLOBAL YONDASHUVLAR

Annotatsiya. *Maqolada sotsiodemokratik taraqqiyot modellarining milliy ijtimoiy-siyosiy tajriba va xalq mentaliteti bilan o'zaro aloqadorligi falsafiy tahlil qilingan. G'arb liberal-demokratik andozalarining milliy voqelikka transformatsiyasi Qoraqalpog'iston Respublikasidagi ijtimoiy-siyosiy va mediamuhit misolida o'rganiladi. Tadqiqotda mintaqadagi mediamarkazlarning ijtimoiy fikrni barqarorlashtirishdagi potensiali, texnologik infratuzilmasi va axborot uzatishdagi subyektiv ziddiyatlar ochib berilgan. Shuningdek, ijtimoiy ong evrilishlarida mediatorlarning mas'uliyati va demokratik qadriyatlarni qaror toptirishning institutsional muammolari tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *sotsiodemokratiya, Qoraqalpog'iston, mediamarkaz, ijtimoiy fikr, liberal demokratiya, axborot texnologiyalari, ijtimoiy transformatsiya, mediamakon, jamoatchilik muloqoti, institutsional tahlil.*

СОЦИОДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ: НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. *В статье представлен философский анализ взаимосвязи моделей социодемократического развития с национальным социально-политическим опытом и менталитетом народа. Процесс трансформации западных либерально-демократических стандартов в национальную реальность исследуется на примере общественно-политической и медийной среды Республики Каракалпакстан. В исследовании раскрывается потенциал медиацентров региона в стабилизации общественного мнения, их технологическая инфраструктура и субъективные противоречия в передаче информации. Также анализируется ответственность медиаторов в трансформации общественного сознания и институциональные проблемы утверждения демократических ценностей.*

Ключевые слова: *социодемократия, Каракалпакстан, медиацентр, общественное мнение, либеральная демократия, информационные технологии, социальная трансформация, медиапространство, общественный диалог, институциональный анализ.*

SOCIODEMOCRATIC PROCESSES AND TRANSFORMATION OF PUBLIC OPINION: NATIONAL AND GLOBAL APPROACHES REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

Annotation. *The article provides a philosophical analysis of the interconnectedness between sociodemocratic development models and national socio-political experience and people's mentality. The transformation of Western liberal-democratic patterns into national reality is examined through the lens of the socio-political and media environment of the Republic of Karakalpakstan. The study reveals the potential of regional media centers in stabilizing public opinion, their technological infrastructure, and subjective contradictions in information dissemination. Furthermore, it analyzes the responsibility of mediators in the evolution of social consciousness and the institutional challenges of establishing democratic values.*

Keywords: *sociodemocracy, Karakalpakstan, media center, public opinion, liberal democracy, information technologies, social transformation, media space, public dialogue, institutional analysis.*

Kirish. Global o‘zgarishlarning Qoraqalpoq mediamarkazlariga hech qanday daxli va ta’siri yo‘qdek, global dunyoning va undagi jarayonlarning aholisi ikki milliondan oshiqroq hududga ta’sirini ilg‘ash qiyindek ko‘rinadi. Ammo Qoraqalpog‘iston O‘zbekiston hududining 40% tashkil etadi, unda 16 tuman va 12 ta shahar mavjud.

Respublikada quyidagi mediamarkazlar axborot-kommunikatsiya tarqatish va ijtimoiy fikrni shakllantirish bilan shug‘ullanadi: O‘zbekiston Milliy Axborot agentligi qoshida Qoraqalpog‘iston Axborot agentligi, Mamlakat teleradiokompaniyasining tarkibiy tarmog‘i, gazetalar va nashriyotlar, xullas, O‘zbekiston Respublikasida axborot texnologiyalar tarqatuvchi eng asosiy mediamarkazlarning filiallari Qoraqalpog‘istonda tashkil qilingan. Shuningdek, Qoraqalpog‘istonda “Yangi O‘zbekiston”, “Xalq so‘zi”, “Ma’rifat”, “Ishonch”, “Hurriyat”, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, “Народное слово”, “Правда Востока”, “Darakchi”, “Adolat, “Milliy tiklanish”, “O‘zbekiston ovozi”, “XXI asr”, “Oila va jamiyat” kabi gazetalar, “Sharq yulduzi”, “Jahon adabiyoti”, “Tafakkur”, “Fuqarolik jamiyati”, “Jamiyat boshqaruvi”, “Saodat”, “San’at”, “Ijtimoiy fikr”, “O‘zbekiston matbuoti” kabi jurnallar izchil tarqatiladi [1]. Ular umummilliy mediamarkazlar sifatida faoliyat yuritadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi mediamarkazlar tizimi umummilliy mediamakondagi tizimlardan qolishmaydi, ular ijtimoiy fikr va axborot bozorini shakllantirishga yetarli ta’sir ko‘rsatish imkoniga ega. To‘g‘ri, ilg‘or davlatlardagi texnologiyani joriy etish, chet el investitsiyalarini qoraqalpoq mediabozoriga ancha kechikib, goho sust olib kiriladi. Masalan, 2012-yili Toshkentda Germaniya BFE Stydio und Medien Systeme Gmbh kompaniyasi yordamida “Canon”, “Sony”, “Vinten”, “Yamaha” , “Neumann” firmalaridan sotib olingan eng zamonaviy raqamli formatda ishlaydigan Mediamarkaz barpo etildi. Markazda 1000 kv. m. va 600 kv.m. hajmdagi 4 studiya tashkil qilingan. Bir paytning o‘zida markazda 5 ta dastur ustida ishlash, axborotlar uzatish, rasmga olish, disputlar va ko‘rsatuvlar uyushtirish mumkin. U 21 mediakamera bilan jihozlangan, dunyodagi barcha TV va Mediamarkazlar bilan ulanish, dialog uyushtirish,chet ellik mutaxasislarni kommunikatsiyaga jalb etish imkoni bor [2].

Qoraqalpog‘istonlik ekspertlar mazkur mediamarkazda bo‘lishgan, unda tajriba orttirgan meadiatorlar ham bor, ular shunday mediamarkazni Nukusda ham barpo etish lozim, deb bilishadi. Qoraqalpog‘istonlik mediatorlar ushbu markaz orqali interaloqalarga chiqishi mumkin, shunday bo‘lsa-da, ular toshkentlik hamkasblariga havas qilishadi. Bugun Qoraqalpog‘istonda 5 telekanal mavjud, ulardan 1 davlat TV (“Qoraqalpog‘iston” telekanali), 4 tasi xususiy TV (“Jaslar TV”, “Amudaryo TV”, “Ellikqal’a TV”, “To‘rtko‘l TV”), 2 ta radiokanal (1 davlat va 1 xususiy radiokanal), 1 Axborot agentligi faoliyat yuritadi, 35 ta gazeta

va 9 jurnallar chop etiladi. Gazeta va jurnallarning 26 tasi qoraqalpoq tilida, qolganlari o‘zbek, rus, turkman va qozoq tillaridadir [3].

Bizni Qoraqalpog‘istondagi mediamarkazlarning ijtimoiy fikrni shakllantirshdagi real holati va muammolari qiziqtirgani uchun respondentlarning va mustaqil faoliyat yuritayotgan blogerlarning fikrlarini o‘rganishimiz tabiiy hol edi. Mutaxassislarning fikricha, ijtimoiy fikr bir tomonning qarashlarini emas, ularga qarshi yoki alternativ fiklarni ilgari suruvchi sube’ktlarning fikrlarini o‘rganishni talab etadi, ular o‘rtasidagi uyg‘unlik, qarama-qarshilik va antoganistik yondashuvlar mohiyatini aniqlashga ham da’vat etadi [4]. “Internetdan tez-tez, har kuni foydalasizmi?” degan savolimizga respondentlarning atigi 11% “Ha”, 47% “Onda-sonda”, 39% “Yo‘q” va 3% esa javob berishmagan. “Ha” deb javob berganlarning ichida ziyolilar, asosan o‘qituvchi, oliy ta’lim xodimlari, jurnalistlar ko‘pchilikni (89%) tashkil etadi [5]. Mazkur respondentlar internetning imkoniyatlaridan, ishlatish texnologiyasidan xabardor kishilardir. Internetdagi qarama-qarshi fikrlar, yondashuvlar ularni goho o‘z ketidan ergashtirib ketadi, umumiy intellektual bahsning ishtirokchilariga aylantiradi. Ijtimoiy fikrda ro‘y berayotgan evrilishlar ularga yaxshi ma’lum, ularning o‘zlari bu o‘zgarishlarning tashabbuskorlari bo‘lib mediamaydonga chiqadilar. Shu bilan birga, javoblardan Qoraqalpog‘istonda zamonaviy mediamarkazlar imkoniyatidan foydalanish, ijtimoiy fikrni shakllantirishda ularning potensialini baholash “onda-sonda” (39%) degan javobda aks etadi. Bu javobda, bir tomondan, ushbu respondentlarning ijtimoiy faoliyati va hayotida inter texnologiyalardan foydalanishi yuqori emasligi aks etsa, ikkinchi tomondan, ijtimoiy fikrni shakllantirishning o‘zi butunlay mediamar-kazlar ixtiyorida emasligidan darak beradi. Ushbu ziddiyatni anglamasdan turib mediamarkazlarning ijtimoiy fikrni shakllantirishdagi faoliyatini obyektiv baholab bo‘lmaydi. Tajribalarni va respondentlar fikrini o‘rganishni umumlashtirgan holda, bu ziddiyatlarni quyidagilarda ko‘rish mumkin:

–mediamarkazlar har doim ham ijtimoiy fikr va kayfiyatni obyektiv baholayvermaydi;

–mediamarkazlar faoliyatida ham subyektivizmga berilish, ma’lum bir ustanovkalarga ergashish, natijada real voqelikni falsifikatsiyalash uchraydi;

–ijtimoiy fikrning o‘zi ichki va tashqi omillar ta’sirida tez transformatsiyaga uchrashga moyildir;

–ijtimoiy hayotning sotsiodinamik xususiyati ijtimoiy fikr yo‘nalishiga ham, mediatorlar ustanovkalariga ham ta’sir etmay qolmaydi;

–ijtimoiy fikr dogmalardan uzoq bo‘lgani uchun yangilanish va g‘oyaviy evrilishlarga moyil, mediamarkazlar faoliyatining samaradorligi ushbu yangilanish va evrilishlarga muvofiq bo‘lganidagina ziddiyatlarni ma’lum darajada kamaytirishi, hal etishi mumkin.

Qoraqalpoq mediamarkazlari bilan ijtimoiy fikr o‘rtasidagi ziddiyatlarni 2022-yil iyun oyi boshida Nukus, Mo‘ynoq va Chimboyda yuzaga kelgan, butun jamiyatimizni tashvishga solgan voqealar fonida kuzatishimiz mumkin. E’tirof etish kerakki, keyingi besh, olti yil ichida Qoraqalpog‘iston Respublikasida havas qilarli ishlar amalga oshirildi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning respublika hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyasiga muvofiq Orol dengizi suvi qurigan hududlarni obodonlashtirishga oid tashabbusi natijasida 1 million 525 gektar o‘rmonzor tashkil etildi. Birgina 2022-yilning o‘zida 100 ming gektar yer ko‘kalamlashtirildi. Har bir kilometr joylarda flora va faunaga ta’sir etuvchi yer osti quduqlari chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Bu umummilliy harakatda Respublikamizning barcha viloyatlari ishtirok etmoqda. Bir paytlari tupik tuman hisoblangan Shumanay tumanida “Shumanay ekoteks” korxonasi ishga tushirildi, xorazmlik tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar berish orqali xususiy sektorni rivojlantirish boshlandi. Ushbu tadbirkorlar yordamida keyingi ikki yil ichida hunarmandchilik, kutubxonalar va attraksionlar, istirohat bog‘lari va kompyuter markazlari ochildi. Beruniy tumanida esa Saudiya Arabistonining “AKWA Power” kompaniyasi bilan hamkorlikda shamol elektr energiyasi stansiyasi qurish boshlandi[6].

T.Atamuratov yozadi: “Qachon Qoraqalpog‘istonga xorijiy davlatlar korxonalari investitsiya bilan kelgan? Albatta, bu jarayon yaqin tarixda kuzatilmagan. Hududiy jihatdan Qoraqalpog‘iston O‘zbekistonning uchdan bir qismini egallashi inobatga olinsa, bizning shamollar bilan zarrin quyosh nurlari kelgusida ham mahalliy iqtisodiyotimizga yana ko‘p foyda keltirishi, shubhasiz. Bu hali boshlanishi, albatta... Qachon Qoraqalpog‘istonga O‘zbekistondagi barcha hokimlar kelgan? Biz, avval, bunday ijobiy holatning, hayratlanarli hamkorlikning guvohi bo‘lmaganmiz. Hududlardagi eng zo‘r tadbirkorlar bugun elimizga keldi. Agar ularning har biri Qoraqalpog‘istondagi 17 ta shahar va tumandan har biridagi bitta mahallaga homiylik qilsa, bittadan korxona tashkil etsa, maktab qursa, bu hudud har tomonlama ravnaq topadi” [7].

Tahlil va natijalar. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev 2022-yil fevral oyida Qoraqalpog‘istonga tashrif, buyurganida kelgusi besh yilda 2 ming 500 ta yangi korxona tashkil etilishini, natijada sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ikki barovariga, oshirilishini e’lon qildi. Uning fikricha, ekologik innovatsiyalar va

texnologiya hududi deb e’lon qilingan Orolbo‘yi mintaqasida “yashil energiya” ishlab chiqaruvchi 3 ta shamol stansiyasi hududga 1 ming 800 megavatt energiya beradi. Bu ishlarga xorijiy investorlarning 3 millirad dollar atrofida mablag‘lari jalb etiladi. Natijada Qoraqolpog‘istonda 10 ta quyosh va shamol elektr stansiyalari quriladi. 2022-yilda Nukus shahrini kompleks rivojlantirish dasturi ishlab chiqilgan, umumiy qiymati 12 milliard 361 million so‘mlik 10 loyiha amalga oshirilishi rejalashtirilgan Buning natijasida 3 mingta yangi ish o‘rinlari yaratiladi [8]. Birgina Mo‘ynoq (eng og‘ir ekologik vaziyat mavjud hudud)da keyingi uch yil ichida 20 ortiq istiqbolli rejalar amalga oshirildi, ularni qiymati 500 milliard so‘mdan oshiq. Natijada 1,5 ming yangi ish o‘rinlari yaratildi. Tumanda yangi istirohat bog‘i, maktab, kutubxona, sanatoriy va bolalar oromgohi bunyod etildi. 15 ming gektardan ordiq yaylovdap chorachalikni rivojlantirish, sun’iy ko‘llar tashkil etib baliqchilik bilan shug‘ullanish, mutlaq yangi transport logistik markazi ishga tushirildi. 300 o‘rinli mehmonxona, savdo shaxobchalari, umumiy ovqatlanish va turistik xizmat ko‘rsatish markazlar bunyod etildi. Bugun xususiy sektorda ishlayotgan yoshlar 70%ga yaqin. Xotin-qizlar bandligini ta’minlovchi korxonalar soni 27 ta [9].

2018-yil 16-oktabrida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Orolbo‘yi xalqaro innovatsiya markazini tashkil etish to‘g‘risida"gi qarori qabul qilindi. Unda shu paytgacha sarflangan millardlab mablag‘lar, investitsiyalar kiritilganiga qaramay, Orolbo‘yi hududaridagi ekologik ahvol og‘irlicha qolayotgani ta’kidlandi. Demak, ichki resurslarni ishga solish, olimlar va jamoatchilikni harakatga keltirish, xorijiy tajribalardan foydalangan tarzda innovatsion izlanishlar olib borish, eng muhimi Orolbo‘yi mintaqasidagi fojialarni bartaraf etish o‘zimizning vazifamiz ekani ta’kildlanadi.

Akademik I.Abdurahmonovning qayd etishicha, “Besh yil avval tasavvurimiza sig‘maydigan holatni yaqinda o‘z ko‘zimiz bilan ko‘rdik-birinchi raqamli bort Mo‘ynoq aeroportiga qo‘ndi, yangi Mo‘ynoqning qiyofasi endi umuman o‘zgacha, qurigan Orol tubida barpo etilgan yashil makon va bu yerda tiklanayotgan hayvonot olami jahon olimlarini ham hayratga solmoqda” [10]. Bugun Qoraqalpog‘iston aholisining 68,1% markazlashgan ichimlik suvi bilan ta’minlanmoqda. 2015-yili u ko‘rsatkich atigi 27% atrofida edi. O‘tgan besh yil ichida o‘rta va past bosimdagi jami 82,8 kilometr gaz tarmoqlari qurildi, bu 2015-yilga nisbatan 1,6 baravar ko‘pdir. 2017–2021-yillarda 771 ta ko‘p qavatli uy joy fondini ta’mirlash, 336 ta bolalar maydonchalari qurish, 245 ta uy oldi yo‘lakchalari barpo etish, yon-atrofni obodonlashtirish uchun 2015-yildagidan deyarli uch barovar mablag‘ sarflandi. 2021-yilning o‘zidagina 22,7 ming ish o‘rni yaratildi, 35,4 ming fuqaro doimiy ishga joylashtirildi, 26,8 ming kishi haq to‘lanadigan jamoat ishlariga jalb etildi [11].

Oxirgi besh yilda Qoraqalpog‘iston budjetiga 11 trillion so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. 5 mingga yaqin oila “temir daftar”ga kiritilib, ularga moddiy yordamlar ko‘rsatilmoqda. Qurilish ishlari 3,5 barobariga o‘sdi, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad 3 martaga ko‘paydi. Bolalarni bog‘chalarga qamrab olish darajasi 2017-yildagi 32% dan 75% ga yetdi. Real misollar, o‘zgarishlar ko‘rsatadiki, haqiqatan ham, qoraqalpoq xalqi hayotida tub o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda, u O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarga, innovatsion o‘zgarishlarga hamohangdir. Qoraqalpog‘istonni O‘zbekistondagi rivojlanish jarayonlaridan ayricha tasavvur etish qiyin, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev amalga oshirayotgan Taraqqiyot strategiyassidagi maqsad va vazifalar bevosita Qoraqalpog‘iston Respublikasiga ham taalluqlidir. Bugungi Qoraqalpog‘iston, hatto besh-olti yil avvalgi hudud emas, uning tashqi qiyofasi, shaharsozligi, iqtisodiy infratuzilmasi, aholiga xizmatlar ko‘rsatish darajalari, agrosanoati va zamonaviy mediaaxborotlar tizimining shakllanganligi mutlaq yangi voqelikdir.

Konstitutsiyaviy komissiya raisi A.Saidovning xabar berishicha, chet ellik ekspertlar, masalan, buyuk Britaniya parlamenti deputatlari J.Uittingdeyl, M.Pritchard, N.Smit va R.Xuk, YEXHT Parlament Assambleyasi raisi M.Sederfelt, Jenevadagi Parlamentlararo Ittifoq Bosh kotibi Martin Chungong, xalqaro mehnat tashkilotining Bosh direktori o‘rinbosari, Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlari bo‘yicha mintaqaviy direktori Heynz Kopler, BMT Inson huquqlari bo‘yicha oliy komissari Boshqarmasining Universal davriy sharh bo‘limi boshlig‘i Jianni Magazzeni, BMT Bosh kotibi o‘rinbosari, BMT Aksilterror boshqarmasining rahbari V.Voronkov, BMT Bosh Assambleyasi Raisi A.Shahid, BMT Bosh kotibining birinchi o‘rinbosari A.Moxammed va Janubiy Koreya, Hindiston, Yaponiya, Saudiya Arabistonidagi mas’ul shaxslar, huquqshunos va diplomatlar Sh.M.Mirziyoyev boshlagan konstitutsion o‘zgarishlarni “ijobiy yondashuv” deb baholamoqda [12].

Mediamarkazlarimiz faoliyatida oshkorolik, so‘z va ijod erkinligidan foydalanish yetishmayotganini, qobiliyatli kadrlar zarurligini, OAV moddiy texnika bazasini yaxshilash lozimligini Prezidentimizning o‘zi ham ta’kidlaydi: “Axborot sohasida miqdor ko‘rsatkichlarini sifat ko‘rsatkichlariga aylantirish, milliy jurnalistikamiz taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqish oldimizda turgan dolzarb vazifadir... Joriy yilda

Qoraqalpog‘iston Respublikasi, barcha viloyat markazlari va Toshkent shaharida Matbuot uylarining holat tanqidiy o‘rganib chiqilib, yangi binolar barpo etish yuzasidan zarur choralar ko‘riladi” [13].

Xulosa va takliflar. Qoraqalpog‘istonda ijtimoiy fikr va zamonaviy mediamarkazlar faoliyati, tajribalari va muammolarning tahlilidan ma’lum bo‘ladiki, hududdagi media sohasi jadal rivojlanayotgan bo‘lsa-da, ijtimoiy fikrning erkin shakllanishi va targ‘ib qilinishida bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Zamonaviy media markazlar aholi ovozini eshitish, jamoatchilik fikrini ifoda etish va demokratik qadriyatlarni qaror toptirishda muhim rol o‘ynashi kerak bo‘lsa-da, amalda axborot manbalarining cheklanganligi, texnik va kadr salohiyatining yetarli emasligi, ayrim hollarda senzura va avtotsenzura mavjudligi ijtimoiy fikrning to‘liq va erkin shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Ijtimoiy fikrning tarbiyasi – bu jamiyatning ongli, tanqidiy va mas’uliyatli shaxslarini voyaga yetkazishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Agar media markazlar erkin, mas’uliyatli va xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi subyektlar sifatida faoliyat yuritsa, ular ijtimoiy ongni shakllantirishda, millatlararo totuvlik, madaniy barqarorlik va fuqarolik faolligini rivojlantirishda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Shu bois Qoraqalpog‘istonda zamonaviy media markazlarni rivojlantirish, axborot erkinligini ta’minlash va jamoatchilik fikrining ochiq tarzda shakllanishi uchun institutsional, texnologik va axloqiy sharoitlarni yaratish – barqaror ijtimoiy rivojlanishning muhim falsafiy mezoni hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qoraqalpog‘iston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi. Mintaqaviy matbuot tahlili va tarqatish holati. Nukus, 2023.

(2). “Jamiyat” (Общество) ijtimoiy-siyosiy gazetasi. 2012-yil, 17-yanvar soni.

(3). Berdimuratova G. Qoraqalpog‘istonda ommaviy axborot vositalari rivoji: holat va istiqbollar. “Matbuot va kommunikatsiya”, Toshkent, 2023, 4-son (2), 58–65-betlar.

(4). Шопенгауэр А. Эристика, или искусство побеждат в спорах. М., FV Editions, 2017; Диалектика в споре. М., “Ифран”, 1992.

(5). To‘laganov D. Internet va axborot iste’moli: mintaqaviy sotsiologik tahlil. “O‘zbekiston ijtimoiy fikr”, Toshkent, 2023, 7-son (1), 42–49-betlar.

(6). https://daryo.uz/2024/08/21/acwa-power-commences-construction-of-200-mw-wind-power-plant-and-100-mw-bess-in-karakalpakstan

(7). Atamuratov T. Yangi O‘zbekistonda Mo‘ynoq yangi hayotga qaytdi. “Yangi O‘zbekiston”, 2022, 15-mart.

(8). Inson qadri tamoyili asosida Qoraqalpog‘istonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha katta marralar belgilandi. “Yangi O‘zbekiston”, 2022, 25-fevral.

(9). Inson qadri tamoyili asosida Qoraqalpog‘istonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha katta marralar belgilandi. “Yangi O‘zbekiston”, 2022, 25-fevral.

(10). Abdurahmonov I. Orolbo‘yi: ekologik inqiroz qanday bartaraf etiladi? “Yangi O‘zbekiston”, 2022, 1-mart.

(11). Annaqlicheva G. Qadim Qoraqalpoq zamini yasharmoqda. “Yangi O‘zbekiston”, 2022, 26-fevral.

(12). Dunyo jamoatchiligi e’tibori va e’tirofi. “Hurriyat”, 2022, 17-avgust.

(13). Mirziyoyev Sh. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga. “Yangi O‘zbekiston”, 2022, 28-iyun.

Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich (Qoraqalpoq davlat universiteti doktorantura bo‘limi boshlig‘i, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent),

Abdurashitova Gulbarno Ahmedqulovna (Qoraqalpoq davlat universiteti falsafa ta’lim yo‘nalishi talabasi)

AXBOROT ASRIDA AXLOQIY QADRIYATLARNING TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada axborot asri sharoitida axloqiy qadriyatlarning o‘zgarishi falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi insonning dunyoqarashi hamda axloqiy qarashlariga va qadriyatlarga ta’siri chuqur ijtimoiy falsafiy jihatdan tadqiq qilingan. Shuningdek maqolada axloqiy kategoriyalar va qadriyatlarning raqamli muhitdagi yangi mazmuni ochib berilib, axborot madaniyatini oshirish va yoshlarni ma’naviy tarbiyalash zarurligi ilmiy jihatdan asoslanagan.*

Kalit so‘zlar: *jamiyat, texnologiya, dunyoqarash, murakkab axloqiy muammolar, transformatsiya, axborot almashinuvi, axloqiy qadriyatlar, axborot madaniyati, etika, globallashuv.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ

Аннотация. *В данной статье проводится философский анализ изменений моральных ценностей в информационную эпоху. Глубоко изучается с социально-философской точки зрения влияние развития информационных технологий и социальных сетей на мировоззрение, моральные взгляды и ценности человека. В статье также раскрывается новое значение моральных категорий и ценностей в цифровой среде и научно обосновывается необходимость совершенствования информационной культуры и духовного воспитания молодежи.*

Ключевые слова*: общество, технологии, мировоззрение, сложные этические вопросы, трансформация, обмен информацией, этические ценности, информационная культура, этика, глобализация.*

TRANSFORMATION OF MORAL VALUES IN THE INFORMATION AGE

Annotation. *This article philosophically analyzes the changes in moral values in the information age. The impact of the development of information technologies and social networks on human worldview, moral views and values is deeply studied from a socio-philosophical perspective. The article also reveals the new meaning of moral categories and values in the digital environment, and scientifically substantiates the need to improve information culture and spiritual education of young people.*

Keywords*: Society, technology, worldview, complex ethical issues, transformation, information exchange, ethical values, information culture, ethics, globalization.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. XXI asr, ko‘pincha, “axborot asri” deb atalib, bu davrda axborot ishlab chiqarish, qayta ishlash va tarqatish jamiyat hayotining barcha sohalarida muhim omilga aylandi. Raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar hamda sun’iy intellekt texnologiyalari insonning kundalik faoliyati, muloqot shakllari va dunyoqarashini tubdan o‘zgartirmoqda. Axborot asrining ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, u jamiyat oldiga murakkab axloqiy muammolarni ham qo‘ymoqda. Axborotning cheksizligi, tezkorligi va ochiqligi inson erkinligini kengaytirsa-da, axloqiy mas’uliyat masalasini yanada dolzarb etmoqda. Axborot muhitida shaxsiy hayot daxlsizligi, so‘z erkinligi va axloqiy me’yorlar o‘rtasidagi muvozanat masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli axborot asrida axloqiy qadriyatlarning o‘zgarishi va transformatsiyasini falsafiy jihatdan tahlil qilish zarurati yuzaga kelmoqda.

An’anaviy jamiyatda axloqiy qadriyatlar asosan oilaviy tarbiya, urf-odatlar, diniy va milliy an’analar orqali shakllangan bo‘lsa, bugungi kunda bu jarayonga raqamli muhit ham faol ta’sir ko‘rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot almashinuvi, virtual muloqot va anonimlik insonlarning axloqiy qarorlariga ta’sir etib, ayrim hollarda, mas’uliyatsizlik, befarqlik va axloqiy me’yorlarning buzilishiga olib kelmoqda. Bu holat axloqiy qadriyatlarning inqirozi emas, balki ularning yangi sharoitga moslashuvi sifatida baholanishi lozim. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi axborot asri sharoitida axloqiy qadriyatlarning transformatsiyasini tahlil qilish, ushbu jarayonning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash hamda zamonaviy jamiyatda axloqiy barqarorlikni ta’minlash yo‘llarini ko‘rsatib berishdan iborat. Shu bilan birga, axborot madaniyati va raqamli etikani shakllantirishning ahamiyati asoslab beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Axborot asrida axloqiy qadriyatlarning transformatsiyasi masalasi zamonaviy falsafa, axloqshunoslik va ijtimoiy fanlarda dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘rganilmoqda. Ilmiy manbalarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari-ning rivojlanishi inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar va ma’naviy qadriyatlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatayotgani ta’kidlanadi. Xususan, Manuel Castells tomonidan ilgari surilgan “tarmoqli jamiyat” konsepsiyasida axborot oqimlari jamiyat taraqqiyotining asosiy omiliga aylangani asoslab berilgan [1]. Mahalliy tadqiqotchilar ham axborotlashgan jamiyat sharoitida axloqiy qadriyatlarning o‘zgarishini turli jihatlarda tahlil qilganlar. Jumladan, axborot tizimlari va axborot etikasi masalalari ijtimoiy ong, qadriyatlar tizimi hamda yoshlar ma’naviyati bilan bog‘liq holda yoritilgan.

Shuningdek, ayrim ilmiy ishlarda raqamli muhitning inson dunyoqarashi va axloqiy qarashlariga ta’siri, axborot maydonida ma’naviy qadriyatlarni saqlash zarurati alohida ta’kidlangan. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda raqamli transformatsiya jarayonlari madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va axloqiy me’yorlarning yangicha shakllanishiga sabab bo‘layotgani qayd etiladi. Ayniqsa, axborot madaniyati, media savodxonlik va raqamli etika tushunchalari zamonaviy jamiyat rivojida muhim omil sifatida baholanmoqda. Shuningdek, axloqiy qadriyatlarning tarixiy va ma’naviy ildizlari diniy-falsafiy manbalarda ham keng yoritilgan bo‘lib, insonparvarlik, adolat, halollik va mas’uliyat kabi qadriyatlar jamiyat barqarorligining asosiy mezoni sifatida talqin qilinadi. Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, axborot asrida

axloqiy qadriyatlarning transformatsiyasi murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, uni falsafiy, ijtimoiy va axloqiy jihatdan chuqur tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida falsafiy, ijtimoiy, siyosiy, tarixiy adabiyotlarni o‘rganish, sinergetik, qiyosiy tahlil, tizimli tahlil, dialektik, tarixiylik va mantiqiylikning birligi, taqqoslash kabi tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Axloqiy qadriyatlar jamiyatning ma’naviy asosini tashkil etuvchi muhim ijtimoiy-me’yoriy hodisa hisoblanadi. Ular inson xulq-atvorini tartibga soluvchi, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi hamda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi me’yorlar majmuasidir. Axloqiy qadriyatlar orqali yaxshilik va yomonlik, adolat va nohaqlik, burch va mas’uliyat, vijdon va erkinlik kabi tushunchalar mazmunan belgilanadi. Falsafiy nuqtayi nazardan axloqiy qadriyatlar insonning ongli faoliyati natijasida shakllanib, tarixiy va madaniy sharoitlarga bog‘liq holda rivojlanib boradi.

Har bir jamiyatda axloqiy qadriyatlar muayyan davrning ijtimoiy ehtiyojlari, ma’naviy ideallari va madaniy an’analari bilan uzviy aloqada bo‘ladi. Shu sababli axloqiy qadriyatlar doimiy va o‘zgarmas hodisa emas, balki jamiyat taraqqiyoti jarayonida yangilanib boruvchi ijtimoiy hodisadir. Axloqiy qadriyatlarning muhim xususiyatlaridan biri – ularning umumiy va shaxsiy jihatlarni o‘zida mujassam etishidir. Bir tomondan, ular jamiyat tomonidan tan olingan umumiy me’yorlar sifatida namoyon bo‘lsa, ikkinchi tomondan, har bir insonning ichki e’tiqodi, vijdoni va axloqiy tanlovida o‘z ifodasini topadi.

Shu jihatdan, axloqiy qadriyatlar shaxsning ma’naviy kamolotida muhim o‘rin egallaydi. Axloqiy qadriyatlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning umumiy va shaxsiy jihatlarni o‘zida mujassam etishidir. Bir tomondan, ular jamiyat tomonidan tan olingan umumiy me’yorlar sifatida namoyon bo‘lsa, ikkinchi tomondan, har bir insonning ichki e’tiqodi, vijdoni va axloqiy tanlovida o‘z ifodasini topadi. Shu jihatdan axloqiy qadriyatlar shaxsning ma’naviy kamolotida muhim o‘rin egallaydi. Zamonaviy jamiyatda esa axloqiy qadriyatlar yangi omillar ta’sirida qayta ko‘rib chiqilmoqda.

Globallashuv, madaniyatlararo muloqot va axborot texnologiyalarining rivoji axloqiy me’yorlarning universallashuvi va bir vaqtning o‘zida individuallashuviga olib kelmoqda. Natijada an’anaviy axloqiy qadriyatlar zamonaviy hayot talablariga moslashib, yangi mazmun bilan boyib bormoqda. Shu bois axloqiy qadriyatlar tushunchasini axborot asri sharoitida o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Chunki aynan ushbu qadriyatlar insonning axborot muhitidagi xatti-harakati, qarorlari va ijtimoiy mas’uliyatini belgilab beradi.

Axborot asri insoniyatga cheksiz imkoniyatlar eshigini ochgan bo‘lsa-da, shu bilan birga, axloqiy mas’uliyatni yangicha talqin qilishni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, “raqamli etika” va “axborot madaniyati” tushunchalari zamonaviy jamiyatning ma’naviy ustuni sifatida yuzaga kelmoqda. Raqamli etika – bu shaxsning virtual muhitdagi harakatlarini tartibga soluvchi axloqiy me’yorlar majmuasidir; axborot madaniyati esa insonning axborotni qabul qilish, tahlil qilish va undan mas’uliyat bilan foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, raqamli etika insonning vijdoni va mas’uliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Axborot erkinligi imkoniyatini tan olish bilan birga, uning oqibatlari uchun javobgarlikni his qilish – bu zamonaviy axloqiy qadriyatning yangi shakli hisoblanadi.

Axborot madaniyati esa shaxsni faqat texnologiyalar bilan emas, balki ongli, tanqidiy va axloqiy qaror qabul qiladigan inson sifatida shakllantiradi. Axborot bilan to‘la dunyoda yashayotgan har bir shaxs, bir tomondan, tezkor va samarali bilim olish imkoniga ega bo‘lsa, ikkinchi tomondan, yolg‘on, manipulyatsiya va axloqiy befarqlik xavfi bilan yuzma-yuz keladi. Shu bois axborot madaniyati va raqamli etika bir-birini to‘ldiradigan tushunchalar sifatida shaxsning jamiyatdagi xatti-harakati uchun yo‘l-yo‘riq bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli etika va axborot madaniyatining shakllanishi zamonaviy jamiyatda ma’naviy barqarorlikni ta’minlashning muhim omilidir. Bu jarayon shaxsni faqat texnik bilimga ega bo‘lgan foydalanuvchi sifatida emas, balki ongli va mas’uliyatli ijtimoiy subyekt sifatida rivojlantiradi. Shu ma’noda, raqamli etika va axborot madaniyati bu inson qalbini titratadigan, uni ichki axloqiy uyg‘onishiga undaydigan, jamiyatni ma’naviy kuch bilan boyitadigan ikki muhim asosdir.

Axborot asri insoniyatga cheksiz imkoniyatlar yaratgan bo‘lsa-da, u bilan birga yangi axloqiy muammolarni ham yuzaga keltirdi. Bugungi kunda axborot texnologiyalari, internet va ijtimoiy tarmoqlar inson hayotini tezlashtirdi, ammom shu bilan birga, vijdonsizlik, befarqlik, manipulyatsiya va axloqiy mas’uliyatning zaiflashishi kabi illatlar kuchaymoqda.

Axborot oqimi inson ongini boshqarishga qodir darajaga yetdi, lekin bu kuch har doim ijobiy ishlatilmaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda soxta xabarlar, yolg‘on ma’lumot tarqatish, kiberbulling va anonimlikning ya-

ratayotgan xavfi shuni ko‘rsatadiki, axborot erkinligi har doim erkinlik sifatida qolmaydi, u ba’zan axloqiy befarqlik va jamiyat uchun xavf manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa shuni anglatadiki, bizning texnologiyaga bo‘lgan ishonchimiz va tezkor axborot oqimiga bo‘lgan qaramligimiz axloqiy ongimizni susaytirishi mumkin.

Shuni tanqidiy tarzda aytish mumkinki, bugungi jamiyat, ko‘pincha, axborot erkinligi va texnologik taraqqiyot bilan o‘zini aldamoqda. Shaxsiy manfaat va qulaylik ko‘pincha umumiy axloqiy burchdan ustun qo‘yilmoqda. Bu esa, aslida, axloqiy qadriyatlar inqirozining boshlanishidir. Fikr erkinligi, axborot erkinligi va anonimlik imkoniyatlari jamiyatni yanada boyitishi mumkin edi, ammo, aksincha, ba’zan jamiyatni noto‘g‘ri yo‘nalishga burmoqda. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning falsafiy qarashlariga murojaat qiladigan bo‘lsak:

“Erkinlik–bu mas’uliyat bilan uyg‘unlashganda yuksak qadriyatga aylanadi. Erkinlikni mas’uliyatsizlikka aylantirish esa jamiyatni inqirozga olib boradi”. Shu nuqtayi nazardan, axborot asrida yuzaga kelayotgan muammolarning yechimi faqat texnologik nazorat yoki qoidalar bilan emas, balki inson ongining ma’naviy uyg‘onishi va axloqiy mas’uliyatning oshirilishi orqali amalga oshadi.

Muammolarni hal qilishning falsafiy tamoyillari quyidagilar bilan ifodalanadi:

Birinchidan, axborotdan ongli va mas’uliyatli foydalanish. Har bir shaxs har qanday axborotni qabul qilishdan oldin uning haqiqat va axloqiy oqibatlarini tanqidiy baholashi kerak.

Ikkinchidan, axborot madaniyati va raqamli etikani rivojlantirish. Ta’lim tizimi va jamiyat sharoitida axborot madaniyati, raqamli etika va axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish zarur.

Uchinchidan, shaxsiy manfaatdan ustun ijtimoiy manfaatni qo‘yish. Axborot asrida shaxsiy qulaylik va tezkor foyda, ko‘pincha, jamiyatning ma’naviy barqarorligiga zarar yetkazishi mumkin. Shu bois umumiy axloqiy me’yorlarni ustun qo‘yish falsafiy zaruratdir.

To‘rtinchidan, tanqidiy tafakkur va ongni rivojlantirish. Axborot oqimining tezligi shuni talab qiladi - insonlar shoshmasdan, har bir xabarga tanqidiy yondashib, ma’naviy qadriyatlar bilan muvofiqligini tekshirishlari lozim.

Yuqoridagilardan kelib chiqgan holda, tanqidiy xulosada aytish mumkinki, axborot asri nafaqat imkoniyatlar davri, balki axloqiy sinov davri hamdir. Agar insonlar mas’uliyat va vijdon bilan yondashmasa, texnologik taraqqiyot jamiyatni notinchlik va axloqiy inqirozga yetaklashi mumkin. Shu bois axborot asrida axloqiy qadriyatlar va ma’naviyat texnologiyadan ham kuchliroq kuchdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umumlashtirib aytganimizda axborot asri bu nafaqat texnologik imkoniyatlar davri, balki inson ongining sinov maydoni, axloqiy qadriyatlarning o‘lchovini, vijdonning bardoshliligini sinovdan o‘tkazadigan zamondir. Har bir so‘nggi xabar, har bir raqamli muloqot inson qalbini sinovga solmoqda: u erkinlikmi yoki mas’uliyatsizlikmi, haqiqatmi yoki yolg‘onmi . Shu savollar bugungi jamiyatning o‘zi uchun yozilgan axloqiy va falsafiy mojarolardir.

Axborot oqimi insonni har tomonlama boyitishi mumkin, ammo shu oqim ichida yo‘lini yo‘qotgan ong qaror qabul qilishning og‘ir yukini his qiladi**.** Shunday ekan, axborot asri insoniyatga imkoniyatlar yaratadi, lekin u bilan birga axloqiy uyg‘onish va ichki kurashni ham talab qiladi. Shu kurashning natijasi shaxsiy ongning yuksalishi, jamiyatning ma’naviy barqarorligi va kelajak avlodning axloqiy qarorlari bilan belgilanadi.

Axborot asrida maqolada tahlil qilingan axloqiy qadriyatlar, raqamli etika va axborot madaniyati inson qalbining eng chuqur qatlamlarini titratadigan darajada muhimdir. Ular nafaqat hozirgi jamiyatning barqarorligi**,** balki insoniyatning axloqiy kelajagi uchun tayanch hisoblanadi. Shu bois har bir insonning ichki mas’uliyati, vijdoni va tanqidiy tafakkuri–axborot asrining haqiqiy me’mori sifatida qadrlanishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Berdimuratova A.K., Biyimbetov J.K. Informaciyalıq qáwipsizlik filosofiyası. Tashkent, “Metodist” nashriyoti, oqıw qollanba. 2025-jıl. 158-bet.

(2). Musayev M. Missionerlik va prozelitizmning jamiyat barqarorligiga tahdidi. Tashkent, “Mumtoz so‘z” baspası, monografiya, 2021, 210-bet.

(3). G‘affarova G., Ibroximov F. Jamiyatning axborotlashuvi va mafkuraviy immunitet. Chirchiq, “Zebo Prints” baspası, Oqıw qollanba, 2024-jıl. 384-bet.

(4). G‘affarova G. Axborotlashgan jamiyat falsafasi. Toshkent, “Sarbon LLS” baspası, monografiya, 2024-jıl, 192-bet.

(5). Biyimbetov J.K. Xabar hám jámiyet xabar qáwipsizliginiń social-filosofiyalíq analizi. Tashkent, “Innovatsion-Ziyo” baspası, monografiya, 2024-jıl. 96-bet.

(6). Maksetova M.K. Jámiyet informaciyalasıwınıń filosofiyalıq tiykarları. Tashkent, “Innovatsion-Ziyo” baspası, Oqıw qollanba, 2022-jıl. 156-bet.

Mamadaliyeva Husnora Baxodir qizi (Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti; E-mail: sarvarsaid@bk.ru; https://orcid.org/0009-0009-9463-4509)

HAKIM TERMIZIY TASAVVUFIY TA’LIMOTIDA MA’RIFAT TUSHUNCHASINING FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. *Sharq falsafasi, xususan, Islom mutafakkirlari qarashlarida ma’rifat konsepsiyasi markaziy ahamiyat kasb etuvchi, inson ma’naviy kamoloti uchun muhim hisoblangan tushuncha hisoblangan. Hakim Termiziy falsafiy-tasavvufiy qarashlarida ushbu konsepsiya markaziy o‘rin egallaydi. Ushbu maqolada Hakim Termiziy falsafiy qarashlarida ma’rifat tushunchasining ahamiyati, insonni aqlan va ruhan tarbiyalashda, nafsga qarshi kurashda ma’rifatning roli misollar asosida ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sharq falsafasi, tasavvuf, bilish falsafasi, nafs, ma’rifat, qalb darajalari, komillik mezonlari, aql, hissiyot.*

Мамадалиева Хуснора Баходир кизи (Phd докторант Самаркандского государственного института иностранных языков; E-mail: sarvarsaid@bk.ru)

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ “МАЪРИФАТ” В СУФИЙСКОМ УЧЕНИИ ХАКИМА ТЕРМИЗИ

Аннотация. *Концепция маърифат в восточной философии, в частности во взглядах исламских мыслителей, занимает центральное место и рассматривается как важный фактор духовного совершенствования человека. В философско-суфийских воззрениях Хакима Термизи данная концепция также занимает особое место. В данной статье на основе примеров раскрываются значение понятия маърифата в философских взглядах Хакима Термизи, а также роль маърифата в интеллектуальном и духовном воспитании человека и в борьбе против нафса.*

Ключевые слова: *восточная философия, суфизм, философия познания, нафс, маърифат, уровни сердца, критерии совершенства, разум, чувства.*

Mamadaliyeva Husnora Baxodir qizi (PhD student at Samarkand State Institute of Foreign Languages; E-mail: sarvarsaid@bk.ru)

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “MA’RIFAT” IN HAKIM TERMIZI’S SUFI DOCTRINE

Annotation. *The concept of ma’rifat in Eastern philosophy, particularly in the views of Islamic thinkers, occupies a central place and is regarded as an important factor in the spiritual perfection of human beings. This concept also holds a significant position in the philosophical and Sufi teachings of Hakim Termizi. This article explains, through examples, the importance of the concept of ma’rifat in Hakim Termizi’s philosophical views, as well as the role of ma’rifat in the intellectual and spiritual upbringing of a person and in the struggle against the nafs.*

Keywords: *Eastern philosophy, Sufism, philosophy of cognition, nafs, ma’rifat, levels of the heart, criteria of perfection, intellect, emotions.*

Kirish (Introduction). Islom falsafasida, xususan, uning namoyandalari ma’naviy merosida ma’rifat masalasi markaziy o‘rin egallaydi. Chunki Islom ta’limotida, uning asosiy manbalari – Qur’oni karim va Hadisi shariflarda ma’rifat insonni kamolotga yetaklaydigan, dunyo va oxiratda saodatga yetaklaydigan asosiy tushunchalardan biri sifatida tavsiflanadi. Ma’rifat konsepsiyasi Islom falsafasining zabardast vakillaridan biri hisoblangan Muhammad Hakim Termiziyning tasavvufiy qarashlarida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan tushuncha sifatida ta’riflanadi. Alloma o‘z asarlari, falsafiy-merosi orqali ma’rifat, aql va hissiyot munosabatlari, ularning inson bilish jarayonlarida bajaradigan vazifalariga alohida urg‘u beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Hakim Termiziyning tasavvufiy merosi Sharq falsafasi va tasavvufiy tafakkur tarixida ma’rifat tushunchasining shakllanishi va rivojlanishining muhim nazariy asoslaridan biridir. Uning tushunchasida ma’rifat nafaqat diniy bilim, balki ma’naviy poklanish, ma’naviy kamolot va ilohiy haqiqatni anglash darajasi sifatida ham qaraladi.

Abulhasan Ali ibn Usmon Hujviriyning “Kashf al-Mahjub” asari tasavuf tarixidagi dastlabki nazariy manbalardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega. Muallif so‘fiylikning mohiyati, qalb pokligi, ma’rifat va haqiqat tushunchalari haqida batafsil sharhlar beradi. Ushbu manbada ma’rifat qalb orqali ilohiy haqiqatga erishish sifatida tushuniladi. Bu jihatlar Hakim Termiziy qarashlariga xos bo‘lib, qalb, aql va ilohiy nur haqidagi qarashlarni falsafiy tahlil qilish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi[2].

Mahalliy olimlardan U.Uvatov va J.Cho‘tmatovning “Hakim Termiziy” deb nomlangan risolasi mutafakkir hayoti, tasavvufiy qarashlarini va islom tafakkuri tarixidagi o‘rnini o‘rganadi. Mazkur risolada Hakim Termiziyning ma’rifat, qalb, ruh va ilohiy hikmat haqidagi qarashlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Ushbu manba Hakim Termiziy ta’limotining konseptual jihatlarini yorituvchi asosiy ilmiy manbalardan biridir[5].

Mirzo Kenjabekning “Termiz tazkirasi” asari Termiz vohasidan chiqqan buyuk olimlar va mutafakkirlarning faoliyatini falsafiy nuqtayi nazardan yoritib beradi. Ushbu asar Hakim Termiziyning ilmiy va ma’naviy merosi, uning so‘fiylik tarixidagi o‘rni va keyingi mutafakkirlarga ta’siri haqida muhim ma’lumotlarni beradi. Ushbu manba bizga mutafakkir davrining ijtimoiy-madaniy muhitini va uning ma’rifat haqidagi qarashlarini shakllantirgan tarixiy sharoitlarni tahlil qilish imkonini beradi[4].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Hakim Termiziy tasavvufiy ta’limotida ma’rifat tushunchasining falsafiy tahlili bag‘ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning analogik tahlil, analiz sintez, germenevtik tahlil kabi usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Hakim Termiziyning ilmiy-falsafiy merosini tahlil qilish orqali alloma ma’rifat konsepsiyasini uchta tushuncha bilan uzviy bo‘gliq holda tasavvur qilganligi oydinlashadi. Haq, adl, va sidq. Bu borada alloma shunday fikrni ilgari suradi: Biz Alloh taoloning dini uchta asos ustiga qurilganini topdik: haq, adl va sidq. Haq – a’zolarga, adl – qalblarga, sidq esa aqllarga taalluqlidir. Qiyomat kuni amallarni tortish uchun tarozi keltirilganda, yaxshiliklar haq pallasiga, yomonliklar adl pallasiga qo‘yiladi, sidq esa tarozining tilida bo‘lib, u orqali yaxshiliklarning yomonliklardan ustunligi aniqlanadi. Bu Alloh taoloning bandalardan rozi bo‘lishining nihoyasidir. Har bir kishining ishlarida ushbu uch narsa jam bo‘lsa, u komil bo‘ladi. Agar amaldan haq yo‘qolsa, uning o‘rnini botil egallaydi. Agar adl yo‘qolsa, uning o‘rnini zulm bosadi. Agar sidq yo‘qolsa, uning o‘rnini yolg‘on egallaydi. Bu uch amal ma’rifatning askarlaridir. Ularning ziddi bo‘lgan uch narsa esa havoyi nafsning askarlari hisoblanadi [1;169-b.].

Bu Hakim Termiziyning ma’rifat, uning unsurlari va ma’rifat tayanadigan asoslar borasidagi qarashlari hisoblanadi. Mutafakkir ushbu mulohazalari orqali koinot va uni boshqarib turuvchi hikmat haqida tafakkur qildi. So‘ng inson va uning yaratilgan fitratini tahlil qiladi. Keyin inson bilan koinot o‘rtasidagi dialektik munosabatlarni ko‘rib chiqdi. Alloma nuqtai nazariga ko‘ra, bu aloqa ma’rifatning askarlari sifatida tavsiflangan haq, adl va sidq ustiga qurilgan. Bu uch asos inson fitratidagi koinot bilan bog‘lovchi uch jihatga – a’zolar, qalb va aqlga muvofiq keladi.

Inson va koinot yaratilishidagi hikmat hamda insonning bu koinotdagi xulqi aynan inson yaratilgan fitratga va Alloh muqaddas din qilib belgilagan hamda inson zimmasiga farz qilgan ushbu uch tomonlama aloqaga muvofiq kechadi. Demak, haq koinot o‘z ichiga olgan hikmat va fitratni ifoda etuvchi dinning asosiy unsurlaridan biridir [1;178-b.].

Demak, ushbu uch asos – haq, adl va sidq – Qiyomat kuni inson amallariga hukm chiqarishning asosiy mezonlaridir. Insonning oqibati ham shu orqali ma’lum bo‘ladi. Buning asosi esa amallarning oliy hikmat va ilk fitrat talablariga muvofiq bo‘lishidir. Sidq vositasida Alloh bilan xalq o‘rtasidagi hujjatning asosidir. U orqali yaxshiliklarning yomonliklardan ustunligi aniqlanadi. Demak, sidq yaxshilik bilan yomonlik, hidoyat bilan zalolat o‘rtasini ajratuvchi mezondir. U amallar orasidagi farqni belgilaydi. Shu unsurlarda zalolat bilan hidoyat, yaxshilik bilan yomonlik, haq bilan botil, xato bilan to‘g‘ri o‘rtasidagi ochiq farq mujassamdir. Biroq bu hal qiluvchi mezon asosan sidqda jamlanadi. Alloma qarashlariga ko‘ra, sidq ma’rifatning so‘nggi bosqichidir. Unga avvalgi ikki bosqich kelib tugaydi, unda birlashadi va uning ichiga singib ketadi. Shuning uchun sidq ma’rifatning barcha unsurlariga teng va uning ramzi hisoblanadi. Yaxshiliklar pallasining ramzi bo‘lgan haq va yomonliklar pallasining ramzi bo‘lgan adl esa bu tarozida ma’rifat unsurlaridan boshqa bir ma’noga ishora qiladi [2;16-b.].

Hakim Termiziyning ma’rifat borasidagi qarashlariga e’tibor qaratsak, unda insonning axloqi, xulqi va amallar kelib chiqadigan ichki sifatlariga keng o‘rin ajratilganligini ko‘ramiz.

Hakim Termiziy nuqtai nazariga ko‘ra ma’rifat mutlaq va umumiy bilim ma’nosini anglatmaydi, balki maxsus ma’noga ega. Bu ma’noni tushunish osonroq bo‘lishi uchun shuni bilish kerakki, u aqlni ikki turga bo‘ladi:

•fitrat aqli;

•iymon aqli [3;82-b.].

Fitrat aqli barcha insonlarda mavjud bo‘lgan umumiy aqldir. Odamlar bu aqlda jismoniy yaratilishdagi farqlari kabi bir-biridan farq qiladilar. Bu aqlning manbai his-tuyg‘u va tabiiy idrokdir. Iymon aqli esa faqat tavhid ahliga xos bo‘lgan aqldir. Uning manbai basirat nuri va iymondir. Alloma nazdida ma’rifat ay-

nan mana shu ikkinchi turdagi idrokka tegishlidir. Barcha insonlar o‘rtasida mushtarak bo‘lgan birinchi aql – fitrat aqli orqali hosil bo‘ladigan idrok esa uning nazdida ma’rifat doirasiga kirmaydi. Demak, Hakim Termiziy falsafiy ta’limotida ma’rifat din asoslari va ular bilan bog‘liq ta’limot, suluk va e’tiqodga taalluqlidir. Bu ham ijtimoiy-amaliy sohada, ham nazariy sohada namoyon bo‘ladi. Balki u inson idrokining, barcha odamlar uchun umumiy bo‘lgan tabiiy idrokdan tashqari, qolgan barcha jihatlarini qamrab oladi. Mana shu doira ichida, ya’ni, Hakim Termiziy ma’rifati chegaralarini belgilab, uni oddiy nazariy bilim va falsafiy bilishdan ajratib turgan doira ichida ma’rifatning barcha sho‘balarini qamrab olishga harakat qiladi.

Ushbu tahlillar asosida aytish mumkinki, Hakim Termiziyning tasavvufiy qarashlarida ma’rifat tushunchasi insonning ma’naviy kamoloti, qalbning poklanishi va ilohiy haqiqatni anglash jarayoni bilan uzviy bog‘liq sifatida talqin qilinadi. Mutafakkir ma’rifatni shunchaki intellektual bilim darajasidan yuqori qo‘yadi va uni qalb, idrok, haqiqat va iymon orqali shakllangan ilohiy idrok sifatida talqin qiladi. Uning fik-richa, ma’rifat insonni istak va intilishlardan tozalaydigan va haqiqiy kamolotga va ilohiy haqiqatga olib boradigan ma’naviy va ichki yo‘l bo‘lib xizmat qiladi [4;281-b.].

Xulosa va takliflar. (Conclusion /Recommendations). Tahlil qilingan manbalar Hakim Termiziy ta’limotining tasavvuf falsafasidagi o‘rnini, xususan, ma’rifat tushunchasining epistemologik, axloqiy va metafizik mohiyatini yoritish uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Tasavvuf ta’limoti olimlarining qarashlari bilan qiyosiy tahlil Sharq tasavvufiy tafakkuridagi Hakim Termiziy ta’limotining o‘ziga xos jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Xususan, uning “haqiqat”, “adolat” va “rostgo‘ylik”ka asoslangan ma’rifat nazariyasi insonning ichki dunyosini, axloqiy yetukligini va ilohiy haqiqat bilan bog‘liqligini tushuntiruvchi to‘liq tasavvufiy-falsafiy tizim sifatida paydo bo‘ladi. Bundan tashqari, Hakim Termiziy merosi inson ma’naviyati, axloqiy tarbiya va komil shaxs tushunchasini o‘rganishda muhim ilmiy-falsafiy ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda. Uning ma’rifatparvarlik haqidagi qarashlari esa zamonaviy falsafa, tasavvufshunoslik uchun muhim nazariy manba bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Abdulhasan Husayniy. Al-Ma’rifa inda Hakim Termiziy. Qohira, Doru-l-kutub arabiy, 2014, 470-bet.

(2). Abulhasan Ali ibn Usmon Hujviriy. Kashf ul-mahjub. Qohira, Al Majlis al A‘la as Siqofa, 2007, 504-bet.

(3). Fariduddin Attor. Tazkirat ul-avliyo. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2013, 464-bet.

(4). Mirzo Kenjabek. Termiz tazkirasi. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2017.

(5). Uvatov U., Cho‘tmatov J. Hakim Termiziy. Toshkent, Shamsiddinxon Boboxonov, 2021, 104-bet.

Kuyliyev Bobur Tulkinovich (Toshkent davlat Tibbiyot universiteti “Ijtimoiy fanlar, pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsenti v.b., falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

RAQAMLI PLATFORMALAR SHAROITIDA MEHNAT SUBYEKTI TRANSFORMATSIYASI: KLASSIK MEHNAT NAZARIYALARINING CHEGARALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli jamiyat sharoitida mehnat faoliyatining yangi shakllari hamda mehnat subyektining transformatsiyasi tahlil qilinadi. Raqamli platformalar, algoritmik boshqaruv va masofaviy mehnat shakllarining kengayishi natijasida an’anaviy mehnat munosabatlari tubdan o‘zgarib borayotgani ko‘rsatib beriladi. Maqolada klassik mehnat nazariyalari, xususan, Maks Veber va Emil Dyurkgeym qarashlari raqamli platforma iqtisodiyoti sharoitida qay darajada dolzarb ekani tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli jamiyat, raqamli platformalar, mehnat subyekti, algoritmik boshqaruv, gig iqtisodiyoti, masofaviy mehnat, raqamli kapitalizm, mehnat transformatsiyasi.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ СУБЪЕКТА ТРУДА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ: ГРАНИЦЫ КЛАССИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ ТРУДА

Аннотация. *В данной статье анализируются новые формы трудовой деятельности и трансформация субъекта труда в цифровом обществе. В результате расширения цифровых платформ, алгоритмического управления и дистанционных форм работы показано, что традиционные трудовые отношения кардинально изменяются. В статье анализируется, насколько классические теории труда, в частности взгляды Макса Вебера и Эмиля Дюркгейма, актуальны в контексте экономики цифровых платформ.*

Ключевые слова: *цифровое общество, цифровые платформы, субъект труда, алгоритмическое управление, экономика свободного заработка, удаленная работа, цифровой капитализм, трансформация труда.*

TRANSFORMATION OF THE LABOR SUBJECT IN THE CONTEXT OF DIGITAL PLATFORMS: THE LIMITS OF CLASSICAL LABOR THEORIES

Annotation. *This article analyzes new forms of labor activity and the transformation of the labor subject in the digital society. As a result of the expansion of digital platforms, algorithmic management and remote work forms, it is shown that traditional labor relations are fundamentally changing. The article analyzes the extent to which classic labor theories, in particular Max Weber and Emile Durkheim's views, are relevant in the context of the digital platform economy.*

Key words: *digital society, digital platforms, labor subject, algorithmic management, gig economy, remote work, digital capitalism, labor transformation.*

Kirish. Klassik ijtimoiy-falsafiy nazariyalarda mehnat inson va jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida talqin qilingan. Raqamli platformalar iqtisodiyoti sharoitida ushbu g'oya ma'lum darajada yangi mazmun kasb etmoqda. Chunki platformalarda ishlovchi inson ko'pincha ishlab chiqarish jarayonining to'liq tizimini ko'rmaydi, u faqat algoritm tomonidan berilgan vazifani bajaradi. Bu holat mehnat jarayonining yanada fragmentatsiyalashuvi hamda insonning mehnat faoliyatidan begonalashuvining yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Masalan, turli platformalarda faoliyat yurituvchi haydovchilar yoki onlayn xizmat ko'rsatuvchi mutaxassislar, ko'pincha, o'z ish beruvchisini ham aniq bilmaydi, ular uchun asosiy boshqaruv mexanizmi algoritmlar orqali amalga oshiriladi. Shu sababli raqamli mehnatda nazoratning yangi shakli – algoritmik boshqaruv paydo bo'lmoqda.

Maqsad va tadqiqot vazifalari. Raqamli platformalar sharoitida mehnat subyektining mazmuniy va funksional o'zgarishlarini tahlil qilish hamda ushbu jarayonda klassik mehnat nazariyalarining tushuntirish imkoniyatlari qanchalik cheklanishini aniqlash hamda tadqiqot vazifalari sifatida platforma iqtisodiyoti sharoitida mehnat munosabatlarining yangi shakllarini ochib berish, mehnat subyektining maqomi, motivatsiyasi va identifikatsiyasidagi transformatsiyalarni tahlil qilish belgilangan. Shuningdek, klassik yondashuvlarning (masalan, sanoat davriga xos mehnat tushunchalarining) zamonaviy raqamli mehnatni izohlashdagi yetarli va zaif jihatlarini aniqlash ham muhim vazifa sifatida qaraladi. Natijada raqamli jamiyat sharoitida mehnat subyektini yangicha konseptual asosda talqin etish zarurati asoslab beriladi.

Muhokama. Maks Veber mehnat faoliyatini ratsionalizatsiya jarayoni bilan bog'lab tushuntiradi. Uning fikricha, "modern jamiyatda iqtisodiy faoliyat tobora ratsional tashkil etilgan tizimga aylanadi va bu jarayon byurokratik boshqaruv shakllari orqali amalga oshiriladi" [1;27-b.]. Biroq raqamli platformalar sharoitida an'anaviy byurokratik boshqaruv tizimi sezilarli darajada o'zgarib bormoqda. Raqamli platformalarda boshqaruv ko'pincha inson menejerlari orqali emas, balki avtomatlashtirilgan algoritmlar orqali amalga oshiriladi. Bu esa Veber ta'riflagan byurokratik nazoratning yangi texnologik shakliga o'tishini ko'rsatadi. Algoritmik boshqaruv tizimi ishchilarning faoliyatini real vaqt rejimida nazorat qilish, ularning samaradorligini baholash va mehnat jarayonini optimallashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, bunday tizim ishchilarning mustaqilligini cheklashi ehtimoli ham mavjud bo'lib, qaror qabul qilish jarayonida inson omili tobora kamayib bormoqda.

Emil Dyurkgeym jamiyat taraqqiyotini mehnat taqsimotining rivojlanishi bilan bog'lab izohlaydi. Uning fikriga ko'ra, "zamonaviy jamiyatlarda mehnat taqsimoti murakkablashib boradi va bu jarayon ijtimoiy hamkorlikning yangi shakllarini yuzaga keltiradi. Raqamli platformalar iqtisodiyoti ham mehnat taqsimotining yangi bosqichini ifodalaydi" [2;152-b.]. Chunki bugungi kunda turli mamlakatlarda yashovchi insonlar bitta raqamli platforma orqali hamkorlikda ishlashi mumkin. Bu esa mehnatning global xarakter kasb etishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, bunday jarayon ayrim ijtimoiy muammolarni ham yuzaga keltiradi. Xususan, platforma iqtisodiyotida ishlovchi insonlar, ko'pincha, an'anaviy mehnat huquqi tizimlari bilan to'liq himoyalanmagan bo'ladi. Ular odatda mustaqil pudratchi sifatida qaraladi va bu holat ijtimoiy kafolatlarning yetarli darajada ta'minlanmasligiga olib kelishi mumkin.

Raqamli platformalar asosida shakllanayotgan mehnat tizimi faqat iqtisodiy munosabatlarni emas, balki mehnat faoliyatining ontologik va ijtimoiy mazmunini ham o'zgartirmoqda. Industrial jamiyat sharoitida mehnat jarayoni odatda aniq ishlab chiqarish makoni, qat'iy ish vaqti va ierarxik boshqaruv tizimi bilan tavsiflangan. Bunday tizimda ishchi va ish beruvchi o'rtasidagi munosabatlar nisbatan barqaror va uzoq muddatli xarakterga ega bo'lgan. Raqamli platformalar iqtisodiyotida esa mehnat jarayoni tobora fragmentatsiyalashgan va qisqa muddatli topshiriqlar asosida tashkil etilmoqda. Bu jarayonda inson ko'pincha mustaqil ijrochi sifatida namoyon bo'ladi, biroq uning faoliyati platforma algoritmlari orqali nazorat qilinadi. Shunday qilib, raqamli platforma iqtisodiyotida mehnat subyekti paradoksal holatda bo'ladi: bir tomondan u mustaqil faoliyat yurituvchi shaxs sifatida ko'rinadi, ikkinchi tomondan esa platforma texnologiyalariga yuqori darajada qaram bo'ladi. Raqamli platformalar mehnat faoliyatining

yangi shakli sifatida mehnat jarayonida ma’lumot va algoritmlarning rolini keskin oshirdi. Agar industrial iqtisodiyotda ishlab chiqarishning asosiy resurslari kapital va jismoniy mehnat bo‘lgan bo‘lsa, raqamli iqtisodiyotda ma’lumot, axborot va tarmoqlar muhim strategik resursga aylanmoqda. Platformalar foydalanuvchilar faoliyati haqida katta hajmdagi ma’lumotlarni to‘playdi va ushbu ma’lumotlar asosida mehnat jarayonini boshqaradi. Natijada mehnat samaradorligi real vaqt rejimida baholanadi, ishchilarning reyting tizimi shakllantiriladi hamda xizmatlar sifati algoritmik usullar orqali nazorat qilinadi. Bu jarayon mehnat nazoratining yangi turini – raqamli nazoratni shakllantirmoqda.

Bundan tashqari, raqamli platformalar mehnat bozorining global integratsiyasini kuchaytirmoqda. "Internet tarmoqlarining rivojlanishi natijasida turli mamlakatlarda yashovchi mutaxassislar bitta platforma orqali ishlashi mumkin bo‘ldi. Bu holat mehnat resurslarining xalqaro harakatchanligini oshirdi hamda global mehnat raqobatini kuchaytirdi. Masalan, dasturlash, dizayn, tarjima yoki marketing kabi ko‘plab kasblar bugungi kunda geografik chegaralarga bog‘liq bo‘lmagan holda amalga oshirilmoqda. Bunday jarayon bir tomondan yangi iqtisodiy imkoniyatlarni yaratadi, ikkinchi tomondan esa ishchilarning ijtimoiy himoyasi masalasini murakkablashtiradi. “Raqamli mehnat tizimining yana bir muhim xususiyati mehnat identifikatsiyasining o‘zgarishi bilan bog‘liq. Industrial jamiyatda inson ko‘pincha o‘zini ma’lum kasb yoki tashkilot bilan identifikatsiya qilgan”. [3. 328 b.] Masalan, u o‘zini zavod ishchisi, muhandis yoki davlat xizmatchisi sifatida tasavvur qilgan. Raqamli jamiyatda esa mehnat faoliyati tobora moslashuvchan va ko‘p funksiyali xarakter kasb etmoqda. Inson bir vaqtning o‘zida bir nechta kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanishi yoki turli platformalarda parallel ishlashi mumkin. Natijada kasbiy identifikatsiya ancha moslashuvchan shaklga ega bo‘lmoqda.

Natijalar. Raqamli jamiyat sharoitida mehnat subyekti ham tubdan o‘zgarib bormoqda. An’anaviy industrial jamiyatda mehnat subyekti ko‘pincha ma’lum bir korxona yoki tashkilotga bog‘langan xodim sifatida namoyon bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda u ko‘proq moslashuvchan va ko‘p funksiyali faoliyat yurituvchi shaxsga aylanmoqda. Raqamli platformalar orqali ishlovchi inson bir vaqtning o‘zida bir nechta platformalarda faoliyat olib borishi mumkin. Bu esa mehnat bozorining moslashuvchanligini oshiradi, biroq shu bilan birga mehnat barqarorligining pasayishiga ham olib kelishi mumkin. Shuningdek, raqamli mehnat jarayonida vaqt va makon kategoriyalari ham o‘zgarib bormoqda. Masofaviy ish shakllarining kengayishi natijasida ish joyi tushunchasi tobora mavhumlashib bormoqda. Endilikda inson o‘z mehnat faoliyatini an’anaviy ofis muhitida emas, balki internetga ulangan istalgan joyda amalga oshirishi mumkin. Bu esa mehnat faoliyatining yangi ijtimoiy-madaniy formalarini shakllantirmoqda. Shu bilan birga, raqamli platformalar iqtisodiyoti mehnat munosabatlarining yangi turini – gig iqtisodiyotini shakllantirdi. “Gig iqtisodiyoti sharoitida ishchilar ko‘pincha qisqa muddatli topshiriqlarni bajarish orqali daromad topadi” [4. 59 b.]. Bu esa mehnat jarayonining yanada individuallashuvi va fragmentatsiyalashuviga olib keladi. Natijada mehnat subyekti tobora mustaqil, lekin ayni paytda platforma algoritmlariga qaram bo‘lgan shaxs sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu jarayon klassik mehnat nazariyalarini qayta talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Raqamli platformalar sharoitida mehnat faoliyati va mehnat subyekti tubdan o‘zgarib bormoqda. An’anaviy industrial jamiyatda mehnat ko‘proq barqaror ish o‘rinlari, qat’iy tashkilot tuzilmalari va aniq boshqaruv tizimlari bilan tavsiflangan bo‘lsa, raqamli jamiyatda mehnat faoliyati moslashuvchan, platformaga asoslangan hamda algoritmik boshqaruv orqali tartibga solinadigan jarayonga aylanmoqda. Klassik mehnat nazariyalari ushbu jarayonlarning ayrim jihatlarini tushuntirish imkonini bersa-da, raqamli iqtisodiyot sharoitida yuzaga kelayotgan yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni to‘liq izohlash uchun ularni zamonaviy nazariy yondashuvlar bilan boyitish zarur. Shu sababli raqamli mehnat fenomenini chuqur o‘rganish zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Veber M. Protestant axloqi va kapitalizm ruhi. Moskva, “Progress”, 1990.

(2). Dyurkgeym E. Ijtimoiy mehnat taqsimoti to‘g‘risida. Moskva, “Nauka”, 1996.

(3). Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell, 2010.

(4). Srnicek N. Platform Capitalism. Cambridge: Polity Press, 2017.

(5). Scholz T. Uberworked and Underpaid: How Workers Are Disrupting the Digital Economy. Cambridge, Polity Press, 2016.

Matniyozova Zilola Shamurod qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti)

MINTAQADA AHOLI TURMUSH DARAJASINI RIVOJLANTIRISHDA BANDLIKNI TA'MINLASHNING INNOVATSION YO'NALISHLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mehnat bozori ko'rsatkichlari hamda ularning aholi turmush darajasi va daromadlari oshishiga ta'siri tahlil qilinib, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, kichik biznes va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash hamda yangi ish o'rinlarini yaratishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *aholi turmush darajasi, bandlik siyosati, innovatsion bandlik, mehnat bozori, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, raqamli iqtisodiyot, inson kapitali.*

ПОКАЗАТЕЛИ РЫНКА ТРУДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация*. В данной статье проанализированы показатели рынка труда и их влия-ние на повышение уровня жизни и доходов населения, а также разработаны практические рекомендации, направленные на развитие цифровой экономики, поддержку малого бизнеса и предпринимательства и создание новых рабочих мест.*

Ключевые слова: *уровень жизни населения, политика занятости, инновационная занятость, рынок труда, социально-экономическое развитие, цифровая экономика, человеческий капитал.*

LABOR MARKET INDICATORS AND THEIR IMPACT ON THE STANDARD OF LIVING

Annotation. *This article analyzes labor market indicators and their impact on improving the standard of living and income of the population, and develops practical recommendations aimed at advancing the digital economy, supporting small businesses and entrepreneurship, and creating new jobs.*

Keywords: *Standard of living of the population, employment policy, innovative employment, labor market, socio-economic development, digital economy, human capital.*

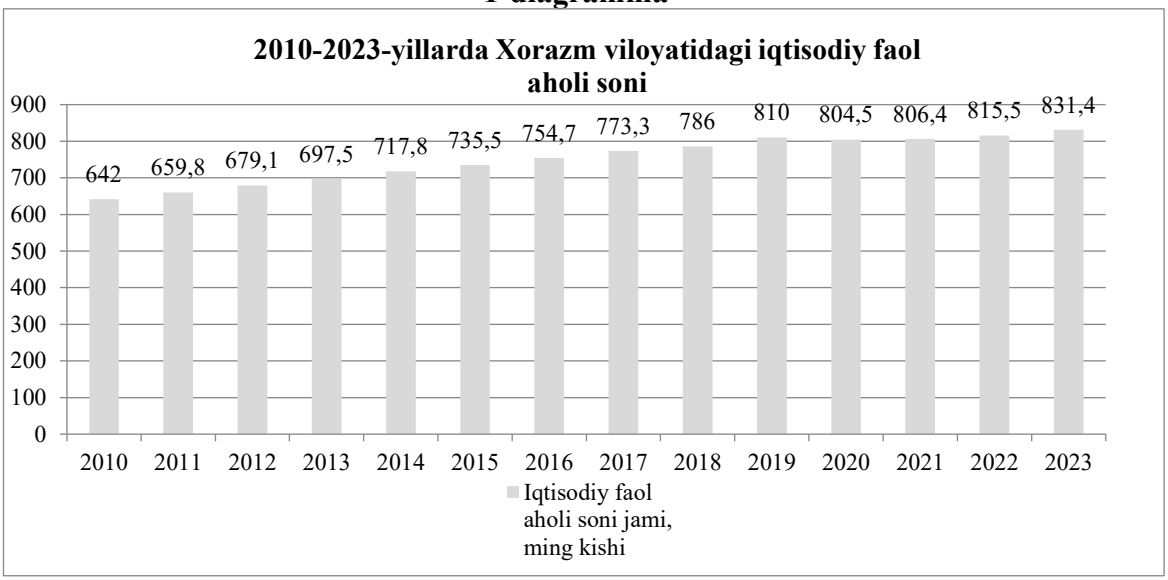
Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida mehnat bozori iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biridir. Mehnat bozori ko'rsatkichlarining barqarorligi va samaradorligi aholi turmush darajasi hamda daromadlarining oshishiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir etadi. Shu bois bandlik siyosatini takomillashtirish, innovatsion bandlik shakllarini rivojlantirish va inson kapitalini mustahkamlash dolzarb masalalardan hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyotning keskin rivojlanishi yangi kasb va malaka turlarini yuzaga keltirib, mehnat bozorida tarkibiy o'zgarishlarni keltirmoqda. Bu jarayonda kichik biznes va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, zamonaviy ish o'rinlarini yaratish hamda aholining daromad manbalarini kengaytirish ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim yo'nalishlaridan biridir. Mazkur masalalarni hududlar kesimida o'rganish katta ahamiyatga ega. Xususan, Xorazm viloyati misolida mehnat bozori ko'rsatkichlarining holati, bandlik darajasi, kichik biznes va tadbirkorlik rivojining sur'atlari hamda ularning aholi turmush darajasi va daromadlariga ta'sirini tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Adabiyotlar sharhi. Abdurahmonov fikriga ko'ra [1] ehtiyojlarning hajmi va tarkibi doimiy ravishda kengayib boradi hamda ularning qondirilish darajasi bevosita aholi daromadlari miqdoriga bog'liq bo'ladi. Turmush darajasini aholining zarur moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlarga egalik qilishi va ularni iste'mol qilishi bilan tavsiflanadigan holat sifatida izohlagan. Zokirova esa [2] aholi daromadlarini barcha aholiga tegishli pul va natural tushumlar hamda bepul xizmatlar summasi deb ta'riflagan. U aholi daromadlari nominal va real daromadlarga bo'linishini, real daromad aholi turmush darajasining umumlashgan ko'rsatkichi hisoblanishini ta'kidlagan. Hilolov [3] yoshlar innovatsion tadbirkorligining aholi daromadlarini oshirishdagi roli va qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini tahlil qilgan. Yoshlar startaplarining bandlik, mehnat unumdorligi va oilaviy daromadlar o'sishiga ta'siri ilmiy asoslangan. Zokirova va Abdurahmonov [1;2] aholi daromadlarini barqaror oshirishning muhim vositasi sifatida innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish masalalarini ko'rib chiqgan. Gulmanov [4] kichik biznes subyektlarining bandlikni ta'minlash, soliq bazasini kengaytirish, mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi imkoniyatlari tadqiqot mavzusi bo'lib xizmat qilishini ta'kidlagan. Rahmanova [5] kichik tadbirkorlik, aholi turmush darajasi, ijtimoiy himoya, bandlik, innovatsion iqtisodiyot masalalarini keng yoritgan.

Metadologiya. Ushbu tadqiqotda bandlik va aholi turmush darajasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash maqsadida murakkab ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo‘llanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini bandlik, mehnat bozori hamda aholi turmush darajasi muammolariga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlari, zamonaviy iqtisodiy nazariyalar va konseptual qarashlar tashkil etadi.Tahlil jarayonida iqtisodiy tahlil, solishtirish, tizimli yondashuv, induksiya va deduksiya usullari keng qo‘llanildi. Xorazm viloyati misolida bandlik darajasi, ishsizlik ko‘rsatkichlari, aholi daromadlari hamda turmush sharoitlariga oid statistik ma’lumotlar asosida kompleks tahlil olib borildi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish jarayonida metodologik yondashuv asosida bandlikni oshirish va aholi turmush darajasini yaxshilashga yo‘naltirilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Bandlik iqtisodiyotning muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat aholi daromadini oshiradi, balki yalpi hududiy mahsulot o‘sishiga hissa qo‘shadi, ishsizlik darajasini kamaytiradi va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi. Shu sababli bandlik viloyat iqtisodiyoti va aholi turmush darajasini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Bandlik iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri sanaladi. U aholining daromad manbalarini kengaytirish bilan birga, yalpi hududiy mahsulotning o‘sishiga xizmat qiladi, ishsizlik ko‘rsatkichini pasaytiradi. Shu bois bandlik darajasining yuqoriligi hudud iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi va aholi turmush farovonligini oshirishda muhimdir.

1-diagramma [1]

Xorazm viloyatida band aholining katta qismi qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanadi. U yerda paxta, g‘alla va sabzavot yetishtirish, shuningdek, chorvachilik keng tarqalgan. Bundan tashqari, sanoat sohasida oziq-ovqat ishlab chiqarish, qurilish materiallari ishlab chiqarish va yengil sanoat tarmoqlari faoliyat yuritadi. Xizmat ko‘rsatish sohasida esa savdo, transport, ta’lim va sog‘liqni saqlash kabi yo‘nalishlar aholiga ish o‘rinlari taqdim etadi. Hududdagi turizm, ayniqsa, Xiva shahrida, bandlikni oshirishga sezilarli hissa qo‘shadi. So‘nggi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlari yaratilmoqda va aholi o‘zini o‘zi band qilish imkoniyatlari kengaymoqda.

Xorazm viloyatida iqtisodiy faol aholi soni ham o‘suvchi ko‘rsatkichda bo‘lib, yillar davomida bu tendensiya barqaror bo‘lib kelgan. Agar 2010-yilda bu ko‘rsatkich 642 ming kishini tashkil qilgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib u 831,4 ming kishigacha yetgan. Bu esa umumiy hisobda 189,4 ming kishilik o‘sishni anglatadi. O‘sish sur’atlarini yillar kesimida ko‘radigan bo‘lsak, 2010–2015-yillar davomida iqtisodiy faol aholi soni har yili o‘rtacha 15–20 ming kishiga ortgan. Ayniqsa, 2013-yildan 2015-yilgacha bo‘lgan davrda o‘sish barqaror sur’atda kechgan (697,5 mingdan 735,5 minggacha). 2016–2018-yillarda sezilarli o‘sish qayd etilgan, bu davrda iqtisodiy faol aholi soni 754,7 mingdan 810 ming kishigacha yetgan. Bu hududda yengil sanoat, qishloq xo‘jaligi hamda xizmat ko‘rsatish sohalarining rivojlanishi bilan bog‘liq. Jadvaldan ko‘rinib turbdiki, 2019-yilda iqtisodiy faol aholi soni 810 ming kishinini tashkil qilgan bo‘lsa, 2020-yilda ushbu ko‘rsatkich 804,5 ming kishini ko‘rsatgan. Bu esa 5,5 ming kishilik pasayishni anglatadi.

2020-yil Covid-19 pandemiyasi butun dunyo, shu jumladan O‘zbekiston iqtisodiyoti va mehnat bozori uchun ta’siri katta bo‘ldi. Pandemiya sharoitida ko‘plab korxonalar, xususan kichik biznes va xizmat

[1] Manba: www.xorazmstat.uz

ko‘rsatish sohalari faoliyatini vaqtincha to‘xtatganligi yoki qisqartirganligi bandlik darajasining pasayishiga olib kelgan. Ishchi migratsiyasining cheklanishi natijasida xorijga chiqib ishlayotgan fuqarolarning qaytishi yoki yangi ishchi kuchining tashqariga chiqmasligi sta-tistik jihatdan vaqtincha ish faoliyatidan to‘xtaganlar soni ko‘paygan. 2021-yildan keyin pande-miya bartaraf etilib, davlat orasidagi chegaralar ochilishi va iqtisodiyot yana jonlanganligi sababli to hanuzgacha iqtisodiy faol aholi soni yana o‘sishda davom etmoqda.

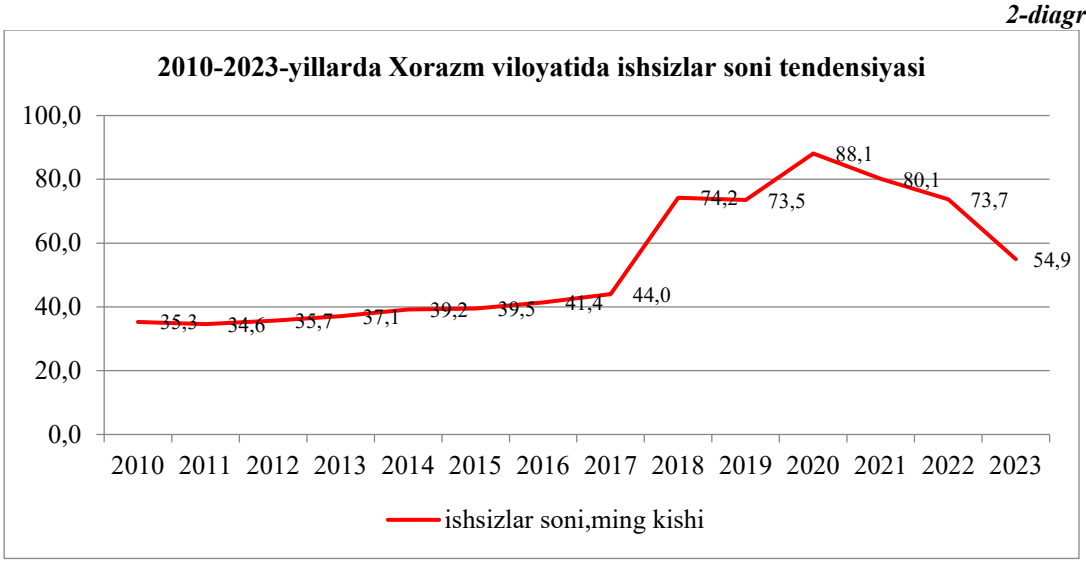
1-jadval

2024-yilda Xorazm viloyatida daromadli mehnat bilan ta’minlanganlar[1]

Bandlik shakli	Kishi soni (ming nafar)
Jami band qilinganlar	173,1
O‘zini o‘zi band qilish	57,7
Yakka tartibdagi tadbirkor (YTT)	6,2
Yangi korxonalar tashkil etish	3,4
Dehqon xo‘jaliklari orqali	14,0

Tuman (shahar) Kambag‘allikni qisqartirish va bandlikka ko‘maklashish bo‘limlariga 60 720 nafar jismoniy shaxslar murojaat qilgan. Shundan 36 313 nafariga xizmat ko‘rsatilgan bo‘lib, 30 655 nafari doimiy ishga joylashtirilgan; 5 185 nafari jamoat ishlariga jalb etilgan. Qolgan 402 nafari ishsiz deb e’tirof etilgan hamda ularga ishsizlik nafaqasi tayinlangan. Shuningdek, Xorazm viloyatida ishsizlik darajasining kamayganligi, aholi bandligini ta’minlash, tadbirkorlikni rivojlantirish natijasida kambag‘allik darajasi 2023-yilda 14,1 foizdan 2024-yil 7,4 foizgacha tushganligi qayd etilgan.

2-diagramma[2]

Xorazm viloyatidagi ishsizlar sonini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, 2010-yildan 2017-yilgacha bo‘lgan davrda ishsizlar soni barqaror oshib borgan. Bu yillar oralig‘ida eng kam ishsizlik darajasi 2011-yili kuzatilgan va 34 ming 600 kishini tashkil etgan. 2018-yili ishsizlar soni keskin darajada, ya’ni avvalgi yilga nisbatan 30 ming 200 kishiga ortgan. Bunga sabab statistik ma’lumotlarni ochiq va shaffof holga keltirilganligini aytishimiz mumkin. Oradan 2 yil o‘tib, pendemiya davrida ishsizlar soni eng yuqori ko‘rsatkichni 88 ming 100 kishini tashkil etdi. Bunga tadbirkorlik faoliyati, ishlab chiqarish korxonalari vaqtinchalik to‘xtab turganligi hamda davlatlararo chegaralar yopiqligi muhim omillar hisoblanadi. Pandemiya sharoitidan so‘ng aholi asta sekin yana ish o‘rinlariga qayta boshladi. 2023-yilga kelib, Xorazm viloyatida ishsizlar soni 54 ming 900 kishini tashkil etdi. Hukumatimiz tomonidan amalaga oshirilayotgan bir qator chora-tadbirlar,yangi loyihalar orqali aholi ish bilan ta’minlanib kelmoqda.

Aholi turmush darajasini baholashda yana bir muhim ko‘rsatkich inflyatsiya hisoblanadi. Inflyatsiya darajasining oshishi aholi turmush darajasiga salbiy ta’sir qiladi chunki inflyatsiya oqibatida tovar va xizmatlar narxi oshadi, bu esa aholining real daromadlarini kamaytiradi. Agar ish haqi va pensiyalar inflyat-

[1] Manba: www.xorazmstat.uz
[2] Manba: www.xorazmstat.uz

siya sur’atiga mos ravishda oshmasa, odamlar kamroq mahsulot va xizmatlar sotib olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu holat, ayniqsa, oziq-ovqat, uy-joy va transport kabi asosiy ehtiyojlarga ta’sir qiladi. Inflyatsiya sharoitida nominal daromadlar, ya’ni pulda ifodalangan daromadlar oshgan taqdirda ham, inflyatsiya hisobiga olingan daromadlar kamayishi mumkin. Bu esa aholining turmush darajasini pasaytiradi. Bugungi kunda Respublikamizda inflyatsiya darajasi 9,8%ni tashkil qiladi. Xorazm viloyatida inflyatsiya darajasi biroz yuqori bo‘lib 2025-yil aprel oyida yillik inflyatsiya darajasi 13,4% ni tashkil etdi. Viloyatlar kesimida bu hudud 4-o‘rinni egallaydi. Xorazm viloyatida inflyatsiya darajasini kamaytirish maqsadida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishni oshirish amalga oshirilmoqda. Buning natijasida mahalliy bozorlarda oziq-ovqat mahsulotlari narxining ko‘tarilishini oldini olish, ayniqsa mavsumdan tashqari davrlarda narx barqarorligini saqlab qolish nazarda tutilgan. Shu bilan bir qatorda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash orqali importga bo‘lgan ehtiyojni kamaytirish va valyuta kursining inflyatsiyaga ta’sirini kamaytirish borasida ham ishlar amalga oshirilmoqda. Narxlar ustidan nazoratni kuchaytirish, transport va logistika sohalarini rivojlantirish hamda ijtimoiy ahamiyatga ega mahsulotlar uchun subsidiyalar berish ham inflyatsiya darajasini kamaytirish uchun qilinayotgan sa’y harakatlardandir.

Aholi salomatligi turmush darajasining asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi chunki inson sog‘lom bo‘lsa o‘qiydi, ishlaydi va turli iqtisodiy faoliyatlarni amalaga oshirishda ishtirok etadi. Shu sababli har bir mamalakatda sog‘liqni saqlash tizimiga alohida e’tibor qaratiladi. Agar sog‘liqni saqlash tizimi arzon va hamma uchun ochiq bo‘lsa, odamlar katta davolanish xarajatlaridan qutiladi va natijada daromadini boshqa zarur ehtiyojlarga sarflash imkonini beradi. O‘zbekistonda umr ko‘rish davomiyligi 2024-yilda 75,1 yoshni tashkil etgan, bu ko‘rsatkich 2023-yilda 74,7 yosh bo‘lgan. Ayollar uchun bu ko‘rsatkich 76,9 yil, erkaklar uchun esa 72,5 yilga teng. 2000-yildan 2021-yilgacha sog‘lom umr ko‘rish davomiyligi 54,7 yildan 63,4 yilgacha oshgan. Xorazm viloyati uchun bu ko‘rsatkich 72,7 yoshni tashkil etgan. Ayollar uchun 74,8 yosh, erkaklar uchun esa 70,6 yoshni tashkil etgan. Shahar va qishloq aholisi orasida bu ko‘rsatkich deyarli bir xil bo‘lib, 72,6 yoshni tashkil etgan. Bular esa mamlakatda sog‘liqni saqlashga, insonlar farovonligi ta’minlanishiga alohida e’tibor berilayotganligidan dalolat beradi. Sog‘liqni saqlash sohasi shu qadar muhimki u bevosita ta’lim va ijtimoiy sohalarga ham bog‘liqdir. Sog‘liqni saqlash rivoji uchun qilingan sarf xarajatlar inson kapitalini rivojlantirish orqali iqtisodiy o‘sishga ham hissa qo‘shadi.

Xulosa va takliflar. Xorazm viloyatida iqtisodiy faol aholi soni barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etadi. Viloyat aholisining yildan-yilga ko‘payib borishi mehnat bozoriga yangi ishchi kuchi oqimini kuchaytirdi: 2023-yil 1-yanvar holatiga Xorazm viloyatining doimiy aholisi 1 958,2 ming kishini tashkil etgan [6]. Biroq yaratilayotgan ish o‘rinlari soni bu demografik bosimga mutanosib ravishda oshib bormadi, natijada mehnat bozorida tarkibiy nomuvofiqlik saqlanib qoldi.

Ishsizlar sonining nisbatan yuqori bo‘lib qolishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatdi. Viloyat iqtisodiyotining, asosan, qishloq xo‘jaligi va paxtachilikka yo‘naltirilganligi, sanoat tarmoqlarining yetarlicha rivojlanmaganligi, shuningdek, norasmiy bandlikning keng tarqalganligi shular jumlasidandir. Xorazm viloyatida aholi daromadlarining katta qismi mustaqil ravishda band bo‘lishdan (39,2%) va yollanma mehnatdan (19,7%) olingan [7], bu esa rasmiy ish bilan bandlik darajasining cheklanganligini ko‘rsatadi. 2020–2021-yillarda COVID-19 pandemiyasi ta’sirida mehnat bozorida qo‘shimcha inqiroz kuzatilib, ishsizlar soni muayyan davrda sezilarli darajada ko‘paydi. Keyingi yillarda iqtisodiy islohotlar va investitsiyalar oqimi natijasida vaziyat qisman yaxshilandi, ammo muammo to‘liq hal etilmadi.

Umuman olganda, o‘rganilgan davr mobaynida Xorazm viloyatida iqtisodiy faol aholi va ishsizlar sonining o‘zaro nisbati mehnat bozorida tizimli muammolarning mavjudligini ko‘rsatib, bu sohadagi siyosatning yanada takomillashtirilishini taqozo etadi.Yuqorida keltirilgan tahlil va xulosalardan kelib chiqib, Xorazm viloyatida bandlikni oshirish va ishsizlikni kamaytirish bo‘yicha quyidagi takliflar ilgari suriladi. Viloyat iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish zarur. Xorazm viloyatining iqtisodiy salohiyatini baholashga doir tadqiqotlar viloyatning sanoat, qishloq xo‘jaligi, xizmatlar sohasi va investitsiya imkoniyatlari bo‘yicha raqobatbardoshligini oshirish uchun strategik yo‘nalishlarni aniqlash imkonini beradi[8].

To‘qimachilik, oziq-ovqat ishlab chiqarish va tarixi-madaniy turizm kabi tarmoqlarni maqsadli rivojlantirish yangi va barqaror ish o‘rinlari yaratishga xizmat qiladi. Kichik va o‘rta tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish lozim. 2010-yilga nisbatan 2020-yilda Xorazm viloyatida ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 6 461,2 mlrd. so‘mga yetgan [9], bu xizmatlar sohasida bandlik imkoniyatlarining kengayganligini ko‘rsatadi. Soliq imtiyozlari, mikrokreditlar va mahalliy biznes inkubatorlari orqali bu tendensiyani yanada mustahkamlash mumkin.

Ta’lim tizimini mehnat bozori talablariga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida raqamli texnologiyalar, agrotexnologiya, logistika va turizm menejmenti

yo‘nalishlari bo‘yicha kadrlar tayyorlashni kuchaytirish zarur. Yoshlar va ayollar bandligini oshirishga qaratilgan maxsus davlat dasturlari ishlab chiqilishi, masofaviy ish va qisman bandlik imkoniyatlari kengaytirilishi kerak. Raqamli iqtisodiyot va IT sohasini rivojlantirish orqali zamonaviy ish o‘rinlari yaratish maqsadga muvofiq. Buning uchun viloyatda texnoparklar va raqamli ko‘nikmalar markazlarini tashkil etish tavsiya etiladi. Nihoyat, mehnat bozori monitoringini tizimli va uzluksiz olib borish talab etiladi – iqtisodiy faol aholi, bandlik va ishsizlik bo‘yicha ishonchli statistik ma’lumotlarni muntazam yangilab borish asosli iqtisodiy qarorlar qabul qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.Ushbu takliflarni izchil amalga oshirish Xorazm viloyatida ishsizlik darajasini pasaytirish, iqtisodiy faol aholining samarali bandligini ta’minlash va viloyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga munosib hissa qo‘shishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdurahmonov Q.X. (2018). Aholi statistikasi. O‘quv qo‘llanma Darsli, Toshkent, “Iqtisodiyot”, 2021-yil.

(2). Zokirova N. (2022). Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati. Academic Research in Modern Science, 1, 158–161-betlar.

(3). Hilolov A. (2026). Yoshlar innovatsion tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash. Social Policy and Culture Journal, 4(1), 112–125-betlar.

(4). Gulmanov M. (2024). Aholi daromadlarini oshirishda kichik biznes. Journal of Economics and Technology, 3(4), 156–170-betlar.

(5). Rahmanova S. (2024). Aholi turmush darajasini oshirishda kichik tadbirkorlik. Pedagogs Journal, 5(2), 89–102-betlar.

(6). Xorazm viloyati statistika boshqarmasi. "2023-yil boshiga Xorazm viloyati doimiy aholi soni 1 958, 2 ming kishini tashkil qilgan." www.xorazmstat.uz, 2023.

(7). O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. "Xorazm viloyati aholi umumiy daromadlari tarkibi." – stat.uz, 2021.

(8). Narmetova D.A. "Xorazm viloyati iqtisodiy salohiyatini baholash va uning mintaqa raqobatdoshligiga ta’siri." – Innovations in Science and Technologies, Vol. 3, № 3, 2026, 96–103-betlar.

(9). O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. "Xorazm viloyatida xizmatlar hajmining o‘sish dinamikasi." stat.uz, 2021.

TILSHUNOSLIK

A'zamova Gulnoza Abduxoliq qizi (SamDCHTI tayanch doktoranti; azamovagulnoza549@gmail.com)

PRETSEDENT BIRLIKLARDA DENOTATIV VA KONNOTATIV MA'NO

Annotatsiya. *Zamonaviy hayotning shiddatli sur'ati o'quvchiga davriy nashrlarda chop etilgan barcha matnlar bilan to'liq tanishish imkonini bermaydi, shuning uchun u zarur yoki qiziqarli ma'lumotlarni qidirishda, birinchi navbatda, sarlavha va undan keyingi matn o'rtasida semantik bog'liqlik bor deb taxmin qilgan holda, sarlavhaga e'tibor qaratadi. Ushbu maqolada gazeta sarlavhalarida qo'llanilgan pretsedent birliklarning denotativ va konnotativ ma'nolari tadqiq etilgan.*

Kalit so'zlar: *pretsedent birlik, denotativ va konnotativ ma'no, denotat, gazeta sarlavhalari.*

ДЕНОТАТИВНОЕ И КОННОТАТИВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ В ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ЕДИНИЦАХ

Аннотация. *Напряженный темп современной жизни не позволяет читателю в полной мере ознакомиться со всеми текстами, публикуемыми в периодических изданиях, поэтому, при поиске необходимой или интересной информации, он в первую очередь обращает внимание на заголовок, предполагая наличие семантической связи между заголовком и следующим за ним текстом. В данной статье исследуются денотативное и коннотативное значения предшествующих единиц, используемых в газетных заголовках.*

Ключевые слова: *предшествующая единица, денотативное и коннотативное значение, денотация, газетные заголовки.*

DENOTATIVE AND CONNOTATIVE MEANING IN PRECEDENT UNITS

Annotation. *The hectic pace of modern life does not allow the reader to fully familiarize himself with all the texts published in periodicals, therefore, when searching for necessary or interesting information, he first of all pays attention to the title, assuming that there is a semantic connection between the title and the text that follows it. This article studies the denotative and connotative meanings of precedent units used in newspaper headlines.*

Keywords: *precedent unit, denotative and connotative meaning, denotation, newspaper headlines.*

Kirish. Pretsedent birliklar – muayyan xalq, jamiyat vakillari uchun juda yaxshi tanish bo'lgan, milliy xotirada muhrlangan tayyor iboralar, maqollar, mashhur asarlardan iqtiboslar, tarixiy shaxslar yoki afsonaviy personajlarning nomlaridir. Gazeta sarlavhalarida ular o'quvchi e'tiborini darhol tortish va matnga hissiy-eksperessiv bo'yoq berish uchun qo'llanadi.

Pretsedent birliklar tahlilida denotativ ma'no faqat boshlang'ich nuqta ya'ni tarixiy yoki faktik asos vazifasini o'taydi. Asosiy kommunikativ va badiiy yuk esa konnotativ ma'noga tushadi. Aynan konnotatsiya orqali matnga emotsionallik, ixchamlik va chuqur milliy-madaniy ma'no singdiriladi. Tarjima jarayonida ham pretsedent birliklarning denotatini emas, balki ularning konnotativ ekvivalentini saqlab qolish eng murakkab vazifa hisoblanadi.

Lug'aviy birliklar uzual va konnotativ (okkozional) ma'nolariga ko'ra, til yoki nutq hodisalari sifatida farqlanadi. Uzual ma'nolar lug'aviy birliklarning umumtilda rasmiylashgan semantik qiymati bo'lib, shu ma'no asosida so'zlar til birliklari sanaladi. So'zlarning konnotativ (okkozional) ma'nolari esa nutqda individual tarzda vujudga keladi, umumxalq tilida ommaviy tarzda rasmiylashmaydi. Bunday ma'nolarga ko'ra, so'z, ya'ni lug'aviy birliklar nutq hodisasi sifatida tavsiflanadi [1;27-b.].

So'z ma'nosining o'ziga xos murakkab va serqirra mazmuniy qurilma ekanligi shundaki, u bir qator ichki unsurlardan tarkib topadi. So'zning grammatik, uslubiy va pragmatik ma'nolari ham shu qurilma tarkibida bo'ladi. Bu qurilma so'zning semantik strukturasi deyiladi. So'z semantik strukturasining markazida lug'aviy ma'no turadi. Lug'aviy ma'no vositasida obyektiv borliqning muayyan real yoxud noreal narsa-hodisalari, shu narsa-hodisalarning belgi xususiyatlari, ularning o'zaro munosabatlari va boshqalar anglashiladi. Lug'aviy ma'no, yuqorida ham aytilganidek, biror-bir denotatsiyaga asoslanadi. Denotatsiyaning asosini denotat tashkil qiladi. Denotat deyilganda, so'z ma'nosining nolisoniy asosi tushuniladi. Bu asos bizni qurshab turgan borliq narsa-hodisalari va ularning belgi-xususiyatlaridir. Masalan, chiroq so'zining denotati ma'lum bir kichik hududni yorituvchi predmetdir. Denotativ ma'noni referent ma'no deb ham yuritiladi. Chunki denotat va referent o'zaro dublet atamalardir. Lug'aviy ma'nolar yordamida obyektiv borliqning narsa-hodisalari va ularning belgi-xususiyatlari atalgani, nomlangani uchun, ular fanda nominativ ma'nolar sifatida ham rasmiylashgan [1;28-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar sharhi va tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda pretsedent birliklarning gazeta sarlavhalarida ifodalanadigan denotativ va konnotativ ma'nolarini aniqlash maqsadida kompleks lingvistik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy asosini semantika, pragmatika, lingvokulturologiya va intertekstuallik nazariyalari tashkil etdi [1;5;6].

Tadqiqot jarayonida tavsifiy (deskriptiv), semantik, kontekstual va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Tavsifiy metod yordamida pretsedent birliklarning strukturaviy xususiyatlari yoritildi. Semantik tahlil orqali ularning denotativ va konnotativ ma'nolari ajratib ko'rsatildi. Kontekstual tahlil asosida sarlavha va maqola mazmuni o'rtasidagi ma'no munosabatlari aniqlandi. Qiyosiy metod vositasida fransuz va o'zbek matbuotidagi pretsedent birliklarning qo'llanish usullari solishtirildi.

Empirik material sifatida 2025-yilda "Le Monde', Le Figaro, "Xalq so'zi" va "Yangi O'zbekiston" nashrlarida e'lon qilingan sarlavhalardan foydalanildi. Olingan natijalar induktiv va deduktiv tahlil asosida umumlashtirildi.

Tahlil va natijalar. So'zning mazmun strukturasida denotativ ma'nodan tashqari, konnotativ ma'no ham mavjud bo'ladi. Konnotativ ma'no nominativ ma'noga "eshdosh" ustama ma'nodir. Konnotativ ma'no tufayli so'z emotsional-ekspressiv qiymatga ega bo'ladi. U emotsional-ekspressiv 29 bo'yoqdorlik ham deyiladi. Konnotativ ma'noga ko'ra, so'zlarning pragmatik-uslubiy vazifasi belgilanadi. Konnotativ ma'nolar tufayli vujudga keluvchi emotsionalekspressivlikning ijobiy va salbiy turlari mavjud. Ularni ijobiy bo'yoqdorlik yoxud salbiy bo'yoqdorlik deb ham ataladi. Konnotativ ma'nolarning ifodalanish usul va vositalari ham har xil. Lug'at tarkibining ayrim qatlam so'zlari yo salbiy, yo ijobiy xarakterdagi bo'yoqdorlikka ega bo'ladi [1;29-b.].

Tilshunoslikda so'z ma'nosining denotativ va konnotativ tomonlari o'rtasidagi nisbat haqida turli xil qarashlar mavjud. Qo'shimcha kontekstual semantika, qoida tariqasida, kattaroq axborot hajmiga ega bo'lishiga qaramay, konnotativ ma'nolar denotativ ma'nolarga nisbatan doimo ikkinchi darajali deb qabul qilinadi. Konnotativ ma'no so'zga ekspressiv, hissiy, baholovchi funksiyalarni beradi. Konnotatsiyalarga misollar: qorli kuchli shamolni anglatuvchi «metel» (bo'ron) so'zi quyidagi birikmalarda konnotatsiya bo'lib xizmat qilishi mumkin: «pux krujilsya metelyu» (parlar bo'ron kabi girdob soldi), «metel ognennix iskr vzvilas v nebo» (olovli uchqunlar bo'roni osmonga ko'tarildi); «la tortue» (toshbaqa) so'zi harakatning sustligi, sekinlik konnotatsiyalariga ega; «le coq» (xo'roz) – mag'rurlik, «le vent» (shamol) – beqarorlik, tezlik. «Konnotatsiya» tushunchasining dastlabki ta'rifiga zid ravishda, bu ma'no so'zni mustaqil ko'rib chiqqanda, kontekstdan tashqarida ham namoyon bo'lishi mumkin, u holda asosiy va ekspressiv ma'nolarning shunchalik kuchli qo'shilib ketishi haqida gap ketadiki, ularning ikkalasi ham ushbu til birligining ichki qobig'iga kiradi. Masalan: odam ma'nosidagi «tip» so'zida salbiy konnotatsiya leksik ma'no o'zagiga mahkam o'rnashgan va hozirgi bosqichda so'z ushbu bo'yoqsiz qo'llanilishi mumkin emas. Konnotativ axborot denotativ axborotga va denotativ axborot konnotativ axborotga o'tkazilishi mumkin. Biroq ushbu ta'kid universal emas, chunki diffuz (tarqoq) konnotativ ma'nolar, ko'pincha, to'g'ridan to'g'ri tavsif (denotatsiya) orqali berilishi mumkin, har qanday denotativ axborotni konnotativ darajaga o'tkazish esa shubhalidir" [10;3-b.].

Tor ixtisoslashgan terminning ma'nosini konnotativ tarzda ifodalashning deyarli imkoni yo'q. Konnotativ va denotativ axborotlarning ehtimoliy nisbatlari tipologiyasi ham qiziqarlidir. Masalan, til tizimida shunday nisbatlar mustahkamlangan: obyekt haqidagi ma'lumotlar denotativ tarzda uzatilganda, ushbu obyektni ko'rib chiqayotgan shaxs haqidagi axborot konnotativ tarzda xabar qilinadi; biror bir xabar denotativ tarzda uzatilganda esa kommunikatsiya (muloqot) akti haqidagi ma'lumotlar konnotativ tarzda aks ettiriladi. Bu yerda tilning stilistik (uslubiy) tizimi orqali uzatiladigan konnotativ ma'nolar haqida gap ketmoqda. Bu axborot uzatishning ikki kanali tilning turli ko'rinishlarida, ya'ni aniq kommunikatsiyalarda muvaffaqiyatli ishlashi uchun qanday ahamiyatga ega ekanligi masalasiga oydinlik kiritadi. Odamlarning barcha kommunikativ aktlari bir turdagi vaziyatlar to'plamidan iborat. Ularni lisoniy ko'rib chiqish muloqot komponentlariga bog'liq bo'lmagan, ammo muvaffaqiyatli muloqot uchun muhim bo'lgan belgilarni aniqlaydi. Ushbu belgilar xabarni qabul qilishga, uni baholashga va javob reaksiyasini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi. Aynan tilda mustahkamlangan ushbu xarakterli xususiyatlar stilistika tizimida konnotativ ma'no darajasida tasvirlanadi. Shunday qilib, konnotatsiya denotativ tarzda uzatilgan xabar u bilan birgalikda qabul qilinishi kerak bo'lgan minimal zarur axborotni aks ettiradi.

Denotatsiya va konnotatsiya haqli ravishda juftlikda, ko'pincha, antonimik juftlik a'zolari sifatida ko'rib chiqiladi, ammo «konnotatsiya» terminining talqin qilinishiga qarab, ikkinchi termin ham o'z ma'nosini o'zgartiradi. Denotatsiya va konnotatsiya ularning umumiy o'zagida aks etgan umumiy mazmunga ega. Nutqda denotativ tushuncha – ushbu tilning barcha sohiblari uchun umumiy, konnotatsiya esa har bir inson-

da individual bo‘lgan assotsiativ ma’nodir. Denotat tushunchani mantiq darajasida aks ettirishga xizmat qilsa, konnotat munosabatni baholash uchun xizmat qiladi”.

Pretsedent birliklar sarlavhalar tarkibida kelganda, ularning denotativ (asl) ma’nosi va maqolada ifodalanayotgan aktual (yangi) ma’nosi o‘rtasida o‘ziga xos ziddiyat yoki bog‘liqlik yuzaga keladi. Quyida 2025-yilgi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarni yoritgan sarlavhalar asosidagi tipik modellarni ko‘ramiz: *"Tempête à la Maison-Blanche: les alliés cherchent un abri"* [5].

Ushbu sarlavhaning denotativ ma’nosi: Oq uyda dovul (kuchli shamol) bo‘lmoqda, ittifoqchilar esa yashirinish uchun bino (boshpana) qidirishyapti deb ifodalansa, konnotativ ma’nosi: "tempête" (bo‘ron) – AQSH ma’muriyatidagi siyosiy keskinlik va kutilmagan qarorlar. "Abri" (boshpana) esa boshqa davlatlarning o‘z xavfsizligini ta’minlash uchun yangi diplomatik choralar izlayotganini anglatadi.

"La Lune: le nouveau Far West des géants de la tech".

Denotativ ma’nosi: Oy: texnologiya gigantlarining (ulkan kompaniyalarning) yangi Yovvoyi G‘arbi deb tarjima qilingan holda ifodalansa, konnotativ ma’nosi**:** Oy – shunchaki Yer yo‘ldoshi emas, u yangi biznes maydoni. Uni "Far West" (Yovvoyi G‘arb) deb atash orqali jurnalist Oyda hech qanday qonun-qoidalarsiz, tartibsiz ravishda boylik va hududlar uchun shafqatsiz kurash boshlanganini ifodalaydi.

"Un Waterloo électoral pour la gauche".

Denotativ ma’nosi: Chap qanot siyosiy partiyalari uchun Vaterloo qishlog‘ida bo‘lib o‘tgan saylov deb ifodalansa, konnotativ ma’no**:** Siyosiy maydonda chap qanot partiyalarining to‘liq, qayta tiklab bo‘lmaydigan va sharmandali mag‘lubiyatga uchraganini anglatadi. "Waterloo" so‘zi fransuz ongida har qanday yirik halokat va mag‘lubiyatning ramzidir.

"Retraites: le gouvernement a ouvert la boîte de Pandore".

Denotativ ma’nosi: Pensiya tizimi masalasida hukumat Pandora ismli qahramonning jismoniy qutisini ochdi deb ifodalansa, fransuz hukumati pensiya islohotini boshlab, jamiyatda kutilmagan, nazorat qilib bo‘lmaydigan juda ko‘p muammolar, tartibsizliklar va noroziliklar zanjirini keltirib chiqarganini anglatishi konnotativ ma’nosidir.

O‘zbek matbuotida maqollar sarlavha sifatida juda faol qo‘llanadi: *“Yaxshi niyat– yarim davlat”* [7] (Masalan, 2025-yilda tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash yoki yangi islohotlar boshlanishiga bag‘ishlangan tahliliy maqola). Insonning ichki ezgu niyati va maqsadlari moddiy boylik (davlat) kabi qimmatlidir, yaxshi niyat muvaffaqiyat garovidir. Maqolaning asl lug‘aviy (denotativ) ma’nosidan kelib chiqib, davlat tomonidan xalq uchun yaratilayotgan yangi imkoniyatlar yaxshi samara berishiga ishora qilinadi.

“Bir yoqadan bosh chiqarib...” (Hududlarni obodonlashtirish yoki umumxalq hasharlariga doir sarlavha). To‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosi – kiyimning (to‘nning) bir yoqasidan birgalikda bosh chiqarish. Ko‘chma, turg‘un ma’nosi – hamjihatlikda, birlashib harakat qilish.

“Bugungi kunning ma’rifatparvar jadidlari”. XX asr boshlarida Turkistonda yashab o‘tgan, xalqni uyg‘otishga intilgan ijtimoiy-siyosiy harakat vakillari (Behbudiy, Fitrat va b.). Sarlavhada bu pretsedent nom orqali bugungi kun o‘qituvchilari yoki ilm-fan fidoyilariga nisbat beriladi. O‘quvchi ongida o‘sha davr fidoyilari haqidagi tayyor bilim uyg‘onadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, sarlavhadagi birlikning denotativ (lug‘aviy/asl) ma’nosi matndagi yangi voqelikka ko‘chirilib, nominativ ko‘rsatuvchilik va aniqlik prinsiplariga tayanadi. Bu esa qisqa sarlavha orqali butun bir maqolaning asosiy g‘oyasini o‘quvchiga lo‘nda va ta’sirchan qilib yetkazib berishga xizmat qiladi. Konnotativ ma’nosi orqali esa o‘quvchi e’tiborini jalb qilish, xarakterlash, baholash, madaniy-kontekstual aloqalar yaratish, emotsional ta’sir o‘tkazish vazifalari amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). A.Berdialiyev, I.Ermatov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., «Turon-iqbol», 2021, 27–29-betlar.

(2). Бубнова Н.Д. (2006). Претседентне эдинитсй в современном обшчестве. Сотсиокулътурологический аспект. Москва, “Макс Пресс”, 216 с.

(3). Гудков Д.Б. (2003). Теория и практика мезҳкултурной коммуникатсии. Москва, ИТДГК “Гнозис”, 286 с.

(4). Kovshova M.L. Precedent text in a modern newspaper headline as intellectual entertainment. Logical analysis of language. Conceptual game fields. M., 2006, p. 421–428.

(5). Le Monde Archives. 2025. URL: https://www.lemonde.fr/archives-du-monde/20-12-2025/

(6). Tukliyeva G.N. (2023). The Role of Precedent Phenomena in Media Materials // International Journal of Studies in Advanced Education, 24 p.

(7). “Xalq so‘zi”, Archives 2025. UERL: https://press.natlib.uz/ru/publications/xalq-sozi

(8). Yakubova S.H. (2024). Pretsedent birlik va pretsedent nom, ularning o‘zbek lingvomadaniy jamiyatida qo‘llanilishi. Euroasian jounal of technology and innovaton. 81 p.

(9). Zemskaya E.A. Citation and types of its transformation in the headlines of modern newspapers. Poetics. Stylistics. Language and culture. M., 1996, 338 p.

(10). Абдуллаев Х.Б. К вопросу о значении понятий «денотация» и «коннотация». ДжГПИ, 2023, 3 с.

(11). Земская Е.А. Язык как деятельность. Морфема. Слово. Речь. М., “Языки славянской культуры”, 2004, 121 с.

(12). Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., “Наука”, 1987, 216 с.

(13). Красных В.В., Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Багаева Д.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации. “Вестник МГУ”, сер. Филология. 1997, № 3, 62 с.

(14). Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М., “Litres”, 2017, 21 с.

(15). Наволоцкая О.В. Прецедентность в заголовках медиа: сопоставительный аспект. “Ученые записки Новгородского государственного университета”, 2022, № 6 (45), 685 с.

(16). Ревзина О.Г. О понятии коннотации. Языковая система и её развитие во времени и пространстве. Сборник научных статей, М., 2001, с. 436–446.

(17). Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. М., “Академия”, 2004, 343 с.

(18). Серпикова М.Б. Язык СМИ как объект лингвистического исследования. “Гуманитарные науки: научное сообщество студентов XXI столетия”, 2017, № 8 (56), с. 45–49.

(19). Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. М., “Academia”, 2000, 128 с.

(20). Фоменко Е.С. Американские культурные символы – прецедентные феномены в дискурсе современных СМИ. “Филологические науки”, Вопросы теории и практики. 2015, № 3-1 (45), с. 204–208.

Norova Farzona G‘ayrat qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti o‘qituvchisi;
E-mail: farzona.norova@yandex.ru)

XITOY TILIDAGI AJRATILADIGAN SO‘ZLAR (离合词) MOHIYATINING NAZARIY TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xitoy tilidagi “ajratiladigan so‘zlar” (离合词líhécí) ontologik jihatdan o‘rganilib, ularning mohiyatini tasniflovchi nazariy qarashlar ko‘rib chiqildi. Tahlil natijalariga ko‘ra, “ajratiladigan so‘zlar” mohiyati borasida xitoy tilshunosligi doiralarida to‘rtta nazariy qarash borligi aniqlandi va ko‘rib chiqildi.*

Kalit so‘zlar*: ajratiladigan so‘z, xitoy tili, nazariy tahlil.*

Норова Фарзона Гайрат кизи (Ташкентский государственный университет востоковедения, преподаватель)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИРОДЫ РАЗДЕЛЯЕМЫХ СЛОВ (离合词) В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В данной статье исследуется онтология «разделяемых слов» (离合词líhécí) в китайском языке, а также вкратце рассматриваются теоретические взгляды, классифицирующие их сущность. Согласно результатам анализа, было установлено, что в кругах китайского языкознания существуют четыре теоретические точки зрения относительно сущности «разделяемых слов».*

Ключевые слова*: разделяемые слова, китайский язык, теоретический анализ.*

Norova Farzona Gairat kizi (Tashkent State University of Oriental Studies)

THEORETICAL ANALYSIS OF THE ESSENCE OF SEPARABLE WORDS (离合词) IN CHINESE

Annotation*. This article examines the ontological nature of “separable words” (离合词 líhécí) in Chinese and reviews and analyzes the theoretical perspectives that classify their essence. According to the results of the analysis, it was determined and examined that there are four theoretical viewpoints in Chinese linguistics regarding the nature of “separable words.”*

Key words*: separable words, Chinese, theoretical analysis.*

Kirish. Ajratiladigan so‘zlar (离合词líhécí) xitoy tili leksikasining muhim qismi bo‘lib, xitoy tilini o‘rganuvchilar o‘rganishi zarur bo‘lgan lingvistik birlik hisoblanadi. Ularning mohiyati noodatiy bo‘lib,

murakkab va xilma-xil shakllarga ega. Ajratiladigan so‘zlar qo‘shma va kengaytirilgan shakllarga ega bo‘lgan maxsus xitoy tili leksikasi bo‘lib, ikki morfemadan iborat. Ikki morfema birgalikda ishlatilganda, ajratiladigan so‘z mustaqil so‘zning xususiyatlarini saqlab qolib, to‘liq semantik ma’noga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, ikki morfema ajratilgan holda, ya’ni ularning orasiga boshqa komponentlar, jumladan, yordamchi so‘zlar kiritilishi mumkin. Bunday qo‘llanilganda ajratilgan so‘zlar so‘z birikmasi xususiyatlarini o‘zida aks etadi. Shuning uchun ajratiladigan so‘zlar mohiyati xitoy tilshunoslari o‘rtasida munozaraga sabab bo‘luvchi mavzulardan bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Tegishli adabiyotlarni ko‘rib chiqish orqali biz ajratiladigan so‘zlar bo‘yicha tadqiqotlarni xronologik nuqtayi nazardan, ikkita asosiy bosqichga bo‘linishini aniqladik:

Birinchi bosqich. 1940-yillarda xitoy olimlari ajratiladigan so‘zlarning mohiyatini o‘rganishni boshlaganlar. 1940-yilda janob Chen Vandao birinchi marta ajratiladigan so‘zlar tushunchasini o‘zining “Til harakatining sharhi va istiqboli” asarida tilga oldi. 1957-yilda janob Lu Djivey [8] ajratiladigan so‘zlarning birinchi chuqur tadqiqotini o‘tkazib, “ajratiladigan so‘zlar” nomini taklif qildi va to‘rtta turini bayon qildi. Keyinchalik, olimlar ajratiladigan so‘zlarning tabiati, ta’rifi, turlari va shakllarini turli nuqtai nazardan o‘rganishni boshladilar.

Ikkinchi bosqich. 1980-yillarda Xitoy islohotlar va ochiqlik siyosatidan so‘ng, xitoy tilini chet tili sifatida o‘qitishni faol ravishda targ‘ib qildi. O‘sha davrda olimlar ajratiladigan so‘zlarning tuzilishi va qo‘llanilishi bo‘yicha chuqurroq tadqiqotlar olib borishdi. Xitoy tilini chet tili sifatida o‘qitishda ajratiladigan so‘zlarning o‘ziga xos tabiati va shakllari chet ellik o‘quvchilar uchun o‘rganishda qiyinchiliklarga olib keladi. Shuning uchun olimlar xitoy tilini chet tili sifatida o‘qitish nuqtai nazaridan ajratiladigan so‘zlar bo‘yicha batafsil tadqiqotlar olib borishdi. Tadqiqot mavzulari, asosan, chet ellik o‘quvchilar tomonidan ajratiladigan so‘zlardan foydalanishda qilingan xatolar, xitoy tilini chet tili sifatida o‘qitishda ajratiladigan so‘zlarning o‘rgatilishi va darsliklarni tuzishda ajratiladigan so‘zlarga ahamiyat berish kabi mavzularni o‘z ichiga olgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda biz ajratiladigan so‘zlarning o‘ziga xos mohiyati, ya’ni ularning mustaqil so‘z yoki so‘z birikmasi borasida bajarilgan tadqiqotlarni ko‘rib chiqib, ularni o‘zaro qiyoslash orqali ajratiladigan so‘zlarning mohiyati haiqdagi nazariy qarashlarni tahlil qildik.

Natijalar va ularning tahlili. Adabiyotlarni ko‘rib chiqish va tahlil qilish orqali biz xitoy olimlari ajratiladigan so‘zlarning xususiyatlariga oid quyidagi to‘rtta nuqtai nazarga ega ekanligini aniqladik:

Birinchi qarash: ajratiladigan so‘zlar mustaqil so‘z sifatida tasniflanishi kerak. Bu qarashni qo‘llab-quvvatlovchi olimlar fikricha, ajratiladigan so‘zlardagi ikki morfema ajratilib qo‘llanilishi mumkin bo‘lsa ham, semantik ma’nosi to‘liq bo‘lgani sabab ularni maxsus fe’l sifatida aniqlash mumkin. Djao Yuanren [4] ajratiladigan so‘zlarni ajratilishi mumkin bo‘lgan qo‘shma fe’l sifatida tasniflaydi. Djan Jing [1] ham shu tasniflashni qo‘llab-quvvatlaydi. Ushbu qarashni qo‘llab-quvvatlovchi boshqa olimlar qatoriga Syan Syaotsin [11] va Djao Jinmin [3] kiradi.

Ikkinchi qarash: ajratiladigan so‘zlar so‘z birikmasi sifatida tasniflanishi kerak. Bu qarash tarafdorlari nazarida, ajratiladigan so‘zlarning qo‘shib yozilgan shakli mustaqil so‘zning xususiyatlarini aks ettirishiga qaramay, ajratiladigan so‘zning ikki morfemasi orasiga fe’l to‘ldiruvchisi (补语), yordamchi so‘zlar va boshqalar kiritilishi mumkinligi mustaqil so‘zlardan farq qiladi va so‘z birikmalarning xususiyatlarini kuchliroq aks ettiradi. Ushbu qarashga ega olimlar qatoriga Djon Tsin [5], Van Bin [14] va boshqalar kiradi. Ularning fikricha, ajratiladigan so‘zdagi ikki morfemaning ajratib yozilishi mustaqil so‘z va so‘z birikmasini farqlash mezoni hisoblanadi. Ajratiladigan so‘zlarning birgalikda va ajratib qo‘llanilish xususiyatiga ega bo‘lganligi sababli, ularni fe’l emas, balki fe’l va ot birkmasidan iborat so‘z birikma sifatida tasniflash kerak. Bundan tashqari, Lyuy Shusyan [9] o‘z ishida ta’kidlaganidek, agar lingvistik birlik morfemalari orasiga boshqa komponentlar qo‘shilsa va uning gap ichidagi o‘rnini o‘zgartirsa, bunday lingvistik birliklar so‘z birikma xususiyatlarini namoyon qiladi va so‘z birikma sifatida tasniflanishi kerak.

Uchinchi qarash: ajratiladigan so‘zlar birgalikda qo‘llanilganda fe’l sifatida, ajratib qo‘llanilganda esa so‘z birikma sifatida ishlatilishi kerak, bu qarash “ikki tomonlama identifikatsiya” nazariyasi sifatida ham tanilgan. Ajratiladigan so‘zlar semantik yaxlitlikka ega bo‘lgani sabab mustaqil so‘z talablariga javob beradi, ammo ularni ajratish mumkinligi tuzilish jihatidan ko‘proq so‘z birikmasi xususiyatlarini namoyish etadi. Shuning uchun ba’zi olimlar bu lingvistik hodisaning “ikki tomonlama identifikatsiya”ni aksi deb hisoblashadi. Lu Djivey [8] birinchi bo‘lib bu qarashni ilgari surgan. Uning ta’kidlashicha, “fe’l-to‘ldiruvchi” tuzilishidagi qo‘shma fe’l ajratib qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan holatda, birgalikda qo‘llanilgan shakli bir mustaqil so‘z, ikki morfema orasiga boshqa gap qismlari qo‘shilib qo‘llanilgan shakli esa so‘z birikmasini

aks ettiradi. Dju Desi [7] ajratiladigan so‘lar birgalikda ishlatilganda mustaqil so‘z sifatida tasniflanishi mumkinligini, ularning ajratilgan shakli so‘z birikmasi tabiatiga ko‘proq mos kelishini ta’kidlagan. Djan Shoukan [2], Syin Fuyi [13] kabi olimlar ham ajratilgan so‘zlarning ajratilganda so‘z birikmasi, qo‘shma holda mustaqil so‘z kabi tasniflanishini targ‘ib qilganlar. Bu qarash ajratiladigan so‘zlarning ikki shaklini, ya’ni birgalikda va ajratilgan holda qo‘llaniladigan shaklini aniq aks ettiradi.

To‘rtinchi qarash: ajratiladigan so‘zlar fe’l va so‘z birikma orasidagi til birligi, ya’ni “oraliq holat” nazariyasi ham mavjud. Ushbu qarashga ega olimlar ajratiladigan so‘zlar mustaqil so‘z va so‘z birikmasi xususiyatlariga ega bo‘lgan oraliq holatdagi birlik deb hisoblashadi. Ularning fikricha, ajratiladigan so‘zlarni mustaqil so‘z yoki so‘z birikmasining biriga tehishli deb emas, balki ikkisining o‘rtasida joylashgan lingvistik hodisa sifatida ko‘rish kerak. Ushbu qarashni targ‘ib qiluvchi olimlar orasida Djou Zhishang [6], Ren Fengqin [10] va Syao Yan [12] bor.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ajratiladigan so‘zlarni ontologik o‘rganish nuqtai nazaridan, mustaqil so‘z, ya’ni fe’l yoki so‘z birikmasi sifatida tasniflanishi keng tarqalgan ikki qarashdir. Ajratiladigan so‘zlar xitoy tili darsliklarida “ajratiladigan so‘z” deb berilib, odatda aynan fe’l yoki so‘z birikmasi deb belgilanmaydi, ularning ajratilgan shakliga yaxshi tushuntirish berilmagani bois, ko‘p o‘quvchilar mazkur birliklarni qo‘llashda xatoliklarga yo‘l qo‘yishadi. Ajratiladigan so‘zlar xitoy tilida keng qo‘llanilgani sabab, xitoy tilini chet tili sifatida o‘qitishda katta ahamiyat kasb etadi. Ularning mohiyatini to‘g‘ri belgilash, fe’l yoki so‘z birikmasi deb o‘rgatishga aniqlik kiritish o‘qituvchilarning o‘qitish jarayoni hamda o‘quvchilarning mazkur birlikni puxta egallashi uchun muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). 张静.汉语语法问题[M].北京：中国社会科学出版社,1987.
(2). 张寿康.关于汉语构词法[M].人民出版社,1956.
(3). 赵金铭.能扩展的“动+名”格式的讨论[J].语言教学与研究, 1984(02):4-23.
(4). 赵元任.汉语口语语法[M].北京：商务印书馆,1979
(5). 钟锃.谈怎样分别词和语[J].中国语文,1954(12).
(6). 周上之.离合词是不是词？[J].暨南大学华文学院学报,2001(04):41-46.
(7). 朱德熙.语法讲义[M].北京:商务印书馆,2003.
(8). 陆志韦.汉语的构词法[M].北京：科学出版社,1957.
(9). 吕叔湘.汉语语法分析问题[M].北京:商务印书馆,1979.
(10). 任凤琴.论离合词与词组的区分[J].语文学刊,2005(4):114-117.
(11). 向小清.对离合词性质界定的看法[J].齐齐哈尔师范高等专科学校学报. 2008(03):40-41.
(12). 肖燕.基于问卷调查的日语事实性条件句习得研究[J]. 语言与文化研究,2013(01):69-74.
(13). 刑福义.汉语语法学[M].长春：东北师范出版社，1996.
(14). 王彬.由扩展法看“离合词”[J].铜仁师范高等专科学校学报(综合版),2006(05):21-34.

Sa’dullayeva Mohira Sobirovna (f.f.f.d. (PhD), Navoiy davlat universiteti o‘qituvchisi, DSc mustaqil izlanuvchisi; E-mail: mohirasobirovna2020@gmail.com; ORCID 0009-0004-5071-7066)

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA DIALEKTAL BIRLIKLARNI LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida dialektal birliklarni lingvokulturologik tadqiq etishning nazariy asoslari tizimli yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi dialekt birliklarining madaniy ma’nolarini aniqlash, ularni milliy konseptlar, qadriyatlar va kommunikativ stereotiplar bilan bog‘liq holda talqin qilishga xizmat qiladigan integrativ nazariy modelni asoslashdan iborat. Metodologiya sifatida lingvokulturologik tahlil, semantik-prototipik yondashuv, konseptual tahlil, etnolingvistik izoh, diskursiv-pragmatik kuzatuv hamda dialektografik ma’lumotlarni korpuslash tamoyillari uyg‘unlashtirildi. Ilmiy yangilik dialektal birliklarni faqat hududiy farqlanish natijasi sifatida emas, balki madaniy xotira va ijtimoiy tajriba kodlari sifatida talqin etishning mezonlari ishlab chiqilganida, shuningdek, dialektizmning lingvokulturologik tavsifi uchun minimal parametrlar to‘plami taklif etilganidadir. Natijalar dialekt birliklarini madaniy indekslar sifatida qayd etish o‘zbek leksikografiyasi va ta’lim amaliyoti uchun yangi imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *dialektal birlik, lingvokulturologiya, konsept, madaniy semantika, etnolingvistika, dialektografiya, pragmatika.*

Саъдуллаева Мохира Собировна (доктор философии (PhD) по филологическим наукам, преподаватель Навоийского государственного университета, независимый соискатель степени DSc; E-mail: mohirasobirovna2020@gmail.com; ORCID: 0009-0004-5071-7066)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. *В статье системно раскрываются теоретические основания лингвокультурологического изучения диалектных единиц в узбекском языкознании. Цель исследования состоит в обосновании интегративной модели интерпретации диалектных единиц, выявляющей их культурные смыслы и связи с национальными концептами, ценностями и коммуникативными стереотипами. Методология включает лингвокультурологический анализ, семантико-прототипический подход, концептуальный анализ, этнолингвистическое толкование, дискурсивно-прагматическое наблюдение, а также принципы корпусирования диалектографических данных. Научная новизна заключается в разработке критериев трактовки диалектных единиц не только как результата территориальной вариативности, но и как кодов культурной памяти и социального опыта; предложен минимальный набор параметров для лингвокультурологического описания диалектизмов. Полученные результаты демонстрируют, что фиксация диалектных единиц как культурных индексов расширяет возможности узбекской лексикографии и образовательной практики.*

Ключевые слова*: диалектная единица, лингвокультурология, концепт, культурная семантика, этнолингвистика, диалектография, прагматика.*

Sadullaeva Mokhira Sobirovna, PhD in Philological Sciences, Lecturer at Navoi State University, Independent Researcher (DSc); E-mail: mohirasobirovna2020@gmail.com; ORCID: 0009-0004-5071-7066)

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE LINGUOCULTURAL STUDY OF DIALECTAL UNITS IN UZBEK LINGUISTICS

Annotation. *This article outlines the theoretical foundations for a linguoculturological study of dialectal units in Uzbek linguistics. The aim is to justify an integrative model that interprets dialect items by uncovering their cultural meanings and their relations to national concepts, value systems, and communicative stereotypes. The methodology combines linguoculturological analysis, a semantic-prototypical approach, conceptual analysis, ethnolinguistic interpretation, discourse-pragmatic observation, and principles for corpus-based organization of dialectographic data. The scientific novelty lies in formulating criteria for treating dialectal units not merely as outcomes of territorial variation but as codes of cultural memory and social experience, and in proposing a minimal set of parameters for linguoculturological description of dialectisms. The results indicate that documenting dialectal units as cultural indices can significantly enhance Uzbek lexicography and contribute to more culturally informed language education and research design.*

Keywords: *dialectal unit, linguoculturology, concept, cultural semantics, ethnolinguistics, dialectgraphy, pragmatics.*

Kirish. O‘zbek tilshunosligida dialektal birliklar, ko‘pincha, hududiy variantlar, tarixiy qatlamlar yoki adabiy til me’yoriga nisbatan chetlanishlar sifatida tasvirlab kelingan. Biroq so‘nggi yillarda gumanitar fanlarda “til va madaniyat” tutashuv nuqtalarini markazga chiqaradigan paradigmal siljish dialekt materialiga ham boshqacha ko‘z bilan qarashni taqozo etmoqda: dialektizm nafaqat lokal fonetik yoki leksik o‘ziga xoslik, balki muayyan jamoaning tajribasi, kundalik amaliyoti, qadriyatlar tizimi va ramziy tasavvurlarini tashuvchi birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli dialektal birliklarni lingvokulturologik talqin qilish, bir tomondan, milliy madaniyatning ichki ko‘pqatlamliligini ko‘rsatish, ikkinchi tomondan, adabiy til markazida qolib ketayotgan madaniy ma’nolarni qayta tiklash imkonini beradi. Bu yo‘nalishning dolzarbligi shundaki, dialektlar bo‘yicha klassik dialektografik ishlar ko‘p bo‘lsa-da, ulardagi birliklarning madaniy semantikasi, konseptual yuklamasi va diskursiv vazifalari izchil nazariy mezonlar asosida yetarli darajada umumlashtirilmagan. O‘zbek dialektologiyasi an’analarida boy empirik baza yaratilgani e’tirof etilgan holda, ushbu bazani lingvokulturologik tahlil uchun qayta “o‘qish” zarurati mavjud [1;2-b.]. Xalqaro tilshunoslikda esa lingvokulturologiya va etnolingvistika yo‘nalishlari konsept, madaniy skript, indeksikal ma’no, ramziy kapital kabi tushunchalar orqali til birliklarining madaniyatga bog‘liqligini talqin qilishda sezilarli metodologik tajriba to‘pladi [5;6-b.]. Shunga qaramay, ushbu yondashuvlarning o‘zbek dialektal materialiga moslashtirilgan nazariy modeli, ayniqsa, “dialektal birlik”ning lingvokulturologik maqomini belgilaydigan minimal parametrlar majmuasi hali ham yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek tilshunosligida dialektal birliklarni lingvokulturologik tadqiq etishning nazariy asoslarini tizimlashtirish, dialektizmni madaniy semantika tashuvchisi sifatida talqin qi-

lish mezonlarini belgilash hamda integrativ nazariy modelni taklif etishdan iborat. Mazkur maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar qo‘yildi: birinchidan, dialektal birlikni lingvokulturologik obyekt sifatida ajratishning nazariy shartlarini aniqlash; ikkinchidan, dialektizmning madaniy ma’nosini ochuvchi parametrlar to‘plamini asoslash; uchinchidan, dialekt materialini tahlil qilishda konseptual, etnolingvistik va pragmatik yondashuvlarning uyg‘unlashuv mexanizmini ko‘rsatish. Ilmiy yangilik dialektal birliklarni “hududiy variant” chegarasida emas, “madaniy indeks” doirasida izohlashga xizmat qiladigan mezonlar tizimini taklif etish, shuningdek, o‘zbek dialektologiyasi ma’lumotlarini lingvokulturologik ma’lumot bilan boyitish imkonini beradigan nazariy ramkani ishlab chiqish bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyat dialektal birliklarni izohli va etimologik lug‘atlar, o‘quv adabiyotlari hamda elektron korpuslarda madaniy belgilari bilan qayd etish tamoyillarini takomillashtirishga borib taqaladi [3;4].

Tadqiqot usullari. Tadqiqotning materiallar bazasi sifatida o‘zbek dialektologiyasida to‘plangan leksik va frazeologik birliklar, dialektal matnlar (og‘zaki nutq namunalarining yozuvga ko‘chirilgan shakllari), shuningdek, ayrim hududiy atamalar va nomlash modellarini aks ettiruvchi dialektografik manbalar konseptual-metodologik qayta tavsiflandi. Empirik misollarni statistik jihatdan ko‘paytirishdan ko‘ra, nazariy mezonlarni aniqlash maqsadi ko‘zlanganligi uchun material “namuna-korpus” tamoyili asosida saralandi: turmush marosimlari, qarindoshlik, mehnat qurollari, taom nomlari, iqlim va landshaftga oid nomlashlar hamda baholovchi birliklar kabi madaniy semantika zich bo‘lgan sohalar ustuvor tanlandi. Metodologik yondashuvlar integratsiyasi uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda lingvokulturologik tahlil dialektal birlikning madaniy presuppozitsiyasi, ya’ni, birlikni tushunish uchun zarur bo‘lgan “orqa fon bilimlari”ni tiklashga qaratildi. Ikkinchi bosqichda semantik-prototipik yondashuv yordamida dialektal ma’noning yadro va periferik komponentlari ajratildi, bu esa dialektizmning adabiy tilga nisbatan farqini faqat “sinonimiya” darajasida emas, balki konseptual tuzilish farqi sifatida ko‘rsatish imkonini berdi. Uchinchi bosqichda diskursiv-pragmatik kuzatuv dialektal birlikning ijtimoiy indeksikal vazifalarini, ya’ni “kim gapiryapti”, “qaysi vaziyatda” va “qanday munosabatni bildiradi” kabi omillarni tahlilga kiritdi; bunday yondashuv sotsiolingvistik konsepsiyalar bilan metodologik uyg‘unlikda asoslandi [6]. Metodlar tanlovi lingvokulturologiyada konsept va madaniy semantika, etnolingvistikada esa til orqali an’anaviy bilimlar tizimini rekonstruksiya qilish tamoyillari bilan ilmiy jihatdan asoslandi [5]. Natijalarni umumlashtirishda analitik-sintez, tasniflash va modellash usullari qo‘llanildi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida dialektal birliklarni lingvokulturologik o‘rganish uchun nazariy ramka sifatida “dialektizmning madaniy indeksliligi” konsepsiyasi taklif etildi. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, dialektal birlik kamida uch qatlamli mazmunga ega bo‘ladi: nominativ qatlam (denotativ ko‘rsatish), konseptual qatlam (lokal tajriba asosida shakllangan tasnif va prototiplar), hamda ijtimoiy-pragmatik qatlam (identifikatsiya, baholash, yaqinlik yoki masofa yaratish). Shunga mos ravishda dialektal birlikning lingvokulturologik tavsifi uchun minimal parametrlar to‘plami ishlab chiqildi: birinchidan, madaniy domeni (masalan, marosim, xo‘jalik, qarindoshlik, taom, landshaft); ikkinchidan, konseptual motivatsiyasi (nomlashning asosiy belgisi va prototipi); uchinchidan, aksial qadriyat yo‘nalishi (ijobiy, neytral, salbiy baholashning madaniy modeli); to‘rtinchidan, diskursiv rejalashuv (qaysi nutq janrlarida va qanday vaziyatlarda faol); beshinchidan, intergeneratsion barqarorlik darajasi (faol, chekinayotgan, arxaiklashgan); oltinchidan, ekvivalentlilik turi (adabiy tilda to‘liq, qisman yoki ekvivalentizatsiyalanmaydigan birlik). Ushbu parametrlar dialektizmni oddiy “variant” sifatida qayd etishdan ko‘ra, uning madaniy-ma’no xaritasini chizishga xizmat qiladi.

Natijalardan yana biri shundaki, dialektal birliklarning madaniy semantikasi ko‘pincha “siqilgan” shaklda namoyon bo‘lib, ularni izohlashda minimal kontekst yetarli bo‘lmaydi; shu bois dialektizmni lingvokulturologik qayd etish kontekst paketini talab qiladi. Kontekst paketi tarkibiga tipik kollokatsiyalar, pragmatik yorliqlar (hazil, erkalash, kinoya, odobiy cheklov) hamda etnografik izohning qisqa ko‘rinishi kiradi. Shuningdek, dialektal birliklar ko‘pincha ikkilamchi nomlash orqali, ya’ni, metafora va metonimiya mexanizmlari bilan madaniy tajribani tilga ko‘chiradi; bu holat dialektizmning “obyekt nomi”dan “tajriba modeli”ga o‘tishini ko‘rsatadi. Taklif etilgan model doirasida dialektal birliklarni konseptlararo bog‘lanishlar tarmog‘ida tasvirlash imkoniyati ochildi: masalan, mehnatga oid birliklar faqat predmetlarni emas, mehnat etikasi, hamkorlik, mavsumiylik kabi tushunchalarni ham indekslaydi. Natijalar dialektal birliklarning lingvokulturologik tasnifi uchun nazariy jihatdan izchil, amaliy jihatdan lug‘at va korpusga tatbiq etiladigan parametrlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar o‘zbek dialektologiyasi an’anaviy tavsifiy yo‘nalishidan metodologik jihatdan farq qiladi: klassik yondashuvda dialekt birliklari asosan fonetik, grammatik va leksik farqlar ko‘rinishida sistemalashtirilgan bo‘lsa, taklif etilgan model dialektizmning madaniy-semiotik vazifasini mar-

kazga qo‘yadi. Bu farq dialekt materialini adabiy tilga “mos” yoki “nomos” ekvivalentlar orqali qisqartirib izohlash amaliyotining cheklanganligini ko‘rsatadi. Jumladan, ayrim dialektizmlar adabiy tilda semantik jihatdan yaqin birlik bilan almashtirilganda nominativ ma’no saqlangandek ko‘rinsa-da, konseptual motivatsiya va baholovchi komponent yo‘qoladi, bu esa madaniy ma’no yo‘qotishiga olib keladi. Shu ma’noda, dialektizmning ekvivalentlilik turini (to‘liq, qisman, ekvivalentizatsiyalanmaydigan) parametr sifatida kiritish lingvokulturologik tavsifning zarur sharti bo‘lib chiqadi.

Natijalar xalqaro lingvokulturologik va etnolingvistik qarashlar bilan hamohangdir: til birliklarini madaniy bilimlar tizimi va identitet ko‘rsatkichlari bilan bog‘lab talqin qilish yondashuvi konseptual tahlil hamda indeksikal ma’no nazariyalarida muhim o‘rin tutadi [5;6]. Biroq o‘zbek til materiali uchun muhim jihat shundaki, dialektlar o‘rtasidagi farqlanish ko‘pincha nafaqat “lokal obyektlar” bilan, balki umumturmush birliklarining turlicha konseptualizatsiyasi bilan ham izohlanadi; demak, lingvokulturologik tahlil “etnografik ekzotika”ni qidirish bilan cheklanmasligi, balki oddiy leksik qatlamda ham madaniy kodlarni aniqlashi kerak. Bu yondashuv o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha mavjud manbalarni qayta talqin etishga undaydi va dialektografik qaydlarda madaniy-metama’lumotni tizimli berish zaruratini kuchaytiradi [1;2]. Shu bilan birga, amaliyotga tatbiq nuqtayi nazaridan, dialektal birliklarni lug‘atlarda belgilashning yagona standartlari hali shakllanmaganligi sababli, taklif etilgan parametrlar majmuasi leksikografik normalashtirish uchun tayanch bo‘lishi mumkin [4].

Xulosa. Maqolada o‘zbek tilshunosligida dialektal birliklarni lingvokulturologik tadqiq etishning nazariy asoslari tizimlashtirildi va dialektizmni madaniy indeks sifatida talqin qiluvchi integrativ model taklif etildi. Dialektal birlikning nominativ, konseptual hamda ijtimoiy-pragmatik qatlamlardan tarkib topishi asoslab berildi va lingvokulturologik tavsif uchun minimal parametrlar majmuasi ishlab chiqildi. Ushbu parametrlar dialektizmning madaniy domeni, konseptual motivatsiyasi, qadriyat yo‘nalishi, diskursiv faolligi, avlodlararo barqarorligi hamda ekvivalentlilik turini izchil qayd etish imkonini beradi. Natijada dialekt materialini faqat hududiy farq sifatida emas, balki madaniy xotira va ijtimoiy tajriba kodlari sifatida qayta o‘qish zarurligi ko‘rsatildi. Taklif etilgan yondashuv o‘zbek dialektologiyasi, leksikografiya va ta’lim amaliyotida dialekt birliklarining madaniy ma’nolarini to‘liqroq aks ettirishga metodologik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Polivanov E.D. O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili. Toshkent, “Fan”, 1968. 214-bet.

(2). Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1978, 256-bet.

(3). Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati muammolari. Toshkent, “Fan”, 1983, 192-bet.

(4). Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002, 168-bet.

(5). Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. New York, Oxford University Press, 1992, 512 p.

(6). Silverstein M. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. Language and Communication. Amsterdam, Elsevier, 2003, vol. 23, № 3–4, p. 193–229.

(7). Sa’dullayeva M.S. O‘zbek shevalarida polisemiya (o‘g‘uz lahjasi misolida). (f.f.f.d. PhD) dissertatsiyasi). Jizzax, 2025, 170-bet.

Turobova Nargiza Arolovna (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti; nargizaralovna@gmail.com)

ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIK DOIRASIDA BADIIY MATN PRAGMATIKASI: NAZARIYA VA TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan pragmalingvistika nuqtayi nazaridan badiiy matn tahlili yoritilgan. Xususan, yozuvchi Ulug‘bek Hamdam asarlari misolida qahramonlar nutqidagi yashirin ma’nolar, nutqiy aktlar, presuppozitsiya va implikaturalar tahlil qilinadi. Shuningdek, badiiy diskursning kommunikativ va ta’sirchanlik xususiyatlari, muallif intensiyasi hamda o‘quvchi persepsiyasi o‘rtasidagi munosabatlar ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *diskurs, pragmatik kontekst, imlikatura, muallif intensiyasi, nutqiy strategiya, presuppozitsiya, morfopragmatika*

ПРАГМАТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В РАМКАХ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ: ТЕОРИЯ И АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье рассматривается анализ литературных текстов с точки зрения прагмалингвистики, одного из современных направлений лингвистики. В частности, на при-*

мере произведений писателя Улугбека Хамдама анализируются скрытые смыслы, речевые акты, пресуппозиции и импликатуры в речи персонажей. Также раскрываются коммуникативные и аффективные свойства литературного дискурса, взаимосвязь между авторским замыслом и восприятием читателя.

Ключевые слова: *дискурс, прагматический контекст, импликатура, авторский замысел, речевая стратегия, пресуппозиция, морфопрагматика.*

PRAGMATICS OF A LITERARY TEXT IN THE FRAMEWORK OF ANTHROPOCENTRIC LINGUISTICS: THEORY AND ANALYSIS

Annotation*. This article discusses the analysis of literary texts from the perspective of pragmalinguistics, one of the modern directions of linguistics. In particular, on the example of the works of the writer Ulughbek Khamdam, hidden meanings, speech acts, presuppositions and implicatures in the speech of the characters are analyzed. Also, the communicative and affective properties of literary discourse, the relationship between the author's intention and the reader's perception are revealed.*

Keywords*: discourse, pragmatic context, implicature, author's intention, speech strategy, presupposition, morphopragmatics*

Kirish. Jahon tilshunosligida XX asrning 70-yillaridan boshlab pragmalingvistika mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanib, rivojlana boshladi. Pragmatikaning semantika tarkibidan ajralib chiqishi til birliklarining nutqiy jarayondagi ta’sirchanligi va kommunikativ samaradorligini chuqurroq tadqiq etishga imkon yaratdi. Buning natijasida matn semantikasidan tashqari qo‘shimcha ma’no qatlamlarini ham o‘rganish uchun asos paydo bo‘ldi. Natijada matnning kommunikativ jihatlarini tahlil qilish, tilning boy ifoda vositalari hamda keng tasvir imkoniyatlarini aks ettiruvchi badiiy matnlarni idrok etish jarayonida pragmalingvistik yondashuv muhim ahamiyat kasb eta boshladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Bugungi kunda dunyo tilshunosligida pragmalingvistika antropotsentrik yondashuvning muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, keng rivojlanayotgan soha sifatida e’tirof etiladi. Ushbu yo‘nalishda muloqot jarayoni, uning nutqiy vaziyat hamda inson omili bilan uzviy bog‘liqligi, shuningdek, nutqiy akt nazariyasiga doir masalalar chuqur tadqiq qilinmoqda. Ayniqsa, matn implikaturasi, presuppozitsiya, tagma’no va baho kategoriyalariga oid ilmiy izlanishlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jahon va o‘zbek tilshunosligida pragmalingvistika masalalarini yoritishga oid bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, Yevropa tilshunosligida T.Van Deyk, J.Serl, J.Ostin, rus tilshunosligida esa N.Arutyunova hamda A.Maslova tomonidan pragmalingvistikaning nazariy masalalari yoritilgan. O‘zbek tilshunosligida A.Nurmonov, N.Mahmudov, Sh.Safarov, M.Hakimov, D.Lutfullayeva, M. Qurbonova, U.Rahimov, M.Umrzoqova, A.Pardayevning ilmiy izlanishlari ushbu sohaning taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi.

Zamonaviy tilshunoslikda matnga shunchaki lisoniy birliklar yig‘indisi emas, balki jonli muloqot jarayoni – diskurs sifatida yondashish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Xususan, badiiy diskurs tahlilida pragmalingvistik aspektning tatbiq etilishi matnning ichki qatlamlariga yashiringan muallif niyati (intensiyasi) va ushbu niyatning o‘quvchi tomonidan idrok etilishi (persepstiyasi) o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritishga xizmat qiladi. Jahon tilshunosligida mazkur yo‘nalishning nazariy poydevori J.Ostin va J.Serl tomonidan tadqiq etilgan nutqiy aktlar nazariyasiga borib taqaladi [2.1962]. Ularning qarashlariga ko‘ra, badiiy matndagi har bir nutqiy birlik muayyan lisoniy harakat bo‘lib, u nafaqat axborot beradi, balki o‘quvchiga ta’sir ko‘rsatish (illokutiv maqsad) vazifasini ham bajaradi. J.Serlning ilmiy izlanishlari bugungi kunda ham ifodaning semantik imkoniyati va pragmatik tuzilishi, nutqiy aktlar tasnifi borasida muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qilib kelmoqda [8.1969]. Shuningdek, J.Lichning “Xushmuomalalik tamoyillari” va J. Yulning pragmatik kontekst haqidagi nazariyalari badiiy matndagi muallif va kitobxon munosabatlarini lisoniy hamkorlik tamoyillari asosida tahlil qilish imkonini beradi [13.1996]. Muloqot jarayonining pragmalingvistik xususiyatlari, asosiy pragmatik kategoriyalar, diskurs, nutqiy strategiya, badiiy kontekst, nutqiy akt tuzilishi bo‘yicha T.Van Deykning izlanishlarida o‘z aksini topgan. Olim “Язык. Познание. Коммуникация” (“Til. Bilim. Muloqot”) asarida pragmatik kontekst va uning interpretatsiyasi, diskursning kognitiv va pragmatik tamoyillarini ilmiy tahlil qiladi [11.2000]. Uning o‘z tadqiqotlari davomida matnda gaplar shunchaki axborot berish vazifasini bajarmaydi, balki nutqiy aktlar qahramonlarning muloqot jarayonida ma’lum bir intensiyani ifodalaydi degan fikrni ilgari suradi, matnning pragmatik xususiyatlari, nutqiy akt, presuppozitsiya masalariga jiddiy yondashadi [12.1978]. Rus tilshunosligida A.Maslova antropotsentrik paradigmaga xos yo‘nalishlar: kognitiv tilshunoslik, madaniyatlararo aloqa, nutqiy ta’sir nazariyasiga oid ishlari bilan alohida o‘ringa ega. Olima paradigmaning tilshunoslikning bugungi taraqqiyotidagi ahamiyati, nutqiy aktlar tuzilishi va tasnifi, bilvosita nutqiy akt, pragmalingvistik tahlilning o‘ziga xos jihatlari, mu-

loqot turlari va tamoyillari, badiiy matnlardan olingan misollar bilan dalillaydi, pragmalingvistikaning tub mohiyatini va fanlar tizimidagi o‘rnini asoslab beradi [5.2010].

O‘zbek tilshunosligida pragmalingvistik tadqiqotlar antropotsentrik paradigmaning shakllanishi bilan yangi bosqichni boshlab berdi. Xususan, olim Sh.Safarovning pragmalingvistik yondashuvlari badiiy matnni muloqot tizimi sifatida o‘rganishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [9.2008]. Badiiy diskursning o‘ziga xos xususiyatlari uning yashirin ma’nolarini o‘rganishda yetarlicha samara beradi. Ularni idrok etish, tushunish uchun lisoniy qobiliyat bilan birga, ongdagi umumiy bilimlar majmuyi ham birga harakatga keladi. N.Arutyunovaning qarashlariga ko‘ra, ayrim hollarda nutqiy vaziyat bilan bo‘g‘liq hollarda ochiqchasiga gapirish noqulay vaziyatga olib kelishi mumkin [1.1985]. M.Hakimov implikatsiya tushunchasini ifodalar ekan “umumyashirin” terminini qo‘llaydi va yashirin ma’nolarning barchasini qamrab olishini ta’kidlaydi [3.2013].

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Pragmatik tahlil qahramonlar ruhiyati va muloqot jarayoni, til birlikning pragmatik imkoniyatlari, tasvirlanayotgan zamon va makon, voqelikka muallif munosabatining til vositalari orqali yuzaga chiqishi, ifodaga birlamchi va ikkilamchi ma’nolar, nutqiy qo‘llanishlarning shaxs, nutqiy vaziyat, pragmatik kontekst kabi omillar bilan bog‘liqligi masalalarni yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda har bir nutqiy ifoda nima uchun, qanday maqsadda reallashganini aniqlash talab etiladi. Shunga muvofiq, badiiy matn pragmatikasi termini ostida muallif va asar qahramonlari nutqidagi turli xil vositalari yordamida ifoda etiladigan, o‘quvchiga ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan va o‘quvchi tomonidan bu til vositalarining keng talqin etilishiga mo‘ljallangan muallif maqsadlarining jamlanmasi tushuniladi [6.1980]. *“*Sabo va Samandar” asaridan olingan ushbu parchani kontekst va vaziyat nuqtayi nazaridan tahlil qilsak: *Mundoq o‘ylab qarasam, Bakir, Saboning o‘z tengiga turmushga chiqayotgani to‘g‘riga o‘xshaydi. Teng tengi bilan degan gap bor-ku. Axir, o‘zing o‘ylab ko‘r, men unga o‘zimdan boshqa nimani ham taklif qila olardim. Toshkentda na uyim bo‘lsa, na serdaromad ishim… Uning qanday sharoitda yashashini yaxshi bilasan-ku! Faqat she’r yozish bilan oilani boqib bo‘lmasa kerak-a, Bakir o‘zing ayt!..* (Ulug‘bek Hamdam). Mazkur parchada *“Teng tengi bilan”* iborasi pragmatik jihatdan kontekstda ijtimoiy tengsizlikni yuzaga chiqaradi, ya’ni Saboning ijtimoiy mavqeyi Samandarnikidan balandroq ekani anglashiladi. Ibora matn diskursida baholash aktini ifodalaydi, yashirin ma’no esa *“Men unga munosib emasman”* mazmunida namoyon bo‘ladi. U o‘zining moddiy yetishmovchiligini Saboning ketishiga asosiy sabab qilib ko‘rsatadi. Bunda Samandar o‘z aybini ijtimoiy sharoitga yuklaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Badiiy matnda tasvirlangan qahramonlar va ularning nutqiy muloqoti, o‘zaro munosabatlarning lisoniy ifodasi, ijtimoiy munosabati, ruhiy jihatlarning nutq tuzilmasiga ta’siri masalalari diskursiv tahlilda alohida o‘ringa ega bo‘ladi. Birgina shaxsning nutqiy holati fe’l, kayfiyat, ijtimoiy mavqe kabi ko‘rinishlardan iborat bo‘lib, ularning har biri lisoniy birliklar, xususan, grammatik shakllarning nutqiy voqealanishiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi. Ulug‘bek Hamdam nasrida qahramonlar nutqi ortiga yashiringan implikatura va muallifning maxsus niyatlari (intensiyalari) mavjud bo‘ladi. Ba’zan qahramonlar muloqotida nutqiy strategiyalar qo‘llaniladi. *Namuncha o‘zingizni qiynamasangiz? Arziydimi* ***o‘sha qiz… o‘sha ayol… o‘sha…*** *Sabo deganingiz sizning bir kun chekkan azobingizga, a, arziydimi?..–Farhod kelasolib Samandarning qo‘lidagi kattakon belkurakni olib naryoqqa uloqtirdi. – Qanaqa odamsiz o‘zi?! Joningiz savilmi?* (Ulug‘bek Hamdam). Kontekstdagi Samandar, ya’ni “qaysar oshiq” obraziga Farhod nutqidagi ***“Arziydimi o‘sha qiz… o‘sha ayol… o‘sha… Sabo deganingiz”*** jumlasi achinish nutqiy aktini yuzaga chiqarmoqda. Yuklamalar yordamchi so‘z turkumlari orasida pragmatik imkoniyatining kengligi bilan alohida o‘ringa ega. Bu yuklamalarning mustaqil so‘z va gaplarga qo‘shimcha ma’no berishi va presuppozitsiya ifodalashi bilan bog‘liq. Yuklamalar adresantning gap yoki uning biror bo‘lagi anglatayotgan ma’noga qo‘shimcha munosabatni bildiradi – modal ma’no ifodalovchi sifatida maxsuslashadi [10.1996]. Aynan shu xususiyati bilan yuklamalar morfopragmatik vosita hisoblanadi. Oddiygina bitta bog‘lovchi yoki yuklama matnning ifodaviy maqsadini, adresant adresatga yetkazishini ko‘zlovchi ma’lumotni batamom o‘zgartirishi mumkin [7.2013]. *Taraddud ila Samandarga qarab turgan Farhod hafsalasi pir bo‘lganidan jahllangancha o‘z joyiga yo‘naldi, uzoqlab borarkan, o‘zini tutolmay yana qichqirdi:* ***“Kim u? Osmondagi oymi? Farishta – malakmi? Kim u o‘zi?..”*** (Ulug‘bek Hamdam). Farhodning Samandarga aytgan gapidagi qo‘llanilgan yuklama vositasida savol nutqiy akti ifodalangan. Presuppozitsiyon implitsitlik esa *“Sabo oddiy odam”* ma’nosida anglashiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Badiiy matnni pragmalingvistik yondashuv asosida tahlil qilish uning chuqur semantik ma’nolarini ochishga imkon beradi. Ulug‘bek Hamdam asarlarida muloqot ishtirokchilarining nutqi nafaqat axborot yetkazish, balki o‘quvchiga ta’sir ko‘rsatish, muayyan hissiy va ijtimoiy munosabatlarni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Nutqiy aktlar, presuppozit-

siya va implikaturalar orqali yashirin ma’nolar yuzaga chiqadi. Qolaversa, yuklamalar va boshqa morfop-ragmatik vositalar muallif niyatini nozik ifodalashda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Арутюнова Н.Д. Истоки, проблемы и категории прагматики. Лингвистическая прагматика. М., “Прогресс”, 1985, вып. 16, с. 23–39.

(2). Austin J.L. How to do Things with Words. Oxford, Oxford University Press, 1962, 166 p.

(3). Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. T., “Akademnashr”, 2013, 176-bet.

(4). Leech G. Principles of pragmatics. London, New York, 1983, 251–253 p.

(5). Маслова А. Введение в прагмалингвистику. Москва, “Флинта”, 2010, с. 40.

(6). Почепцов Г. Прагматика текста. Калинин, 1980, с. 7, 25.

(7). Пардаев А. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимидаги ўрни ва лингвопрагматик таҳлили. Тошкент, “Фан”, 2013, 129-бет.

(8). Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969, 202–204 p.

(9). Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 286-bet.

(10). Турдибоев Т. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси. Филол. фан. номз. дис., Тошкент, 1996, 53-бет.

(11). Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. Москва, БКМ им. И.А.Бодуэн де Куртенэ, 2000, 309 с.

(12). Ван Дейк. Т. Вопросы прагматики текста. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII. Лингвистика текста. Москва, “Прогресс”, 1978, с. 258–335.

(13). Yule G. Pragmatics. Oxford University Press, 1996, 138–140 p.

Eskalieva Shiyrin Asenbay qizi (Nukus davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti;
E-mail: shirineskalieva@gmail.com)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ISH YURITISHGA OID QO‘SHMA TERMINLARNING YUZAGA KELISH TIPLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqola o‘zbek va ingliz tillarida ish yuritishga oid qo‘shma terminlarning yuzaga kelish tiplarini qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda terminlarning sintaktik usulda hosil bo‘lish jarayoni, ularning struktura modellari va semantik xususiyatlari o‘rganiladi. Birikma tarzidagi terminlar muayyan yangi tushunchani ifodalab, ularni tashkil etuvchi qismlarning abstraktlik xususiyati zaiflashishi va ma’no aniqlik tomon siljishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, umumiy ma’noni ifodalovchi terminlar birikma shaklida qo‘llanganda, u ifodalaydigan tushuncha ma’no jihatdan torayishi kabi jihatlari yoritib berildi.*

Kalit so‘zlar: *termin, o‘zbek tili, ingliz tili, ish yuritish, sintaktik aloqa, birikma termin, ma’no torayishi, predtermin.*

Ескалиева Ширин Асенбаевна (Нукусский государственный педагогический институт)

ТИПЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СОСТАВНЫХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С ДЕЛОПРОИЗВОДСТВОМ, В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *Данная статья посвящена сравнительному анализу типов образования сложных делопроизводственных терминов в узбекском и английском языках. В ней изучается процесс синтаксического образования терминов, их структурные модели и семантические особенности. Термины в виде сочетаний выражают определенное новое понятие и характеризуются ослаблением абстрактности составляющих их частей и сдвигом значения в сторону точности. Также были освещены такие аспекты, как смысловое сужение понятия, которое оно выражает, когда термины, выражающие общее значение, используются в форме сочетания.*

Ключевые слова: *термин, узбекский язык, английский язык, делопроизводство, синтаксическая связь, составной термин, сужение значения, предтермин.*

Eskalieva Shiyrin Asenbaevna (Nukus state pedagigacal institute)

TYPES OF COMPOSITE TERMS RELATED TO CASE PROCEEDINGS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Annotation. *This article is dedicated to the comparative analysis of the types of formation of complex administrative terms in the Uzbek and English languages. It examines the process of syntactic formation of terms, their structural patterns, and semantic features. Terms in the form of compounds express a certain new concept and are characterized by the weakening of the abstractness of their constituent parts and the*

shifting of meaning toward precision. Aspects such as the semantic narrowing of the concept it expresses when terms expressing a general meaning are used in the form of a combination were also highlighted.

Keywords: *term, Uzbek language, English language, documentation, syntactic connection, compound term, narrowing of meaning, pre-term.*

Kirish. Til leksik tarkibning boyish imkoniyati masalasi zamonaviy tilshunoslikning ilmiy qiziqish obyekti bo‘lib, yuzaga kelishi turli manbaga ega bo‘lgan yangi birliklar muammosi bilan chambarchas bog‘liqdir. Deyarli barcha tillarda lug‘aviy birliklarni hosil qilishning ikkita asosiy usuli mavjud, ya’ni tilning o‘z ichki imkoniyatlari asosida so‘z yasovchi modellar (affiksal, sintaktik va semantik) orqali yangi so‘z va qo‘shma so‘zlar hosil qilish hamda boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirishdir. Mazkur jarayon asosida tilning lug‘at boyligi rivojlanib, bu, o‘z navbatida, mazkur tilning terminologik tizimiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Aytish joizki, deyarli barcha tillar terminologik tizimlarida qo‘shma (birikma) terminlarning yasalish usuli sintaktik usul deb atalib kelinmoqda. Jumladan, o‘zbek va ingliz tillari ish yuritish terminologik tizimida ham ilmiy tushunchani ifodalovchi qo‘shma terminlar salmoqli o‘rin egallaydi. Tilshunoslikda so‘z yasalish sohasida har bir tilning ichki qonuniyatlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shunday ekan, so‘zning yasalishi muayyan bir tilda avvaldan turg‘unlashgan yoki yangi asosning ajralishi va affiksal elementlarning qo‘llanishi bilan hamda so‘z yasash tizimining rivojlanishi bilan bog‘liq holda yangi paydo bo‘layotgan modellar va so‘z yasash tiplari bo‘yicha tilda namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Terminologik tizimlarda yangi terminlarning vujudga kelishi avvaldan mavjud bo‘lgan qo‘shma so‘z yoki birikmalar asosida yuzaga kelishi barchamizga ma’lum hodisadir. Demak, terminga asos hodisa – bu so‘zdir, qo‘shma terminlar umumadabiy tildagi qo‘shma so‘zlarga qiyosan shakllanadi. Buning isboti sifatida terminolog G.O.Vinokur “…har qanday so‘z, u qanchalik trivial bo‘lmasin, termin vazifasida kela oladi”, deb qayd etadi. Ammo shuni ta’kidlash lozimki, so‘z va termin farqli tushunchalar, ikkalasida ham nominativlik xususiyat mavjud, biroq termin definitivlik jihati bilan so‘zdan farqlanadi. Terminning ushbu jihatlarini A.Reformatskiy ilmiy jihatdan asoslab bergan [15;320-b.]. Demak, qo‘shma termin yasalishi o‘z tabiatiga ko‘ra, qo‘shma so‘z yasalishiga qiyosan o‘rganiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta’kidlash lozimki, qo‘shma terminlarning ayrim xususiyatlari, ya’ni, ot so‘z turkumi doirasida amal qilishi, uning tarkibidagi qo‘shma sifatlar birikma terminning aniqlovchi qismi sifatida qaralishi bilan qo‘shma so‘zlardan farq qiladi. Ayrim tilshunoslar “qo‘shma soz” termini o‘rniga “kompozit” terminini taklif qiladi [9;15–16-b.]. Jumaladan, “kompozit” va “so‘z birikmasi”ni farqlash maqsadida A.G.Sodiqova “kompozit”ning maqomiga oid mezonlarning kompleks to‘plami keltiriladi. Unga ko‘ra, qo‘shma so‘zlar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: “1) semantik yaxlitlik; 2) nominativ yaxlitlik; 3) birinchi va ikkinchi komponentlarni erkin almashtirishning mumkin emasligi; 4) morfologik jihatdan yaxlit rasmiylashtirilgan bo‘lishi; 5) urg‘u (aksent) jihatidan yaxlit bo‘lishi; 6) murakkab so‘zning komponentlarini ajratib bo‘lmasligi; 7) murakkab so‘z komponentlari orasidagi ma’no munosabatlarining xususiyati: atributiv (belgilovchi), predikativ (xabar beruvchi), holli (vaziyatga oid), obyektli; 8) ma’lum bir so‘z turkumiga mansubligi; 9) muayyan struktur-semantik modellarga ko‘ra yaratilish imkoniyati; 10) murakkab so‘zlar yaratish uchun asos bo‘la olish qobiliyati” [6;71–72-b.]. Ta’kidlash kerakki, “qo‘shma so‘z” termini yuqorida olimlar qayd etgan “kompozit” terminining barcha xususiyatlarini o‘zida aks ettira oladi, shu sababli bu kabi tushunchani nomlashda “qo‘shma so‘z” termini qo‘llash maqsadga muvofiq. Shunday ekan, tilshunoslikdagi “qo‘shma so‘z” terminiga qiyosan terminolgik tizimlardagi xuddi shu tipdagi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlarning o‘zaro qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan lug‘aviy birligiga ham “qo‘shma termin” terminini qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tahlil va natijalar. Umuman, tilshunoslikda so‘z yasalishida sintaktik va kompozitsion usullar yordamida qo‘shma so‘zlar yasalishi barchamizga ma’lum va bu usullar esa faqat qo‘shma terminlar tabiatiga mos keladi. Shuni aytish lozimki, terminologik tizimlarda birikma tarzidagi terminlar ham uchraydi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, avvalo, termin so‘z sanaladi, uning so‘zdan farqli jihatlari mavjud bo‘lib, uning malum bir xususiyati “so‘z va so‘z birikmasi” va “termin va birikma termin” tushunchalari o‘rtasidagi munosabatda namoyon bo‘ladi. N.U.Sadinova mazkur holatni shunday izohlaydi: “So‘z birikmasi adabiy til doirasida so‘z tushunchasiga teng bo‘lolmaydi, lekin birikma terminlar (so‘z birikmasiga teng bo‘lgan holatda) terminga tengdir, ya’ni termin so‘z birikmasiga tengdir. Ayni paytda terminlar yasalishi til qonun-qoidalarga bo‘ysunadi” [5;67-b.]. Aytish kerakki, mustaqillikdan keyin ish yuritishga oid hujjatlarning to‘liq o‘zbek tilida olib borilishiga ahamiyat berila boshladi, natijada xorijiy tillardan kirib kelga baynalmilal terminlar tarjima qilina boshlangandan keyin tilimizda birikma terminlar salmog‘i orta boshladi. Bu holatni esa tilimizga kirib kelgan yangi tushunchani bitta so‘z bilan ifodalash imkoniyati yo‘qligi bilan izohlash mumkin.

O‘zbek va ingliz tillari ish yuritish terminologiyasida so‘z birikmasiga teng bo‘lgan terminlar hamda so‘zga teng terminelementlarlarining yasalishida sintaktik usulning ishtiroki katta. Bu kabi terminlar orasida sintaktik aloqa saqanib, yaxlit tushunchani ifodalaydi. Deyarli barcha tillar terminologik tizimlarida birikma tipidagi terminlar miqdor jihatdan salmoqli o‘rin egallaydi. Mazkur holat esa terminologiyaga oid izlanishlar ham isbotlaydi [4;15-b.]. Ish yuritishga oid terminlar terminologik tizimi uchun ikki asosiy tendensiya mavjud, ya’ni, birikma terminlardan foydalanish va terminlarning qisqartma shakllarini keng qo‘llash. Bu ikki xususiyat, bir-biriga zid bo‘lsa ham soha terminologik tizimida mavjud bo‘lgan muayyan qonuniyatlarni aks ettiruvchi qarama-qarshiliklarning birligini tashkil etadi. Bunday ziddiyat birikma terminlar orqali nomlanadigan tushunchalarning murakkabligi bilan hamda ushbu tushunchalarni ifodalash uchun til elementlarini qisqartirish orqali kommunikatsiya jarayonini tezlashtirishga bo‘lgan ehtiyoj bilan izohlash mumkin. O‘zbek va ingliz tillari ish yuritish terminologik tizimidagi bu kabi qo‘shma (birikma) terminlarning yuzaga kelishini quyidagi ikki tipda tavsiflash mumkin.

Qo‘shma terminlarning yuzaga kelish tiplari. Birikma tarzidagi terminlar muayyan yangi tushunchani ifodalab, ushbu birikmani tashkil etgan qismlarining abstraktlik xususisyati zaiflashadi va qismlar ma’nosi aniqlik tomon siljiydi.

O‘zbek tili	Ingliz tili
lavozim yo‘riqnomasi, marketing tizimi, virtual qabulxona, matbuot byurosi, mehnat haqining eng kam miqdori, muddati kechiktrilgan to‘lov, nazorat qiluvchi organlar, nominal ish haqi, notarial harakatlar, omonat jamg‘armasi, onlayn to‘lov, onlayn so‘rov, qimmatbaho qog‘ozlar bozori, raqamli axborot, soliq deklaratsiyasi, soliq to‘lovchining identifikatsiya raqami, taftish dalolatnomasi, tashqi iqtisodiy faoliyat, tashkiliy hujjatlar, ta’tillar grafigi	*job instruction, marketing system, virtual office, press bureau, minimum wage, delayed payment, regulatory authorities, nominal salary, notarial acts, savings fund, online payment, online request, securities market, digital data, tax declaration, taxpayer identification number, audit report, foreign economic activity, organizational documents, vacation schedule*

• Umumiy ma’noni ifodalaydigan terminlar birikma tarzda qo‘llanganda, u ifodalaydigan tushuncha ma’no torayishiga uchraydi.

hujjat – *me’yoriy-huquqiy hujjat, trafaret hujjatlar, vaqtincha saqlanadigan hujjat, xususiy hujjat, veb-hujjat*;	document – *normative legal document, standardized documents, temporarily stored document, private document, web document*;
bayonnoma – *majlis bayonnomasi, sud majlisi bayonnomasi, to‘liq majlis bayonnomasi;*	protocol – *meeting protocol, court session protocol, full meeting protocol*;
valuta tizimi – *milly valuta tizimi;*	currency system – *national currency system*;
soliq– *aromad solig‘i, mol-mul solig‘i;*	tax – *income tax, property tax*;
shartnoma – *mualliflik shartnomasi, mehnat shartnomasi, oldi-sotdi shartnomasi, pudrat shartnomasi, sug‘urta shartnomasi, xalqaro shartnoma;*	contract – *copyright agreement, employment contract, sale and purchase agreement, sales contract, construction contract, insurance contract, international agreement*;
hisobot – *raqamli hisobot;*	report – *digital report*;
xat – *rasmiy xat, so‘rov xat, tushuntirish xati, shikoyat xati, da’vo xati;*	letter – *official letter, request letter, explanation letter, complaint letter, claim letter*;
guvohnoma – *tug‘ilganlik haqida guvohnoma, xizmat safari guvohnomasi, xizmat guvohnomasi, vafot etganlik haqida guvohnoma.*	certificate – *birth certificate, business trip certificate, employee ID, death certificate.*

Tadqiqotchilar ingliz tilidagi qo‘shma so‘z (termin)larni yasalishida quyidagi uchta asosiy tip mavjud ekanligi ta’kidlaydi [2]. **Endosentrik qo‘shma so‘zlar (Endocentric compound)** – bu turdagi qo‘shma so‘zlarda umumiy ma’no asosiy komponent(lar)ga tayanadi. Ya’ni, qo‘shma so‘zning o‘zi shu komponentlardan biri bilan almashtirilganda ham ma’no saqlanib qoladi (*toothbrush* (tish cho‘tkasi) – bu “brush”ning bir turi). **Ekzosentrik qo‘shma so‘zlar (Exocentric compound)** – bunday qoshma so‘zlarda umumiy ma’no tarkibiy qismlar orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalanmaydi, ya’ni ma’no komponentlar doirasidan tashqarida bo‘ladi (*pickpocket* (o‘g‘ri) – bu so‘z “pick” va “pocket” so‘zlaridan yasalgan, lekin butun so‘z yangi, alohida ma’noni bildiradi). **Kopulativ qo‘shma so‘zlar (Copulative compound)** – bu turdagi murakkab so‘zlarda ikkala komponent ham teng huquqli va birgalikda bitta tushunchani bildiradi (*bitter-sweet* (achchiq-shirin), *deaf-mute* (kar-soqov) va h.

I**sh yuritish** sohasiga oid qo‘shma terminlarning ham **endosentrik, ekzosentrik** va **kopulyativ** turlari asosida yasalgan **ingliz tilidagi terminlar mavjudligi aniqlandi. Ular quyidagicha:**

1. Endosentrik qo‘shma terminlar (Endocentric compounds)

Termin	Yasalishi	Ma’nosi
file folder	folder (aniqlanmish) + file (aniqlovchi)	fayllar uchun papka
office manager	manager (aniqlanmish) + office (aniqlovchi)	ofis boshlig‘i
data entry	entry (aniqlanmish) + data (aniqlovchi)	ma’lumot kiritish
record book	book + record	qaydlar kitobi
meeting room	room + meeting	yig‘ilish xonasi
signature line	line + signature	imzo uchun chiziq

2. Ekzosentrik qo‘shma terminlar (Exocentric compounds)

Termin	Yasalishi	Ma’nosi
undersecretary	under + secretary	kotib yordamchisi / ikkinchi darajali kotib
overseer	over + seer	nazoratchi / boshqaruvchi
paper-pusher (informal)	paper + pusher	hujjatlar bilan ishlovchi byurokrat (salbiy ma’no)
white-collar	white + collar	ofis xodimi (ish joyini emas, kasb turini bildiradi)
deadline	dead + line	topshirish muddati (real “dead” yoki “line” emas)

3. **Kopulyativ qo‘shma terminlar** (Copulative compounds)

Termin	Yasalishi	Ma’nosi
secretary-treasurer	secretary + treasurer	kotib va g‘aznachi vazifalarini birlashtirgan shaxs
writer-editor	writer + editor	yozuvchi va muharrir
owner-operator	owner + operator	mulk egasi va uni boshqaruvchi
buyer-seller	buyer + seller	savdo (ikkala tomon) kontekstida
judge-arbitrator	judge + arbitrator	sudya va hakamlik vazifasini bajaruvchi

“Ish yuritish terminlarining qisqacha izohli lug‘ati”da endosentrik, ekzosentrik qo‘shma terminlardan tashqari kopulyativ xarakterdagi qo‘shma terminlar mavjudligini ham kuzatdik. Masalan: *fors-major, hisob-kitob, hisob-kitob bo‘limi, hisob-kitob daftarchasi, hisob-kitob cheki, huquq-tartibot, ko‘rik-tanlov, mol-mulk, nou-xau, oldi-berdi, oldi-sotdi shartnoma, press-byuro, press-konferensiya, seminar-trening, yozma xat-xabar, kirim-chiqim* va h.k.

Xulosa. Ish yuritishga oid ikki va undan ortiq so‘zlardan iborat ko‘p komponentli birikma terminlar ham o‘rganilayotgan o‘zbek va ingliz tillari ish yuritish terminologik tizimida ko‘p uchraydi. Bunday qo‘shma terminlarning aksariyati terminologlar tomonidan “**predterminlar” (termin bo‘lib shakllangunga qadar nomlanishi – Y.Sh.)** deb atalmoqda [11;304-b.]. Dastlab, D.S.Lotte tomonidan ushbu hodisaga e’tibor berilib, uni **yarimtermin** (polutermin) deb atagan [12;889-b.]. Chunki ular aniq ilmiy tushunchani uning aniq belgilariga ko‘ra emas, balki faqatgina shu tushuncha haqida umumiy tasavvurni ifodalovchi birliklarga tayanib shakllantiradi. S.V.Grinyov-Grinevich fikriga ko‘ra, **predterminlar** “yangi shakllangan tushunchalarni nomlash uchun termin sifatida qo‘llaniladigan, biroq terminlarga qo‘yiladigan asosiy talablarga (eng ko‘p uchraydigani – ixchamlik talabi) javob bermaydigan maxsus leksik birliklar”dir [10;4-b.]. Predterminlar qo‘shma termin bo‘lib shakllanganda funksional jihatdan axborotni ixchamlashtirishga, ya’ni, kamroq leksik birliklar yordamida ko‘proq ma’lumot uzatishga yo‘naltirilgan bo‘lishi talabiga javob berishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bauer L. Introducing linguistic morphology (2nd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003.

(2). Haspelmath M.&Sims A.D. Understanding morphology (2nd ed.). London, Hodder Education, 2010.

(3). O’Grady W., Dobrovolsky M., & Katamba F. Contemporary linguistics: An introduction. London, Longman, 1996; Katamba F. Morphology. New York, St. Martin’s Press, 1993.

(4). Мадвалиев А.Р. Узбекская химическая терминология и вопросы его нормализации. Дисс.....канд. филолог.наук, Ташкент, 1986.

(5). Sadinova N. O‘zbek tili ish yuritish terminologiyasi. Filol.f.b.f.d. diss., Toshkent, 2020.

(6). Садыкова А.Г. Система субстантивного словосложения в тюркских и германских языках в сравнительно-типологическом аспекте. Дисс.....доктора филолог. наук, Казань, 2002, с. 71–72.

(7). Yuldashev I.J. O‘zbek kitobatchilik terminologiyasi: shakllanishi, taraqqiyoti va tartibga solish. Filol. fan. d-ri... diss. avtoref., Toshkent, 2005.

(8). Аржанценва Н.В. Сложные слова со вторым компонентом-отглагольным существительным в немецком и английском языках и их соответствия в русском языке. Дисс.канд.филол.наук, Казань, 2004, 214 с.

(9). Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Изд-е 2-е, перераб., М., “Флинта”, “Наука”, 2012, 376 с.

(10). Гринёв-Гриневич С.В. Терминоведение. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, М., Издательский центр «Академия», 2008, 304 с.

(11). Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Изд-е 3-е. М., Издательство ЛКИ, 2007.

(12). Лотте Д.С. Очередные задачи технической терминологии // Известия Академии наук СССР, М., “Наука”, 1931, с. 889.

(13). Маковей Р.Г. Интерпретация сложных слов в науке. “Вестник Харьковского национального автомобильнодорожного университета”, 2007, № 39, с. 15–17.

(14). Михайлова К.В. Особенности формирования физической терминологии в английском и русском языках: на примере лексико-семантического поля «физика элементарных частиц». Дисс. канд.филол.наук, Казань, 2008, 205 с.

(15). Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., “Высшая школа”, 1982, 324 с.

(16). Чунтомова Ю.А. Английская транспортная терминология. Автореф. канд.филол.наук, Москва, 2004, –17 с.

Avazberdiyeva Bahora Alijon qizi (Navoiy davlat universiteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi; bahoraavazberdiyeva@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3107-6570)

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA SHAXS NOMLARINING QO‘LLANISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollarida uchraydigan shaxs nomlari hamda ularning semantik ma’no ko‘lami va lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida shaxs nomlari nafaqat insonni, balki ijtimoiy holat va tarixiy tasavvurni ifodalovchi vosita sifatida xizmat qilishi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *maqol, shaxs nomi, folklor, semantika, lingvokulturologiya.*

Авазбердиева Бахора Алижон кизи (студентка направления «Узбекский язык и литература» Навоийский государственный университет; bahoraavazberdiyeva@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3107-6570)

УПОТРЕБЛЕНИЕ ЛИЧНЫХ ИМЕН В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. *В данной статье анализируются личные имена, встречающиеся в узбекских народных пословицах, а также их семантический диапазон и лингвокультурологические особенности. В ходе исследования было установлено, что личные имена выступают не только средством обозначения человека, но и служат языковым средством выражения социального положения и исторического представления.*

Ключевые слова: *пословица, личное имя, фольклор, семантика, лингвокультурология.*

Avazberdiyeva Bahora Alijon qizi (Student of the Uzbek Language and Literature program at Navoiy State University; bahoraavazberdiyeva@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3107-6570)

THE USE OF PERSONAL NAMES IN UZBEK FOLK PROVERBS

Annotation. *This article analyzes personal names found in Uzbek folk proverbs, as well as their semantic range and linguocultural characteristics. The study revealed that personal names function not only as a means of identifying a person, but also as a linguistic device expressing social status and historical perception.*

Keywords: *proverb, personal name, folklore, semantics, linguoculturology.*

Kirish. O‘zbek xalq maqollari insonlarning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, fikrlashi, dunyoqarashi, axloqiy va madaniy an’analari hamda xalq donishmandligining namunasidir. Bu haqida yozar ekan, sharqshunos olim Vamberi sahro farzandi bo‘lgan bir yigitning “otalar so‘zi”ni tinglashini o‘z asarida quyidagicha qayd etadi: “Maqol ma’nosiga zid bo‘lgan oqilona gap, hech qanday inontiruvchi so‘z uning fikriga ta’sir qila olmaydi, uning tabiatidagi tug‘ma mutaassiblik hech narsaga ajdodlar va ular qoldirgan hikmatlarning donolik bilan aytilganiga, noto‘g‘ri aytilmaganiga astoydil, qattiq ishonchidan boshqa hech bir narsada bunchalik kuchli tarzda namoyon bo‘lmaydi” [1;323–324-b.]. Yuqoridagi fikrlardan ko‘rishimiz mumkinki, inson fikrining jo‘yali, ilmoqli va mazmunli chiqishi bevosita maqollarga bog‘liqdir. Insonlar estetik tafakkurini aniqlashda ham maqollarnig o‘rni beqiyos hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqollarda turli ramziy obrazlar, til birliklari, badiiy vositalardan foydalaniladi. Bundan tashqari, xalqimiz ijodiyotida shunday maqollar borki, ularda qahramonlar, tarixiy shaxslar, odatiy ismlarni uchratishimiz mumkin. Bunday holat aruzdagi nazmiy asarlarimizda talmeh san’atini eslatgandek bo‘ladi. Ammo ayrim jihatlar ham ko‘zga tashlanadiki, unday xususiyatlarni talmeh san’atida uchratmaymiz. Masalan, maqollarimizda shunchaki oddiy va odatiy ismlar ham qo‘llanadi, g‘azallarda esa bunday emas. Maqollarda shaxs nomlari bir necha vazifalarda kelishi mumkin:

1) umumlashtirish vazifasi.

Shaxs nomlari orqali ma’lum bir jamiyatdagi toifa yoki xarakter tarixiy va mifologik sayyor obrazlar orqali umumlashtiriladi:

Boy bo‘lsang – Iskandardek bo‘l,

Donolik bo‘lsang – Luqmondek.

Bunda, odatda, sharq adabiyotida bo‘lganidek, Iskandar boylik va qudratga, Luqmon esa donolik, oqillikka ega insonlar timsoli sifatida birlashtirilgan;

2) ramziy ma’no ifodalash vazifasi.

Ba’zi nomlar esa xalq hayotida diniy shaxslar bilan bog‘liq holda ramziy ma’no ifodalaydi:

Har ko‘ngilda bir Xizr bo‘ladi.

Yuqoridagi maqolda Xizr nomi inson qalbidagi tantilik, yaxshilik, madad ramzi sifatida qo‘llangan.

3) majoziy ifodalarni shakllantirish vazifasi;

Xalqimiz ijodiyotida shunday maqollar ham uchraydiki, ularda kirish qismida aytilganidek oddiy shaxslar nomi orqali obrazlilik kuchaytiriladi:

Ahmadning oshiga Hasan ham sherik.

Mazkur maqoldagi Ahmad va Hasan qandaydir tarixiy shaxslar emas, ular ijtimoiy munosabatlarni ifodalagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy maqolani yozish davomida o‘zbek xalq maqollari to‘plamlari, paremiologik lug‘atlar, folklor namunalaridan tadqiqot manbasi sifatida foydalanildi. 150 dan ortiq maqollar va ularning ma’no ko‘lami bilan tanishib chiqildi. Maqollar, asosan, frazeologiya bo‘limining bir qismi bo‘lgan paremiologiya bo‘limida ham o‘rganiladi. “Paremiologiya (qadimgi yunoncha παροιμία paroimia – masal, maqol va λόγος logos–so‘z, ta’limot so‘zlaridan olingan) – frazeologiyaning kichik bo‘limi, filologiyaning paremiyalarni – maqollar, maqollarga qarshi iboralar, maqollar, iboralar, shiorlar, aforizmlar, topishmoqlar, belgilar va boshqa maqollarni o‘rganish va tasniflashga bag‘ishlangan bo‘limi bo‘lib, uning asosiy maqsadi guruh, xalq va boshqalarning hayot tajribasiga asoslangan an’anaviy qadriyatlar va qarashlarni qisqa majoziy og‘zaki ifodalashdir” [7;236-b.]. Shu bilan birgalikda, quyidagi tahlil metodlaridan foydalanildi:

1.Tavsifiy metod: shaxs nomlari qatnashgan maqollar tavsif etildi.

2. Semantik tahlil. Shaxs nomlarining maqol ma’no ko‘lamidagi yuklamasi o‘rganildi.

3. Lingvokulturologik metod. Nomlarning o‘zbek milliy madaniyati bilan bog‘liq jihatlari tahlil qilindi.

Tahlil davomida maqollardagi shaxs nomlarining hayotiy, diniy yoki afsonaviy obraz ekanligiga ko‘ra, shartli tarzda, 4 ga bo‘lish mumkin:

1. Tarixiy shaxslar nomlari. Bunda haqiqiy hayotda yashagan, o‘zining ezgu ishlari bilan xalq qalbidan joy egallagan, saxiy, odil, zukko, sabrli insonlarning vafotidan keyin necha asrlar o‘tsa-da, hanuz unutilmayotganini, ularning nomlari qatnashgan maqollarda ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Amir Temur, No‘shiravon, Iskandar va boshqalar. Amir Temurning adolatli va tadbirli davlat rahbari bo‘lganligini ifodalovchi quyidagi maqol fikrimiz dalilidir: “Temurning tuzumi – elning huzuri”.

2. Diniy shaxslar nomlari. Maqollarda diniy shaxslar nomlari ko‘p ishlatiladi. Bu nafaqat xalq e’tiqodining ifodasi sifatida, balki axloqiy ideal sifatida xizmat qiladi. Ularda, asosan, ulardagi yetuk va

ulug‘ fazilatlarga urg‘u beriladi. Masalan, Yusufning go‘zalligi, Sulaymonning adolati, Ayyubning sabri va boshqalar: “Yusufning husni bor, Ayyubning sabri bor”.

3. Afsonaviy shaxs nomlari. Xalq og‘zaki ijodida mifologik obrazlarning ham o‘rni katta hisoblanadi. Ular faqatgina dostonlarda muhim ahamiyat kasb etib qolmay maqollarda ham muhim. Afsonaviy qahramonlar ko‘proq sevgi, jasorat, fidoyilik, mehnatsevarlik, tantilik kabi fazilatlarni aks ettiradi. Masalan, Rustamning va Go‘ro‘g‘lining qahramonligi, kuchi, vazir Ayozning aql-zakovati, Afandining topqirligi, Layli va Majnun, Tohir-u Zuhraning muhabbati ko‘p maqollarda uchraydi: “Majnun bo‘lmagan Layliga yetmas”.

4. Oddiy xalqona nomlarning qo‘llanishi. Maqollarda juda ko‘p ismlar uchraydi. Lekin ularning alohida ma’no ko‘lami mavjud emas. Ular maqollarda shunchaki umumlashgan inson tipi vazifasini bajaradi. Masalan: “Ali aytganini qiladi, Vali qilganini aytadi”. Bu maqolda ham kundalik ijtimoiy hayot yoritilgan, ya’ni Ali amaliy inson, u barcha ishlarini o‘z o‘rnida bajaradi, Vali maqtanchoq ekanligi ko‘rinadi. Maqolda bir tovush bilan farq qiluvchi Ali vaVali ismlarining qo‘llanilishi tovush uyg‘unligini, ritm va qofiyani ta’minlagan.

Tahlil va natijalar. Maqollarni tahlil qilish davomida kuzatilganidek, shaxs nomlari bir necha vazifalarni bajargan. Semantik vazifasi orqali nomlarda mujassamlashgan fazilatlar, xarakteri va tarixiy obrazligi ko‘rsatilgan. Yusuf – go‘zallik, Ayyub sabr timsoli bo‘lib xizmat qilgan. Bundan tashqari, odatiy ismlar ham ritmik ohangdoshlik hosil qilgan bu esa maqollarning eslab qolinishini va tildan tilga ko‘chishini osonlashtirgan. Masalan, yuqorida ta’kidlaganimizdek, Ali bilan Vali va boshqalar. Ahmad, Hasan kabi xalq o‘rtasida keng qo‘llanadigan ismlar oson tildan tilga ko‘chgan.

Lingvokulturologik jihatdan esa maqollar o‘zbek xalqining diniy qarashlarini, tarixiy xotiralarini, jamiyatdagi axloqiy me’yorlarni ham mujassamlashtirgan. Bu esa insonlarni o‘z-o‘zidan sabrli va adolatli bo‘lishga, mehnat qilishga, sabr-sadoqatga, umuman, turmushning barcha jihatlarini qamrab olgan “oltin so‘zlar”ga amal qilishga chorlagan. “Otalar so‘zi” sanalmish maqollarimiz bunday ma’no ko‘lamiga ega bo‘lishi uchun uzoq yillar semantik jihatdan mazmunliroq va hayotda o‘rinliroq bo‘lib boravergan. Asrlar davomida yoshi ulug‘ insonlarning pand-nasihatlari vositasida yoshlar qalbiga singdirilgan. Shunday ekan, o‘zbek xalq maqollarida qo‘llangan shaxs nomlari ma’noni chuqurroq anglash va tarixdan oz bo‘lsa-da xabardor bo‘lishga yordam bergan.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolani yozish davomida o‘tkazilgan izlanishlar jarayonida o‘zbek xalq maqollarida shaxs nomlari keng qo‘llanishiga ishonch hosil qilindi. Shaxs nomlari shunchaki qo‘llangan emas, ularda xalq tafakkuri va milliy qadriyatlarining muhim ifoda vositasi bo‘lib xizmat qilayotganini hamda muhim ifoda va nutqiy vosita ekanligini ko‘rsatdi. Shaxs nomlari tarixiy, diniy, afsonaviy va oddiy xalq ismlari shaklida qo‘llanishi aniqlandi. Bu shaxs nomlarining har bir turi o‘ziga xos vazifani bajarishining dalilidir. Shuning uchun, unutmasligimiz kerakki, maqollar nafaqat pandnoma, nasihatnoma, balki asrlar osha tariximizdan, milliyligimizdan sado berguvchi xalqimiz zakovatining o‘lmas va o‘chmas yodgorliklaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Вамбери Г. Очерки Средней Азии. М., 1868.

[2]. T.Mirzayev, A.Musoqulov, B,Sarimsoqov. O‘zbek xalq maqollari. T., 2005.

[3]. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. Hikmatnoma. T., 1990.

[4]. В.Виноградов. Лексикология и фразеология русского языка. Москва, “Наука”, 1977.

[5]. W.Mieder. Proverbs: A Handbook. Westport: Greenwood Press, 2004.

[6]. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildlik, T., 2022.

[7]. Permyakov G.L. Strukturaviy paremiologiya asoslari. M., “Nauka”, 1988 (Sharq folklori va mifologiyasi bo‘yicha tadqiqotlar).

Shoira Usmanova (filologiya fanlari doktori, Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti professori;
E-mail: usmanovashoira89@gmail.com; Orcid: 0009-0005-2608-4577),
Shamsiyeva Shoxistaxon (PhD, Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti dotsenti;
E-mail: shoxistaxon.shamsiyeva@gmail.com; Orcid: 0000-0001-5734-9957)

LISONIY ASSOTSIATSIYALARDA ERKAK VA AYOL HAQIDAGI TASAVVURLARNING AKS ETISHI

Annotatsiya. *Bugungi kunda dunyo tilshunosligida “insonning tashqi olam haqidagi bilim va tasavvurlarining tilda voqelanishi masalasi”ning tadqiqiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, inson tasavvurlarini tilda aks ettiruvchi lisoniy assotsiatsiyalar mohiyatini ochib berish, assotsiatsiyalarni yuzaga*

kelishishidagi lingvistik va ekstralingvistik omillarni aniqlash, til va tafakkur, til va jamiyat hamda til va madaniyat munosabatlaridagi inson omilining o‘rnini belgilash dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

***Kalit so‘zlar**: ekstralingvistik omillar, geteronimlar, avtostereotip, geterostereotip, ayollik, erkaklik, asotsiativ maydon.*

Усманова Шоира (доктор филологических наук, профессор Ташкентского государственного университета востоковедения; E-mail: usmanovashoira89@gmail.com; Orcid:0009-0005-2608-4577),
Шамсиева Шохистахон (PhD, доцент Ташкентского государственного университета востоковедения; E-mail: shoxistaxon.shamsiyeva@gmail.com; Orcid: 0000-0001-5734-9957)

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АССОЦИАЦИИ КАК ОТРАЖЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О МУЖЧИНЕ И ЖЕНЩИНЕ

***Аннотация.** В современном мировом языкознании особое внимание уделяется исследованию проблемы «реализации в языке знаний и представлений человека о внешнем мире». В частности, к числу актуальных задач относится раскрытие сущности лингвистических ассоциаций, отражающих человеческие представления, выявление лингвистических и экстралингвистических факторов их формирования, а также определение роли человеческого фактора во взаимоотношениях языка и мышления, языка и общества, языка и культуры.*

***Ключевые слова:** экстралингвистические факторы, гетеронимы, автостереотип, гетеростереотип, женственность, мужественность, ассоциативное поле.*

Shoira Usmanova (Doctor of Philological Sciences, Professor, Director Center for Linguistics, Tashkent State University of Oriental Studies; E-mail: ushoira@mail.ru; Orcid:0009-0005-2608-4577),
Shamsieva Shokhistakhon (PhD, Associate Professor, Tashkent State University of Oriental Studies; shohistaxon81@mail.ru; Orcid: 0000-0001-5734-9957)

LINGUISTIC ASSOCIATIONS AS A REFLECTION OF PERCEPTIONS OF MEN AND WOMEN

***Annotation**. In modern linguistics, special attention is paid to the study of the issue of "the representation in language of human knowledge and perceptions of the external world." In particular, revealing the essence of linguistic associations that reflect human perceptions, identifying the linguistic and extralinguistic factors underlying their formation, and determining the role of the human factor in the relationships between language and thought, language and society, as well as language and culture are considered among the most relevant tasks.*

***Keywords**: extralinguistic factors, heteronyms, autostereotype, heterostereotype, femininity, masculinity, associative field.*

Kirish (Introduction). Turli tillar doirasida assotsiatsiyalar tadqiqiga bag‘ishlangan qator izlanishlar olib borildi [1], ko‘plab tillarning assotsiativ lug‘atlari yaratildi [2].

O‘zbek tilshunosligida ham keyingi yillarda til birliklarining assotsiativlik nuqtayi nazardan o‘rganishga qaratilgan salmoqli tadqiqot ishlari amalga oshirilib, ularda o‘zbek assotsiativ tilshunosligining bugungi kundagi dolzarb muammolari belgilab berildi [3]. Shunday bo‘lsa-da, tilshunosligimizda hali o‘rganilishi lozim bo‘lgan masalalar mavjud. Ana shunday masalalardan biri gender stereotiplar bo‘lib, ularning etnomadaniy xususiyatlarini yoritish, ularning voqelanishidagi lisoniy va nolisoniy omillarni aniqlash, shuningdek, gender stereotiplarning etalon sifatida qo‘llanishi kabi masalalarni tadqiq etish nafaqat zamonaviy tilshunoslik, balki madaniyatlararo muloqotda ham samarali natijalarga olib keladi. Shu bilan birga, erkak va ayol haqidagi tasavvurlarning assotsiativ tajribalar orqali ochib berish jamiyatdagi gender tenglik darajasini aniqlashga, jamiyat a’zolarining erkak va ayol xususidagi fikrlarini umumlashtirishga xizmat qiladi.

Ma’lumki, “tilshunoslikda keyingi yillarda lison ortida turgan ong, unda tashqi olam obrazining hosil bo‘lishi, olam manzarasining turli madaniyatlardagi qiyofasi, inson tasavvurlari va lisoniy xotirasini amaliy tajribalar orqali tekshirishda assotsiativ tajriba metodidan samarali foydalanilmoqda” [4].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Assotsiativ tajriba inson ongida so‘z ortida yashiringan ma’lum bir umumlashgan shakllarni aniqlashga yordam beradi. Y.I.Goroshkoga ko‘ra, assotsiativ tajriba “bu shaxsning oldingi tajribasida shakllangan assotsiatsiyalarni aniqlashga qaratilgan usuldir”[5;12-b].

D. Lutfullayevaning fikricha, “assotsiativ tajriba metodi biror-bir obyekt bo‘yicha til egalarida hosil bo‘lgan assotsiatsiyalarni aniqlashda, ushbu obyektning kishilar ongida hosil bo‘lgan obraz-qiyofasiga tavsif berishda ham muhim ahamiyatga ega”. Shuningdek, olima “assotsiativ tajriba metodi yordamida inson lisoniy ongining funksionallashuvi xususiyatlarini hamda nutqiy jumlalar hosil qilishning, odatda, til egalari tomonidan anglanmaydigan, hatto boshqa tadqiq metodlari asosida ham aniqlab bo‘lmaydigan usullariga baho berish mumkin”ligini alohida ta’kidlaydi (6).

N.V.Ufimseva assotsiativ tajribaning til materiallarini o‘rganishda nihoyatda muhimligini alohida uqtirib, birinchi navbatda, assotsiatsiyalar tilning lug‘at tarkibi semantik strukturasiga (aniqrog‘i, til egalari lug‘at boyligi bilan) muvofiq kelishini qayd etadi. Olimaning fikricha, assotsiativ reaksiyalarni o‘rganishning ikkinchi afzalligi ularning so‘zning lisoniy sintagmatik bog‘lanishlari bilan shartlanganligidir. Javob reaksiyalari asosida so‘zlarning nutqda birga qo‘llanishi, nutqiy sintagmatika haqida, bundan tashqari, erkin assotsiativ tajribada so‘zlarning taqsimlanish qonuniyatlari va nutq oqimida nihoyatda yaqin holatda bo‘lishi ehtimoli xususida fikr yuritish mumkin. Assotsiativ reaksiyalarni o‘rganishning uchinchi afzalligi bu materiallarga muayyan madaniyat va til uchun xarakterli bo‘lgan ong obrazining “assotsiativ profili” sifatida qarash mumkinligidir. Ular muayyan etnos egallagan aqliy va hissiy bilimlarni birlashtiradi” [6].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Assotsiativ tajriba orqali so‘zlarning assotsiativ ma’nolarini, qanday so‘zlar bilan sintagmatik munosabatga kirishuvini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, assotsiativ tajriba metodi yordamida til egalarining ongi xususiyatlari, xotirasini tekshirish imkoniyati mavjud. Chunki tajriba jarayonida kishilarning nafaqat til bilimi yuzaga chiqadi, balki tashqi olamdagi narsa-predmetlar, yuz bergan voqea-hodisalarning idrok etilgan, anglangan va ongda aks etgan obrazlari tasavvurida tiklanib, turli assotsiatsiyalarni uyg‘otadi. Shu jihatdan, assotsiativ tajriba metodi inson ongining funksiyalashuvi jarayonini o‘rganishda eng ishonchli va samarali metod sanaladi [4;13-b.].

To‘plangan ma’lumotlar jadvalga solinadi. Agar ma’lumot ko‘p bo‘lmasa, u qo‘lda yoziladi. Keyin olingan ma’lumotlar va uning mazmuniy tahlili, matematik-statistik bahosi aniqlashtiriladi. Buning natijasida tadqiqotchi tildan foydalanish va til egalarining ma’lum ijtimoiy xususiyatlari o‘rtasidagi aloqadorlikni aniqlashga muvaffaq bo‘ladi [9;75-b.].

Assotsiativ tajriba uchun avvalo, gender stereotiplarning shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-lisoniy omillarni aniqlab olish lozim. V.P.Timofeyev ijtimoiy-lisoniy omillarni 3 ta asosiy: jismoniy, psixologik va ijtimoiy turga ajratadi [10;179-b.]. T.I.Erofeyeva “turli ijtimoiy guruhlar nutqini: shaxsning tug‘ilgan joyi, yoshi, ma’lumoti, kasbi, mehnat faoliyati, jinsi va temperamenti” [11] bo‘yicha qatlamlardan tarkib topishini qayd etadi.

Xitoylik tadqiqotchi Van Min xitoy tili va rus tili sohiblarining lisoniy ongida gender strereotiplarning ifodalanishini jins, yosh va ma’lumot (ta’lim) omillariga ko‘ra tahlil qilgan [12]. Biz ham o‘z tadqiqotimizda ijtimoiy guruhlarning jinsi, yoshi va ma’lumoti (ta’limi) kabi mezonlarni hisobga olgan holda assotsiativ eksperiment o‘tkazishni ma’qul topdik.

Gender mezoni. Ma’lumki, gender inson hayotining barcha sohalarida, jumladan, til sohasida ham mavjud bo‘lgan mezonlardan biridir. E.I.Goroshkoning fikricha, gender erkak va ayol rollaridagi, ularning aqliy va hissiy xususiyatlari hamda nutqiy muomalasidagi farqlarni jamiyatning uzluksiz jarayoni sifatida tushunish markaziy masala hisoblanadi. Olima assotsiativ eksperimentga gender mezonini kiritish erkak va ayol lisoniy ongining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqroq tasvirlashga yordam berishini alohida ta’kidlaydi [13;23-b.]. Zero, erkak va ayol oppozitsiyasi til nuqtayi nazaridan ham qarama-qarshilikni yuzaga chiqarib, ularni tadqiq etish, bir tomondan murakkab, ikkinchi tomondan, qiziqarli natijalar beradi.

Yosh mezoni. “Yosh bir tomondan, shaxsning ontogenetik jihatdan rivojlanishini (“biologik yosh” – Sh.Sh.) ifodalovchi individual xususiyatidir. Ikkinchi tomondan, yosh jamiyatning mehnat taqsimoti va ijtimoiy tuzilmasidan kelib chiqqan me’yoriy va rol xususiyatlari majmuasidir. Bu ma’lum bir xronologik yoshdagi (“ijtimoiy yosh”) odamlar uchun turli ijtimoiy faoliyat shakllarining majburiyatini belgilaydi” [14].

Ko‘rinadiki, yosh omili murakkab jarayon hisoblanadi. Shu bois turli mamlakatlar gerontologiyasida yosh darajasining taqsimlanishi ham har xil beriladi. Biz tadqiqotimiz doir–sida o‘tkazilgan tajribalarda ishtirok etadigan respondentlarni ikki yosh guruhiga ajratdik: 1) 17–35; 2) 36–60.

Kishi 17–35 yosh orasida, odatda, o‘zi qiziqqan soha bo‘yicha tahsil olishni boshlaydi. Binobarin, oliy ta’lim muassasi yoki kasb-hunar o‘quv yurtlariga kiradi. Keyin ish boshlaydi, ijtimoiy rollarini shakllantiradi va gender stereotiplarini qabul qiladi.

36 dan 60 yoshgacha bo‘lgan davrda kishilar jamiyatning barcha sohalarining rivojlanishida asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Bu yoshdagi insonlar ijtimoiy faoliyatlarda faol ishtirok etadi va jamoatchilik fikriga ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, bu davrda kishining dunyoqarashi allaqachon shakllangan bo‘lib, uning qarashlari osonlikcha o‘zgarmaydi. Natijada, kattaroq yosh guruhining qarashlari, jumladan, ularning erkaklik va ayollik haqidagi fikrlari ancha konservativ bo‘ladi [13;48-49-b.].

Ma’lumot (ta’lim) mezoni. So‘rovnomalarda, odatda, shaxsning ma’lumoti, ya’ni ta’limi ikki darajada aniqlanadi: oliy va o‘rta ta’lim. Ma’lumki, kognitiv darajada va shaxsning lisoniy ongida ta’lim muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, ta’lim gender stereotiplarining shakllanishiga aniq ta’sir ko‘rsatadi. Binoba-

rin, qator tadqiqotchilar ta'limning gender stereotiplari shakllanishidagi ta'sirini alohida ta'kidlashgan. Xususan, P Trudgill ta'lim darajasi nutqdagi gender farqlariga bog'liq, deb hisoblagan [15;179–195-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotimiz doirasidagi o'tkazilgan assotsiativ tajribasida o'zbek tili sohiblariga "Ayol kim?", "Erkak kim?", "Ayol qanday?", "Erkak qanday?" kabi savollarni berib, ularga javob olish orqali "erkak" va "ayol" assotsiativ maydonini shakllantirib, uning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berish, qolaversa, o'zbek lisoniy jamoasi ongida gender stereotiplarning qanday shakl-langani, gender rollar qanday taqsimlangani, umuman, o'zbek tili sohiblarining erkak va ayol haqidagi ong osti fikrlarini aniqlash maqsadida o'tkazildi. Shuningdek, javoblar tahlilida erkaklar va ayollar tomonidan qo'llanilgan muayyan strategiyalardagi o'ziga xos farqlarni aniqlashga harakat qildik.

Assotsiativ tajribaga O'zbekiston Respublikasining Toshkent shahridan 100 nafar respondent jalb etildi. Gender taqsimotiga ko'ra 50 nafar erkak va 50 nafar ayol, yosh taqsimotiga ko'ra esa 50 nafar 17–35 yoshli, 50 nafar 36–60 yoshli respondent jarayonda ishtirok etdi.

Quyida tajriba natijalari asosida "erkak" va "ayol" assotsiativ maydonini tahlil qilamiz. Assotsiativ maydon birliklari besh va undan ortiq takroriy kelgan yuqori chastotali birliklarni tashkil etuvchi maydonning yadro qismi, ikki va undan ortiq kelgan birliklarni yaqin chegara qismi hamda yakka tartibda kelgan birliklarni esa uzoq chegara qismlariga ajratgan holda tahlil qilamiz.

Erkak assotsiativ maydonining yadrosida "Ota" (12 ta javob) reaksiyasi markaziy o'rin egallagan. *Erkak* assotsiativ maydonining yadrosi markazini xitoy va rus informantlarining reaksiyalari bilan solishtirganimizda uning "xitoy tili sohiblarining javoblarida "Tayanch" (10 ta javob), rus informantlarining javoblarida esa "Odam" (16 ta javob)" [12;67-b.] so'zlarining yetakchilik qilganini ko'rish mumkin. Shuningdek, *erkak* assotsiativ maydonining yadrosi markazida "Ota"dan keyin "Himoyachi" (10 ta javob), "Oila boshi" (9 ta javob), "Odam" (9 ta javob) hamda "Tayanch" (8 ta javob) reaksiyalari kelganini kuzatish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, xitoy va rus respondentlarining javoblarida "Ota" reaksiyasi *erkak* assotsiativ maydonining hatto yaqin va uzoq chegaralarda ham uchramaydi. Bu esa o'zbek gender avtostereotipida "Ota" roliga alohida e'tibor berilishiga va bu rolning oilada kuchli ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Ayol assotsiativ maydonining yadrosida "Ona" 14 ta javob reaksiyasi bilan markaziy o'rin egallagan. Mazkur assotsiativ maydonni xitoy va rus respondentlarining javoblari bilan qiyoslaganimizda "xitoy informantlarining javobida "Ona" reaksiyasining 29 ta (yadro qismining birinchi o'rnida), rus informantlarining javobida esa 10 ta (yadro qismining ikkinchi o'rnida)" [12;59-b.] ekanligini kuzatish mumkin.

Ko'rinadiki, o'zbek, xitoy va rus respondentlarining gender avtostereotipida ayol "ona" roli yetakchilik qilib, u har uchchala madaniyatda ham umumiy belgiga ega. *Ayol* assotsiativ maydonining yadrosi markazida "Ona"dan keyin "Mehr" (13 ta javob) reaksiyasi keladi. Rus informantlarining javoblarida birinchi o'rinda "Odam" (20 ta), xitoy informantlarining javoblarida ikkinchi o'rinda "Xotin" (5 ta javob) reaksiyasi keladi. Demak, o'zbek gender avtostereotipida ayol deganda, xitoy va rus, qolaversa, boshqa madaniyatlarda uchramaydigan "Mehr" tushunchasi assotsiatsiyalanadi.

Ayon bo'ldiki, o'zbek gender avtostereotipida *erkak* assotsiativ maydonining yadrosida "Ota", *ayol* assotsiativ maydonining yadrosida esa "Ona" reaksiyalari markaziy o'rin egallaydi. Bu esa o'zbek madaniyatida ota-onaga katta e'tibor qaratilishining belgisi bo'lib, uni bir qancha omillar bilan izohlash mumkin. Birinchidan, o'zbek an'analarida oila muqaddas bo'lib, u jamiyatning eng muhim tayanchi hisoblanadi. Binobarin, ota-ona farzandlarni voyaga yetkazadi, unga ta'lim-tarbiya beradi, uni uyli-joyli qiladi. Shu sababli ota-onani hurmat qilish nafaqat farzandning burchi, balki milliy qadriyat sanaladi. Ikkinchidan, kattalarni hurmat qilish o'zbek an'analari va urf-odatlarining asosiy tamoyili bo'lib, ota-onaga eng muqaddas, eng ulug' zot sifatida qaraladi. Uchinchidan, dinning ta'siri ham muhim omil bo'lib, Islomda ota-onani hurmat qilish, ularni xizmatida bo'lish farz hisoblanadi. To'rtinchidan, o'zbek jamiyatida tarixan oilalarning katta va serfarzand bo'lishiga alohida e'tibor qaratilgan. Oila a'zolarining birga yashashi, bir-birini qo'llab-quvvatlashi muhim bo'lgan.

Erkaklik assotsiativ maydonining yadrosida "Mard" (24 ta javob) reaksiyasi birinchi o'rinda, "Kuchli" (21 ta javob) reaksiyasi esa ikkinchi o'rinda kelgan. Bu stimulga "xitoy informantlari birinchi o'rinda "Mas'uliyatli" (10 ta javob), ikkinchi o'rinda "Kuchli" (8 ta javob), rus informantlari birinchi o'rinda "Kuchli" (10 ta javob), ikkinchi o'rinda "Mas'uliyatli" (6 ta javob)" [12;70-b.] deb reaksiya bildirishgan.

Ayon bo'ladiki, o'zbek gender avtostereotipi *erkaklik* deganda "Mard", xitoy gender avtostereotipi "Mas'uliyatli", rus gender avtostereotipi esa "Kuchli" insonni tasavvur qiladi. Odatda, an'anaviy o'zbek madaniyatida erkaklik sifati kuchli bo'lishdan ko'ra, bir so'zli bo'lish, oila sha'ni va vatanni himoya qilish, mas'uliyatni his qilish kabilarni o'z ichiga oladi. Tarixdan urushlar, og'ir sharoitlar, umuman, qiyin zamon-

larda erkakning qadri uning jasorati va mardligi bilan baholangan. Shu bois “erkak”dan kora ko‘proq “mard yigit”, “mard o‘g‘lon” ifodalarini qo‘llash aksiologik jihatdan yuqori baho hisoblanadi. Demak, o‘zbek xalqining tasavvurida erkak odamning eng asosiy fazilati mardlik bo‘lib, u ishonch va matonatga tayanadi.

Ayollik assotsiativ maydoni tahlil qilinganda uning yadrosida “Mehribon” (13 ta javob) reaksiyasi yetakchilik qilganini, shuningdek, ikkinchi o‘rinda “Ojiza” reaksiyasi kelganini kuzatish mumkin. Bu savolga xitoy va rus informantlari birinchi galda “Chiroyli” deb javob berishgan. Keyingi o‘rinlarda esa “Mehribon” va “Nozik” deb reaksiya bildirishgan. O‘zbek tilida esa “Chiroyli” va “Nozik” reaksiyalari mazkur assotsiativ maydonning yaqin chegara qismida joylashgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ko‘rinadiki, o‘zbek aksiologik tasavvurida ayollik “mehribonlik” fazilati orqali eng ko‘p baholangan. Buning sababini o‘zbek oilasida ayolga, asosan, mehr-muhabbat markazi sifatida qarash bilan tushuntirsh mumkin. Til tizimida shaxsga gender nuqtayi nazaridan aksiologik munosabat bildirishda erkak va ayollarga nisbatan farqli til birliklari qo‘llaniladi. Erkaklarga nisbatan ishlatiladigan til birliklari aksariyat hollarda neytral yoki ijobiy ma’noga ega bo‘ladi. Ayollarga nisbatan qo‘llaniladigan til birliklarida ko‘pincha salbiy, kamsituvchi bahosi kuchli bo‘ladi.

Erkaklik assotsiativ maydonining yadro markazida “mardlik” reaksiyasining kelishi kuzatildi. An’anaviy o‘zbek madaniyatida erkaklik sifati kuchli bo‘lishdan ko‘ra, bir so‘zli bo‘lish, oila sha’ni va vatanni himoya qilish, mas’uliyatni his qilish kabilarni o‘z ichiga oladi. Shu bois o‘zbek lingvomadaniyatida “erkak”dan ko‘ra ko‘proq “mard yigit”, “mard o‘g‘lon” ifodalarini qo‘llash aksiologik jihatdan yuqori baho hisoblanadi.

O‘zbek aksiologik tasavvurida ayollik “mehribonlik” fazilati orqali eng ko‘p baholangan. Buning sababini o‘zbek oilasida ayolga, asosan, mehr-muhabbat markazi sifatida qarash bilan tushuntirsh mumkin. Shuningdek, o‘zbek gender avtostereotipi tomonidan ayollikni “ojizalik” sifati bilan ham keng talqin qilingani kuzatildi. Xitoy va rus gender avtostereotiplarining javoblarida esa “Ojiza” reaksiyasi umuman uchramagan. Buning sababi o‘zbek jamiyatining patriarxal an’analarga asoslangani bilan bog‘liq.

Erkaklik va ayollik birinchi navbatda inson tafakkuridagi universal tushuncha bo‘lib, u har qanday madaniyatda konsept sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, erkaklik va ayollik konseptlari har bir madaniyatning o‘ziga xos tafakkur tarzini bildirib, tilda ham o‘ziga xos konnotatsiyalar vositasida ifodalanadi. Ularni o‘rganish orqali gender stereotiplarning milliy xususiyatlari ochib beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Кузнецова Л.Э. Любовь как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты: Дисс. …канд. филол. нук. Краснодар, 2005/http://31f.ru/ dissertation/page; Боргоякова А.П. Национально-культурная специфика языкового сознания хакасов, русских и англичан (на материале ядра язы-кового сознания). Дисс. ...канд. филол. наук, М., 2002.http://31f.ru/ dissertation/page, 1,133-dissertaciyanacional-no-kulturnaya-specifika-yazykovogo-soznaniya-xakasov-russkix-i-anglichan.html

(2). Kurcz I. Polski normy powczechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy KentRosanoff”a. Studia psychologychne. Warszawa-WroclawKraków, 1967; Postman L., Keppel G. (eds.). Norms of Word Association. New York and London, Academic Press, 1970, 943 p.; Kiss G.R., Armstrong C., Milroy R. The Associative Thesaurus of English. Edinburgh: Univ. of Edinb., MRC Speech and Communication Unit, 1972. – 1539 p.; Maršalová L. Slovnoasociačne normy. Bratislava, 1972; Титова Л.Н. Киргизско-русский ассоциативный словарь. Фрунзе, “Мектеп”, 1975, 95 с.; Цітова А.І. Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1981; Български норми на словесни ассоциации (Под общата ред. Е.Герганова). София, “Наука и изкуство”, 1984, 272 с.; Ульянов Ю.Е. Латышско-русский ассоциативный словарь. Рига, “Зинантне”, 1988, 187 с; Бутенко Н.П. Словник асощативних норм украшською мови. Льв1в, “Вища школа”, 1989, 326 с; Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь //РАН. Ин-т языкознания, университет “Мирас”, Шымкент; М., 1998, 245 с; Русский ассоциативный словарь / Сост. Ю.Н.Караулов, Ю.А.Сорокин, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева, Г.А.Черкасова. Т. 1–2, М., 1994–1998. URL:http://www.tesaurus.ru/dict/dict.php; Русский ассоциативный словарь. В 2 т;Ю.Н.Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В.Уфимцева, Ю.А.Сорокин, Е.Ф.Тарасов. М., “Астрель”; АСТ, 2002, т. 1. От стимула к реакции. 784 с; Т. 2. От реакции к стимулу. 992 с; Боргоякова А.П. Хакасский ассоциативный словарь (рукопись). 2002, 235 с; Дебренн М., Романенко А.А. Французский ассоциативный словарь. В 2 т. Новосиб. гос. ун-т. Новосибирск, 2010,URL:http:// dic-taverf.nsu.ru/dict.; Заморщикова Л.С., Романенко А.А. Ассоциативный словарь якутского языка // http: // adictsakha.nsu.ru.

(3). Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. Тошкент, “Meriyus”, 2017, 140-бет; Lutfullayeva D., Karimova F., Saydaliyeva M. O‘zbek tilining assotsiativ tadqiqi. Toshkent, “Bookmany print”, 2024, 152-bet; Tajiboyev B. O‘zbek tilida so‘zning assotsiativ ma’no strukturasi. Toshkent, “Mahalla va oila”, 2021, 108-bet; Ортиқова Ҳ. Бадиий матннинг ассоциатив тадқиқи (Э.Воҳидов ва А.Орипов шеърлари мисолида). Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс., Тошкент, 2022, 136-бет; Rahmonov H. Omon Matjon she’riy matnlarining assotsiativ strukturasi. Filol. fan. bo‘yicha fals. fan. d-ri. (PhD) ... diss. avtoref., Qo‘qon, 2023, 57-bet.

(4). Lutfullayeva D., Karimova F., Saydaliyeva M. O‘zbek tilining assotsiativ tadqiqi. Toshkent, “Bookmany print”, 2024, 12-bet.
(5). Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Харьков, Москва, Ра-Каравелла, 2001, с. 138.
(6). Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. Под ред. Н. В.Уфимцевой, Г.А.Черкасовой, Ю.Н.Караулова, Е.Ф.Тарасова. М., 2004, с. 4.
(7). Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. Под ред. Н. В.Уфимцевой, Г.А.Черкасовой, Ю.Н.Караулова, Е.Ф.Тарасова. М., 2004, с. 5.
(8). Lutfullayeva D., Karimova F., Saydaliyeva M. O‘zbek tilining assotsiativ tadqiqi. Toshkent, “Bookmany print”, 2024, 13-bet.
(9). Usmanova Sh., Bekmuxamedova N., Iskandarova G. Sotsiolingvistika (o‘quv qo‘llanma). Toshkent, “Universitet”, 2014, 75-bet.
(10). Тимофеев В.П. Диалектный словарь личности. Учен. зап. Шадринского пед. ин-та. Шадринск, 1971, № 162, с. 141.
(11). Ерофеева Т.И. Социолект: стратификационное исследование: монография. Пермь, Перм. гос. ун-т, 2009.
(12). Ван Минь. Гендерный стереотип в языковом сознании носителей китайского языка (при сопоставлении с данными носителей русского языка). Дисс. ... канд. филол. наук, Пермь, 2018, с. 48.
(13). Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Харьков, Москва, Ра-Каравелла, 2001, с. 23.
(14). Микляева А.В., Румянцева П.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования. Глава 1, 2008 [электронный ресурс]. URL: http://humanpsy.ru/miklyaeva/soc_ident_02
(15). Trudgill P. Sex, covert prestige, and linguistic change in the urban British English of Norwich II Language in Society, 1972, p. 179–195.

Yuldashev Jo‘rabek Uralovich (NavDU dotsenti v.b.)

KARMANA TUMANI OYKONIMLARINING GRAMMATIK-STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek toponimikasida joy nomlarining grammatik–struktur xususiyatlari yuzasidan izlanish olib borgan toponimist olimlarning fikrlari va ularga munosabat, shuningdek, Quyi Zarafshon geografik hududi toponimikasining bir qismi bo‘lgan Karmana tumani oykonimlarining grammatik-struktur xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *derivatsiya, oykonim, toponim, lisoniy qolip, lingvistik aspekt, lingvistik paradigma, etnotoponim, etnonim, etnooykonim, onomastik birlik, urug‘, qabila, konversiya, sodda oykonim, qo‘shma oykonim, murakkab tarkibli toponim.*

ГРАММАТИКО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СИМВОЛИЗМА РАЙОНА КАРМАНА

Аннотация*. В данной статье рассматриваются мнения и взгляды топонимистов, проводивших исследования грамматических и структурных особенностей топонимов в узбекской топонимии, а также грамматических и структурных особенностей топонимов Карманского района, входящего в топонимию Нижне Зарафшанского географического региона.*

Ключевые слова: *деривация, икононим, топоним, лингвистическая модель, лингвистический аспект, лингвистическая парадигма, этнотопоним, этноним, этноикононим, ономастическая единица, клан, племя, обращение, простой икононим, составной икононим, сложный топоним.*

GRAMMATICAL-STRUCTURAL FEATURES OF THE SYMBOLISM OF THE KARMANA DISTRICT

Annotation. *This article discusses the opinions and attitudes of toponymic scholars who have conducted research on the grammatical and structural features of place names in Uzbek toponymy, as well as the grammatical and structural features of the place names of the Karmana district, which are part of the toponymy of the Lower Zarafshan geographical region.*

Keywords: *derivation, icononym, toponym, linguistic pattern, linguistic aspect, linguistic paradigm, ethnotoponym, ethnonym, ethnoicononym, onomastic unit, clan, tribe, conversion, simple icononym, compound icononym, complex toponym.*

Kirish. Ma’lumki, har qanday joy nomlarida yurtning tarixi, kechmishi, geografiyasining betakror xususiyatlari, shu territoriyada yashagan xalqning o‘tmishdagi kundalik hayoti, orzu-istaklari, qaysi urug‘ yoki qabilaga mansubligi kabi bilimlar o‘z ifodasini topgan bo‘ladi.

Insoniyat paydo bo‘libdiki, o‘zi yashab turgan yoki atrofini qurshagan shaharlar, qishloqlar, ovullar, maydonlar, bog‘lar, qal’alar, qo‘rg‘onlar, karvonsaroy, rabotlar, masjid va madrasalar, ko‘chalar, mahalla-

lar, chorrahalar, tog‘lar, qirlar, dovonlar, tepalar, qoyalar, cho‘qqilar, dalalar, vodiylar, yaylovlar, changalzorlar, o‘rmonlar, sahrolar, cho‘llar, dashtlar, qumliklar, jarliklar, g‘orlar, o‘zanlar, daryolar, soylar, ko‘llar, quduqlar, kanallar, ariqlar, buloqlar, sharsharalarni alohida-alohida ataydi va shu orqali ularni bir-biridan farqlaydi. Hatto bu nomlar “o‘lkaning tabiiy-geografik, biologik, botanik xususiyatlaridan tortib, yerosti zaxiralaridan darak beruvchi betakror lisoniy boyliklardir” [1;10-b.]. Darhaqiqat, jonkuyar toponimist olim to‘g‘ri ta’kidlaganidek, ajdodlarimiz biror joyga nomni tasodifan emas, balki aniq motivatsion belgilar asosida tanlashgan. Bu belgilar odatda hududning tabiiy, ijtimoiy va tarixiy xususiyatlarini aks ettirganligi bilan ahamiyatli. Masalan, Moybuloq (qishloq), Oltinsoy (qishloq), Gazli (shaharcha), Zarafshon (daryo) kabi.

Vatanimizda so‘nggi yillarda tilshunoslik ilmining qator yo‘nalishlari bilan teng-teng toponimik birliklarning barcha tiplari yaxlit bir tizim sifatida tarixiy-etimologik, leksik-semantik, struktur-tipologik, nominatsion-motivatsion, sotsiolingvistik, antroposentrik jihatdan chuqur, batafsil o‘rganilmoqda. Ayniqsa, “Toponimlarni grammatik jihatdan tekshirish juda ko‘p lingvistik masalalarni yoritishga imkoniyat beradi” [2;104-b.]. Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekiston toponimikasining ajralmas qismi bo‘lgan Quyi Zarafshon toponimlarining bir parchasi hisoblangan Karmana tumani oykonimlarining grammatik-struktur xususiyatlarini tadqiq qilish muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Toponimlarni leksik-semantik, struktur-grammatik jihatdan tadqiq qilish til lug‘at tizimidagi doimiy iste’molda bo‘lgan leksemalarga qaraganda nisbatan qiyinchiliklar bilan amalga oshiriladi, chunki joy nomlarining katta qismi til iste’molchilari uchun hududiy chegaralanganligi, doimiy muloqotda faol bo‘lmaganligi va tarixiy leksikasiga xosligi uchun hozirgi til nuqtayi nazaridan tushunarli bo‘lavermaydi. O‘z o‘rnida aytish kerakki, toponimlarni grammatik strukturalarga bo‘lib tahlil qilish ularning etimologiyasining kelib chiqishiga xizmat qiladi.

Toponimlarning grammatik xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi va derivatsion o‘ziga xosliklari borasida T.Nafasov, Z.Do‘simov, L.Karimova, N.Begaliyev, N.Oxunov, N.Uluqov, O‘.Oripov, S.Bo‘riyev, A. Aslanov, X.Xolmo‘minov, Sh.Temirov, O.Begimov, U.Turdimovlarning tadqiqotlarida ma’lumot uchraydi. Jumladan, T.Nafasovning Qashqadaryo toponimlarini o‘rganishga bag‘ishlangan nomzodlik dissertatsiyasining “Qashqadaryo toponimlarining grammatik xususiyatlari” deb nomlangan qismida hudud toponimlarining tarkibiy tuzilishi va yasalish xususiyatlari tadqiq qilingan. Unda olim o‘rganilayotgan hudud toponimlarini tuzilishiga ko‘ra, sodda va qo‘shma toponimlarga ajratgan. Toponimlarning yasalishida leksik-semantik usul bilan yasalgan toponimlar salmoqli ekanligi, yasama toponim uchun yasalishning morfologik usuli xarakterli ekanligi aytilgan. Shuningdek, Qashqadaryo toponimlari orasida qo‘shma toponimlar katta o‘rin egallashi hamda ularning tuzilish modellarini ot+ot, ot+sifat, sifat+ot, sifat+sifat, son+ot, fe’l+ot, numerativ+ot shaklida ekanligi ta’kidlangan [3;24-b.].

Xorazm viloyati toponimlarining grammatik xususiyatlarini o‘rgangan Z.Do‘simov “Xorazm toponimlari” (1985) nomli monografiyasining “Toponimlarning struktural-lingvistik tavsifi” nomli bobida hudud toponimlarini morfologik strukturasiga ko‘ra, uch guruhga: apellyativ nomlar, formantli nomlar, indikatorli nomlarga bo‘lib tahlil qiladi va Xorazm toponimlarining yasalish modellarini ikki guruhga: sodda toponimlar va qo‘shma toponimlarga ajratib tahlilga tortadi [2;104-b.].

Urgut tumani mikrotoponimlarining grammatik-struktur tabiati xususida izlanish olib borgan S. Bo‘riyevning fikriga ko‘ra, hudud mikrotoponimlarining lingvistik modeli – o‘zak, o‘zak+affiks, o‘zak+o‘zak, o‘zak+o‘zak+o‘zak, o‘zak+o‘zak+affiks shaklidan iborat. Shuningdek, qo‘shma toponimlarning tarkibi ot+ot, sifat+ot, sifat+sifat, son+ot, numerativ+ot, ot+fe’l shaklida ekanligi ta’kidlangan. Bundan tashqari, hudud toponimlari tarkibida *-zor, -lik, -li, -lar, -iston, -cha* qo‘shimchalari uchrashi haqida fikr yuritilgan [4;14-b.].

U.Turdimorodovning Xatirchi tumani toponimlarining leksik-grammatik va etimologik tadqiqiga bag‘ishlangan dissertatsiyasining ikkinchi bobida hudud toponimiyasining leksik-grammatik xususiyatlari yoritilgan va tadqiqotchi hudud toponimlarini tuzilish jihatdan affikssiz toponimlar yoki tub toponimlar, affiksli toponimlar yoki sodda yasama toponimlar, qo‘shma toponimlar, toponimik aniqlagichli (indikatorli) toponimlar va murakkab tarkibli toponimlarga ajratadi [5;66-b.].

Tahlil va natijalar. Olib borilgan izlanishlar natijasiga ko‘ra, toponimlarning tarkibiy tuzilishi jihatdan sodda, qo‘shma va murakkab shakllari hisobga olinishi, ularning qaysi nominativ birlikka mansubligi, struktur-tipologik jihatdan toponegiz, toposhakl, toponimik aniqlagichlar ham mavjudligini e’tibordan chetda qoldirmaslik lozimligi anglashiladi. Yuqoridagi xulosalarga tayangan holda, Karmana tumani oykonimlarini tuzilish jihatdan quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1. Tub oykonimlar. 2. Sodda yasama oykonimlar. 3. Qo‘shma oykonimlar. 4. Murakkab tarkibli oykonimlar.

Affikssiz toponimlar yoki tub toponimlar. Tub oykonimlar, odatda, o‘zak va affiksal morfemalarga ajralmaydigan, bir asosdan tashkil topgan joy nomlaridir. Bu tipdagi toponim va oykonimlarni Z.Do‘simov apellyativ nomlar deb atab, ularni, aslida, sinxron planda tub nomlar deydi va hech qanday morfemik bo‘-lakka bo‘linmaydigan toponimlar ekanligini, ularning ko‘pchiligi qadimgi leksik qatlamga mansubligini, etimologiyasini hamda tuzilishiga ko‘ra, boshqa nomlar bilan taqqoslash ancha qiyin ekanligini ta’kidlaydi [2;46-b.]. Bunday oykonimlarga hududdagi *Azamat, Bashir, Bahrin, Burqut, Varq, Hazora, Do‘rman, Jaloyir, Olchin, Arg‘un, Talqoq, Kalavot, Tama, Siyroq, Mang‘it, Nayman, Qahramon,* kabi oykonimlarni kiritamiz.

Sodda yasama oykonimlar. Sodda yasama oykonimlar tarkibida derivatsion affikslar yoki toponimik formantlar mavjud bo‘ladi. Masalan, *Tok+chi, Ayron+chi Bichon+chi, Qur+uvchi, Anor+zor, Uzum+zor, O‘rik+zor, Lola+zor, Pilla+kor, Madad+kor, Bunyod+kor, Ziyo+li, Qarshi+lik, Gul+iston, Kulol+lar, Bir+lik, Do‘st+lik* kabi.

Bunday tipdagi toponimlarni quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin:

– toponimning nomiga aylangunga qadar yasama so‘z bo‘lgan toponimlar: *Madad+kor, Bunyod +kor, Ziyo+li, Qarshi+lik, Bir+lik, Do‘st+lik;*

– qo‘shimcha qo‘shilgandan so‘ng joy nomiga aylangan toponimlar: *Ayron+chi, Anor+zor, Bichon+ chi, Tok+chi, Uzum+zor, O‘rik+zor, Gul+iston.*

Qo‘shma toponimlar. Morfologik tarkibi ikki va uch, hatto undan ortiq asosdan tashkil topgan oykonimlar qo‘shma oykonimlardir. Bunday joy nomlari semantik jihatdan ko‘p qatlamli va motivatsiyalangan bo‘lishidir. Nomlangan hududning geografik xususiyati, tarixi yoki tabiati haqida sodda tarkibli oykonimlarga nisbatan ko‘proq signal beradi. O‘zbek toponimlari orasida qo‘shma toponimlar son jihatidan salmoqli o‘rinni egallaydi. Shuningdek, Karmana tumani oykonimlari orasida ham qo‘shma turlari ko‘pchilikni tashkil qiladi. Hududda qo‘shma toponimlarning morfologik asosi va strukturasiga ko‘ra, quyidagi turlari uchraydi:

– ot+ot strukturali oykonimlar: *Bozor+joyi, Xon+chorbog‘, Tosh+rabot, Malik+rabot, Hovuz+ariq, Tepa+ariq, Yavon+machit, Tog‘+guzar, Zar+tepa, Kumush+kon, Gul+bog‘, Bobo+dehqon* , *Qo‘rg‘on+ tepa;*

– sifat+ot strukturali oykonimlar: *Yangi+ariq, Yangi+Urganji, Yangi+turmush, Yangi+niyat, Yangi +yo‘l, Yangi+avlod, Katta+machit, Yuqori+Bug‘, Quyi+Bug‘, Yuqori+Qoraqosh, Past +Qoraqosh, Chala+qo‘rg‘on, O‘rta+qo‘rg‘on, Ko‘hna+Qo‘rg‘on, Katta+machit, Qizil+tom, Ko‘hna+qo‘rg‘on, Katta +qo‘rg‘on, Yosh+avlod, Oq+oltin, Chala+qo‘rg‘on, O‘rta+qo‘rg‘on, Nurli+hayot;*

–ot+sifat strukturali oykonimlar: *Guzar+obod, Gul+obod, Paxta+obod, Qilich+obod, Islom+obod, Fayz+obod;*

– son+ot strukturali toponimlar: *Besh+tut, Besh+kent, Chor+rabot.*

Murakkab tarkibli oykonimlar. Bunday toponimlar Karmana tumani oykonimlari tarkibida son jihatdan juda kamchilikni tashkil etib, birikma shaklidagi murakkab tarkibli toponimlarga: *Sharq+yog‘dusi, Sog‘lom avlod, Xalqlar do‘stligi, Farhod qo‘rg‘oni, Uzumzor qo‘rg‘oni, Sog‘lom turmush, Usta Olim, Kamolot yo‘li, Ipak yo‘li, Usta Shirin* kabi nomlarni keltirishimiz mumkin. Misollardan ko‘rinadiki, murakkab tarkibli tuman oykonimlarining lisoniy qolipi, asosan, ot+ot tipidagi birikmalardan iborat. Shuningdek, tojikcha izofali *Bog‘i+eram, Bog‘i+murod* tarzidagi strukturaga ega bo‘lgan oykonimlar ham, *Xo‘jahayron* ko‘rinshli gap shaklidagi murakkab tarkibli topooykonimlar mavjud.

Xulosa va takliflar. Xullas, hududdagi oykonimlar grammatik-struktur xususiyatiga ko‘ra affikssiz (tub), affiksli (sodda yasama), qo‘shma hamda murakkab tarkibli oykonimlardan tashkil topgan. Struktur jihatdan qo‘shma so‘z shaklidagi oykonimlar tarkibi ot+ot, sifat+ot, sifat+ot, son+ot shaklidagi tuzilishga egadir. Hududda murakkab tarkibli oykonimlar nisbatan kam.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Э.Бегматов. Мустақиллик ва топонимия. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, Тошкент, 2009, 5-сон, 10-бет.

(2). Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Тошкент, “Фан”, 1985, 104-бет.

(3). Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. Автореф. дисс. … канд. филол. наук, Ташкент, 1968, 24 с.

(4). Бўриев С. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили, Филол. фан. номз. ... дисс. автореф., Тошкент, 2010, 13–14-бетлар.

(5). U.Turdimorodov. Xatirchi tumani toponimlarining leksik-grammatik va etimologik tadqiqi. Filol.fan.b. fals. dok. …diss., Samarqand, 2023, 65-bet.

Xolbutayev G‘ayratbek Oybek o‘g‘li (Qo‘qon universiteti Andijon filiali dotsenti, filologiya fandari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); gayratbek19912705@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-5925-8071)

KOMIK FOLKLOR JANRLARI O‘RGANILISHINING TARIXIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada komik folklor janrlari, xususan, askiya va latifalarning o‘rganilish tarixi hamda ularning nazariy asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda jahon va o‘zbek folklorshunosligida kulgi fenomeniga berilgan ta’riflar, V.Y.Propp, M.M.Baxtin kabi olimlarning nazariy qarashlari qiyosiy o‘rganilgan. Shuningdek, askiya janrining o‘ziga xos tabiati va uning xalq estetik ehtiyojlarini qondirishdagi o‘rni yoritilgan. Maqola yakunida komik janrlarning genezisi va taraqqiyot bosqichlari bo‘yicha ilmiy xulosalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *folklor, kulgi, askiya, latifa, komizm, nazariya, genezis, estetika.*

Холбутаев Гайратбек Ойбекович (Доцент Андижанского филиала Кокандского университета, доктор философии (PhD) по филологическим наукам; gayratbek19912705@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-5925-8071)

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ КОМИЧЕСКИХ ЖАНРОВ ФОЛЬКЛОРА

Аннотация. *В статье анализируется история изучения комических жанров фольклора, в частности аскии и латифы, а также их теоретические основы. В исследовании сравниваются определения феномена смеха в мировой и узбекской фольклористике, рассматриваются концепции таких ученых, как В.Я.Пропп и М.М.Бахтин. Освещается специфика жанра аския и его роль в удовлетворении эстетических потребностей народа. В завершении статьи представлены научные выводы о генезисе и этапах развития комических жанров.*

Ключевые слова: *фольклор, смех, аския, латифа, комизм, теория, генезис, эстетика.*

Kholbutaev Gayratbek (Associate Professor, Andijan Branch of Kokand University Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor; gayratbek19912705@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-5925-8071)

HISTORICAL AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF COMIC FOLKLORE GENRES

Annotation. *This article analyzes the history of the study of comic folklore genres, particularly askiya and latifa, as well as their theoretical foundations. The study compares definitions of laughter in global and Uzbek folklore studies, examining the concepts of scholars such as V. Ya. Propp and M. M. Bakhtin. The specific features of the askiya genre and its role in satisfying the aesthetic needs of the people are highlighted. The article concludes with scientific conclusions on the genesis and stages of development of comic genres.*

Key words: *folklore, laughter, askiya, latifa, comedy, theory, genesis, aesthetics.*

Kirish (Introduction). Jamiyat taraqqiyotining turli tarixiy bosqichlarida xalq og‘zaki ijodi insonlarning ruhiy kechinmalari, turmush tarzi, hayotiy qiyinchiliklari, orzu-umidlari, quvonch va tashvishlari, armon hamda intilishlarini badiiy ifodalashning muhim vositasi bo‘lib kelgan. Xalq o‘z eposida orzu qilgan qahramon, jasur yigit va qizlar obrazini yaratgani kabi, ertaklar, og‘zaki nasriy va lirik asarlarida ham ideal inson timsolini gavdalantirgan. Og‘zaki drama namunalari, ayniqsa kulgi va yumor bilan sug‘orilgan asarlarda ham ushbu an’ana davom ettirilib, dono, zukko, hozirjavob, topqir va mug‘ombir kishilar obrazini yaratishga alohida e’tibor qaratilgan.

Xalqning estetik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan badiiy intilishlar hayotdagi turli muammo va kamchiliklarni kulgi vositasida tanqid qilish, shu bilan birga, inson ruhiyatini yengillashtirish va kayfiyatini ko‘tarish vazifasini ham bajargan. Mazkur ezgu maqsad og‘zaki adabiyotning rivojlanishi va poetik taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Natijada xalq orasida zukko va hozirjavob kishilar timsolini ifodalovchi latifalar, shingil hazillar hamda askiya kabi kulgili janrlar shakllangan.

Askiyaning paydo bo‘lishi latifaga nisbatan keyingi davrlarga to‘g‘ri keladi. Buning sababi shundaki, qadimgi ajdodlarimiz, dastlab, yakka ijroga asoslangan og‘zaki ijod namunalarini yaratgan va ijro etgan. Keyinchalik esa ijrochilar sonining ortishi, ijro jarayonining musobaqa shaklida tashkil etilishi natijasida askiyaga xos ijro uslubi shakllangan.

Umuman olganda, yumor va kulgiga asoslangan og‘zaki ijod namunalarining asosiy g‘oyasi tinglovchini kuldirish, uning ruhiy holatini yengillashtirish, turmush mashaqqatlari va hayot tashvishlarini, hech

bo‘lmaganda, ma’lum muddat unutishga yordam berishdan iboratdir. Bunday asarlar insonni ruhiy jihatdan tetiklashtirish, ijtimoiy hayotdagi muammolarga yengilroq nazar bilan qarash imkonini yaratgan.

Og‘zaki ijod tarkibidagi kulgi bilan bog‘liq janrlarni o‘rganish, ularning badiiy-estetik imkoniyatlarini ilmiy tahlil qilish masalasi asosan o‘tgan asr boshlaridan boshlab olimlar e’tiborini torta boshlagan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). XX asr oxiri va XXI asr boshlarida xalq kulgisi faqat folklorshunoslik doirasidagina emas, balki ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham muhim tadqiqot obyektlaridan biriga aylangani kuzatiladi. Yangi davr ilmiy izlanishlarida xalq kulgisining falsafiy, ijtimoiy, psixologik, estetik va madaniy jihatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratildi.

Xususan, kulgining ijtimoiy mohiyati A.V.Dmitriyev tadqiqotlarida, psixologik tabiati L.S. Vigotskiy, A.N.Luk, P.V.Simonov, P.M.Yershov ishlarida, estetik ahamiyati esa Yu.B.Borev, A.Z.Vulis, A.F. Losev, M.T.Ryumina, L.N.Stolovich, V.P.Shestakov kabi olimlarning izlanishlarida yoritildi. Kulgining falsafiy qimmati L.V.Karasev, siyosiy mazmuni V.V.Razuvayev, lingvistik xususiyatlari V.Z. Sannikov va X.X.Do‘smatov tomonidan tahlil qilingan.

Shuningdek, badiiy adabiyotda kulgining tutgan o‘rni P.N.Berkov, V.I.Demin, A.Y.Kunilskiy, A.P. Moskovskiy, D.P.Nikolayev, L.A.Spiridonova, Y.V.Stennik, M.N.Chernyavskiy kabi tadqiqotchilar ishlarida o‘rganilgan. Kulgi madaniyat tarixining ajralmas qismi sifatida S.S.Averinsev, D.S.Lixachev, A.M. Panchenko, N.V.Ponirko ilmiy merosida tahlil qilingan. Bundan tashqari, komediyaga N.M.Fed va V.N. Yarxo, satiraga V.I.Adrianova-Perets va L.A.Plotkin, parodiyaga V.L.Novikov, Y.M.Tinyanov, O.M. Freydenberg, latifa janriga esa Y.Y.Kurganov, V.P.Rudnev, Y.Y.Shmeleva, A.D.Shmelev kabi tadqiqotchilar alohida e’tibor qaratganlar [8].

Mazkur tadqiqotlarda kulgining ijtimoiy vazifalari, inson ruhiyatiga ta’siri, aql va tafakkur mahsuli sifatidagi mohiyati, kulgi madaniyatining jamiyat hayotidagi o‘rni asoslab berishga intilish kuzatiladi. Shu jihatdan xalq kulgisi nafaqat estetik hodisa, balki ijtimoiy ong, madaniy xotira va xalq tafakkurining muhim ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Kulgi muammolari va kulgi madaniyati A.S.Axiyezer, Y.M.Boroday, P.Vayl, A.Genis, A.Y. Gurevich, S.S.Gusev, G.L.Tulchinskiy va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ham turli ilmiy yo‘nalishlarda o‘rganilgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). 1916-yilda tatar olimi va ma’rifatparvari G. Ibrohimov “Adabiyot darslari” nomli risolasida mazak-mazax janrining o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr bildirgan. Olim mazax janrini og‘zaki ijod tarkibidagi alohida adabiy hodisa sifatida izohlab, adabiyot ixlosmandlariga uning mohiyatini qisqacha tushuntirib bergan. U adabiy asarlarni ichki sifatlari, ya’ni, mazmuni va mundarijasiga ko‘ra, yetti turga ajratadi. Ushbu tasnifda baytlar, qo‘shiqlar, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, chastushkalar va hazillar kabi janrlar qayd etiladi [11].

Tatar folklorshunosligida dastlabki nazariy qarash sifatida ilgari surilgan bu fikrlar oradan qariyb o‘ttiz yil o‘tgach, 1960-yillarda hazilga asoslangan folklor janrlarining tabiati haqida maxsus ilmiy mulohazalar yuritilishiga zamin yaratdi. G.Bashirovning “To‘qson to‘qqiz mazax” nomli to‘plamiga kiritilgan “Mazax qanday paydo bo‘lgan” maqolasida mazaxning janriy belgilari, kelib chiqishi va g‘oyaviy-estetik ahamiyati haqida muhim fikrlar bildirilgan [5]. Keyinchalik, uning “Ming bir mazax” nomli hazillar to‘plami ham nashr etildi [4].

1929-yilda G.Rahim va M.Vasilyev tomonidan yaratilgan “Folklor va xalq adabiyotini to‘plash bo‘yicha qo‘llanma”da hazil birinchi bor folklorning mustaqil janri sifatida baholangan. Ular kulgili xarakterdagi qisqa hikoyalarni latifa deb nomlaganlar [6].

Yoqut folklorini o‘rgangan S.V.Yastremskiyning qayd etishicha, qadimgi yoqutlar dafn marosimlarida ham kulgidan foydalanganlar. Ular kulgini ilohiy tushuncha, ruhlar olami bilan aloqa o‘rnatish vositalaridan biri sifatida talqin qilganlar [20]. S.V.Yastremskiy kulgini ikki ko‘rinishda izohlaydi: birinchisi – kundalik hayotdagi holat va hodisalarga nisbatan yuzaga keladigan yengil kulgi; ikkinchisi – insonni ruhlar olami bilan bog‘lovchi ilohiy kulgi.

XX asr boshlarida tatar olimi Ahmad Sodat Xo‘ja Nasriddin haqidagi mazaxlarni ommalashtirish va ularni ilmiy jihatdan o‘rganish bilan shug‘ullangan [9]. Asr oxirlarida esa F.Xatipov va A.Yaxin tomonidan hazilga asoslangan mazax janri nazariy jihatdan tadqiq etildi. F.Xatipov “Epik janrlar” nomli monografiyasida “Mazax janri xususida” deb nomlangan alohida bob ajratib, mazax janrining o‘ziga xosligi, hayotiy voqealarning yumor asosida talqin qilinishi haqida ilmiy mulohazalar bildirgan. Shuningdek, asarning “Novella. Rasskaz” bobida novella va xalq hazili o‘rtasidagi janrlararo munosabatlar ham tekshirilgan [18].

A.G.Yaxin va M.X.Bakirov tomonidan e’lon qilingan tadqiqotda A.G.Yaxin mazaxlarni alohida folklor janri sifatida tahlil qilgan. Olim mazax janridagi asarlarda bir so‘zning bir necha ma’noda qo‘lla-

nishi, aynan shu semantik ikkiyoqlamalik kulgi hosil qilishda muhim omil ekanini asosli tarzda ko‘rsatgan [21].

A.Yaxin “Tatar folklori tizimi” nomli monografiyasida latifa janriga alohida e’tibor qaratgan va shu janrga mansub og‘zaki asarlar tahliliga bag‘ishlangan bir necha maqolalar e’lon qilgan [22].

Etnografik yo‘nalishda askiya o‘zbek xalq teatrining ajralmas qismi sifatida A.L.Troitskaya tomonidan tadqiq etilgan [17]. Olima o‘zbeklar haqidagi kuzatishlari va dala materiallari asosida askiyaning xalq orasida qadimdan qiziqchilar tomonidan ijro etilgani, uning ayrim turlari mavjudligi haqida fikr bildirgan. U tutol askiya shaklini yo‘qolib ketgan ko‘rinish sifatida talqin qilgan. Biroq R.Muhammadiyev A.L. Troitskayaning bu qarashlariga e’tiroz bildirib, tutol unutilmaganini, aksincha, askiyaning murakkab shakllaridan biri ekanini qayd etgan [13].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). XX asr ilm-fanida kulgining ijtimoiy mohiyati va hayotdagi o‘rni masalasi bo‘yicha turli yo‘nalishdagi tadqiqotlar yuzaga keldi. Jumladan, kulgi nazariyasi doirasida ikki asosiy ilmiy an’ana shakllandi. Birinchi an’ana hukmron mafkura ta’sirida Marks va F. Engels ta’limotiga tayangan holda, kulgining ijtimoiy muhitni baholashdagi satirik-tanqidiy kuchini izohlashga qaratilgan edi. Ushbu fundamental an’anaga V.A.Alekseyev, A.S.Bushmin, A.V.Lunacharskiy, D.P. Nikolayev, Y.Y.Elsberg, R.Muhammadiyev kabi olimlarning tadqiqotlarini kiritish mumkin.

M.M.Baxtin, V.Y.Propp, O.M.Freydenberg kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida esa kulgining tub asoslari, uning badiiy tafakkurga ta’siri va madaniy-estetik vazifalari tahlil qilindi [1].

R.Muhammadiyev o‘zbek folklorshunosligida komik folklor janrlaridan biri bo‘lgan askiyani maxsus tadqiq etishga kirishgan olimlardan biridir. Uning nomzodlik dissertatsiyasi hukmron mafkura ta’sirida yozilgan bo‘lsa-da, o‘zbek folklorida askiyaning mustaqil janr sifatidagi maqomini asoslashga qaratilgan birinchi tadqiqotlardan biri sifatida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchi askiyaning janr tabiati, askiya ijrochilari, uning ichki guruhlari va ijro xususiyatlari haqida nazariy xulosalar bergan.

XX asr o‘rtalarida, xususan 1975-yildan boshlab F.Yo‘ldoshevaning latifalarga bag‘ishlangan tadqiqotlari yuzaga keldi. Olima “Xalq qahramoni Nasriddin afandi obrazini tipiklashtirish muammolari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Mazkur ishda o‘sha davr mafkuraviy-nazariy muammolaridan biri bo‘lgan Nasriddin afandi obrazining tarixiy asosi, uning tipiklashtirilishi va xalq qahramoni sifatida shakllanishi masalalari yoritilgan.

Amerikalik folklorshunos Alan Dundes komik folklorni psixologik va sotsiologik nuqtai nazardan o‘rgangan. U hazil, latifa, parodiya, karikatura kabi komik folklor shakllarini tahlil qilgan. Dundesning fikricha, kulgi va hazil orqali jamiyat o‘z-o‘zini tanqid qiladi, ijtimoiy me’yorlarni tasdiqlaydi yoki ularni masxara obyektiga aylantiradi [7].

Jahon folklorshunosligida komik folklor janrlarini o‘rganishda psixoanalitik metod tarafdorlari ham ko‘paydi. Ushbu yo‘nalish vakillari A.Dundes va Zigmund Freyd nazariyalariga tayanib ish olib bordilar. Freyd psixoanalitik olim bo‘lishiga qaramay, uning hazil va latifaga oid tadqiqotlari folklorshunoslik uchun ham muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qildi. Uning “Jokes and Their Relation to the Unconscious” asarida kulgi va hazil orqali inson psixikasidagi ijtimoiy hamda shaxsiy tabu, noqulay va yashirin mavzularni aniqlash imkoniyati ko‘rsatiladi. Bu yondashuv komik folklor janrlarini tahlil qilishda muhim ilmiy asoslardan biri sifatida qaraladi.

M.M.Baxtin universal xalq kulgi madaniyati nazariyasini ishlab chiqqan. U polifonizm, kulgi madaniyati, xronotop, karnavalizatsiya, menippeya, “ruhiy yuqori” va “tana quyi” kabi tushunchalarni ilmiy muomalaga faol kiritgan hamda ularning badiiy tafakkurdagi ahamiyatini asoslagan [3].

2004-yilda A.A.Sichev kulgi muammosiga bag‘ishlangan doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Faylasuf olimning ta’kidlashicha, kulgi ijtimoiy hodisa bo‘lib, muhim falsafiy mazmunga ega. Kulgi inson kayfiyatini ko‘tarish bilangina cheklanmaydi, balki muayyan muammolar va hayotiy qiyinchiliklarning yechimini topishda ham o‘ziga xos vazifa bajaradi [16]. Kulgida ijtimoiy muammolarning tanqid ostiga olinishi ularni yengil shaklda anglash va hal etish imkonini beradi.

Taniqli folklorshunos V.Y.Propp 1976-yilda e’lon qilingan “Komizm va kulgi muammolari”ga bag‘ishlangan monografiyasida adabiy asardagi komik holatni tahlil qilishda kulgining o‘rnini aniqlash zarurligini alohida ta’kidlagan. Olimning fikricha, folklor asarlarida badiiy ifodalangan kulgi komik obrazlarning yaratilishiga, keyinchalik yozma adabiyotda satirik va yumoristik asarlarning yuzaga kelishiga zamin hozirlagan [15].

V.Y.Proppning qayd etishicha, G‘arb nazariyotchilari, xususan nemis olimlari komizmni estetik va noestetik guruhlarga ajratishga intilganlar. Bunday yondashuv kulgini folklor materiallari asosida maxsus

ilmiy tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Propp kulgining ichki tiplarga ajratilishi masalasini ham ilgari suradi va uni quyidagi guruhlarga bo‘ladi:

1) yoqimli kulgi;
2) qahrli kulgi;
3) jirkanch kulgi;
4) quvnoq kulgi;
5) ritual kulgi;
6) e’tiborsiz kulgi.

Olim kulgini hosil bo‘lish o‘rni va ifoda shakliga ko‘ra, psixologik nuqtai nazardan tasniflaydi hamda ularning farqli tomonlarini ochib beradi. V.Y.Propp tomonidan ajratilgan kulgi turlari folklorning turli janrlarida uchraydi. Uning ta’kidlashicha, tadqiqot uchun kulgining bevosita yoki bilvosita komik muammolar bilan bog‘liq turlarini aniqlash muhimdir. Shu nuqtayi nazardan, olim masxaraga asoslangan kulgini alohada ahamiyatga ega shakl sifatida ko‘rsatadi [15].

Darhaqiqat, masxaraga asoslangan kulgi komizm bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, kulgining estetik shakllaridan biri hisoblanadi. Aynan ushbu kulgi turi og‘zaki adabiyotda komizm, yumor va satiraning yuzaga kelishiga, ularning muayyan adabiy-estetik xarakter kasb etishiga asos bo‘lgan.

Ozarbayjon folklorshunosi Muxtor Kazim o‘g‘lining tadqiqotlarida kulgining mifologik mohiyati alohida ta’kidlanadi. Olimning fikricha, kulgi uch olam – ko‘k, zamin va yer osti olami birligida, o‘rta olamda sodir bo‘ladigan hodisa sifatida talqin qilinadi. Kulgi orqali inson g‘ayb olamiga sayohat qilishi mumkinligi haqidagi tasavvurlar ham mazkur qarashlarda o‘z ifodasini topadi. Tadqiqotchi komizmning tarixiy ildizlari qadimiy e’tiqodiy qarashlarga borib taqalishini, epik talqinda kulgi qahramonning g‘alaba qozonishida muhim vosita bo‘lib xizmat qilishini ham qayd etadi [14].

Ozarbayjon olimining ushbu qarashlari yoqut folklorshunosligida ilgari surilgan kulgining ilohiy qudrati haqidagi nazariy qarashlar bilan ma’lum darajada uyg‘unlik kasb etadi.

2017-yilda Muxtor Kazim o‘g‘lining “Ozarbayjon folklorida kulgining genezisi va poetikasi” mavzusidagi monografiyasi nashr etilgan [14]. Mazkur monografiyada ozarbayjon folklorida kulgining uchrashi, turli janrlarda kulgi bilan bog‘liq motivlar, kulgining mifologik va magik mohiyati, marosim bilan aloqadorligi, badiiy-estetik vazifalari, kulgili og‘zaki hikoyalar va latifalar poetikasi ilmiy jihatdan yoritilgan.

Olimning qayd etishicha, ozarbayjonlarda ham o‘zbek xalqida bo‘lgani kabi Navro‘z bayrami kunlarida maydon teatrlari, kulgili suhbatlar va xalq tomoshalari ijro etiladi [14]. U Gasan og‘aga murojaat bilan boshlanadigan dialogik kulgili nutqni kulgili suhbat sifatida tavsiflaydi. To‘g‘ri, ozarbayjon kulgili suhbatlari o‘zbek askiyalaridek tagma’noli so‘zlardan tashkil topmagan. Biroq ularning dialogik nutq shaklida qurilishi askiyaning ayrim xususiyatlarini eslatadi. Shuningdek, kulgili suhbatlarning ijro joyi ham askiyaning ijro muhiti bilan ma’lum darajada mushtaraklikka ega.

Navro‘z bayrami kunlarida sayilgohlarda askiyabozlar, muqallidlar va masxarabozlarning chiqish qilishi o‘zbek xalqida qadimdan mavjud bo‘lgan an’analardan biridir. Taniqli o‘zbek folklorshunosi professor M.Jo‘rayev ham xalqning bayramona kayfiyatini ko‘tarishda folklor san’atining o‘rni beqiyos ekanini alohida qayd etadi [10].

Turkman olimi professor B.A.Karriyevning yozishicha, turkman folklorida “yomak” – masxaralashga asoslangan janr, “shorta soz” – latifa mazmunidagi anekdot kabi janrlar mavjud. Ushbu janrlar xalqning kulgi va yumorga asoslangan dunyoqarashini badiiy-estetik shaklda ifodalashi bilan muhim ahamiyatga ega [12]. Biroq B.A.Karriyev tadqiqotida “yomak”ning ijro muhiti va uslubi haqida batafsil ma’lumot berilmagani sababli uni o‘zbek folkloridagi qaysi komik janrga yaqinlashtirish mumkinligini aniq belgilash qiyin. Shunga qaramay, janrning “draznilka” sifatida izohlanishi uni bolalar folkloridagi chandishlarga yaqin bo‘lishi mumkin degan ehtimolni yuzaga keltiradi.

O‘zbek folklorida komik janrdagi matnlarning shakllanishida masxaraga asoslangan kulgi muhim o‘rin tutadi. Ushbu kulgi turi qahramonlarning ma’lum narsa yoki hodisalarga qiyoslanishi orqali komik manzara yaratadi va kulgining yuzaga kelishiga imkon beradi. Irma Estrupning ta’kidlashicha, qadimgi folklor matnlarida qo‘pol jargon so‘zlarning qo‘llanishi ularning qadimiyligini ko‘rsatuvchi belgilaridan biridir [19]. Demak, o‘zbek askiyasida tagma’noda qo‘llanuvchi so‘zlar, shuningdek, yashirin erotik mazmunning mavjudligi ushbu janrning qadimiy ildizlarga ega ekanidan dalolat beradi.

Irma Estrupning nazariy qarashlariga tayanilganda, askiya janrining tarixiy asoslari juda qadimgi davrlarga borib taqalishini taxmin qilish mumkin. Biroq askiya janrining genezisini aniqlash alohida fundamental tadqiqotni talab etadi. Shu sababli ushbu tadqiqot doirasida askiyaning tarixiy asoslarini batafsil yoritish asosiy maqsad sifatida belgilanmagan.

V.Y.Propp nazariyasiga tayanilganda, kulgiga asoslangan har qanday folklor janrining ildizlari qadimgi mifologik tasavvurlarga, aniqrog‘i, ajdodlarimizning kulgi magiyasiga borib taqaladi. Propp kulgini ilohiy ne’mat sifatida baholab, “Xudo dunyoni kulish orqali yaratgan yoki Xudoning kulgisi dunyoni yaratgan”, degan qarashni ilgari suradi [15].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O‘zbek va rus komik folklor janrlarining o‘rganilish tarixi XX asr boshlaridan shakllana boshlagan. XX asrning dastlabki yillarida xalq ijodiyoti namunalarini to‘plash va ommalashtirishga bo‘lgan intilishlar komik folklor janrlarini poetik hodisa sifatida filologik jihatdan tadqiq etish zaruratini yuzaga keltirdi.

Natijada Rossiyada XX asrning ikkinchi o‘n yilligidan boshlab komik folklor janrlariga oid asosiy tadqiqotlar e’lon qilina boshlagan bo‘lsa, O‘zbekistonda 1930-yillardan e’tiboran komik folklor namunalarini to‘plash va o‘rganishga alohida e’tibor berildi.

O‘zbek folklorshunosligida komik folklor janrlariga bag‘ishlangan monografik tadqiqotlarning boshlanishi 1961-yilda R.Muhammadiyevning nomzodlik dissertatsiyasi bilan bog‘liq. Keyinchalik, XX asrning 70-yillarida F.Yo‘ldosheva tomonidan latifalar poetikasiga oid tadqiqotlar amalga oshirildi. XXI asr boshlaridan esa askiya poetikasi, latifalar tipologiyasi, lof janrining folklor tizimidagi o‘rni kabi masalalar yangi avlod tadqiqotchilari tomonidan yangicha nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Алексеев ВЛ. Оружием политической сатиры. Москва, 1979; Буишин А.С. М.Е.Салтыков-Щедрин. Ленинград, 1970; Луначарский А.В. О смехе. Советский фельетон. Москва, 1959, с. 439 – 442. Николаев Д.П. Смех – оружие сатиры. Москва, 1962; Эльсберг Я.Е. Вопросы теории сатиры. Москва, 1957; Мухаммадиев Р. Аския (Ўзбек халқ ижодиётининг жанри). Филол.фан.номз. дисс., Тошкент, 1961; Бахтин Л.А. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 1990; Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. Москва, 1999; Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. Москва, 1997.

(2). Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. В 3 т., т.3. Москва, 1991; Бородай Ю.М. Эротика-смерть-табу: трагедия человеческого сознания. Москва, 1996; Вайль П., Генис А. 60-е: мир советского человека. Москва, 2001; Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. Москва., 1981; Гусев С.С., Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. Москва, 1985; Терц А. Путешествие на Черную речку. Москва, 1999.

(3). Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Походаев В.С. Москва, “Искусство”, 1986, с. 258.

(4). Бәширов Г. Мең дә бер мәзәк. Казан, 1963. 380-бет

(5). Бәширов Г. Туксан тугыз мәзәк. Казан, 1960, с. 74.

(6). Васильев М., Рахим Г. Руководство по собиранию фольклора и народной литературы. Казань.1929, 68 с.

(7). Дандес Алан. Фольклор: семиотика или психоанализ. Сб. ст. Москва, “Вост. лит”, 2003, 278 с.

(8). Дмитриев А.В. Социология юмора. Москва, 1996; Выготский Л.С. Психология искусства. СПб., 2000; Лук А.Н. Юмор, остроумие, творчество. Москва, 1977; Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент, характер, личность. Москва, 1984; Борее Ю.Б. Комическое. Москва, 1970; Вулис А.З. Метаморфозы комического. Москва, 1976; Лосев Л.Ф., Шестаков В.П. История эстетических категорий. Москва, 1965; Рюмина М.Л. Тайна смеха, или Эстетика комического. Москва, 1998; Рюмина М.Л. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность. Москва, 2003; Столович Л.Н. Философия. Эстетика. Смех. СПб., Тарту, 1999; Карасев Л.В. Философия смеха. Москва, 1996; Разуваев В.В. Политический смех в современной России. Москва, 2002; Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. Москва, 2002; Дўсматов ХХ. Аския матнининг лингвостилистикаси. Филол.фан бўй.фалсафа.докт. (PhD) дисс. автореф., Фарғона, 2018; Берков П.Н. История русской комедии XVIII в. Л., 1977; Демин В.П. Многоцветие смеха: Комическое в мордовской литературе. Саранск, 1998; Кунильский А.Е. Смех в мире Достоевского. Петрозаводск, 1994; Московский А.П. Сатира и юмор в русской литературе. Иркутск, 1993; Николаев Д.П. Сатира Гоголя. Москва, 1984; Спиридонова Л. Бессмертие смеха. Москва, 1999; Стенник Ю.В. Русская сатира XVIII века. Л., 1985; Чернявский М.Н. Комедия Аристофана и античные теории смеха. Аристофан. Москва, 1956, с. 81–108; Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. Москва, 1977; Лихачев Д.С., Панченко А.М., Понырко Н.В. Смех в Древней Руси. Л., 1984; Смех: истоки и функции. СПб., 2002; Федь Н.М. Искусство комедии. Москва, 1978.

(9). Әхмәт Солдат. Хуҗа Насретдин мәзәкләре. “Совет әдәбияты” 1943, № 8, 77–79-бетлар.

(10). Жўраев М. Наврўз байрами. Тошкент, “Фан”. 2009, 107-бет.

(11). Ибраһимов Г. Әдәбият дәресләре. Казан, 1916, 64-бет.

(12). Каррыев Б.А. Эпосы, легенды и сказания. Туркменский юмор// http://gundogar-news.com/index.php

(13). Мухаммадиев Р. (Ўзбек халқ ижодиётининг жанри). Филол.фан.номз. дисс., Тошкент, 1961, 7-бет.

(14). Мухтар Казымоглы. Генезис и поэтика смеха в азербайджанском фольклоре. Баку, “Элм ве техсил”, 2017, 360 с.

(15). Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. – Москва: Искусство, 1976.

(16). Сычев А.А. Смех как социокультурный феномен. Автореф.докт философ. наук, Саранск, 2004.
(17). Троицкая А.Л. Народный театр в Узбекистане. Восточный сборник. Л., 1990, вып. 4, с. 144–151.
(18). Хатипов Ф. Эпик жанрлар. Казан, Татар. кит. нәшр., 1973, 49-бет.
(19). Эструп И. Исследование о «1001 ночи», ее составе, возникновении и развитии, пер. с дат., – Москва, 1904, с. 26.
(20). Ястремский С.В. Образцы народной литературы якутов. Якутской АССР, т. 7, Л., 1929, с. 34.
(21). Яхин А.Г., Бакиров М.Х. Фольклор жанрларын система итеп тикшерү тәҗрибәсе (Мәзәкләр, бәетләр), Казан, 1979.
(22). Яхин А.Г. Система татарского фольклора. Казань, 1984, 120 с.

Muxammedova Nilufar (PhD, O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti dotsenti)

ZAMONAVIY AQSH ADABIYOTIDA MO‘JIZAVIY REALIZM: INDIVIDUAL YONDASHUV

Annotatsiya*. Ko‘p millatli Amerika adabiyotida mo‘jizaviy realizm turli yondashuvlar asosida rivojlanmoqda. Bunday yondashuvlarda etnik guruhlarning tarixi va madaniyati ifodalanmoqda. Shu bilan birga, Amerika yozuvchilari mo‘jizaviy realizmga individual tarzda yondashgan holda uning o‘zgacha ifodalarini va shakllarini yaratmoqdalar. Mazkur maqola zamonaviy AQSH adabiyotida shakllangan mo‘jizaviy realizm elementlarini o‘ziga xos individual yondashuvda asarlarida aks ettira olgan adib Jonatan Kerol ijodi haqida so‘z yuritadi.*

Kalit so‘zlar: *realizm, mo‘jiza, shakl, roman, hayot, obraz, sujet.*

Мухаммедова Нилуфар (PhD, доцент, Узбекский государственный университет мировых языков)

МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ США: ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД

Аннотация*. В многокультурной американской литературе магический реализм развивается на основе различных подходов. В этих подходах находят выражение история и культура этнических групп. Вместе с тем американские писатели, индивидуально подходя к магическому реализму, создают его своеобразные выражения и формы. В данной статье рассматривается творчество писателя Джонатана Кэрролла, который сумел отразить в своих произведениях элементы магического реализма своим особенным индивидуальным подходом.*

Ключевые слова*: реализм, магический, форма, роман, образ, сюжет*

Mukhammedova Nilufar (PhD, Associate professor Uzbekistan State World Languages University)

MAGICAL REALISM IN US CONTEMPORARY LITERATURE: INDIVIDUAL APPROACH

Annotation*. In multicultural American literature, magical realism is demonstrating various individual approaches. Within these approaches, the history and culture of different ethnic groups are being expressed. At the same time, American writers, by approaching magical realism in an individual way, are creating its unique expressions and forms. This article analyzes selected novels of Jonathan Carroll, who has been able to show elements of magical realism using a distinctive individual approach.*

Key words*: realism, magical, form, novel, life, plot.*

Kirish. Zamonaviy AQSH adabiyoti turli millatga mansub yozuvchilarning asarlari bilan boyib bormoqda. Bu esa adabiyotda har bir millatning o‘ziga xos bo‘lgan afsonalari, rivoyatlari va ertaklarida aks etgan millylikni aks ettirmoqda. Jahon adabiyotida XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan mo‘jizaviy realizmga xos bo‘lgan badiiy asarlarda yozuvchilarning millat tarixiga, o‘tmishiga murojaat qilish va ularni qayta aks ettirish uchramoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bunday yondashuvni biz afro-amerika, Amerika hindu adiblari asarlarida keng uchramoqda. Shu bilan birga, mo‘jizaviy realizmning yangi xususiytalari o‘zgacha tarzda ham aks etmoqda. Har bir yozuvchining estetik qarashlari va individual tajribasiga asoslangan holda asarga noyob shakl va mazmun baxsh etmoqda. Afroamerika va amerika hindu ijodkorlaridan farqli ravishda, Jonatan Kerol (1949-yil tug‘ilgan), Lusius Shepard (1943–2014) va Sara Eddison Allen ijodida mo‘jizaviy realizmning turfa qirralari ko‘zga tashlanadi. Jonatan Kerol asarlarida real hayot bilan fantastik haqiqat o‘rtasidagi nozik chegara psixologik va his-tuyg‘u orqali beriladi. Lusius Shepard esa mo‘jizaviylikni ekzotik joylar, mahalliy afsonalar va kosmik haqiqatlar bilan uyg‘unlashtirib, ko‘proq falsafiy va metafizik ohangga urg‘u beradi. Eddison Allen esa kundalik hayotni o‘ziga xos lirik sehr bilan boyitadi, unda mo‘jiza ayol tajribasi, oilaviy xotiralar va ijtimoiy muhit bilan bog‘lanadi. Ushbu yozuvchilar asarlarida mo‘jizaviy realizmning har xil individual yondashuvlari ko‘zga tashlanadi, bu esa badiiy uslubning moslashuvchanligini va ko‘p qirraliligini namoyon etadi.

Jonatan Kerol (Jonathan Carroll, 1949-yilda tavallud topgan) – zamonaviy Amerika adabiyotining o‘zining individual badiiy uslubiga ega yozuvchilardan biri bo‘lib, uning asarlarida biz mo‘jizaning oddiy hayotga mohirona uyg‘unlashganiga guvoh bo‘lamiz. Uning ijodida mo‘jizaviy realizmning asosiy xususiyatlari namoyon etadi, bu esa AQSH adabiyotshunosi Uendi Feris taklif etgan mo‘jizaviy realizm nazariyasini aks ettiradi. J.Kerolning badiiy uslubi markazida mo‘jiza elementlari, ya’ni gapiruvchi hayvonlar, kelajakdan darak beruvchi tushlar, kundalik hayot yoki romantik kontekstda qo‘llanilishi turadi. Bu motivlar shunchaki bezak emas, balki qayg‘u, sevgi, yo‘qotish va o‘zgarish kabi chuqur ruhiy holatlarni o‘rganishga xizmat qiluvchi vositalardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Jonatan Kerolning romanlarida voqealar oddiy shahar muhitida, kitobxonga tanish bo‘lgan joylarda, ya’ni zamonaviy qulay uylarda, insoniy munosabatlarda, shahar kafelarida boshlanadi. Biroq voqea rivojlanar ekan, qahramonlar hayotida o‘zgarishlar sodir bo‘la boshlaydi va ular orqali g‘ayrioddiy, mo‘jizaviy elementlar ko‘z ilg‘amas tarzda kirib keladi. Qahramonlarning dunyosi sezilmas darajada, ammo qaytarib bo‘lmaydigan tarzda mo‘jizaviy unsurlar aralashuvi orqali o‘zgarib boradi. Bu jarayon emotsional va psixologik o‘zgarishni aks ettiradi, qahramonlar ko‘pincha roman boshida kundalik hayot yoki ma’lum ruhiy holatga bog‘langan bo‘lishadi, biroq voqealar ularni o‘z-o‘zini anglash yoki ma’naviy yuzlashuv sari undaydigan g‘ayrioddiy sayohatga olib kiradi. Jumladan, “Kulgu makoni” *(The Land of Laughs,* 1980) asarida yozuvchi Tomas Abbey ismli qahramonni tasvirlaydi. U taniqli bolalar yozuvchisining biografiyasini yozish maqsadida kichik shaharchaga yo‘l oladi. Biroq u bu yerda marhum yozuvchi yaratgan mo‘jizaviy olam bilan uyg‘unlashgan hayot mavjudligini kashf eta boshlaydi. Dastlabki voqealar realistik tusda bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan Tomas mantiqqa zid hodisalar va personajlar bilan to‘qnashadi. U gapiruvchi itlar, o‘zligini o‘zgartira olgan shaxslarga duch keladi va xayoliy olam bilan real hayot ajralmas darajada qorishib ketganligini his qiladi. Tomas uchun bu an’anaviy hayot emas, bu yerda mo‘jiza hayotning tabiiy qismidek tasvirlanadi, bu holat esa mo‘jizaviy realizm tamoyillariga mos keladi. Adibning o‘zgargan hayotni tasvirlashi Tomasning ichki ruhiy holatini va ijodiy o‘zligini anglash jarayoni uchun metaforaga aylanadi. Tomas bunday mo‘jizaviy olam orqali shaxsiy yo‘qotish va o‘zini anglash yo‘lini bosib o‘tadi. Jonatan Kerolning “It muzeyi tashqarisida” (Outside the Dog Museum, 1991) romani metafizik va psixologik jihatdan chuqur roman hisoblanadi. Asar mashhur me’mor Garri Redkliffning hayoti haqida hikoya qiladi. U hayoti muammolarga to‘la bo‘lishiga qaramay, Yaqin Sharqdagi hukmdor uchun saroy loyihasini yaratish bo‘yicha nufuzli tanlovda g‘olib chiqadi. Ammo me’morning Yaqin Sharga safari ma’naviy, ruhiy va g‘ayritabiiy sayohatga aylanadi.

Roman voqealari davomida Garri tushunib bo‘lmaydigan hodisalarga duch keladi. Unga gapiradigan itlar donishmandlik qiladilar va maslahat beradilar, binolar unga xotiralardan so‘zlaydi, vaqt esa odatdagi tartibdan chiqib ketadi, o‘tmish va hozirgi vaqt o‘zaro aralashgan holatda tasvirlanadi. Bu hodisalar uning o‘zini anglashiga, ichki, ruhiy o‘zgarishlariga olib keladi.

Tahlil va natijalar. Romanda yozuvchi realizm va mo‘jizaviy elementlarni mohirona uyg‘unlashtiradi, kitobxonni real hayot va xayol orasidagi nozik chegaraga yetaklaydi. Asarda ijod, xalos bo‘lish, ma’naviy o‘sish kabi mavzular ko‘tarilgan. Mazkur asar hayot, san’at va insonning o‘zini anglash yo‘lini tasvirlaydi va taassurotga boy sayohatlar tashqarida emas, ichkarida, ya’ni qalbda bo‘lishini ta’kidlaydi.

Roman sarlavhasi ramziy va metaforik ma’noga ega. Asardagi asosiy mavzular inson idrokini, haqiqatni anglashini va o‘zgarishini ifodalaydi. Roman sarlavhasida adib so‘z o‘yinidan samarali foydalanadi. Bir o‘qishda “it muzeyi” iborasi g‘alatidek tuyuladi. Biroq iboraning mazmunini tahlil qiladigan bo‘lsak, u chekkadagi bema’ni joyni anglatadi. Sarlavhadagi “tashqarida” bo‘lish esa an’anaviy qarashlardan chetga chiqish ma’nosini, ya’ni o‘zgacha ruhiy olamga kirishni ifodalaydi. Roman qahramoni Garri Redklif o‘z ruhiy, ma’naviy olamiga kiradi va kimligini anglab yetadi. Sarlavhadagi “musey” so‘zi esa o‘tmishni, xotiralarni anglatadi. “Muzeydan tashqarida” bo‘lish esa o‘z-o‘zini yangidan kashfa etish, o‘sish va yangilanishga qadam qo‘yish ma’nosini ifodalaydi. Romanda arxitektor Garri Redklifning Uzoq Sharqga safari bilan birga ichki uyg‘onishi ham tasvirlanadi. “It muzeyidan tashqarida” esa hayotdagi yuzaki haqiqatlarga chalg‘imasdan, odatiylikdan chiqib, inson ruhiy olamida hikmatni, ma’noni izlash lozimligini anglatadi. Romanda haqiqat gohida g‘ayritabiiy va aql bovar qilmas voqealar orqali ochiladi. Shu bois, sarlavha roman ruhiga mos, u oddiy fikrlashdan voz kechib, mo‘jizaviylik va metafizik ma’nolar sari yo‘l ochadi.

Amerikalik tadqiqotchi Uendi Ferisning taklif qilgan mo‘jizaviy realizm xususiyatlari Jonatan Kerolning asarlari, aynan “It museyi tashqarisida” romanida o‘z ifodasini topgan. Uendi Feris mo‘jizaviy realizm beshta asosiy elementni o‘z ichiga oladi deydi va quyidagilarni sanab o‘tadi [1;136–1148-b.]:

1) real hayotda tushuntirib bo‘lmaydigan mo‘jiza (irreducible magic);
2) ruhiy va moddiy olamning uyg‘unligi (merging of realms);

3) vaqt va makonning buzilishi (disruptions of time and space);
4) turli shakllar birlashuvi (hybridity);
5) qahramonlar xabardorligi (metafictional awareness).

Jonatan Kerrolning “It museyi tashqarisida” romani ana shu elementlarni lirik, g‘ayrioddiy va chuqur psixologik voqealar orqali namoyon etadi. Quyida ushbu roman asosida mo‘jizaviy realizmga oid beshta xususiaytni tahlilga tortamiz. Birinchi xususiyat bu romandagi gapira oladigan itlar. Ular Garri Redklif uchun yo‘lboshch vazifasini o‘taydi. Romanda Garri Redklif bilan do‘stlashgan va so‘zlashganda falsafiy iboralardan samarali foydalana oladigan it real voqealarning bir qismiga aylanadi. Bu hodisa na tush, na galusinatsiya sifatida izohlanadi. Uendi Feris bu kabi tushuntirib bo‘lmaydigan hodisalarni “tushuntirib bo‘lmaydigan, ammo badiiy adabiyotda qabul qilingan” deya izohlaydi. It Redklifning ichki dunyosiga yo‘l ko‘rsatib, ma’naviy o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi. *“It menga dono ko‘zlari bilan qaradi va dedi: ‘Sen yetarlicha diqqat bilan tinglamayapsan, Garri. Yaxshiroq tingla – kerakli narsani eshitasan.” – “The dog looked at me with old eyes and said, ‘You’re not listening hard enough, Harry. Listen better and you’ll hear what you need”* [2;45–46-b.]. Asar parchasidan ko‘rinib turibdiki, it qahramon hayolida gapirmayapti. U Garrining doimiy hamrohi, it hayvon va inson o‘rtasidagi chegarani buzgan holda, Garriga maslahat beradi. Gapiradigan it atrofdagilarni hayratga solmaydi, u jamiyatning a’zosi sifatida qaralgan. Bu it real hayotda atrofimizda mo‘jizaning doimiy mavjudligini va uning sehr kuchini ifodalaydi. Romanda mo‘jizaviy realismning keyingisi bu jonsiz narsalarning ma’lum bir his-tuyg‘yni aks ettirishidir. Redklif yaratayotgan bino muhandislikka asoslanmaydi, bino arxitekturasi qahramonning ruhiy ilhomi natijasidir. Bino qurilish fizika qonunlariga asoslanmaydi, g‘ishtlar, toshlar ancha og‘irroq ko‘rinadi, makon esa go‘yoki tirik jonzotday harakatlanadi. Bino insom ichki olamining moddiy shakli bo‘lib, u Redklifning ruhiyatini metaforik tarzda aks ettiradi. *“Qo‘limdagi toshlardan ovoz eshitilardi. Devorga faqat qurilgan deb qarab bo‘lmaydi, uning xotirasi bor, devorlar ham nimanidir eslab qoladi. Ular insonni yorug‘likdan yoki sovuq-dan qanday asrasa, shunday his-tug‘uni ko‘rsatadi”. –“The stones hummed under my hand. The wall wasn’t just built – it remembered. It had emotion in the way it held light”* [1;25–26-b.]. Garri qurgan bino oddiy emas, u nafas oladi, his qiladi va his-tuyg‘u orqali insonni ogohlantira oladi. Bunda Redklifning aqliy va jismoniy olami birlashuvi kuzatiladi. Bino arxitekturasi inson ma’naviyatining ifodasi vazifasini otaydi.

Romandagi eng hayratlanarli darajada go‘zal va sirli joylardan biri bu bog‘dir. Bog‘da unutilgan xotiralar moddiy shaklda, ya’ni flora yoki narsalar ko‘rinishida paydo bo‘ladi. Redklif bog‘da sayr qilar ekan, u o‘z hayoti haqidagi xotiralarni – bolalikdagi qo‘rquvlarini, quvonchlarini, hatto o‘zining yangi, noma’lum bo‘lgan shakllarini ko‘radi. Bu shakllar orqali u atrofdagilarning o‘zi haqidagi fikrlarini, munosabatlarini anglagandek bo‘ladi. Bog‘ning bunday namoyishiga Redklif hurmat bilan qaraydi, axir ularning har biri u uchun psixologik ahamiyatga ega. Asarda bog‘allegorik vosita vazifasini o‘tamaydi, u xotiralarni moddiy shaklda Redklifga namoyish etadi. Bunda o‘tmish hozirgi zamon bilan moddiy tarzda birlashadi. Ruhiy va jismoniy makonning birlashuvi chegaralarni buzadi va Uendi Feris ta’kidlagan mo‘jizaviy realizmning xususiyati hizoblangan vaqt va malon buzilishini ifodalaydi. Jumladan, vaqtning buzilishi quyidagi parchada shunday aks ettiriladi: *“U hali tug‘ilmaganligini aytdi, lekin hamma narsani tepadan kuzatdi. U men qilmagan ishimni bilar edi, lekin qilishimni va men bunga e’tibor berishim kerakligini aytdi, chunki u endi kelmasligi mumkin ekanligini ta’kidladi”. –“He said he wasn’t born yet but had watched everything from the other side. He knew things I hadn’t done but would, and said I should pay attention because he might not come again*” [2;55–56-b.]. Parchadagi bu bola Redklifning hayotini bashorat qiladi, uni ogohlantiradi va ishontira oladi ham. Yozuvchining bunday uslubi Uendi Feris ta’kidlagan xronologik chegaralarni buzadi va asar g‘oyasini metaforik tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Romanda mo‘jizaviy realizmga xos bo‘lgan keyin xususiyat ruhoy o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan bo‘rondir. Romandagi bo‘ron nafaqat ob-havoni, balki odamlarning ruhiyatini ham o‘zgartiradi. Ayrimlar noma’lum tilda so‘zlasha boshlaydi, boshqalar esa tushunarsiz motamga botadi. Bu ijtimoiy ongda sodir bo‘layotgan mo‘jizaviy elementlar ifodasi bo‘lib, shahar aholisining ma’naviy manzarasini butunlay o‘zgartiradi. *“Bo‘ron kelganda daraxtlarni emas, fikrlarni sindirdi. Odamlar o‘zgardi, eski sirlar suvda ilonlar kabi sirtga chiqdi. Shahar hech qanday sababsiz yig‘-lab yubordi. Biz bir-birimizni so‘zlarsiz tushundik”* [3;125–126-b.]. Bunday tabiiy hodisa ma’naviy va ruhiy jihatlar o‘zaro uyg‘unlashganini namoyon etadi. J.Kerol bo‘ronni ko‘rinmas o‘zgarishlarni – travma, shaxs inqirozini dramatic tarzda tasvirlash uchun badiiy uslub sifatida ishlatadi. Qahramonlarning bo‘ron oqibatlarini jiddiy qabul qilishlari mo‘jizaviy realizm ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Roman so‘ngida Redklif kelajakda tug‘iladigan arxitektor ruhining moddiy shakli bo‘lgan bola bilan uchrashadi. Bola hali mavjud bo‘lmagan arxitektura trendlari haqida gapiradi va hodisalarni oldindan aytadi. Bu hodisa vaqtning doiraviyligini ifodalaydi va Kerol ijodini Uendi Feris nazariyasiga kora asoslab beradi [4;112–113-b.]. Bola

badiiy tasavvurning ramzi sifatida ham namoyon bo‘ladi. U davrlarni bog‘laydigan ijodiy kuch. Uning mavjudligi yuqorida Uendi Feris ta’kidlagan mo‘jizaviy realizmning beshinchi xususiyatini aks ettiradi. Bola asar metafizik manzarasini tasvirlaydi, unda qahramonlarning o‘zaro ta’siri natijasida, Redklifning qobiliyati, ishonchi yanada kuchayadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo‘lsak, J.Kerol mazkur romanida mo‘jizaviy realizm elementlaridan samarali foydalanadi, uni badiiy uslubiga aylantiradi. Adib mo‘jizaviy realizmdan insonning murakkab holatlarini o‘rganish uchun qanday foydalanishini ko‘rsatadi. "Gapiradigan it" va "xotira bog‘i"-lar orqali J.Kerol haqiqatning yashirin qatlamlariga kirib boradi va ichki dunyoni tasvirlaydi. Asardagi mo‘-jizalar o‘quvchilarni hayratga solmaydi, aksincha, voqealar ularni real, abiiy ko‘rinadigan dunyoga olib kiradi. J.Kerolning mo‘jizaviy realizmi g‘ayrioddiy fikrlash har doim ham tashqarida emas, balki ko‘pincha ichkarida ekanligini tan olishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Faris W.B. Ordinary Enchantments. Magical Realism and the Remystification of Narrative. Nashville Vanderbilt. University Press. 2004, 480 p.

(2). Carroll J. The Land of Laughts. Orb Books. 1980, 272 p.

(3). Carroll J. Outside of Dog Museum. Ace Books. 1991, 256 p.

(4). Bowers M.A. Magical Realism. The New Critical Idiom. London, N.Y., 2004,150 p.

Xoliyarov Lutfulla Tashkuvatovich (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti “Roman-german tillari tarjimashunosligi“ kafedrasi dotsenti, f.f.n.)

KRISTINE LAVANT IJODIDA EKZISTENSIALIZM, DINIY MOTIVLAR VA INSON RUHIYATI TALQINI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XX asr Avstriya adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo‘lgan Kristine Lavant hayoti hamda ijodiy merosi tahlil qilinadi. Shoiraning murakkab hayot yo‘li, jismoniy va ruhiy azoblari uning poetik tafakkuriga qanday ta’sir ko‘rsatgani yoritiladi. Tadqiqotda Lavant lirikasidagi diniy izlanishlar, ekzistensial iztiroblar, insonning ichki ruhiy kechinmalari, yolg‘izlik, qashshoqlik va jamiyatdan chetlatilish kabi mavzular tahlil etiladi. Shuningdek, uning she’riy tilidagi ramziy obrazlar, metaforik birliklar va modernistik poetika xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Lavant ijodi inson va ilohiyot o‘rtasidagi murakkab munosabatni ifodalovchi badiiy fenomen sifatida baholanadi. Ushbu maqola shoira poetikasining o‘ziga xos jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Kristine Lavant, Avstriya adabiyoti, modernizm, ekzistensializm, diniy lirika, poetik obraz, inson ruhiyati, metafora, modern she’riyat, mistitsizm, poetika, ichki kechinma.*

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ, РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ПСИХИКИ В ТВОРЧЕСТВЕ КРИСТИНЫ ЛАВАНТ

Аннотация. *В данной статье анализируются жизнь и творческое наследие Кристины Лавант – одной из ярких представительниц австрийской литературы XX века. Освещается влияние сложного жизненного пути поэтессы, а также её физических и духовных страданий на её поэтическое мышление. В исследовании рассматриваются такие темы, как религиозные поиски, экзистенциальные страдания, внутренние душевные переживания, одиночество, бедность и социальная изоляция в лирике Лавант. Также анализируются символические образы, метафорические единицы и особенности модернистской поэтики её поэтического языка. Творчество Лавант оценивается как художественный феномен, выражающий сложные отношения между человеком и божественным началом. Данная статья направлена на раскрытие своеобразия поэтики поэтессы.*

Ключевые слова: *Кристина Лавант, австрийская литература, модернизм, экзистенциализм, религиозная лирика, поэтический образ, человеческая психика, метафора, современная поэзия, мистицизм, поэтика, внутренние переживания.*

EXISTENTIALISM, RELIGIOUS MOTIFS, AND THE INTERPRETATION OF THE HUMAN PSYCHE IN THE WORKS OF KRISTINE LAVANT

Annotation. *This article analyzes the life and creative legacy of Kristine Lavant, one of the prominent representatives of 20th-century Austrian literature. It highlights how the poet’s complex life path, as well as her physical and psychological suffering, influenced her poetic thinking. The study examines themes such as religious exploration, existential anguish, inner emotional experiences, loneliness, poverty, and social exclusion in Lavant’s lyric poetry. It also considers the symbolic imagery, metaphorical units, and features of modernist poetics in her poetic language. Lavant’s creativity is evaluated as an artistic*

phenomenon expressing the complex relationship between the human being and the divine. This article aims to reveal the distinctive aspects of the poet's poetics.

Keywords: *Kristine Lavant, Austrian literature, modernism, existentialism, religious lyric poetry, poetic image, human psyche, metaphor, modern poetry, mysticism, poetics, inner experience.*

Kirish. Avstriya adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo‘lgan Kristine Lavant ijodi alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Kristine Lavant she’riyati o‘zining chuqur falsafiyligi bilan ajralib turadi. Shoiraning murakkab hayot yo‘li, ijtimoiy qiyinchiliklar bilan kechgan taqdiri uning badiiy dunyoqarashi shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Natijada uning lirikasida insonning ichki kechinmalari o‘ziga xos badiiy ifodasini topadi. Kristine Lavant hayoti va ijodi o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, uning badiiy tafakkuri bevosita boshidan kechirgan og‘ir sinovlar ta’sirida shakllangan. 1915-yilda Avstriyaning Karintiya hududidagi Lavant vodiysida kambag‘al oilada dunyoga kelgan shoira bolaligidan boshlab og‘ir moddiy sharoit va turli xastaliklar bilan yuzma-yuz bo‘ladi. Skrofuloz kasalligi tufayli uning ko‘rish va eshitish qobiliyatiga zarar yetishi, keyinchalik, o‘pka sili bilan kasallanishi hamda og‘ir davolash jarayonlari uning nafaqat jismoniy, balki ruhiy dunyosida ham chuqur iz qoldirgan. Bu holatlar uning she’riyatida tez-tez uchraydigan iztirob, yolg‘izlik va umidsizlik motivlarining shakllanishiga asos bo‘lgan.

Mazkur hayotiy tajribalar Kristine Lavant ijodining mazmun-mohiyatini belgilab, uning asarlarida ekzistensial iztiroblar, diniy izlanishlar hamda inson ruhiyatining murakkab kechinmalari markaziy o‘rin egallashiga sabab bo‘ladi. Shu bois ushbu maqolada shoira ijodida ekzistensializm, diniy motivlar va inson ruhiyati talqini kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Lavant poetikasining o‘ziga xos jihatlari, uning she’riy tilidagi ramziy va metaforik ifodalar hamda badiiy tafakkurining asosiy yo‘nalishlari yoritib beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Adabiyotlarda shoira ijodining asosiy motivi sifatida Bibliya, xristian mistiklari, xususan, Mayster Ekxart ta’limoti, shuningdek, Sharqona meditatsiya an’analari alohida ta’kidlanadi. Shu bilan birga, Rayner Mariya Rilke va Georg Trakl kabi shoirlarning ta’siri Lavant poetikasining shakllanishida muhim o‘rin tutgani qayd etiladi. Tadqiqotchilar uning ilk to‘plami “Die unvollendete Liebe”da Rilke uslubiga xos poetik ohanglar sezilishini, biroq keyingi asarlarida shoiraning mustaqil badiiy ovozi shakllanganini e’tirof etadilar. Xususan, “Die Bettlerschale” to‘plami Lavant ijodining yetuk bosqichi sifatida baholanib, unda insoniy azob-uqubatlar, yolg‘izlik va mavjudlik muammolari markaziy o‘ringa chiqishi ta’kidlanadi. “Aufzeichnungen aus dem Irrenhaus” kabi nasriy asarlari esa psixologik realizm va avtobiografik unsurlar uyg‘unligi orqali inson ruhiyati talqinining muhim namunasi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Kristine Lavant ijodini o‘rganishda bir qator zamonaviy adabiyotshunoslik metodlaridan foydalanildi. Avvalo, biografik metod asosida shoira hayoti va uning ijodiga ta’sir ko‘rsatgan omillar tahlil qilindi. Bu yondashuv Lavant asarlaridagi ekzistensial iztiroblar, ruhiy kechinmalar va diniy izlanishlarning manbalarini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, uning she’riy va nasriy matnlari mazmunan talqin etilib, undagi ramziy obrazlar, metaforik birliklar va diniy motivlarning ma’nosi ochib berildi. Tadqiqot doirasida qiyosiy-tahliliy metod ham qo‘llanilib, Lavant ijodi Rayner Mariya Rilke va Georg Trakl kabi zamondosh shoirlar merosi bilan solishtirildi. Bu esa uning poetikasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlashga yordam berdi. Bundan tashqari, struktur-semantik yondashuv asosida Lavant she’riyatining poetik tizimi, obrazlar va motivlar tizimi tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-adabiy kontekst ham inobatga olinib, shoira ijodining XX asr Yevropa adabiy jarayonidagi o‘rni belgilab berildi.

Tahlil va natijalar. Kristine Lavant (asl familiyasi Tonhauzer) 1915-yil 4-iyulda Avstriyaning Karintiya Lavant vodiysida, konchi va tikuvchi oilasida to‘qqizinchi farzand bo‘lib dunyoga kelgan.[1] Uning bolaligi nihoyatda og‘ir moddiy sharoitda va xastaliklar iskanjasida o‘tadi. Lavant skrofuloz (bezgakning bir turi) bilan og‘rigan bo‘lib, bu dard uning ko‘rish va eshitish qobiliyatiga jiddiy zarar yetkazgan. 1948-yildan boshlab u o‘zi tug‘ilgan vodiy nomiga nisbat berib “Lavant” taxallusini qo‘llay boshlagan. Shoira hayotida shifokor Adolf Purtscher va uning rafiqasi Paula alohida o‘rin tutadi. Ular 1924-yilda nafaqat qizaloqning ko‘z nurini saqlab qolishdi, balki uning adabiy iste’dodini birinchi bo‘lib payqab, ijodiy yo‘lini qo‘llab-quvvatlashdi. Lavant o‘zining “Das Kind” (“Bola”, 1948) hikoyasida ushbu mehribon shifokor xotirasini abadiylashtirgan. 1927-yilda, ya’ni o‘n ikki yoshida shoira o‘pka siliga chalinadi. Shifokorlar unga bir yillik umr qolganini aytishgan bo‘lsa-da, tajriba tariqasida o‘tkazilgan kuchli rentgen muolajasi kutilmagan natija berib, u tuzalib ketadi. Biroq bu muolaja asoratsiz qolmaydi: shoiraning yuzi va bo‘ynida ku-

[1] https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Christine_Lavant

yish izlari qoladi hamda bosh qismida kuchli sezuvchanlik paydo bo‘ladi. Shu sababli u umrining oxirigacha boshiga ro‘mol o‘rab yurishga majbur bo‘lgan. Salomatligi yomonligi bois u o‘rta maktabda o‘qiy olmadi, boshlang‘ich ta’limni ham rasmiy diplom olmasdan yakunladi. Oila kambag‘alligi va jismoniy zaifligi sababli Lavant biror kasb-hunarni egallash yoki muntazam ishlash imkoniyatidan mahrum edi.[1] 1930–1931-yillarda u uy xo‘jaligi maktabida o‘qishga urinib ko‘radi, biroq u yerdagi qat’iy diniy tartib-qoidalarga ko‘nikolmasdan, o‘qishni tark etadi. Ushbu hayotiy kechinmalar va ruhiy isyon uning “Maria Katharina” hikoyasida o‘z badiiy ifodasini topgan. Keyinchalik u ota-onasining tor uyiga qaytib, onasidan to‘qish hunarini o‘rganadi. Shoira ko‘p mutolaa qiladi va katta ishtiyoq bilan ijodga kirishadi. Uning ilk she’rlari 1933 va 1935-yillarda mahalliy gazetada chop etiladi. Biroq Gratsdagi nashriyot uning avtobiografik romanini nashr etishdan bosh tortgach, Lavant qattiq tushkunlikka tushib, qo‘lyozmani yo‘q qilib yuboradi.

1935-yilda ruhiy inqiroz sababli o‘z joniga qasd qilishga urinadi va Klagenfurtdagi ruhiy kasalliklar shifoxonasida davolanadi. Ushbu og‘riqli tajriba, keyinchalik, uning mashhur “Aufzeichnungen aus dem Irrenhaus” (“Ruhiy kasallar shifoxonasidan qaydlar”, 1946) asariga asos bo‘ladi. 1939-yilda u o‘zidan 36 yosh katta rassom Jozef Benedikt Habernigga turmushga chiqadi. Turmush o‘rtog‘i unga ma’naviy tayanch bo‘lsa-da, qishloq ahli shoirani “g‘alati”, hatto “telba” deb hisoblab, undan o‘zini olib qochadi. Natsistlar hukmronligi davrida amalga oshirilgan “evtanaziya” (ruhiy va jismoniy xastalarni yo‘q qilish) siyosati Lavantni qattiq qo‘rqitadi. Xavfni his qilgan shoira barcha qo‘lyozmalarini yo‘q qilib, yozishdan butunlay to‘xtaydi va faqat to‘qish bilan shug‘ullanadi. U urush yillarini “ichki sukutga mahkumlik” davri deb ta’riflagan.[2] Lavant ijodga faqat 1945-yil oxirida qaytadi. Uning 1700 dan ortiq she’r va 1200 sahifalik nasrdan iborat ulkan merosi, asosan, 1946-yildan 1950-yillar oxirigacha bo‘lgan qisqa, ammo nihoyatda samarali davrda yaratilgan. Qiziqarlisi shundaki, bu asarlarning yarmi shoira hayotligida nashr ko‘rmagan. Bugungi kunda uning to‘liq merosi to‘rt jildli izohli asarlar to‘plami holida dunyo yuzini ko‘rgan.[3] Kristine Lavantning she’riyati XX asr nemis adabiyotidagi eng o‘ziga xos va yuksak cho‘qqilardan biri hisoblanadi. Uning nasriy asarlari hali keng kitobxonlar ommasi tomonidan to‘liq kashf etilmagan bo‘lsa-da, mazmunan nihoyatda boy. Lavant o‘z ijodida o‘zi yaqindan bilgan og‘riqli mavzularni, jarohatlangan bolalar va ayollar ruhiyati, qashshoqlik, xastalik, jamiyatdan chetlatilish hamda zo‘ravonlikni mahorat bilan tasvirlaydi. Shu bilan birga, u sevgi va tasavvur kuchining insonni ozod etuvchi qudratiga ham urg‘u beradi. Ijodiy salohiyati bo‘yicha Ingeborg Baxman va Ilse Ayxinger kabi mashhur zamondoshlari bilan bir qatorda turadigan shoira 1973-yil 7-iyunda vafot etgan.[4] Lavant ijodining markazida inson hayotining cheklanganligi hamda Xudodan najot kutish va bunga bo‘lgan shubhaning o‘zaro keskin to‘qnashuvi yotadi. Uning lirikasi, asosan, “men” tilidan so‘zlanib, unda an’anaviy din (xususan, katoliklik)ning inqirozi intellektual tahlil emas, balki kuchli hissiy kechinmalar orqali ifodalanadi. Shoira tabiat hodisalarini mifologik tarzda talqin qilib, ulardan inson o‘zligini anglash ko‘zgusi sifatida foydalanadi. Shoira dunyoqarashiga quyidagi manbalar kuchli ta’sir ko‘rsatgan:

a) Muqaddas kitoblar (Bibliya);
b) Xristian mistiklari (masalan, Mayster Ekxart);
e) Sharqona meditatsiya ta’limotlari;
f) Rayner Mariya Rilke va Georg Trakl kabi shoirlarning ijodiy merosi.

Bu unsurlar uyg‘unligi Lavant she’riyatini ham diniy, ham dunyoviy azoblar iskanjasidagi inson qalbining betakror nolasi sifatida namoyon etadi.[5]

1949-yilda nashr etilgan “Die unvollendete Liebe” (“Tugallanmagan sevgi”) nomli ilk she’riy to‘plamida Kristine Lavant an’anaviy tabiat tasvirlarini o‘zining kelgusi ijodiga xos bo‘lgan vahiyga o‘xshash ohanglar bilan uyg‘unlashtiradi. Garchi bu davrda Rilke uslubining ta’siri sezilsa-da, shoiraning o‘ziga xosligi keskin sub’ektivlik, ong osti kechinmalariga yaqinlik hamda tabiatni sehrli va tahlika ostida tasvirlashida namoyon bo‘ladi. Bu bosqichda Xudoga bo‘lgan ishonch hali yemirilayotgan dunyoni saqlab qoluvchi kuch sifatida ko‘riladi.[6] Shoiraning haqiqiy poetik ovozi 1956-yilda chop etilgan “Die Bettlerschale”

[1] Carola Leitner: Das verstummelte Leben, orf.at, 04.07.2015 [Biographischer Essay über Christine Lavant]
[2] Doris Moser: „Wenn nicht Himmel dann ordentlich Hölle“. Christine Lavants Leben als Dichterin. In: Zu Lebzeiten veröffentlichte Gedichte (Christine Lavant: Werke in vier Bänden, Bd. 1), 2014, s. 649–677.
[3] Wolfgang Wiesmüller: Christine Lavant. In: Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur [Stand: 01.01.2001]
[4] https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Christine_Lavant
[5] Inge Glaser: Christine Lavant. Eine Spurensuche. Wien: Verlag Edition Praesens, 2005.
[6] Klaus Amann: Nachwort. In: Christine Lavant: Aufzeichnungen aus dem Irrenhaus. Neu hg. und mit einem Nachwort versehen von Klaus Amann. Göttingen: Wallstein 2016, s. 97–136

(“Tilanchi kosasi”) to‘plamida to‘liq shakllanadi. 156 ta she’rni o‘z ichiga olgan ushbu kitobda insoniy azob-uqubatlar markaziy mavzu bo‘lib, tilanchi obrazi dunyoda yolg‘iz qolgan inson mavjudligining ramzi sifatida gavdalanadi. To‘plam mantiqiy ravishda uch qismga bo‘linadi:

1. “Die Feuerprobe”–yolg‘izlik va mehr-muhabbatga tashnalikni ifodalaydi.
2. “Im zornigen Brunnen”–xuddi muqaddas kitoblardagi Ayub payg‘ambar kabi azoblar iskanjasida imon uchun kurashishni ko‘rsatadi.
3. “Das Auferlegte”–ruhiy ziddiyatlarning Xudo irodasiga taslim bo‘lish va sabr bilan yakunlanishini tasvirlaydi.[1]

Lavant she’riyatining shakliy xususiyatlari va o‘ziga xos tili shundaki, asosan, to‘rt misrali qofiyali bandlardan foydalangan, biroq erkin vazndagi uzun matnlar ham uchraydi. Xudoga yaqinlashish yo‘lida o‘z-o‘zini ayblash, qalbidagi borini butunlay oshkora ayta olish ustunlik qiladi, hatto o‘zining ramzlarga boy olamini yaratishda kutilmagan so‘z birikmalarini yasaydi. Jumladan, “Apfelstern” (Olma-yulduz), “Sonnenbaum” (Quyosh daraxti), “Mondrad” (Oy g‘ildiragi). Bu yangi so‘zlar shunchaki bezak emas, balki shoiraning yashirin ma’nolar va sirli obrazlar bilan yo‘g‘rilgan poetik olamini ochib beruvchi kalitlardir. Dinga ishonch tobora muammoli tus olgan sari Kristine Lavant ijodidagi ifoda ohangi ham o‘zgarib boradi, u tantanavor ruhdan tortib, parodiya va hatto shakkoklik darajasigacha yetadi. To‘plamning so‘nggi she’rlarida esa o‘limga intilish motivi markaziy o‘ringa chiqadi. Pietizm an’anasiga ko‘ra, bu o‘lim insonni Xudo tomonidan yuklangan azobli hayotdan ozod qiluvchi yagona kuch sifatida talqin etiladi. 1959-yilda chop etilgan “Spindel im Mond” (“Oy ichidagi ip yigirgich”) to‘plami avvalgi asarlar mavzusini davom ettirsada, unda visioner (vahiyga o‘xshash) va e’tirof ohangi yanada kuchayadi. Bu she’rlarda surrealistik tush manzaralari yaratilib, Oy ong osti, irratsionallik (aqlga sig‘maslik) va inson taqdirini belgilovchi noma’lum kuchlarning ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Endi dinga ishonch ham insonni bu g‘ayritabiiy dunyoning arxaik kuchlaridan himoya qila olmaydigan darajaga keladi. 1960-yilda nashr etilgan “Sonnenvogel” (“Quyosh qushi”) to‘plamida avvalgi asarlarga xos bo‘lgan qorong‘i tabiat metaforalari biroz yorqinlashadi. Bu o‘zgarish shoiraning so‘nggi yirik asari “Der Pfauenschrei” (“Tovus qichqirig‘i”, 1962) to‘plamiga o‘tish davri bo‘ldi. Mazkur to‘plamda mistik obrazlar o‘rnini asta-sekin realistik tabiat tasviri egallaydi. Tabiat endi barcha shubha va azoblar bilan parchalanib ketgan inson mavjudligi uchun yagona va so‘nggi boshpana sifatida gavdalanadi.[2] 1960-yillarning oxiriga kelib, surunkali jismoniy xastaliklar va tobora kuchayib borayotgan ruhiy tushkunlik Kristine Lavantni o‘z ijodidan uzoqlashtiradi, natijada u butunlay sukutga cho‘madi. Lavant o‘zining she’riy faoliyatini hech qachon estetik yutuq yoki muvaffaqiyat deb hisoblamagan. U 1962-yilda yozgan maktublaridan birida she’r yozishni “sharmandali ish” deb ataydi va agar sog‘lom bo‘lganida, oilasi uchun mehnat qilishni haqiqiy hayot deb bilishini ta’kidlaydi. Uning nazdida, san’at – bu ojiz hayot va ruhiyatga qarshi gunoh edi. Shu sababli shoira o‘z she’rlarini o‘zini ayblashning yashirin bir ko‘rinishi sifatida qabul qilgan.[3]

Lavant lirikasining asosini Xudo masalasi tashkil etadi. Unda sodda diniy e’tiqod va kutilmaganda yuz beruvchi imon yo‘qolishi xavfi o‘rtasidagi ziddiyatli holat tasvirlanadi. Lavantning keskin shaxsparastligi, ijtimoiy-tarixiy mavzulardan deyarli voz kechishi hamda tasavvurlarining haddan tashqari kuchli xarakteri uni nemis tilidagi poeziya tarixida mutlaqo alohida hodisaga aylantiradi.[4] Shunga qaramay, uning she’riyati chuqur ekzistensial jiddiylik bilan ajralib turadi. Bu ijod insonning tobora murakkablashib va tushunarsiz bo‘lib borayotgan dunyoda yashayotganini anglashidan kelib chiqadi va hayotning so‘nggi ma’nosini izlashga intiladi. Shu jihatdan, Lavant o‘zining betakrorligiga qaramay, modern adabiyot an’analari bilan bog‘lanadi. Bu an’ana inson haqidagi yaxlit va butun tasavvurlarning yemirilishi muammosini asosiy mavzu qilib belgilagan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Kristine Lavant ijodi XX asr nemis tilidagi adabiyotning muhim va o‘ziga xos hodisalaridan biri hisoblanadi. Shoiraning og‘ir hayotiy tajribasi, jismoniy va ruhiy iztiroblari uning poetik dunyoqarashini shakllantirgan. Lavant she’riyatida insonning ichki kechinmalari, yolg‘izlik, azob, e’tiqod va umidsizlik o‘rtasidagi murakkab ziddiyatlar chuqur badiiy ifoda topgan. Uning

[1] Klaus Amann, Fabjan Hafner, Doris Moser [Hg.]: Drehe die Herzspindel weiter für mich. Christine Lavant zum 100.Göttingen: Wallstein, 2015

[2] Klaus Amann: Nachwort. In: Zu Lebzeiten veröffentlichte Erzählungen (Christine Lavant: Werke in vier Bänden, Bd. 2) 2015, s. 788–797

[3] Wieland Schmied: Einleitung. Die Welt der Christine Lavant. In: Christine Lavant: Wirf ab den Lehm. Eingeleitet und ausgewählt von Wieland Schmied. Graz: Stiasny, 1961 (Stiasny-Bücherei, 91), s. 5–19.

[4] Wolfgang Wiesmüller: Christine Lavant. In: Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur [Stand: 01.01.2001]

asarlarida diniy motivlar, ekzistensial izlanishlar va ramziy obrazlar uyg‘unlashib, inson ruhiyatining nozik qatlamlarini ochib beradi. Shoira tabiat, mistik tasvirlar va metaforalardan foydalanib, hayotning ma’nosi, inson qismati va Xudo bilan bog‘liq savollarga poetik javob izlaydi. Shu jihatdan, Lavant ijodi nafaqat shaxsiy iztiroblar ifodasi, balki insoniyatning umumiy ruhiy tajribasini aks ettiruvchi adabiy hodisa sifatida qadrlanadi.

Kristine Lavant poetikasi modern adabiyotda individual ruhiyatni, ichki kurashni va ma’naviy izlanishni ifodalovchi noyob uslub sifatida ahamiyat kasb etadi. Uning ijodi bugungi kunda ham adabiyotshunoslikda chuqur tadqiq etilayotgan, falsafiy va estetik qiymatga ega badiiy meros sifatida e’tirof etiladi.

Foydalanildan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Doris Moser: „Wenn nicht Himmel dann ordentlich Hölle“. Christine Lavants Leben als Dichterin. In: Zu Lebzeiten veröffentlichte Gedichte (= Christine Lavant: Werke in vier Bänden, Bd. 1), 2014, s. 649–677

(2). Inge Glaser: Christine Lavant. Eine Spurensuche. Wien: Verlag Edition Praesens, 2005

(3). Klaus Amann: Nachwort. In: Christine Lavant: Aufzeichnungen aus dem Irrenhaus. Neu hg. und mit einem Nachwort versehen von Klaus Amann. Göttingen: Wallstein 2016, s. 97–136.

(4). Klaus Amann, Fabjan Hafner, Doris Moser [Hg.]: Drehe die Herzspindel weiter für mich. Christine Lavant zum 100.Göttingen: Wallstein 2015.

(5). Klaus Amann: Nachwort. In: Zu Lebzeiten veröffentlichte Erzählungen (= Christine Lavant: Werke in vier Bänden, Bd. 2), 2015, s. 788–797

(6). Wieland Schmied: Einleitung. Die Welt der Christine Lavant. In: Christine Lavant, Wirf ab den Lehm. Eingeleitet und ausgewählt von Wieland Schmied. Graz: Stiasny 1961 (= Stiasny-Bücherei, 91), s. 5–19.

(7). Wolfgang Wiesmüller: Christine Lavant. In: Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur [Stand: 01.01.2001]

Saidova Dildora Farhod qizi (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti doktoranti; Scorpionlady03@gmail.ru)

ROBERT BYORNS SHE’RIYATIDA LIRIK QAHRAMON TIMSOLINING IFODALANISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Robert Byorns she’riyatida lirik qahramon timsolining badiiy ifodalanishi “My Heart’s in the Highlands” she’ri misolida chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda lirik qahramon “men”ining vatan sog‘inchi, tabiat bilan uyg‘unligi va erkinlikka intilishi asosiy poetik kategoriyalar sifatida o‘rganiladi. Qolaversa, lirik qahramon tushunchasining she’riyatga kirib kelishi, uninhg nazariy asoslari tadqiq etiladi. Shuningdek, Byorns poetikasining romantizm bilan bog‘liqligi ilmiy asosda yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *lirik qahramon, romantizm, vatan sog‘inchi, tabiat poetikasi, individualism, elegik, milliy o‘zlik, identiklik, dualizm.*

Саидова Дилдора Фарход кизи (докторантка Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека)

ВОПЛОЩЕНИЕ ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ПОЭЗИИ РОБЕРТА БЕРНСА

Аннотация. *В данной статье проводится углубленный анализ художественного выражения образа лирического героя в поэзии Роберта Бернса на примере стихотворения «My heart’s in the highlands». В нем рассматривается лирическое «я» через тоску по родине, гармонию с природой и стремление к свободе как основные поэтические категории. Кроме того, проводится исследование введение концепции лирического героя в поэзию, а также связь поэтики Бернса с романтизмом.*

Ключевые слова: *лирический герой, романтизм, тоска по родине, поэтика природы, индивидуализм, элегия, национальная идентичность, дуализм.*

Saidova Dildora Farhod qizi (PhD student at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek)

THE EXPRESSION OF THE LYRICAL HERO IN THE POETRY OF ROBERT BURNS

Annotation. *This article deeply analyzes the artistic expression of the image of the lyrical hero in the poetry of Robert Burns using the example of the poem “My Heart’s in the Highlands”. The research studies the lyrical “I” as a longing for the homeland, harmony with nature, and the desire for freedom as the main poetic categories. In addition, the introduction of the concept of the lyrical hero into poetry is studied. Also, the connection of Burns’ poetics with romanticism is scientifically highlighted.*

Keywords: *lyrical hero, romanticism, homesickness, poetics of nature, individualism, elegiac, national identity, identity, dualism.*

Kirish. XVIII asr oxiri ingliz ma’rifatchilik davri adabiyotida Shotlandiyalik Robert Byorns va uning ijodi alohida o‘rin egallaydi. Uning she’riyati romantizm va xalqona poetikaning uyg‘unligi bilan ajralib

turadi. Shoir ijodida individual his-tuyg‘ular, insonning ichki dunyosi va tabiat bilan ruhiy bog‘liqlik muhim badiiy kategoriyalar sifatida namoyon bo‘ladi. Byorns o‘z davri uchun xos bo‘lgan klassitsistik me’yorlardan chekinib, insoniy kechinmalarni sodda va samimiy shaklda ifodalashga intiladi. Shu jihatdan, u romantizmning shakllanish jarayonida muhim o‘rin tutgan ijodkor sifatida e’tirof etiladi.

Shoir ijodida turli mavzular, shotland xalqi an’analari, tabiati, o‘sha davr jamiyatidagi voqeliklar, vatan mahorat bilan she’rga solingan. Xususan, uning “My Heart’s in the Highlands” she’ri shoir ijodida vatanparvarlik va sog‘inch motivlarini ifodalovchi muhim asarlardan biri hisoblanadi [7;126-b.]. Mazkur she’rda lirik qahramonning ruhiy holati markaziy o‘ringa chiqadi va uning ichki kechinmalari poetik vositalar orqali ifodalanadi. Qahramon o‘z yurti – Shotlandiya tog‘lariga bo‘lgan cheksiz mehrini izhor etar ekan, uning tasvirida nafaqat shaxsiy sog‘inch, balki milliy ong va madaniy xotira ham aks etadi. Bu esa she’rni oddiy lirik ifodadan yuqori darajaga ko‘tarib, uni umumxalq hissiyotlarini ifodalovchi poetik matnga aylantiradi.

Shuningdek, ushbu asarda lirik “men”ning ikki qatlamli tabiati kuzatiladi, bir tomondan, u individual shaxs sifatida namoyon bo‘lsa, ikkinchi tomondan, u umumlashgan milliy obraz sifatida talqin qilinadi. Bu holat Byorns poetikasining o‘ziga xos jihati bo‘lib, unda shaxsiy kechinmalar ijtimoiy va milliy mazmun bilan boyitiladi[3]. Ayniqsa, tabiat tasvirlari orqali qahramonning ichki dunyosi ochib berilishi romantik adabiyotning asosiy belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqolaning maqsadi – “My Heart’s in the Highlands” she’rida lirik qahramon timsolining qanday badiiy vositalar orqali ifodalanganini aniqlash, uning ruhiy va poetik xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Shu bilan birga, tadqiqot Burns she’riyatida lirik qahramonning umumlashgan obraz sifatida shakllanish mexanizmlarini ham ochib berishga qaratilgan.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy adabiyotshunoslikda lirik qahramon masalasi hanuz muhim nazariy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, romantizm davri she’riyatida bu obrazning shakllanishi va funksional ahamiyatini o‘rganish muhim ilmiy natijalarga olib keladi. Byorns ijodi esa bu borada boy material beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Robert Byorns ning *“My Heart’s in the Highlands”* she’ri romantik lirika, milliy identitet va lirik subyektivlik nuqtai nazaridan ko‘plab adabiy-tanqidiy tadqiqotlarda muhim obyekt sifatida ko‘rib chiqilgan. Ushbu bo‘limda mazkur asar va undagi lirik qahramon timsoliga oid mavjud ilmiy yondashuvlar umumlashtiriladi.

Avvalo, an’anaviy adabiyotshunoslikda lirik qahramon masalasi M.H.Abrams tomonidan ishlab chiqilgan nazariy qarashlar asosida talqin qilinadi. Unga ko‘ra, lirik she’rdagi “speaker” yoki “qahramon” — bu muallifning to‘g‘ridan to‘g‘ri nusxasi emas, balki badiiy konstruksiya hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, Byorns she’ridagi lirik “men” ham individual shaxsdan ko‘ra, umumlashgan hissiy tajriba ifodachisi sifatida qaraladi [1;354–356-b.].

Keyinchalik, xususan, romantizm nazariyasi doirasida, she’riyatda lirik qahramonning ichki dunyosi va subyektivligi markaziy o‘rin egallaydi. T.Eagleton fikriga ko‘ra, romantik she’riyatda tashqi voqelikdan ko‘ra, subyektning ichki kechinmalari ustuvor ahamiyat kasb etadi [6;50-b]. Bu yondashuv Byorns she’riga ham tatbiq etilib, undagi “Highlands” obrazi real makon emas, balki qahramon ongida qayta qurilgan ideal makon sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, makon va identitet o‘rtasidagi bog‘liqlik H.Bhabha tomonidan ilgari surilgan nazariy konsepsiyalar orqali izohlanganligini ko‘rish mumkin. Bhabha makonni madaniy identitet shakllanishining muhim elementi sifatida ko‘radi [2;20-b.]. Shu asosda, Byorns she’ridagi Highlands obrazi qahramonning milliy o‘zligini belgilovchi asosiy topos sifatida tahlil qilinadi.

Adabiy tahlillarda yana bir muhim yo‘nalish – bu elegik diskurs masalasidir. Ingliz adabiyotshunosi va leksikografi J.A.Cuddon o‘zining adabiy terminoligiyaga bag‘ishlangan lug‘atida elegiyani yo‘qotish, sog‘inch va vidolashuv bilan bog‘liq janr sifatida ta’riflaydi [4;250-b.]. Byorns she’rida “farewell” birliklarining takroriy qo‘llanishi aynan shu elegik ohangni kuchaytiradi va lirik qahramonni nostalgik subyekt sifatida shakllantiradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa ushbu she’r, ko‘pincha, “spiritual exile” (ruhiy surgun) konsepsiyasi orqali tahlil qilinadi. Bu yondashuvga ko‘ra, lirik qahramon jismonan bir makonda bo‘lsa-da, ruhiy jihatdan boshqa makonga–o‘z vataniga bog‘langan holda yashaydi. Natijada uning shaxsiyati ichki ziddiyat asosida shakllanadi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, *“My Heart’s in the Highlands”* she’ridagi lirik qahramon individual va kollektiv hissiyotlarni uyg‘unlashtiruvchi subyekt, madaniy o‘zlik ifodachisi, elegik kayfiyatdagi romantik obraz, makon va xotira o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi timsol

sifatida talqin qilinadi. Shu bois mazkur she'rni o'rganish nafaqat romantik lirika xususiyatlarini, balki lirik qahramonning murakkab psixologik va madaniy tabiatini ochib berishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot Metodologiyasi. Mazkur tadqiqot Robert Byorns she'riyatida lirik qahramon timsolining ifodalanishini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda adabiyotshunoslikning bir nechta samarali metodlari kompleks tarzda qo'llanildi. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy yondashuvlar uyg'unligiga asoslanadi.

Birinchidan, **matn tahlili (textual analysis)** metodi asosiy tadqiqot vositasi sifatida qo'llanildi. Ushbu metod orqali "My Heart's in the Highlands" she'rining poetik tuzilishi, kompozitsion yaxlitligi, ritmik qurilishi hamda stilistik xususiyatlari batafsil o'rganildi. Xususan, lirik "men"ning ifodalanishi, takror (repetition), metafora va obrazlilik kabi badiiy vositalarning funksional ahamiyati tahlil qilindi. Matn ichidagi semantik qatlamlar ochib berilib, lirik qahramonning ichki kechinmalari bilan poetik shakl o'rtasidagi bog'liqlik aniqlashtirildi.

Ikkinchidan, **komparativ (qiyosiy) metod** yordamida Byorns poetikasi romantizm nazariyasi bilan solishtirildi. Bu jarayonda romantizmga xos asosiy kategoriyalar – individualizm, tabiatga yaqinlik, hissiyot ustuvorligi va ideal makon konsepsiyasi – Byorns she'riyati bilan qiyosiy tahlil qilindi. Natijada shoirning lirik qahramoni romantik adabiyotdagi umumiy tipologik belgilar bilan qanchalik mos kelishi yoki farqlanishi aniqlab berildi.

Uchinchidan, tematik tahlil (thematic analysis) metodi asosida she'rda yetakchi motivlar tizimi ajratib olindi. Xususan, vatan sog'inchi, tabiat obrazlari va erkinlik g'oyalari alohida tematik bloklar sifatida o'rganildi. Har bir motivning lirik qahramon ruhiyatini shakllantirishdagi o'rni va o'zaro aloqadorligi aniqlashtirilib, bu yondashuv orqali asarning mazmuniy yadrosi va g'oyaviy yo'nalishi tizimli ravishda ochib berildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida kontekstual tahlil elementi ham qo'llanildi. Ya'ni, she'r shotland xalqi tarixiy-madaniy muhiti asosida tahlil etildi. Bu yondashuv Byorns ijodida milliy o'zlik va vatanparvarlik g'oyalarining shakllanishiga yordam berishi aniqlandi.

Bundan tashqari, interpretativ (talqin) yondashuv orqali lirik qahramonning ichki dunyosi, uning subyektiv hissiyotlari va ruhiy holati chuqurroq izohlandi. Bu metod she'rni faqat tashqi struktura emas, balki ichki ma'no qatlamlari orqali ham o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqot materiali sifatida "My Heart's in the Highlands" she'ri hamda Byorns ijodiga oid asosiy ilmiy manbalar tanlab olindi. Xususan, shoirning to'liq she'riy to'plamlari, biografik tadqiqotlar va adabiyotshunoslikka oid nazariy asarlar asosiy manba sifatida xizmat qildi.

Mazkur metodlar majmuasi tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlab, lirik qahramon timsolini ko'p qirrali va tizimli ravishda tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Robert Byorns ijodida Vatan, tabiat va inson qalbi o'rtasidagi uyg'unlik muhim o'rin egallaydi. "My Heart's in the Highlands" she'rida esa ushbu g'oya lirik qahramonning ichki kechinmalari orqali ochib beriladi. She'rda u jismonan boshqa joyda bo'lsa-da, qalban o'z yurtida – tog'lar bag'rida ekanini ta'kidlaydi. Ushbu she'r romantik lirikaning yorqin namunasi bo'lib, unda lirik qahramonning Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbati va undan ajralish iztirobi ifodalanganligini ko'rish mumkin. Asarda muallif Shotlandiya tog'lari manzarasi orqali inson qalbidagi sog'inch va nostalgik kechinmalarni badiiy tasvirlaydi.

Farewell to the Highlands, farewell to the north,

The birth-place of Valour, the country of Worth [11].

Avvalo, she'rning "Farewell to the Highlands, farewell to the north" satri bilan boshlanishi lirik nutqning asosiy kommunikativ yo'nalishini belgilaydi. "Farewell" birliklarining takroriy qo'llanilishi matnda anaforik parallelizmni yuzaga keltirib, vidolashuv aktini kuchaytiradi. Ushbu stilistik vosita orqali qahramonning psixologik holati – ajralish, yo'qotish va ichki iztirob tuyg'ulari ochib berilib, intensivlashtiriladi. Natijada, lirik qahramon elegik diskurs egasi [1;4;355–251-b.] sifatida shakllanadi, uning nutqi esa nostalgik-retrospektiv xarakter ya'ni o'tmishni eslab, u davrni sog'inish va bo'lib o'tkan voqealarni qayta eslash kabi tuyg'ularni ilgari suradi.

Keyingi satr – "The birth-place of Valour, the country of Worth" – Highlands obrazining semantik transformatsiyasini ochib beradi. Bu yerda makon oddiy geografik hudud sifatida emas, balki qahramonlik (valour) va axloqiy mukammallik (worth) timsoli sifatida talqin qilinadi. Shu tariqa, tepaliklar (Highlands) idealizatsiyalashgan vatan toposiga aylanadi. Lirik qahramonning mazkur makonga nisbatan munosabati uning milliy-madaniy o'zlikni belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Wherever I wander, wherever I rove,

The hills of the Highlands for ever I love [11].

Uchinchi satr – “Wherever I wander, wherever I rove” – harakat semantikasi orqali qahramonning jismoniy holatini ifodalaydi. “Wander” va “rove” fe’llari maqsadsiz, erkin harakatni anglatib, subyektning barqaror makondan uzilganini bildiradi. Bu esa lirik qahramonning makoniy beqarorligini va muayyan darajada ekzistensial izlanish holatini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu harakat tashqi bo‘lib, ichki barqarorlik bilan ziddiyat hosil qiladi.

So‘nggi satr – “The hills of the Highlands for ever I love” – semantik jihatdan yakunlovchi va umumlashtiruvchi funksiyani bajaradi. “For ever” ya’ni, “umrbod” so‘zi orqali hissiy bog‘lanishning abadiyligi ta’kidlanadi. Bu esa qahramonning jismoniy ajralishiga qaramay, uning ruhiy va emotsional markazi o‘zgarmasligini anglatadi. Natijada lirik qahramon sadoqatli va hissiy jihatdan barqaror subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur bandda lirik qahramonni vidolashuv holatidagi elegik ong egasi, vatanni idealizatsiya qiluvchi romantik subyekt, jismoniy jihatdan beqaror, ammo ruhiy jihatdan barqaror individ va kuchli emotsional sadoqatga ega shaxs sifatida shakllanganligini ko‘rish mumkin.

Shu bois, ushbu lirik qahramon timsoli romantik poetikaga xos bo‘lgan ajralish va sadoqat o‘rtasidagi ichki dialektik ziddiyatni o‘zida mujassamlashtirgan kompleks obraz sifatida baholanadi.

My heart’s in the Highlands, my heart is not here.
My heart’s in the Highlands, a-chasing the deer.
A-chasing the wild-deer and following the roe,
My heart’s in the Highlands, wherever I go [11].

R.Byorns she’rining semantik va diskursiv tahlili lirik qahramon ongida murakkab ontologik dualizm mavjudligini ham yanada chuqurroq tasdiqlaydi. “My heart’s in the Highlands, my heart is not here” satri nafaqat oddiy qarama-qarshilik, balki ko‘p qatlamli identitet bo‘linishini ifodalaydi.

Birinchidan, mazkur konstruktsiyada “heart” (yurak) va “here” (bu yer) birliklari o‘zaro semantik oppozitsiyaga kirishadi. “Heart” metaforik jihatdan hissiy markaz, xotira va identitet manbai, ruhiy mavjudlik yadrosi sifatida talqin qilinadi. Aksincha, “here” birlik, jismoniy mavjudlik, majburiy makon, begonalashgan hudud ma’nolarini anglatadi. Natijada qahramon o‘zini jismonan bir makonga “joylashtirilgan” ammo ruhiy jihatdan boshqa makonga “tegishli” subyekt sifatida idrok etadi. Bu holat adabiy-nazariy nuqtayi nazardan dislokatsiyalashgan ong (dislocated consciousness) fenomeni sifatida baholanadi.

Ikkinchidan, ushbu dualizm faqat makoniy emas, balki psixologik va ekzistensial xarakterga ega. Qahramon uchun “Highlands” (Tepaliklar) o‘tmish xotiralari, shaxsiy tajriba, madaniy ildizlar bilan bog‘liq bo‘lsa, “here” hozirgi zamon, majburiy ajralish, ichki begonalashuv holatini ifodalaydi. Shunday qilib, vaqt (past vs present) va makon (home vs exile) o‘rtasida ham kesishgan dual struktura yuzaga keladi.

Uchinchidan, mazkur ikkilik struktura lirik qahramon nutqining butun diskursiga tarqaladi. Xususan, doimiy vidolashuv (“Farewell”) harakatdagi yurak (“a-chasing the deer”) kabi obrazlar ushbu ichki bo‘linishning dinamik ifodasi sifatida xizmat qiladi. Ya’ni, qahramonning jismoniy harakati emas, balki ruhiy ko‘chishi asosiy semantik markazga aylanadi.

To‘rtinchidan, bu holat romantik poetikaga xos bo‘lgan subyektivlikning ustuvorligini real makonda emas balki his-tuyg‘ular orqali idrok etilgan va xotira orqali qayta qurilgan makon sifatida ko‘rsatadi. Shu bois, Highlands real geografik hududdan ko‘ra, ichki psixologik makon (inner landscape) sifatida namoyon bo‘lganligini sezish mumkin. Shunday qilib, ushbu she’rda lirik qahramon makoniy, vaqtli va psixologik jihatdan bo‘lingan ammo ichki va tashqi borliq o‘rtasida uzilish holatida turgan, o‘z identitetini yo‘qotmagan, ammo uni masofadan turib anglayotgan murakkab dislokatsiyalashgan subyekt sifatida shakllanganligini ko‘rish mumkin. Shu orqali mazkur obraz romantik lirika uchun xos bo‘lgan “spiritual exile” (ruhiy surgun) modelining nafaqat mavjudligini, balki uning chuqur psixologik va semantik asosga ega ekanini ham isbotlaydi.

Farewell to the mountains high-cover’d with snow.
Farewell to the straths and green vallies below.
Farewell to the forests and wild-hanging woods.
Farewell to the torrents and loud-pouring floods [11].

Berilgan parchada lirik qahramonning nutqi va ruhiy holati chuqur nostalgik-retrospektiv xarakterga ega bo‘lib, u o‘z ona yurti bilan xayrlashish jarayonida ichki kechinmalarini ifodalaydi. Matn kompozitsion jihatdan takror (anafora) asosida qurilgan: har bir misra “*Farewell to…*” (Xayr bo‘lsin…) iborasi bilan boshlanadi. Bu usul lirik qahramonning hissiy zo‘riqishini kuchaytiradi va xayrlashuv jarayonining izchil,

bosqichma-bosqich kechayotganini ko‘rsatadi. Takror orqali uning ichki iztirobi, ajralish og‘rig‘i yanada ta’sirchan ifodalanadi.

Ushbu parchada lirik qahramon obrazi bu tabiat bilan uzviy bog‘langan, o‘z yurti va makoniga chuqur mehr qo‘ygan shaxsdir. U “tog‘lar”, “vodiylar”, “o‘rmonlar”, “daryolar” kabi tabiiy unsurlarni sanab o‘tadi. Bu yerda tabiat detallarining ko‘pligi shuni anglatadiki, qahramon uchun Vatan faqat geografik makon emas, balki hissiy va ruhiy qadriyatdir. Tabiat obrazlari orqali uning ichki dunyosi ochiladi, shoir o‘z yurtining har qanday tabiat hodisasini ya’ni vodiylari, qor bilan qoplangan tog‘lari, yovvoyi o‘rmonlariyu jo‘shqin daryolarigacha qadrlashini sezishimiz mumkin.

Semantik jihatdan nutq retrospektiv yo‘nalgan, ya’ni qahramon ayni damda ketayotgan bo‘lsa-da, uning ongida o‘tmish manzaralari jonlanadi. Har bir tasvir bu faqat hozirgi manzara emas, balki xotiralar bilan sug‘orilgan timsollardir. Shu bois nutqda nostalgiya (sog‘inch) yetakchi motiv sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, lirik qahramonning holati dramatik-lirik xarakterga ega: tashqi tomondan u shunchaki xayrlashmoqda, ammo ichki qatlamda–bu ruhiy iztirob, ajralish fojiasi. U tabiat bilan xayrlashar ekan, aslida, o‘zining o‘tmishi, xotiralari va ehtimol, o‘z “men”ining bir qismi bilan vidolashayotkandek tuyuladi. Xulosa qilib aytganda, ushbu parchada lirik qahramon o‘z yurti bilan chuqur hissiy bog‘langan, o‘tmishga sog‘inch bilan qaraydigan (nostalgik), voqealarni xotira orqali qayta idrok etuvchi (retrospektiv), ajralish iztirobini boshdan kechirayotgan obraz sifatida gavdalanadi. Bu esa matnga kuchli emotsional va falsafiy mazmun bag‘ishlaydi.

Xulosa. Robert Byornsning *“My Heart’s in the Highlands”* she’rining birinchi bandi asosida olib borilgan tahlil natijalari orqali lirik qahramon timsolining murakkab va ko‘p qatlamli tabiatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot jarayonida mazkur obraz romantik poetikaga xos bo‘lgan asosiy xususiyatlarni – subyektivlikning ustuvorligi, makonning idealizatsiyasi va hissiy tajribaning markaziyligini o‘zida mujassamlashtirganligi aniqlandi.

Xususan, lirik qahramon vidolashuv akti orqali elegik kayfiyatdagi subyekt sifatida shakllanib, uning nutqi yurtini tark etib, uni sog‘ingan va o‘tmishni eslab gapirayotgan inson sifatida tasvirlanadi.Highlands obrazi esa real geografik makondan yuqoriga ko‘tarilib, qahramonning milliy-madaniy identitetini ifodalovchi ideal makon sifatida talqin qilindi. Shu bilan birga, qahramonning jismoniy harakati va ruhiy sadoqati o‘rtasidagi qarama-qarshilik uning ichki murakkabligini ochib berdi. She’r tahlilida lirik qahramon bir vaqtning o‘zida ajralish holatidagi elegik ong egasi, vatanni ideallashtiruvchi romantik subyekt, makoniy jihatdan beqaror, ammo hissiy jihatdan barqaror individ sifatida namoyon bo‘lganligi aniqlandi.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, mazkur she’rda yaratilgan lirik qahramon timsoli romantik adabiyot uchun xarakterli bo‘lgan ichki ziddiyat (ajralish va sadoqat), emotsional chuqurlik va makoniy idealizatsiyaning sintezlashgan modelini ifodalaydi. Bu esa asarning nafaqat individual tajribani, balki umumlashgan insoniy kechinmalarni ham aks ettirishini ta’minlaydi.

Natijada ushbu lirik qahramon obrazi o‘quvchi bilan kuchli o‘zlikni anglash imkonini yaratib, she’rning estetik va semantik ta’sir doirasini kengaytiradi hamda uni romantik lirikaning muhim namunasiga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abrams M.H., Harpham G.G. A glossary of literary terms. Boston: Cengage Learning, 2015, 350–365 p.

(2). Bhabha H.K. The location of culture. London, Routledge, 1994m 1–25 p.

(3). Robert Burns. The complete poems and songs of Robert Burns. Edinburgh, Canongate Classics, 2009, 512–514 p.

(4). Cuddon J.A. The Penguin dictionary of literary terms and literary theory. London, Penguin Books, 2013, 248–252 p.

(5). Daiches D. Robert Burns. London, Thames and Hudson, 1950, 89–105 p.

(6). Eagleton T. Literary theory: An introduction. Minneapolis, University of Minnesota Press, 2008, 45–60 p.

(7). Leask N. Robert Burns and pastoral: poetry and improvement in late eighteenth-century Scotland. Oxford, Oxford University Press, 2010, 120–135 p.

(8). McGuirk C. (ed.). The Cambridge companion to Robert Burns. Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 70–85 p.

(9). Crawford R. Burns and Scottish identity. Studies in Scottish Literature. 1998, №1 (30-jild). 45–60-betlar.

(10). McIlvanney L. Robert Burns and the politics of identity. Journal of British Studies. 2000, №2 (39-jild), 203–222-betlar.

(11). https://www.panmacmillan.com/blogs/literary/robert-burns-poems-scottish-auld-lang-syne

Zaripova Shukurjon Otajon qizi (UrIU "O‘zbek va xorijiy filologiya" kafedrasi stajyor o‘qituvchisi, UrDU 2-bosqich doktoranti; shukurjonzaripova2@gmail.com)

ABDUQAYUM YO‘LDOSHEVNING "KASOFAT RAQAMLAR" ROMANIDA FOLKLORIZM TALQINI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Abduqayum Yo‘ldoshevning "Kasofat raqamlar" romanida folklorizm hodisasi tahlil qilinadi. Asarda raqamlar bilan bog‘liq mifologik qarashlar, xalqona tasavvurlar va irim sirimlar badiiy talqini orqali ochib beriladi. Muallif tomonidan qo‘llanilgan folklor unsurlarining obraz yaratishdagi, sujet rivojidagi hamda asarning umumiy g‘oyaviy-badiiy tizimidagi o‘rni o‘rganiladi. Shuningdek, roman matnida raqamlarning ramziy ma'nolari va ularning zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unlashuvi masalalari tahlil etiladi. Tadqiqot natijasida folklorizmning asar badiiyatini boyituvchi muhim omil ekanligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *folklorizm, qarg‘ish, ramziylik, raqamlar talqini, badiiy asar, obraz, syujet, xalq og‘zaki ijodi, olqish, zamonaviy nasr.*

Зарипова Шукуржон Отаджон кизи (стажер-преподаватель кафедры «Узбекская и зарубежная филология» Уральского государственного университета, Аспирант 2-го года обучения Уральского государственного университета; shukurjonzaripova2@gmail.com)

МИФ ЗА ЧИСЛАМИ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФОЛЬКЛОРА В «КАСОФАТСКОЙ НУМЕРОЛОГИИ»

Аннотация. *В данной статье анализируется феномен фольклора в романе Абдукаюма Юлдошева «Касофатская нумерология». Произведение раскрывает мифологические представления, народные фантазии и тайны, связанные с числами, посредством художественной интерпретации. Изучается роль фольклорных элементов, используемых автором при создании образа, развитии сюжета и общей идеологической и художественной системы произведения. Также анализируются символические значения чисел в тексте романа и их соответствие современному мышлению. В результате исследования установлено, что фольклор является важным фактором, обогащающим художественное качество произведения.*

Ключевые слова: *фольклор, миф, символизм, толкование чисел, произведение искусства, образ, сюжет, народная устная литература, тайна, современная проза.*

Zaripova Shukurjon Otajon qizi (Trainee-teacher of the Department of "Uzbek and Foreign Philology" of the Ural State University, 2nd year doctoral student of the Ural State University; shukurjonzaripova2@gmail.com)

THE MYTH BEHIND THE NUMBERS: INTERPRETATION OF FOLKLORISM IN "KASOFAT NUMEROLOGY"

Annotation. *This article analyzes the phenomenon of folklorism in Abdukayum Yuldoshev's novel "Kasofat numerology". The work reveals mythological views, folk imaginations and secrets related to numbers through artistic interpretation. The role of folklore elements used by the author in creating the image, plot development and the general ideological and artistic system of the work is studied. Also, the symbolic meanings of numbers in the text of the novel and their compatibility with modern thinking are analyzed. As a result of the research, it is substantiated that folklorism is an important factor enriching the artistic quality of the work.*

Keywords: *folklore, myth, symbolism, interpretation of numbers, work of art, image, plot, folk oral literature, mystery, modern prose.*

Kirish (Introduction). Badiiy adabiyotda folklor unsurlarining qo‘llanilishi milliy tafakkur, tarixiy xotira va xalqona dunyoqarashning ifodasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, zamonaviy nasrda folklorizm an'anaviy shaklda emas, balki yangicha talqin va badiiy izlanishlar orqali namoyon bo‘layotgani kuzatiladi. Mazkur maqolada "Kasofat raqamlar" romanidagi folklorizm hodisasi, xususan, raqamlar bilan bog‘liq mifologik qatlam va uning badiiy ifodadagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, folklor unsurlarining asar sujeti, obrazlar tizimi hamda umumiy g‘oyaviy yo‘nalish bilan uzviy aloqasi yoritiladi. Ushbu masalalarni o‘rganish orqali zamonaviy o‘zbek nasrida folklorizmning yangi talqinlari yuzaga chiqayotganini ko‘rsatish maqsad qilib olinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O‘tgan asrning 50–60-yillaridan e'tiboran, yozma adabiyotning folklordan foydalanishi, ta'sirlanishi "folklorizm" degan nazariy termin bilan atala boshlangan. O‘zbek adabiyotshunosligida yozma adabiyotdagi folklorizmning badiiy-poetik xususiyatlari, tasnifi, tipologiyasi masalalari ulkan adabiyotshunos olim B.Sarimsoqovning qator ilmiy-nazariy maqolalarida yoritilgan [1;34–35-b.].

Olim folklorizmlarni poetik tabiyatiga ko‘ra, oddiy va murakkab turlarga ajratdi hamda murakkab folklorizmlarni analitek, sintezlashgan va stilizatsiya xarakteridagi ko‘rinishlarga bo‘ladi. Xususan, olimning bu sohadagi izlanishlarini shogirdi I.Yormatov davom ettirib, folklorizmlarning tipologik xususiyatlari va stilizatsiya xarakteridagi ko‘rinishlarini izohlaydi [2;55–58-b.]. L.Sharipova esa yozma adabiyotda “folklor an’analari” emas, aynan folklorizmlar mavjud bo‘lishini, ya’ni folklordan yozma adabiyotga ko‘chgan janr, motiv,obraz, ritm va ifoda shakllari adabiy matn tarkibidagi qayta estetiklashgan holda yashashini ta’kidlaydi. U stilizatsion folkorizmlarni janr, motiv, obraz va ritm stilizatsiyasiga ajratadi [3;18-b.]

Abduqayum Yo‘ldoshev ijodi bo‘yicha ilmiy kuzatishlarda ham aynan shu jihat alohida ko‘zga tashlanadi. Adib hikoyalarida oddiy folklorizm, qayta ishlangan oddiy folklorizm, analitik folklorizm, murakkab folklorizm, motiv, obraz, janr va ritm stilizatsiyasi, shuningdek, ijtimoiy-etnografik folklorizmlar atroflicha ko‘rsatib berilgan. Tadqiqotlar silsilasi shuni ko‘rsatadiki, adib nasrini folklorizmlar masalasidan chetda turib o‘qish mumkin emas. Mazkur maqolaning maqsadi Abduqayum Yo‘ldoshev ijodida folklorizmlarning faqat mavjudligini qayd etish emas, balki ularning badiiy vazifasini ko‘rsatishdir. Chunki folklorizmni oddiy sitata yoki bezak deb tushunish katta xato bo‘ladi. Haqiqiy folklorizm yozuvchi tafakkuri orqali qayta ishlanib, badiiy matnning ichki qonuniyatiga singganida poetik hodisaga aylanadi. Abduqayum Yo‘ldoshevda folklorizm aynan mana shunday ichki, organik shaklda namoyon bo‘ladi. Uning nasrida xalqona hikoya qilish ritmi, maqol va matallar, duo va olqishlar, qahramon nutqining tabiiyligi, ertakona va afsonaviy motivlarning zamonaviy voqelikka moslab talqin qilinishi milliy ruhni chuqurlashtiradi, lekin matnni arxaiklashtirib qo‘ymaydi. Bu adib mahoratining eng nozik nuqtasidir.

“Kasofat raqamlar” bu oddiy adabiy asar emas, ogohlantiruvchi badiiy-falsafiy manifestdir. Abduqayum Yo‘ldoshev o‘quvchini zamonaviy raqamli dunyoda o‘zligini yo‘qotmaslikka, insoniy qadriyatlarni asrashga chaqiradi. Asarda “raqamlar” ramziy ma’noda qo‘llanilgan bo‘lib, ular zamonaviy ja-miyatda insoniyat hayotni boshqarayotgan, lekin asta-sekin insoniylikni so‘ndirayotgan kuch sifatida talqin etiladi. Ra-qamlar – bu texnologiya, sun’iy ong, foyda va moddiylikni ifodalaydi. Muallif ana shu “raqamlar dunyosi” da insoniy tuyg‘ular, halollik vijdon, mehr kabi qadriyatlarning qadrsizlanib borishini fosh etadi. Asarda istalgan turdagi raqamlarni noodatiy usulda oldindan ko‘ra oladigan Akbar ismli yosh yigitning g‘ayritabiiy bu qobiliyatini maktabdagi kimyo fani o‘qituvchisi Nazokat opa tomonidan favqulodda kashf etilishi bilan boshlanadi. Uning bu qobiliyatidan Nazokat opaning o‘zi ham, bir vaqtlar mashhur akrobat-sirkchi bo‘lgan, hozir esa ichkilikka ruju’ qo‘ygan ukasi Jonuzoq (Jon Zak) ham maqsadlari yovlida foydalanib ko‘rishadi. Tobora bu “noyob qobiliyat”dan o‘z oldiga qing‘ir yo‘llar bilan pul topishni maqsad qilgan qabih niyatli kimsalar ham xabar topishadi.

Muvaffaqiyat uchun alohida xususiyat kerakmi yo mehnatning o‘zi birlamchi vosita hisoblanadimi? Ya’ni favqulodda iste’dod baxt, rohat-farog‘atga to‘la hayot kaliti bo‘la oladimi? Umuman odam g‘ayritabiiy imkoniyatkaridan foydalanishi lozim: faqat o‘zi uchunmi boshqalar bilan birgalikdami? Ushbi romanda o‘zgacha xislatli yigitning dolg‘ali kechmishlari orqali shu tarzdagi murakkab savollarning javoblari izlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqotda adabiyotshunoslikning zamonaviy yondashuvlari asosida tahlil olib borildi. Xususan, asarni o‘rganishda komplieks yondashuv tamoyiliga tayangan holda analitik, qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, etnofolkloristik, biagrafik, structural tahlil kabi ilmiy metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Abduqayum Yo‘ldoshev hikoyalarida uchraydigan folklorizmlarning birinchi va eng ko‘p ko‘rinadigan qatlami oddiy folklorizmlardir. Bular, asosan, maqol, matal, xalqona ibora, idiomatik ifoda, duo, olqish va qarg‘ishlarning matnga tabiiy singdirilishi orqali yuzaga keladi. “Kasofat raqamlar” romanida *“bir tuki qilt etmay o‘tiraveradi..”, “enasi ko‘pning bolasi ko‘p deyishadi”, tilini tishlab qoldi”, “gadoning dushmani, gado bo‘ladi”, “tirnoqqa zor”, “tagini ho‘llab qo‘ygan boladay”, “qora kunlar”,“jinning bandisiga aylandi, qoldi”, “qisir sigir”,“qiyomat qoyim qo‘pdi”, yeyishga chidasang to‘y qil, o‘lishiga chidasang qo‘y qil, qarziga chidasang magazin qil-da”, “onasini uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatish”, “holiga maymunlar yig‘lamoq”, “osmon qo‘lingizda bo‘lsa, tashlab yuboring”, “suvga olib borib, suvsiz qaytarmoq”* kabi folklorizmlar roman kontekstida kata mahorat bilan ishlatilib, ular yozuvchining niyatini, qahramon ruhiyatini, milliy koloritini maishiy hayotiy lavhalarni ochib berishga xizmat qiladi.

Adib ijodidagi ikkinchi muhim qatlam analitik folklorizmlardir. O‘zbek adabiyotshunosligida bu turga, odatda, duo, olqish, qarg‘ish, fotiha kabi xalq og‘zaki ijodining kichik, ammo semantik jihatdan juda quvvatli shakllari kiritiladi.

Asar matnida "– *Ur!-m deydi o‘shqirib – qo‘lingdan kelsa ur! San ham erkakmisan, hajiqiz!* [4;31-b.] so‘kishi Jonuzoq nutqida uchraydi. U ichib olib, magazinchi Ergash akani quruq tuhmatga tortib tashlagan paytiaytilgan. Qarg‘ishlar odatda, kishi qattiq ranjiganda, biron narsadan norozi bo‘lib, isyonini ifodalash paytida, olqish-duolar esa otaxonlar, onaxonlar nutqida ishlatilsa, so‘kishlar erkak repertuariga xos ijro jarayoni hisoblanadi. So‘kishlar, asosan, kishining jahli chiqqanida aytiladi.Bundan tashqari romanda *"padaringa ming la'nat","ablah, Rayim oqsoqol","onamning arvohi ursin","qismatiga la'natlar o‘qimoq", "nokas! Xotin emas, yuho", "xumparlar"* kabi so‘kish va qarg‘ishlar mavjud.

Adibning mahorati shundaki, u folklorizmlarni sun'iy ravishda joylashtirmaydi. Folklorizmlar matnning ichki ehtiyojidan kelib chiqadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Abduqayum Yo‘ldoshev ijodida folklorizmlar adib poetikasining markaziy unsurlaridan biridir. Ularni faqat xalq og‘zaki ijodiga murojaat qilish deb emas, balki milliy tafakkur shakllarini zamonaviy nasr strukturasiga singdirish usuli deb tushunish kerak. "Kasofat raqamlar" romanida folklorizm hodisasi, xususan oddiy va murakkab folklor unsurlarining badiiy talqini tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, asarda folklorizmlar nafaqat bezak elementi sifatida, balki muhim g‘oyaviy-badiiy vazifani bajaruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy o‘zbek nasrida folklorizm hodisasini yanada kengroq qamrovda o‘rganish, turli yozuvchilar ijodi misolida qiyosiy tahlillar olib boorish maqsadga muvofiq.

Adabiyotshunosliktadqiqotlarida raqamlar ramziyligi va mifologik tafakkur masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim.

Oliy ta'lim jarayonida zamonaviy asarlar misolida folklorizmni tahlil qilishga oid amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish foydali bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Саримсоков Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1980, 34–35-betlar.

[2]. Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1982, 2-con, 55–58-betlar;

[3]. Шарипова Л. XX асрнинг 70–80-йиллари ўзбек шеъриятида фольклоризмлар. Тошкент, "Фан", 2011, 18-bet..

[4]. Yo‘ldoshev A. Kasofat raqamlar. "Yangi asr avlodi", 2023, 31-bet.

Atadjanova Sevara Bekmuratovna (Toshkent davlat Transport universiteti;
E-mail: sevaraatadjanova89@gmail.com)

O‘ZBEK ADABIYOTIDA SAYOHATNOMA JANRINING SHAKLLANISH OMILLARI

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek adabiyotida sayohatnoma janrining shakllanishi va taraqqiyoti tarixiy, ijtimoiy-siyosiy hamda adabiy omillar bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi mustamlakachilik siyosati, milliy uyg‘onish va ma'rifatparvarlik g‘oyalari janrning badiiy-estetik qiyofasini belgilagan asosiy omillar sifatida yoritiladi. Muqimiy, Zavqiy, Hayratiy, Ahmad Donish, jadid adiblari hamda sovet va mustaqillik davri yozuvchilarining sayohat asarlari qiyosiy-tahliliy asosda o‘rganildi. Tadqiqotda sayohatnoma o‘zbek adabiyotida safar tasvirigina emas, balki milliy identitet, ijtimoiy tanqid va madaniy xotirani ifodalovchi muhim badiiy shakl ekanligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *sayohatnoma, travelog, milliy identitet, tanqidiy realizm, ma'rifatparvarlik, jadid adabiyoti, badiiy publitsistika, mustamlaka davri, madaniy xotira, safar motivi, adabiy janr.*

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЖАНРА ПУТЕВЫХ ЗАМЕТОК В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В статье анализируются становление и развитие жанра путевых заметок в узбекской литературе в связи с историческими, общественно-политическими и литературными факторами. Колониальная политика, национальное пробуждение и просветительские идеи конца XIX – начала XX века рассматриваются как основные факторы, определившие художественно-эстетический облик жанра. На сравнительно-аналитической основе исследованы путевые произведения Мукими, Завки, Хайратий, Ахмада Дониша, представителей джадидской литературы, а также писателей советского периода и периода независимости. В исследовании обосновывается, что жанр путевых заметок в узбекской литературе является не только описанием путешествий, но и важной художественной формой выражения национальной идентичности, социальной критики и культурной памяти.*

Ключевые слова: *путевые записки, travelogue, национальная идентичность, критический реализм, просветительство, джадидская литература, художественная публицистика, колониальный период, культурная память, мотив путешествия, литературный жанр.*

FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF THE TRAVELOGUE GENRE IN UZBEK LITERATURE

Annotation. *The article analyzes the formation and development of the travelogue genre in Uzbek literature in connection with historical, socio-political, and literary factors. The colonial policy, national awakening, and enlightenment ideas of the late 19th and early 20th centuries are highlighted as the main factors that shaped the artistic and aesthetic character of the genre. The travel works of Muqimiy, Zavqiy, Hayratiy, Ahmad Donish, Jadid writers, as well as Soviet and Independence-period authors, are studied on a comparative and analytical basis. The research substantiates that the travelogue in Uzbek literature is not merely a depiction of travel, but also an important artistic form expressing national identity, social criticism, and cultural memory.*

Keywords: *travelogue, travel writing, national identity, critical realism, Enlightenment, Jadid literature, literary journalism, colonial period, cultural memory, travel motif, literary genre.*

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mintaqaning madaniy va adabiy hayotida keskin burilish yasadi. Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati natijasida milliy taraqqiyot yo‘llarining cheklanishi jamiyatda ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirib, xalq ongida milliy o‘zlik va adolat g‘oyalarining shakllanishiga turtki berdi. Ayniqsa, ziyolilar orasida voqelikni tanqidiy idrok etish ehtiyoji kuchaydi.

Bu davrda adabiyotning ijtimoiy vazifasi ham o‘zgardi. An’anaviy estetik qarashlarga tayangan adabiyot endilikda xalq hayotidagi real muammolarni aks ettiruvchi muhim ma’naviy vositaga aylandi. Natijada tanqidiy realizm, satira va badiiy publitsistika rivojlanib, muallifning faol fuqarolik pozitsiyasi yaqqol namoyon bo‘la boshladi.

Ana shu tarixiy-adabiy jarayonlar fonida o‘zbek adabiyotida sayohatnoma janri shakllandi. Ushbu janr muallifning safar davomida ko‘rgan-kechirganlari orqali jamiyatdagi ijtimoiy, ma’naviy va madaniy muammolarni badiiy talqin qilishga xizmat qildi. Sayohatnoma Sharq va jahon adabiyotidagi sayohat yozuvlari an’analari ta’sirida rivojlangan bo‘lsa-da, o‘zbek adabiyotida u xalq taqdiri, milliy o‘zlik va ijtimoiy adolatsizliklarni aks ettiruvchi muhim estetik hodisa sifatida shakllandi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek adabiyotshunosligida sayohatnoma janri hozircha mustaqil monografik tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan. Ko‘pchilik ilmiy ishlarda u muayyan adib ijodi yoki ma’lum bir adabiy jarayon tarkibida tahlil qilinadi. Shunga qaramay, ayrim olimlar sayohat motivi va safar bilan bog‘liq matnlarning ijtimoiy-falsafiy hamda estetik mohiyatiga oid muhim ilmiy qarashlarni ilgari surganlar.

N.Karimov, U.Normatov, B.Qosimov, A.Rasulov [1.2.3.4] XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi adabiy jarayonni o‘rganar ekanlar, Muqimiy, Zavqiy, Hayratiy hamda jadid adiblari ijodida sayohat motivining ijtimoiy ongni uyg‘otuvchi va tanqidiy tafakkurni shakllantiruvchi vosita sifatidagi ahamiyatini ta’kidlaydilar. Ularning tadqiqotlarida sayohat asarlari ijtimoiy adolatsizlik, ma’naviy tanazzul va milliy o‘zlikni anglash masalalari bilan bog‘liq holda talqin etiladi.

B.Qosimov Ahmad Donish asarlarini ma’rifatparvarlik va modernizatsiya g‘oyalari bilan bog‘laydi [3]. N.Karimov esa Behbudiy va Avloniy sayohat ocherklarini jadidlarning ma’rifiy dasturi bilan uzviy aloqada o‘rganadi [1]. U.Normatov va A.Rasulov sayohatni adibning o‘z milliy voqeligini boshqa makonlar fonida anglashiga xizmat qiluvchi estetik vosita sifatida baholaydilar.

Jahon adabiyotshunosligida sayohat matnlari “travel writing”, “travel literature” va “travelog” atamalari doirasida keng tadqiq etilgan. M.L.Pratt sayohat yozuvlarini mustamlakachilik tafakkurining shakllanish mexanizmi sifatida talqin qilsa [11], P.Hulme va T.Youngs ularni madaniyatlararo muloqot hamda identitet masalalari bilan bog‘liq holda tahlil qiladilar [12]. Bu nazariy qarashlar o‘zbek sayohatnomalarini ham postmustamlaka nuqtayi nazaridan qayta o‘rganish imkonini beradi.

Metodlar. Maqolada tarixiy-tipologik, qiyosiy-adabiy va hermenevtik tahlil metodlaridan foydalanildi. Sayohatnomalar tarixiy kontekstda o‘rganilib, ularning mazmuniy va janr xususiyatlari aniqlanadi. Muqimiy, Ahmad Donish, Nodim, Behbudiy, Avloniy va boshqa adiblar asarlari o‘zaro qiyoslanib, janrning evolutsion taraqqiyoti tahlil qilindi hamda matnlar semantik va stilistik jihatdan tahlil qilinib, sayohat obrazlarining ramziy ma’nolari ochib berildi.

Natija. O‘zbek adabiyotida sayohatnoma janrining shakllanishi va taraqqiyoti ijtimoiy-siyosiy, adabiy hamda madaniy omillar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanganini ko‘rsatdi. Chor Rossiyasi mus-

tamlakachiligi, milliy zulm va ijtimoiy tengsizlik sayohatnoma janrining tanqidiy ruhda shakllanishiga zamin yaratgan bo‘lsa, XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab satira va tanqidiy realizmning kuchayishi uning badiiy-estetik qiyofasini boyitdi. Shuningdek, safar va ziyorat an’analarining kengayishi adiblarning dunyoqarashini kengaytirib, sayohatnomani milliy madaniyat, tarixiy xotira va yurtshunoslik bilan bog‘liq holda shakllantirdi.

Muqimiyning “Sayohatnoma” asarida diniy riyokorlik, amaldorlar zulmi va jaholat tanqid qilinib, safar davomida uchratilgan makon va shaxslar orqali jamiyatning umumiy ijtimoiy manzarasi yaratiladi. Muqimiy boshlab bergan an’ana Zavqiy va Hayratiy ijodida davom etib, xalq hayoti, mehnatkashlarning turmushi hamda tarixiy-madaniy makon obrazlari badiiy talqin qilindi. Ahmad Donish asarlarida esa sayohat janrining falsafiy va tahliliy imkoniyatlari yanada kengayib, Rossiya taraqqiyoti fonida axloqiy bo‘shliq va ijtimoiy tengsizlik masalalari yoritildi. Jadid adabiyotida sayohatnoma ma’rifiy-publitsistik mazmun kasb etib, Behbudiy va Avloniy ijodida ilm-fan, taraqqiyot va milliy uyg‘onish g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi muhim vositaga aylandi.

Sayohatnoma dastlab safar taassurotlarini ifodalovchi shakl sifatida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, keyinchalik, jamiyatni badiiy idrok etishning muhim janriga aylandi. Safar motivi orqali adiblar nafaqat geografik makonlarni, balki ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va milliy tafakkurni ham tahlil qildilar. Sayohatnomalarda makon tarixiy xotira, ijtimoiy muhit va milliy ongning badiiy ifodasi sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan, janr tanqidiy realizm va ijtimoiy-falsafiy tafakkur bilan uzviy bog‘liq holda rivojlandi.

Sovet davrida sayohatnoma ideologik nazorat ta’sirida bo‘lib, ko‘proq targ‘ibot vazifasini bajargan bo‘lsa-da, ayrim asarlarda ramziy ma’nolar orqali shaxsiy kechinmalar va madaniy xotira unsurlari saqlanib qoldi. Mustaqillik yillarida esa janr yangi bosqichga ko‘tarilib, tarixiy xotira, madaniyatlararo muloqot, shaxsiy tajriba va individual tafakkurni yorituvchi muhim badiiy shaklga aylandi. Natijada sayohatnoma o‘zbek adabiyotida milliy o‘zlik, ijtimoiy tanqid va madaniy tafakkurni aks ettiruvchi muhim estetik hodisa sifatida shakllanganligi aniqlandi.

Xulosa. O‘zbek adabiyotida sayohatnoma janri XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yuzaga kelgan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar hamda adabiy tafakkur evolyutsiyasining bevosita mahsuli sifatida shakllandi. Ushbu janr tanqidiy realizm va ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib, milliy identitetni anglash va jamiyatni badiiy tahlil qilishning muhim vositasiga aylandi.

Sayohatnoma asarlarida safar motivi orqali tarixiy xotira, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy ongning turli qatlamlari badiiy ifoda topdi va mazkur janr o‘zbek adabiyotining nafaqat estetik, balki ijtimoiy-ma’rifiy funksiyalarini ham boyitdi. Bugungi kunda sayohatnoma janri milliy adabiyot taraqqiyotini, madaniy tafakkur dinamikasini va jamiyatning tarixiy o‘zini anglash jarayonlarini o‘rganishda muhim ilmiy manba sifatida dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Karimov N. Jadid adabiyoti va ma’rifatparvarlik harakati. Toshkent, “Fan”, 2011, 256-bet.
(2). Normatov U. O‘zbek adabiyoti tarixi masalalari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2007, 312-bet.
(3). Qosimov B. Ahmad Donish va Markaziy Osiyo ma’rifatparvarligi. Toshkent, “Fan”, 2004, 198-bet.
(4). Rasulov A. Mumtoz va yangi o‘zbek adabiyoti: izlanishlar va tahlillar. Toshkent, “Akademnashr”, 2010, 284-bet.
(5). Muqimiy. Tanlangan asarlar. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1974. – 320-bet.
(6). Zavqiy. Asarlar. Toshkent, “Fan”, 1978, 210-bet.
(7). Hayratiy. Saylanma. Toshkent, Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981, 176-bet.
(8). Donish A. Navodir ul-vaqoe’. Toshkent, “Fan”, 1960, 245-bet.
(9). Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Toshkent, “Sharq”, 1999, 352-bet.
(10). Avloniy A. Tanlangan pedagogik va publitsistik asarlar. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1988, 304-bet.
(11). Pratt M.L. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. London, Routledge, 1992, 257 p.
(12). Hulme P., Youngs T. The Cambridge Companion to Travel Writing. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 302 p.

Soatova Shahnozabonu Farhod qizi (Guliston davlat universiteti, 10.00.02-adabiyotshunoslik tayanch-doktoranti; E-mail: shahnozasoatova@gmail.com)

ASAR TAHLILIDA ILMIYLIK VA DIDAKTIK UYG‘UNLIK

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy asar tahlilida ilmiylik va didaktik yondashuvning o‘zaro uyg‘unligi masalasi yoritiladi. Adabiy tahlil jarayonida nazariy bilimlarning ahamiyati, o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishdagi didaktik usullar hamda asarni chuqur anglashda ilmiy tahlilning o‘rni tahlil*

etiladi. Shuningdek, badiiy asarni o‘rganishda zamonaviy pedagogik metodlarning samaradorligi va adabiyot ta’limidagi tarbiyaviy jihatlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *asar tahlili, ilmiylik, didaktika, adabiyot ta’limi, badiiy tafakkur, pedagogik yondashuv, tahlil metodlari, tarbiya, estetik qarash, o‘quvchi tafakkuri.*

Соатова Шахнозабону Фарход кызы (Гулистанский государственный университет; 10.00.02 – аспирант по литературоведению; E-mail: shahnozasoatova@gmail.com)

ГАРМОНИЯ НАУКИ И ДИДАКТИКИ В АНАЛИЗЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос гармонии научного и дидактического подходов в анализе произведения искусства. Анализируется важность теоретических знаний в процессе литературного анализа, дидактические методы в развитии мышления студентов, а также роль научного анализа в глубоком понимании произведения. Рассматривается также эффективность современных педагогических методов в изучении произведения искусства и образовательные аспекты в литературном воспитании.*

Ключевые слова: *анализ произведения, научная обоснованность, дидактика, литературоведение, художественное мышление, педагогический подход, методы анализа, образование, эстетическое видение, мышление студента.*

Soatova Shahnozabonu Farhod kizi (Gulistan State University, 10.00.02-PhD student in literary studies; Email: shahnozasoatova@gmail.com)

SCIENCE AND DIDACTIC CONSISTENCY IN THE ANALYSIS OF A WORK

Annotation. *In this article, the issue of mutual harmony of scientific and didactic approach in the analysis of an artistic work is highlighted. In the process of literary analysis, the importance of theoretical knowledge, didactic methods in the development of students' thinking, and the role of scientific analysis in the deep understanding of the work are analyzed. Also, the effectiveness of modern pedagogical methods and educational aspects of literature education are discussed.*

Keywords*: Analysis of the creature, scientificity, didactics, literature education, artistic thinking, pedagogical approach, analysis methods, education, aesthetic vision, student's thinking.*

Kirish. Adabiyot inson ma’naviyatini boyituvchi, estetik tafakkurini shakllantiruvchi muhim vositalardan biridir. Badiiy asarlarni chuqur o‘rganish va tahlil qilish esa o‘quvchilarning fikrlash doirasini kengaytiradi, ularda mustaqil mushohada yuritish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu sababli asar tahlilida ilmiylik va didaktik yondashuvning uyg‘unligi muhim metodik tamoyil sifatida qaraladi.

Bugungi ta’lim tizimida adabiyot darslarining asosiy maqsadi faqat asar mazmunini tushuntirish emas, balki o‘quvchilarda badiiy-estetik tafakkurni shakllantirish, asarni mustaqil tahlil qilish malakasini rivojlantirishdan iboratdir. Bunga erishishda ilmiy asoslangan tahlil metodlari hamda didaktik vositalarning o‘rni katta.

Adabiyotlar tahlili. Asar tahlilida ilmiylik adabiy-nazariy tushunchalar, tarixiylik, obrazlar tizimi, muallif uslubi va g‘oyaviy mazmunni chuqur o‘rganishni nazarda tutadi. “Ilmiy tahlil o‘ziga xos hissiy intellektual ijod bo‘lgani uchun unda mutaxassis shaxsiyatining ta’siri yaqqol sezilib turadi”, deydi Q. Yo‘ldoshev [1;100-b.].

Shu bilan birga, badiiy asarni tahlil qilish ilmiy yondashuvni talab etadigan murakkab jarayondir. Chunki har bir asarda muallifning estetik qarashlari, davr ruhi, badiiy mahorati va falsafiy mushohadalari mujassam bo‘ladi. Ilmiy tahlil esa aynan shu jihatlarni aniqlash va o‘quvchiga tushuntirishga xizmat qiladi. Mashhur rus adabiyotshunosi A.Bushmin ancha yillar oldin haqli ravishda ta’kidlaganidek: “Ma’lumki, ilmiy fikrlash tarzi badiiy obrazni bus butun qamrab ololmaydi, undagi ko‘p ma’noli mohiyatning barcha qirralarini to‘liq ilg‘ayolmaydi, u ko‘rsatgan ta’sir o‘rnini bosolmaydi” [2;112-b]. Bundan tashqari, badiiy asarda kompozitsion va syujet unsurlari yordamida tahlil qilish ham maqsadga muvofiq. Syujet esa adabiy asarda tasvirlangan harakatning mazmunini ifodalovchi voqealar sistemasi, aniq voqealar tizmasida namoyon bo‘ladigan harakatlar tarixidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolaning tadqiqot metodologiyasi qismida asar tahlilida ilmiylik va didaktik uyg‘unlikni ochib berishga xizmat qiluvchi bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tahliliy metod asosida badiiy asarning mazmun-mohiyati, obrazlar tizimi hamda g‘oyaviy yo‘nalishi chuqur o‘rganildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida turli adabiy qarashlar, metodik yondashuvlar va ilmiy fikrlar o‘zaro taqqoslandi. Shuningdek, pedagogik kuzatish metodi orqali asar tahlilining o‘quvchilar tafakkuri, estetik didi va mustaqil fikrlashiga ta’siri tahlil qilindi. Tadqiqot davomida induktiv va deduktiv metodlardan ham samarali foydalanilib, alohida kuzatishlardan umumiy ilmiy xulosalar chiqarildi hamda nazariy qarashlar amaliy misollar orqali asoslandi. Bundan tashqari, tizimli yondashuv asosida asar tahlili-

ning ilmiylik va didaktik tamoyillari o‘zaro uyg‘un holda tadqiq etildi. Ushbu metodlar maqolaning ilmiy-nazariy asoslanganligi hamda amaliy ahamiyatini yoritishda muhim omil bo‘lib xizmat qildi.

Tahlillar va natijalar. Asar tahlilida ilmiylik, avvalo, adabiy-nazariy tushunchalarga tayangan holda olib boriladi. Jumladan, sujet, kompozitsiya, konflikt, obraz, badiiy detal, peyzaj, portret kabi tushunchalar asarning mohiyatini ochishda muhim vosita hisoblanadi. Ijodkorning adabiy-estetik qarashlari va ularning ijodida namoyon bo‘lishiga oid masalalarni adabiyotshunoslikning ilg‘or tamoyillari hamda metodlari asosida tahlil qilish milliy adabiyotshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan biri sanaladi. Ulardan biri madaniy-tarixiy yondashuvdir. Madaniy-tarixiy yondashuv san’at asarida milliy ruhni aks ettirishda muhit, ya’ni, tabiat, iqlim, sotsial omil, ijtimoiy sharoitga xos jihatlarni ko‘ra va ko‘rsata bilish hal qiluvchi o‘rin tutishini hisobga oladi [1;232-b.]. Madaniy-tarixiy yondashuv san’at asarida milliy ruhni tabiat va ijtimoiy sharoitga xos jihatlarni ko‘rsatishga xizmat qiladi. P.Qodirovning “Qora ko‘zlar” romanida inson, oila, e’tiqod, to‘g‘rilik kabi ma’naviy muammolarni o‘ziga xos insonlar taqdiri misolida aks ettiradi. “Yulduzli tunlar” romani ham ayni shu yondashuv asosida tahlil qilingan. Professor Q.Yo‘ldoshev: “Men madaniy-tarixiy yondashuvni to‘g‘ri deb hisoblamayman, sababi har qanday inson she’r yoki roman yozolmaydi. Bobur, “Boburnoma” asarlari P.Qodirovdan oldin ham bo‘lgan, ammo aynan P.Qodirov “Yulduzli tunlar” romanini yoza oldi”, deb ta’kidlaydi [1;234-b.].

Masalan, Abdulla Qodiriyning O‘tkan kunlar romanini tahlil qilishda tarixiylik, milliy qadriyatlar, obrazlar tizimi va muallif uslubini ilmiy asosda o‘rganish talab etiladi. Agar tahlil faqat voqealarni qayta hikoya qilish bilan cheklansa, asarning badiiy qiymati to‘liq ochilmaydi.

Bugungi kunda multimedia vositalari, elektron taqdimotlar va virtual sayohatlar ham asar tahlilida samarali qo‘llanmoqda. Bu usullar ayniqsa tarixiy va biografik asarlarni o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

Asar tahlilida ilmiylik va didaktika bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Ilmiy asos bo‘lmasa, tahlil yuzaki bo‘lib qoladi. Didaktik yondashuvsiz esa murakkab ilmiy tushunchalarni o‘quvchi ongiga singdirish qiyinlashadi. Ularning uyg‘unligi quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

1. Nazariya va amaliyot birligi.
2. Mustaqil fikrlashni rivojlantirish.
3. Tarbiyaviy ahamiyat.
4. Estetik tafakkurni shakllantirish asosiy jihatlar hisoblanadi.

Bugungi globallashuv davrida ta’lim tizimida innovatsion metodlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Adabiyot darslarida ham zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash asar tahlilining samaradorligini oshiradi. Xususan:

–multimedia taqdimotlari;

–elektron darsliklar;

–virtual muzey va sayohatlar;

–interfaol platformalar;

–audio va videomateriallar o‘quvchilarning mavzuga qiziqishini kuchaytiradi.

Masalan, Alisher Navoiy ijodini o‘rganishda tarixiy obidalar yoki qo‘lyozmalar bilan bog‘liq virtual materiallardan foydalanish o‘quvchilarda kuchli taassurot uyg‘otadi. Innovatsion yondashuvlar o‘quvchilarning mustaqil izlanish olib borishiga ham imkon yaratadi. Natijada ular oddiy tinglovchi emas, balki faol tadqiqotchi sifatida shakllanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, asar tahlilida ilmiylik va didaktik tamoyillarning uyg‘unligi ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ilmiylik tamoyili badiiy asarni chuqur, asosli va mantiqiy tahlil qilish imkonini bersa, didaktik tamoyil o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda bilimni sodda, tushunarli hamda ta’sirchan tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Ushbu ikki tamoyilning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida o‘quvchilarda nafaqat adabiy-estetik tafakkur, balki mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko‘nikmalari ham shakllanadi. Shu bois asar tahlilida ilmiy yondashuvni didaktik maqsadlar bilan birlashtirish adabiyot ta’limining mazmun va sifatini yanada yuksaltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldosheva M. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent, 2016.
(2). Бушмин А.С. Наука о литературе. Москва, 1980.
(3). Abdullayeva M. Mumtoz tarixiy poetika. T., G‘afur G‘ulom, 2023.
(4). Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2006.
(5). Yo‘ldoshev Q. So‘z yolqini. Toshkent, G‘afur G‘ulom, 2018.

Elmuradova Gulxayo Axmadjonovna (O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti “Xalqaro va audiovizual jurnalistika” kafedrasi dotsenti v.b., PhD; E-mail: gulkhayoelmuradova@mail.ru)

MILLIY BOLALAR KONTENTINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR: SUN’IY INTELLEKT VA INTERAKTIV MEDIA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada milliy bolalar kontentini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalar, xususan sun’iy intellekt va interaktiv medianing o‘rni kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida bolalar media iste’moli, kontent sifati, global tendensiyalar hamda texnologik yondashuvlar o‘rganildi. Shuningdek, so‘rovnoma va ikkilamchi ma’lumotlar asosida bolalarning kontentga bo‘lgan qiziqishlari aniqlanib, rivojlantirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt va interaktiv medianing bolalar kontenti samaradorligini oshirishdagi muhim rolini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *milliy kontent, sun’iy intellekt, interaktiv media, bolalar media, edutainment.*

Элмурадова Гулхаё Ахмаджоновна (Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана, Кафедра «Международная и аудиовизуальная журналистика», PhD, и.о. доцента; E-mail: gulkhayoelmuradova@mail.ru)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ДЕТСКОГО КОНТЕНТА: ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕДИА

Аннотация. *В данной статье комплексно анализируется роль современных технологий, в частности искусственного интеллекта и интерактивных медиа, в развитии национального детского контента. В ходе исследования были изучены медиапотребление детей, качество контента, глобальные тенденции, а также технологические подходы. Кроме того, на основе опросов и вторичных данных были определены интересы детей к контенту и разработаны практические рекомендации по его развитию. Результаты исследования показывают важную роль искусственного интеллекта и интерактивных медиа в повышении эффективности детского контента.*

Ключевые слова: *национальный контент, искусственный интеллект, интерактивные медиа, детские медиа, edutainment.*

Elmuradova Gulkhayo Akhmadzhonovna (University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan, Department of International and Audiovisual Journalism, PhD, Acting Associate Professor; E-mail: gulkhayoelmuradova@mail.ru)

MODERN TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL CHILDREN’S CONTENT: ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INTERACTIVE MEDIA

Annotation. *This article comprehensively analyzes the role of modern technologies, particularly artificial intelligence and interactive media, in the development of national children’s content. The study examined children’s media consumption, content quality, global trends, and technological approaches. In addition, based on survey results and secondary data, children’s interests in content were identified, and practical recommendations for further development were proposed. The findings demonstrate the significant role of artificial intelligence and interactive media in enhancing the effectiveness of children’s content.*

Keywords: *national content, artificial intelligence, interactive media, children’s media, edutainment.*

1. Kirish (Introduction). Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida bolalar auditoriyasi media iste’molining eng faol qatlamiga aylandi. Bugungi kunda bolalar an’anaviy televideniya bilan bir qatorda, YouTube, mobil ilovalar, virtual platformalar va sun’iy intellekt asosidagi media mahsulotlardan keng foydalanmoqda. Shu sababli milliy bolalar kontentini zamonaviy texnologiyalar asosida rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy va amaliy muammoga aylandi.

Mamlakatimizda bolalar ma’naviyati va axborot xavfsizligini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Biroq xorijiy media mahsulotlarning ustunligi, mahalliy kontentning texnologik jihatdan raqobatbardosh emasligi hamda interaktiv imkoniyatlarning yetarli emasligi ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi–milliy bolalar kontentini rivojlantirishda sun’iy intellekt va interaktiv medianing imkoniyatlarini tahlil qilish hamda innovatsion model ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

- bolalar media iste’moli tendensiyalarini o‘rganish;
- zamonaviy texnologiyalarning bolalar kontentiga ta’sirini aniqlash;

• sun’iy intellekt asosidagi media platformalarni tahlil qilish;
• milliy kontentni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti – bolalar uchun mo‘ljallangan milliy media kontent.

Tadqiqot predmeti – sun’iy intellekt va interaktiv medianing bolalar kontentini rivojlantirishdagi texnologik hamda kommunikativ imkoniyatlari.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:
• bolalar media iste’molida AI algoritmlarining ta’siri kompleks tahlil qilindi;
• interaktiv media va edutainment uyg‘unligi asosida milliy model taklif etildi;
• bolalar kontenti samaradorligini oshirishning texnologik mexanizmlari ishlab chiqildi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati media kommunikatsiya va raqamli jurnalistika nazariyalarini boyitishi bilan izohlanadi. Amaliy ahamiyati esa bolalar uchun media platformalar, telekanallar va raqamli ta’lim loyihalarini ishlab chiqishda foydalanilishi mumkinligi bilan belgilanadi.

2. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Bolalar mediasi va raqamli kommunikatsiya masalalari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Xususan, H.Jenkins konvergent media nazariyasida interaktiv media foydalanuvchini passiv iste’molchidan faol ishtirokchiga aylantirishini ta’kidlaydi.[1]Lev Manovich esa raqamli medianing algoritmik tabiatini tahlil qilib, sun’iy intellectning media ishlab chiqarishdagi rolini asoslab beradi [2].

UNICEF va UNESCO tadqiqotlarida bolalar uchun xavfsiz raqamli muhit yaratish global muammo sifatida ko‘rsatilgan.[3] Tadqiqotlarda bolalarning media savodxonligi, axborot xavfsizligi va kontent sifati asosiy mezon sifatida qayd etiladi.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan bolalar televideniyesi, milliy animatsiya va ma’naviy-ma’rifiy media masalalari o‘rganilgan bo‘lsa-da, sun’iy intellekt va interaktiv media integratsiyasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Ayniqsa, AI yordamida personalizatsiya, adaptiv ta’lim kontenti va virtual interaktiv platformalar bo‘yicha ilmiy “bo‘sh joy” mavjud.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy bolalar auditoriyasi vizual, interaktiv va individual yondashuvga asoslangan kontentni afzal ko‘radi. Shu sababli milliy media mahsulotlarni innovatsion texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish zarur.

3. Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqotda kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot dizayni sifat va miqdoriy metodlar integratsiyasiga asoslandi.[4]

Quyidagi metodlardan foydalanildi:
• kontent-tahlil;
• komparativ tahlil;
• sotsiologik so‘rovnoma;
• statistik tahlil;
• kuzatish metodi.

Tadqiqot materiali sifatida YouTube Kids, мультимедиа ilovalari, mahalliy bolalar telekanallari hamda raqamli platformalardagi 100 dan ortiq media mahsulot tahlil qilindi.

So‘rovnomada 7–14 yoshdagi 250 nafar respondent ishtirok etdi. Tadqiqot davomida bolalarning kontentga qiziqishi, media iste’moli va interaktiv funksiyalarga munosabati o‘rganildi.

Tahlil bosqichlari:
1. Media platformalarni saralash.
2. Kontent sifatini baholash.
3. AI va interaktiv funksiyalarni tahlil qilish.
4. Auditoriya reaksiyalarini o‘rganish.
5. Natijalarni umumlashtirish.

4. Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bolalarning 78 foizi interaktiv elementlarga ega kontentni afzal ko‘rishi aniqlandi. Ayniqsa animatsion videolar, gamifikatsiya va ovozli sun’iy intellekt yordamchilari katta qiziqish uyg‘otgan.

[1] Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York, NYU Press, 2006, 66 p.
[2] Manovich L. The Language of New Media. Cambridge: MIT Press, 2001, 54–55 p.
[3] UNICEF. Children in a Digital World. New York, 2017, 89 p.
[4] UNESCO. Media and Information Literacy for Children. Paris, 2021, 21 p.

1-jadval

(Bolalarning media kontentga qiziqish darajasi)

Kontent turi	*Qiziqish darajasi (%)*
Interaktiv videolar	78
Animatsion kontent	74
Ta’limiy o‘yinlar	69
Oddiy teleko‘rsatuvlar	41

Natijalarga ko‘ra, AI asosidagi tavsiya tizimlari bolalarning kontent bilan shug‘ullanish vaqtini o‘rtacha 35 foizga oshirgan. Shuningdek, interaktiv media elementlari bolaning diqqatini uzoqroq saqlab qolishga xizmat qilishi aniqlandi.

Tahlil davomida quyidagi muammolar ham kuzatildi:

- milliy bolalar kontentining texnologik jihatdan sustligi;
- sifatli animatsion mahsulotlar yetishmasligi;
- AI integratsiyasining cheklanganligi;
- media xavfsizlik masalalarining dolzarbligi.

Shu bilan birga, edutainment formatidagi kontent bolalarda ta’limiy motivatsiyani oshirishi kuzatildi. Interaktiv testlar, virtual qahramonlar va adaptiv o‘quv tizimlari samarali natija bergan.

5. Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt va interaktiv media milliy bolalar kontentini rivojlantirishning muhim omiliga aylanmoqda. Zamonaviy bolalar auditoriyasi individual, vizual va interaktiv yondashuvni talab qilmoqda.

Asosiy xulosalar:

- AI texnologiyalari kontent samaradorligini oshiradi;
- interaktiv media bolalar auditoriyasini faol ishtirokchiga aylantiradi;
- milliy kontentni global platformalar bilan integratsiyalash zarur;
- edutainment modeli bolalar ta’limida samarali vosita hisoblanadi.

Amaliy takliflar:

1. Mahalliy bolalar media platformalariga AI algoritmlarini joriy etish.
2. Interaktiv animatsion mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish.
3. Media savodxonlik dasturlarini rivojlantirish.
4. Bolalar uchun xavfsiz raqamli muhit yaratish.
5. Milliy qadriyatlarga asoslangan multimedia loyihalarni qo‘llab-quvvatlash.

Kelgusida virtual reallik (VR), augmented reality (AR) va generativ sun’iy intellekt asosidagi bolalar kontenti bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York, NYU Press, 2006, 308 p.

(2). Manovich L. The Language of New Media. Cambridge, MIT Press, 2001, 354 p.

(3). UNICEF. Children in a Digital World. New York, 2017, 189 p.

(4). UNESCO. Media and Information Literacy for Children. Paris, 2021, 214 p.

(5). Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishing, 2010, 597 p.

(6).To‘xtayev J. Bolalar mediasi va axborot xavfsizligi. “Ommaviy kommunikatsiyalar” jurnali. Toshkent, 2022, 4-son, 44–51-betlar.

(7). Karimov B. Raqamli jurnalistika va interaktiv media. Toshkent, “Universitet”, 2021, 286-bet.

(8). Abdullayeva D. Edutainment texnologiyalarining pedagogik ahamiyati. “Ta’lim va innovatsiya”, 2023, 2-son, 17–25-betlar.

Usarova Nigora Berdiyarovna (Toshkent Ijtimoiy innovatsiya universiteti katta o‘qituvchisi; E-mail: usarovanigoraberdiyarovna@gmail.com)

KASBIY TAYYORGARLIKDA TALABALARNING PROGNOSTIK FAOLIYATINI PEDAGOGIK LOYIHALASH: MODEL, MEZONLAR VA BAHOLASH INDIKATORLARI

Annotatsiya. *Maqolada kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarning prognostik faoliyatini pedagogik loyihalash masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatli va refleksiv yondashuvlar asosida prognostik faoliyatni rivojlantirish modeli asoslanadi. Natijada mazkur faoliyatni baholash mezonlari va diagnostik indikatorlari aniqlashtiriladi. Maqolaning ilmiy-amaliy ahamiyati ishlab chiqilgan modeldan oliy ta’lim jarayonida talabalarning kasbiy qaror qabul qilish va kelajakdagi vaziyatlarni oldindan baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishda foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy tayyorgarlik, prognostik faoliyat, pedagogik loyihalash, prognostik kompetensiya, baholash mezonlari, diagnostik indikatorlar, kompetensiyaviy yondashuv, refleksiv tahlil, kasbiy qaror qabul qilish.*

Усарова Нигора Бердияровна (Ташкентский университет социальных инноваций старший преподаватель; E-mail: usarovanigoraberdiyarovna@gmail.com)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ПРОГНОСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ: МОДЕЛЬ, КРИТЕРИИ И ОЦЕНОЧНЫЕ ИНДИКАТОРЫ

Аннотация. *В статье анализируется проблема педагогического проектирования прогностической деятельности студентов в процессе профессиональной подготовки. На основе системного, компетентностного, деятельностного и рефлексивного подходов обосновывается модель развития прогностической деятельности. В результате уточняются критерии оценивания и диагностические индикаторы данного процесса. Научно-практическая значимость статьи определяется возможностью применения предложенной модели в высшем образовании для развития у студентов навыков профессионального прогнозирования и обоснованного принятия решений.*

Ключевые слова: *профессиональная подготовка, прогностическая деятельность, педагогическое проектирование, прогностическая компетентность, критерии оценивания, диагностические индикаторы, компетентностный подход, рефлексивный анализ, принятие профессиональных решений.*

Usarova Nigora Berdiyarovna (Tashkent University of Social Innovation Senior Lecturer; E-mail: usarovanigoraberdiyarovna@gmail.com)

PEDAGOGICAL DESIGN OF STUDENTS’ PROGNOSTIC ACTIVITY IN PROFESSIONAL TRAINING: MODEL, CRITERIA AND ASSESSMENT INDICATORS

Annotation. *The article analyzes the pedagogical design of students’ prognostic activity in professional training. Based on systemic, competence-based, activity-oriented and reflective approaches, a model for developing prognostic activity is substantiated. As a result, assessment criteria and diagnostic indicators of this process are specified. The scientific and practical significance of the study lies in the possibility of applying the proposed model in higher education to develop students’ professional forecasting and evidence-based decision-making skills.*

Key words: *professional training, prognostic activity, pedagogical design, prognostic competence, assessment criteria, diagnostic indicators, competence-based approach, reflective analysis, professional decision-making.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta’limda kasbiy tayyorgarlik jarayoni faqat bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash bilan cheklanmay, talabalarda kelgusidagi kasbiy vaziyatlarni oldindan anglash, ehtimoliy rivojlanish yo‘nalishlarini tahlil qilish, muqobil qarorlarni baholash va o‘z faoliyatini istiqbolli maqsadlar asosida loyihalash qobiliyatini shakllantirishni ham talab etadi. Mehnat bozorining tez o‘zgarishi, kasbiy funksiyalarning murakkablashuvi va raqamli texnologiyalar ta’sirida mutaxassis faoliyati mazmunining yangilanishi prognostik faoliyatni rivojlantirishni pedagogika nazariyasi va kasbiy ta’lim amaliyotining dolzarb masalasiga aylantirmoqda. Shu bois prognostik faoliyatni pedagogik loyihalash talabaning kasbiy vazifalarni bajarish bilan birga, kelajakdagi holatlar, xavf-xatarlar va imkoniyatlarni oldindan baholashga tayyorligini ta’minlovchi muhim didaktik jarayon sifatida qaraladi.

Tadqiqotning nazariy asosini tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan, refleksiv va prognostik yondashuvlar tashkil etadi. Tizimli yondashuv prognostik faoliyatni o‘zaro bog‘langan komponentlar majmui sifatida izohlasa, kompetensiyaviy yondashuv uni kasbiy tayyorgarlikning natijaviy ko‘rsatkichi sifatida asoslaydi. Faoliyatli yondashuv prognostik ko‘nikmalarni real yoki modellashtirilgan vaziyatlarda shakllantirish zaruratini ko‘rsatadi, refleksiv yondashuv esa talabaning o‘z qarorlari va harakatlarini ongli baholash qobiliyatini rivojlantiradi. Prognostik yondashuv ta’lim jarayonini kelajakdagi kasbiy ehtiyojlar, mehnat bozori talablari va mutaxassis faoliyatidagi ehtimoliy o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda loyihalash imkonini beradi. Talabalarning prognostik faoliyati mazmunan bir necha tarkibiy omillar uyg‘unligida namoyon bo‘lib, uni shartli konseptual ifoda orqali ko‘rsatish mumkin:

$$PF = f(KT, AT, RT, PQ, MY) \quad (1)$$

bu yerda: PF – prognostik faoliyat, KT – kasbiy-tushunchaviy tayyorgarlik, AT – analitik tafakkur, RT – refleksiv tahlil, PQ – prognostik qaror qabul qilish, MY – motivatsion yo‘nalganlikni anglatadi. Ushbu ifoda prognostik faoliyatning faqat bilimga asoslangan jarayon emasligini, balki tahlil, refleksiya, motivatsiya va qaror qabul qilish komponentlari bilan uzviy bog‘liq integrativ pedagogik hodisa ekanligini ko‘rsatadi.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi kasbiy tayyorgarlikda talabalarning prognostik faoliyatini pedagogik loyihalash jarayonini alohida tadqiqot obyekti sifatida asoslash, uning tarkibiy modelini ishlab chiqish hamda baholash mezonlari va indikatorlarini tizimlashtirish bilan belgilanadi. Tadqiqotda prognostik faoliyat talabaning kelgusidagi kasbiy faoliyatga tayyorligini ifodalovchi kompleks pedagogik sifat sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kasbiy tayyorgarlikda talabalarning prognostik faoliyatini pedagogik loyihalash masalasi zamonaviy pedagogik adabiyotlarda bir nechta yondashuvlar kesishmasida talqin qilinadi. Bu yo‘nalish, bir tomondan, kompetensiyaviy ta’lim nazariyasi bilan, ikkinchi tomondan, kelajakni anglash, kasbiy vaziyatlarni oldindan modellashtirish, refleksiv tahlil va natijaga yo‘naltirilgan pedagogik loyihalash konsepsiyalari bilan uzviy bog‘liqdir. Xalqaro tadqiqotlarda ta’limning asosiy vazifasi talabalarga faqat mavjud bilimlarni yetkazish emas, balki ularni noaniqlik, tezkor o‘zgarish va murakkab kasbiy vaziyatlarda ongli harakat qila oladigan subyekt sifatida tayyorlashdan iborat ekani ta’kidlanadi [1;7–18-b.]. UNESCO tomonidan ilgari surilgan “kelajaklar savodxonligi” konsepsiyasida ta’lim insonning o‘zgaruvchan sharoitlarda tasavvur qilish, tayyorlanish, qayta tiklanish va yangilik yaratish qobiliyatini rivojlantirishi zarurligi ko‘rsatiladi. Bu qarash prognostik faoliyatni kasbiy tayyorgarlikning qo‘shimcha elementi emas, balki uning strategik tarkibiy qismi sifatida baholash imkonini beradi. OECD tomonidan ishlab chiqilgan “Learning Compass 2030” va “Anticipation–Action–Reflection” sikli talabalarda kelajakdagi holatlarni oldindan anglash, harakat strategiyasini tanlash va o‘z faoliyatini refleksiv baholash qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratadi [2;11–23-b.]. Ushbu yondashuvda o‘quvchi yoki talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi obyekt emas, balki o‘z ta’lim trayektoriyasini anglaydigan, qaror qabul qiladigan va natijalar uchun mas’uliyatni his qiladigan faol subyekt sifatida qaraladi. Mazkur g‘oya tadqiqotimiz uchun metodologik jihatdan muhimdir, chunki prognostik faoliyat ham aynan uch bosqichli mantiqqa tayanadi: kasbiy vaziyatni oldindan ko‘ra bilish, unga nisbatan maqbul harakatni loyihalash va qabul qilingan qaror oqibatlarini tahlil qilish [3;31–45-b.]. Demak, prognostik faoliyatni pedagogik loyihalashda “oldindan anglash faoliyat refleksiya” zanjiri asosiy didaktik konstruksiya sifatida olinishi mumkin.

Kasbiy ta’limga oid zamonaviy tadqiqotlarda mehnat bozorining transformatsiyasi ham prognostik kompetensiyani rivojlantirish zaruratini kuchaytiruvchi muhim omil sifatida ko‘rsatiladi [4; 12–26-b.]. World Economic Forum’ning 2025-yilgi hisobotida ish beruvchilar 2030-yilgacha mehnat bozorida talab qilinadigan asosiy ko‘nikmalarning 39 foizi o‘zgarishini kutayotgani qayd etilgan. Bu holat oliy ta’lim muassasalari oldiga talabalarni faqat mavjud kasbiy standartlarga moslashtirish emas, balki kelajakdagi kasbiy o‘zgarishlarni anglash, yangi vaziyatlarga moslashish va ehtimoliy rivojlanish ssenariylarini baholashga tayyorlash vazifasini qo‘yadi. Shunday ekan, prognostik faoliyatni shakllantirish kasbiy tayyorgarlikda strategik fikrlash, analitik tahlil, refleksiv baholash va qaror oqibatlarini oldindan ko‘ra bilish bilan bog‘liq murakkab kompetensiyaviy jarayon sifatida qaralishi lozim [5;art.102814]. Pedagogik loyihalash nazariyasida Biggs va Tang tomonidan asoslangan konstruktiv muvofiqlashtirish yondashuvi muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, ta’lim jarayonida kutilayotgan natijalar oldindan aniqlanadi, o‘qitish metodlari va baholash vositalari esa aynan shu natijalarga mos holda loyihalanadi. Bu yondashuv talabalarning prognostik faoliyatini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega, chunki prognostik kompetensiya tasodifiy tarzda emas, balki maqsad, mazmun, faoliyat, baholash va natija o‘rtasidagi izchil bog‘liqlik asosida rivojlantiriladi. Biroq mavjud adabiyotlarda konstruktiv muvofiqlashtirish ko‘proq umumiy o‘quv natijalarini belgilash, topshiriqlarni

moslashtirish va baholash mezonlarini aniqlash doirasida qo‘llanadi; talabalarning aynan kasbiy-prognostik faoliyatini bosqichma-bosqich loyihalash masalasi esa yetarli darajada maxsus tadqiq etilmagan [6;1–10-b.].

Kelajakni anglash va anticipatory competence bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda talabalarning tizimli, tanqidiy va istiqbolli fikrlashi oliy ta’limning muhim natijalaridan biri sifatida ko‘riladi. Rieckmannning kelajakka yo‘naltirilgan oliy ta’lim haqidagi tadqiqotida tizimli fikrlash, anticipatory thinking va tanqidiy fikrlash barqaror rivojlanish uchun zarur bo‘lgan asosiy kompetensiyalar qatorida ajratilgan. Bu qarashlar kasbiy tayyorgarlik mazmunini faqat mutaxassislik bilimlari bilan emas, balki noaniq vaziyatni tahlil qilish, muqobil ssenariylarni ko‘ra bilish va qarorlarning uzoq muddatli oqibatlarini baholash qobiliyati bilan boyitish zarurligini ko‘rsatadi [7;art.2588021]. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlarning aksariyatida anticipatory competence umumiy barqaror rivojlanish yoki global muammolar kontekstida izohlanadi; uning aniq kasbiy tayyorgarlik jarayonidagi pedagogik modeli, baholash indikatorlari va didaktik mexanizmlari nisbatan kam yoritilgan. Mavjud yondashuvlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, talabalarning prognostik faoliyati turli ilmiy maktablarda turlicha talqin qilinadi.

Kompetensiyaviy yondashuvda u kasbiy tayyorgarlik natijasi sifatida, faoliyatli yondashuvda kasbiy vaziyatni hal qilish jarayoni sifatida, refleksiv yondashuvda esa talabaning o‘z qarori va harakatlarini anglash qobiliyati sifatida qaraladi [8;art.1608850]. Foresight va futures literacy konsepsiyalarida esa prognostik faoliyat kelajak variantlarini tasavvur qilish, ehtimoliy ssenariylarni baholash va hozirgi qarorlarni kelajak natijalari bilan bog‘lash qobiliyati sifatida izohlanadi. Har bir yondashuv mazkur muammoning muayyan jihatini yoritadi, biroq ularning hech biri kasbiy tayyorgarlikda prognostik faoliyatni to‘liq pedagogik loyiha sifatida, ya’ni, maqsad, mazmun, metod, vosita, mezon, indikator va natija uyg‘unligida yetarlicha ochib bermaydi.

1-jadval

Talabalarning prognostik faoliyatiga oid asosiy yondashuvlarning qiyosiy tahlili

Yondashuv	Asosiy mazmuni	Kuchli jihati	Cheklangan jihati
Kompetensiyaviy yondashuv	Prognostik faoliyatni kasbiy tayyorgarlik natijasi sifatida talqin qiladi	Natijaga yo‘naltirilganlikni kuchaytiradi	Shakllantirish bosqichlari har doim aniq ochilmaydi
Faoliyatli yondashuv	Talabani kasbiy vaziyatni hal qiluvchi faol subyekt sifatida ko‘radi	Amaliy topshiriqlar va real vaziyatlar bilan bog‘laydi	Baholash indikatorlari yetarli tizimlashtirilmasligi mumkin
Refleksiv yondashuv	Qaror, xatti-harakat va natijani ongli tahlil qilishni asoslaydi	O‘z-o‘zini baholash va kasbiy o‘sishni kuchaytiradi	Prognostik modellashtirish komponenti nisbatan zaif qoladi
Foresight yondashuvi	Kelajak ssenariylarini ko‘rish va muqobil variantlarni baholashga tayanadi	Noaniqlik sharoitida strategik fikrlashni rivojlantiradi	Oliy ta’limdagi aniq didaktik mexanizmlar yetarli ishlab chiqilmagan
Pedagogik loyihalash yondashuvi	Maqsad, mazmun, metod, vosita va natijani oldindan loyihalaydi	Ta’lim jarayonini tizimli boshqarish imkonini beradi	Prognostik faoliyatga maxsus moslashtirish talab etiladi

Yuqoridagi tahlildan ko‘rinadiki, prognostik faoliyatni shakllantirishga doir ilmiy qarashlar mazmunan boy bo‘lsa-da, ularda ayrim nazariy va amaliy cheklanishlar mavjud. Xususan, bir guruh tadqiqotlarda kelajakni anglash qobiliyati keng ijtimoiy-falsafiy yoki barqaror rivojlanish kontekstida tahlil qilinadi, biroq kasbiy tayyorgarlikdagi o‘quv jarayoni, mashg‘ulotlar tizimi va baholash mexanizmlari bilan yetarli bog‘lanmaydi [9;art.103459]. Boshqa tadqiqotlarda kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘quv natijalari belgilansa-da, talabalarning kasbiy vaziyatlarni oldindan tahlil qilish, qaror oqibatlarini baholash va muqobil harakat yo‘llarini tanlash jarayonlari alohida diagnostik mezon sifatida ko‘rib chiqilmaydi [10;21–60-b.]. Shuningdek, mavjud pedagogik modellar ko‘pincha umumiy kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, prognostik faoliyatni mustaqil rivojlantiriladigan va o‘lchanadigan pedagogik fenomen sifatida yetarli darajada ajratmaydi. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy “bo‘sh joyi”ni belgilaydi. Ya’ni, mavjud adabiyotlarda talabalarning kelajakni anglash, tahlil qilish va oldindan qaror qabul qilish qobi-

liyatlariga oid nazariy qarashlar mavjud bo‘lsa-da, kasbiy tayyorgarlik sharoitida prognostik faoliyatni pedagogik loyihalashning yaxlit modeli, mezonlari va baholash indikatorlari yetarlicha asoslanmagan [11;art. 100996]. Ayniqsa, prognostik faoliyatni rivojlantirishda kognitiv, analitik, refleksiv, prognostik-operatsion va kasbiy-motivatsion komponentlarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadigan integrativ modelga ehtiyoj mavjud. Ushbu tadqiqot aynan shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, unda prognostik faoliyat kasbiy tayyorgarlikning alohida pedagogik loyihalash obyekti sifatida tahlil qilinadi .

Adabiyotlar tahlili quyidagi asosiy xulosalarni tasdiqlaydi, talabalarning prognostik faoliyatini shakllantirish muammosi zamonaviy oliy ta’limda kompetensiyaviy natijadorlik [12;art.42], kelajakka yo‘naltirilgan fikrlash, refleksiv o‘zini baholash va pedagogik loyihalash g‘oyalarini birlashtiruvchi murakkab ilmiy yo‘nalishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot metodologiyasi kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarning prognostik faoliyatini pedagogik loyihalash, uning modelini ishlab chiqish hamda baholash mezonlari va indikatorlarini aniqlashga qaratilgan kompleks yondashuvga asoslandi. Tadqiqotda prognostik faoliyat talabaning kelajak haqidagi umumiy tasavvuri emas, balki kasbiy vaziyatni tahlil qilish, ehtimoliy rivojlanish variantlarini oldindan ko‘ra bilish, muqobil qarorlarni baholash, natijalarni taxmin qilish va o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilish bilan bog‘liq integrativ pedagogik jarayon sifatida talqin etildi. Shu sababli tadqiqot nazariy tahlil, pedagogik modellashtirish, diagnostik yondashuv va mezonli baholash metodlarining uyg‘unligiga tayandi. Tadqiqot dizayni bosqichma-bosqich tashkil etildi. Dastlab, prognostik faoliyat, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik loyihalash, kompetensiyaviy yondashuv va baholash indikatorlariga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi. Keyingi bosqichda prognostik faoliyatni shakllantirishga ta’sir etuvchi komponentlar aniqlanib, ularni pedagogik modelda ifodalash imkoniyati o‘rganildi. So‘ng baholash mezonlari va indikatorlari ishlab chiqildi, yakuniy bosqichda esa modelning mazmuniy yaxlitligi, amaliy qo‘llanish imkoniyati va diagnostik aniqligi nazariy jihatdan asoslandi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan, prognostik va refleksiv yondashuvlar tashkil etdi. Tizimli yondashuv prognostik faoliyatni maqsad, mazmun, metod, vosita, baholash va natija o‘rtasidagi bog‘liq pedagogik tizim sifatida tahlil qilishga imkon berdi. Kompetensiyaviy yondashuv uni kasbiy tayyorgarlikning natijaviy ko‘rsatkichi sifatida izohladi. Faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan va refleksiv yondashuvlar esa prognostik ko‘nikmalarni real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatlar asosida rivojlantirish, talabaning individual qiziqishi, motivatsiyasi va o‘z faoliyatini ongli tahlil qilish imkoniyatlarini hisobga olishga xizmat qildi. Tadqiqotda ilmiy manbalarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, konseptual tahlil, pedagogik modellashtirish va tizimlashtirish kabi nazariy metodlar qo‘llanildi. Amaliy-metodik jihatdan diagnostik topshiriqlarni loyihalash, mezonli va ekspert baholash, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa hamda kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish metodlari nazarda tutildi. Tadqiqot materiali sifatida o‘quv-me’yoriy hujjatlar, fan dasturlari, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan topshiriqlar, pedagogik diagnostika materiallari va prognostik tafakkurga oid ilmiy manbalar tanlandi. Ushbu materiallar prognostik faoliyatning nazariy-pedagogik asoslari, kasbiy tayyorgarlikda qo‘llaniladigan didaktik vositalar hamda baholash mezonlari va indikatorlari bo‘yicha guruhlashtirildi.

2-jadval

Tadqiqot metodologiyasining tarkibiy tuzilmasi

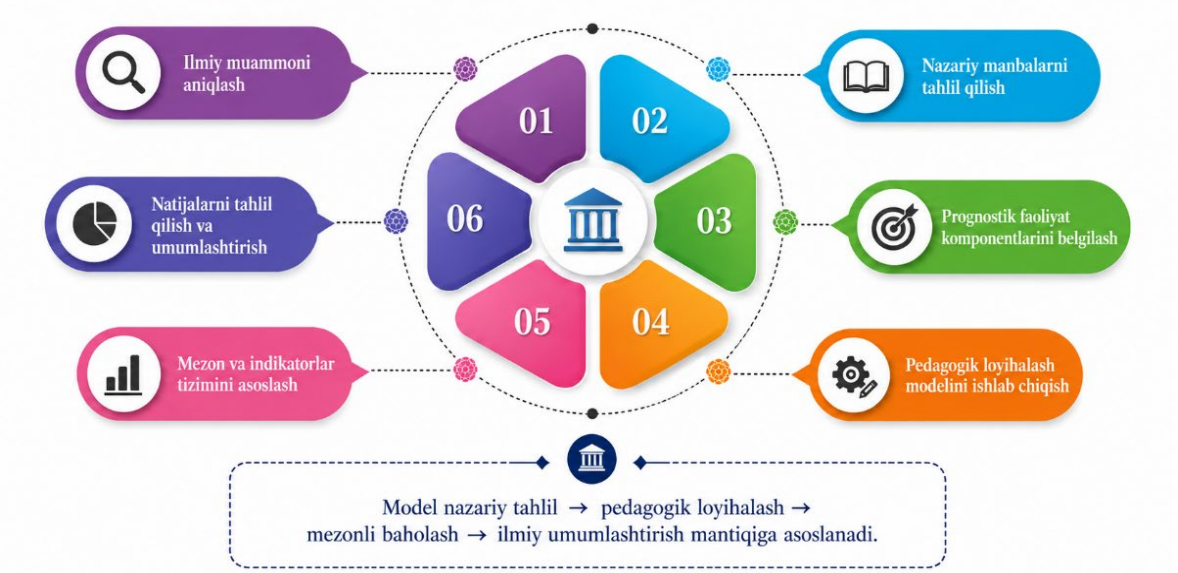
Metodologik komponent	Mazmuni	Tadqiqotdagi vazifasi
Tadqiqot dizayni	Nazariy tahlil, model ishlab chiqish, mezon va indikatorlarni asoslash	Prognostik faoliyatni pedagogik loyihalash mantig‘ini belgilash
Nazariy metodlar	Tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, modellashtirish, tizimlashtirish	Ilmiy tushunchalar va model komponentlarini asoslash
Amaliy-metodik metodlar	Kuzatish, anketa, suhbat, ekspert baholash, vaziyatli topshiriqlar	Prognostik faoliyat darajasini aniqlash va baholash
Tahlil bosqichlari	Aniqlash, loyihalash, baholash, umumlashtirish	Modelning mazmuniy va diagnostik yaxlitligini ta’minlash

Tadqiqot jarayonida talabalarning prognostik faoliyatini baholash mezonli yondashuv asosida amalga oshirildi. Bunda prognostik faoliyatning shakllanganlik darajasi birgina ko‘rsatkich bilan emas, balki bir necha komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi orqali aniqlanishi lozimligi asos qilib olindi. Shu nuqtayi nazardan, prognostik faoliyatning integral darajasini quyidagi shartli model orqali ifodalash mumkin:

$$PFD = \frac{K+A+R+P+M}{5} \quad (2)$$

bu yerda: PFD – prognostik faoliyat darajasi; K – kognitiv mezon ko‘rsatkichi; A – analitik mezon ko‘rsatkichi; R – refleksiv mezon ko‘rsatkichi; P – prognostik-operatsion mezon ko‘rsatkichi; M – kasbiy-motivatsion mezon ko‘rsatkichi. Ushbu formula prognostik faoliyatning ko‘p komponentli xususiyatga ega ekanini ifodalaydi. Ya’ni, talabaning prognostik faoliyati faqat bilim darajasi bilan emas, balki tahlil qilish, oldindan ko‘ra bilish, qaror variantlarini asoslash va o‘z kasbiy rivojlanishiga nisbatan motivatsion munosabat bildirish qobiliyatlari bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasining umumiy mantiqi quyidagi ketma-ketlikda ifodalanadi:

1-rasm. Tadqiqot metodologiyasining bosqichli modeli.

Mazkur metodologik model tadqiqotning nazariy izchilligini ta’minlaydi hamda prognostik faoliyatni kasbiy tayyorgarlikning alohida va o‘lchanadigan pedagogik komponenti sifatida tahlil qilishga imkon beradi. Ayniqsa, modelda nazariy tahlil va diagnostik baholashning uyg‘unlashtirilgani tadqiqotning ilmiy asoslanganligini kuchaytiradi. Chunki prognostik faoliyatni rivojlantirish jarayoni faqat pedagogik niyat yoki umumiy tavsiya sifatida emas, balki maqsadli loyihalanadigan, mezonlar asosida baholanadigan va natijasi tahlil qilinadigan jarayon sifatida qaralmoqda. Tadqiqotda mezonlarni belgilashda prognostik faoliyatning ichki tuzilmasi asos qilib olindi. Kognitiv mezon talabaning kasbiy jarayon, vaziyat va muammolar haqidagi bilimlarini; analitik mezon kasbiy vaziyatni tahlil qilish va muammo sabablarini aniqlash qobiliyatini; refleksiv mezon o‘z qarorlari va taxminlarini qayta baholash ko‘nikmasini; prognostik-operatsion mezon ehtimoliy natijalarni oldindan ko‘ra bilish va harakat strategiyasini tanlash qobiliyatini; kasbiy-motivatsion mezon esa talabaning kelajakdagi kasbiy faoliyatga ongli munosabati va rivojlanish istagini ifodalaydi. Bu mezonlarning har biri alohida ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ular birgalikda prognostik faoliyatning yaxlit rivojlanganlik darajasini belgilaydi.

Tahlil va natijalar. Tahlil jarayonida talabalarning prognostik faoliyati kasbiy vaziyatni anglash, muammo rivojlanishining ehtimoliy yo‘nalishlarini oldindan ko‘ra bilish, muqobil qarorlarni baholash va tanlangan yechim oqibatlarini asoslash qobiliyatlari majmui sifatida o‘rganildi. Ushbu faoliyat oddiy bilimlar yig‘indisi emas, balki kognitiv, analitik, refleksiv, prognostik-operatsion va kasbiy-motivatsion komponentlarning o‘zaro integratsiyasi orqali shakllanadigan murakkab pedagogik jarayon sifatida talqin qilindi. Tadqiqotda talabalarning prognostik faoliyatini baholash uchun beshta mezon belgilandi. Kognitiv mezon kasbiy vaziyat mazmunini tushunish va zarur tushunchalardan foydalanish darajasini ifodalaydi. Analitik mezon muammo omillarini ajratish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va vaziyatni mantiqiy tahlil qilish qobiliyatini ko‘rsatadi. Refleksiv mezon talabaning o‘z qarori va taxminlarini qayta baholay olishi bilan bog‘liq. Prognostik-operatsion mezon ehtimoliy ssenariylarni ishlab chiqish, qaror variantlarini solishtirish va kelajakdagi natijalarni oldindan baholash ko‘nikmasini ifodalaydi. Kasbiy-motivatsion mezon esa talabaning kelgusidagi kasbiy faoliyatga ongli munosabati, mas’uliyati va rivojlanishga intilishini belgilaydi.

3-jadval

Prognostik faoliyatni baholash mezonlari va indikatorlari

Mezon	Indikatorlar	Baholash mazmuni
Kognitiv	Kasbiy tushunchalarni bilish, vaziyat mohiyatini anglash	Talabaning nazariy tayyorgarligi aniqlanadi
Analitik	Omillarni ajratish, sabab-oqibatni tushuntirish	Vaziyatni tahlil qilish qobiliyati baholanadi
Refleksiv	Qarorni izohlash, xatoni ko‘rish, natijani qayta baholash	O‘z faoliyatiga tanqidiy munosabat aniqlanadi
Prognostik-operatsion	Ssenariy tuzish, natijani taxmin qilish, qaror tanlash	Kelajakdagi holatni modellashtirish darajasi baholanadi
Kasbiy-motivatsion	Kasbiy maqsad, mas’uliyat, rivojlanishga intilish	Kasbiy yo‘nalganlik va ichki tayyorgarlik aniqlanadi

Talabalarning prognostik faoliyat darajasi integral ko‘rsatkich asosida baholandi. Har bir mezon 0 dan 3 ballgacha baholanib, umumiy natija quyidagi formula orqali hisoblandi:

$$IPF = \frac{K+A+R+P+M}{15} \times 100 \quad (3)$$

bu yerda: IPF – prognostik faoliyatning integral ko‘rsatkichi; K – kognitiv mezon; A – analitik mezon; R – refleksiv mezon; P – prognostik-operatsion mezon; M – kasbiy-motivatsion mezon. Integral ko‘rsatkich asosida talabalarning rivojlanish darajasi past, o‘rta va yuqori bosqichlarga ajratildi.

4-jadval

Prognostik faoliyat darajalarini aniqlash shkalasi

Integral ko‘rsatkich	Daraja	Tavsif
0–49 %	Past	Vaziyat yuzaki anglanadi, qaror oqibatlari yetarlicha asoslanmaydi
50–74 %	O‘rta	Vaziyat tahlil qilinadi, biroq ssenariy va qarorlar to‘liq asoslanmaydi
75–100 %	Yuqori	Vaziyat kompleks tahlil qilinadi, muqobil ssenariy va qarorlar asoslanadi

Empirik tahlil uchun talabalarga kasbiy vaziyatli topshiriqlar, refleksiv savollar va qaror variantlarini asoslashga yo‘naltirilgan amaliy vazifalar berildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, oddiy reproduktiv savollar talabalarning prognostik faoliyatini to‘liq aniqlash uchun yetarli emas. Chunki prognostik faoliyat talabaning faqat nimani bilishini emas, balki kasbiy vaziyatda qanday fikrlashi, ehtimoliy oqibatlarni qanday baholashi va qarorini qanday asoslashini ham ko‘rsatadi. Tahlil natijasida prognostik faoliyatni rivojlantirishda ssenariyli topshiriqlar, keys-stadi, muammoli vaziyatlar, prognostik xaritalash va refleksiv tahlil samarali prognosti vositalar sifatida namoyon bo‘ldi. Ayniqsa, talabalarning kelajakdagi kasbiy holatlarni oldindan modellashtirish, turli yechimlarni solishtirish va o‘z tanlovini dalillash ko‘nikmalari prognostik-operatsion hamda refleksiv mezonlarda yaqqol ko‘rindi.

5-jadval

Prognostik faoliyatni rivojlantirishga ta’sir etuvchi metodik vositalar

Metodik vosita	Rivojlantiriladigan jihat	Kutiladigan natija
Keys-stadi	Kasbiy vaziyatni tahlil qilish	Muammo sabablarini aniqlash
Ssenariyli topshiriq	Ehtimoliy natijalarni oldindan ko‘rish	Muqobil rivojlanish variantlarini ishlab chiqish
Prognostik xaritalash	Qaror va oqibat bog‘liqligini ko‘rsatish	Strategik fikrlashni rivojlantirish
Refleksiv esse	O‘z qarorini qayta baholash	Tanqidiy va ongli yondashuvni kuchaytirish
Loyiha metodi	Kasbiy yechimni asoslash	Mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantirish

Tahlil asosida talabalarning prognostik faoliyatini pedagogik loyihalash modeli quyidagi mantiqqa tayanishi aniqlandi: kasbiy vaziyatni anglash – muammo omillarini tahlil qilish – ehtimoliy ssenariylarni ishlab chiqish – maqbul qaror variantini tanlash – qaror oqibatlarini refleksiv baholash. Ushbu ketma-ketlik talabaning kasbiy tayyorgarligini kelajakdagi real faoliyat talablari bilan bog‘laydi.

2-rasm. Talabalarning prognostik faoliyatini pedagogik loyihalash modeli.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, prognostik faoliyatni rivojlantirishda faqat nazariy bilim berish yetarli emas. Ta’lim jarayonida talaba mustaqil tahlil qilishi, ehtimoliy natijalarni oldindan baholashi, qaror variantlarini taqqoslashi va o‘z tanlovini ilmiy asoslay olishi zarur. Shu sababli prognostik faoliyatni shakllantirish kasbiy tayyorgarlikning yordamchi qismi emas, balki zamonaviy mutaxassisni tayyorlashda muhim integrativ kompetensiya sifatida qaralishi lozim.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan nazariy-metodik tahlil kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarning prognostik faoliyatini shakllantirish zamonaviy oliy ta’limning muhim pedagogik vazifasi ekanini ko‘rsatdi. Bugungi mehnat bozori mutaxassisdan nafaqat mavjud bilim va ko‘nikmalarni egallashni, balki kasbiy vaziyatlarning ehtimoliy rivojlanish yo‘nalishlarini oldindan anglash, muqobil qarorlarni tahlil qilish, kutilayotgan natijalarni baholash va o‘z faoliyatini strategik rejalashtirish qobiliyatini ham talab etadi. Shu bois prognostik faoliyat kasbiy tayyorgarlikning yordamchi elementi emas, balki talabaning kelgusidagi kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi integrativ kompetensiya sifatida qaralishi lozim. Tadqiqot natijalari talabalarning prognostik faoliyatini samarali rivojlantirish uchun ta’lim jarayonini maxsus pedagogik loyihalash asosida tashkil etish zarurligini ko‘rsatdi. Bunda maqsadli, mazmuniy, texnologik, diagnostik-baholash va natijaviy bloklarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish, ehtimoliy ssenariylarni ishlab chiqish, qaror variantlarini solishtirish va refleksiv baholashga yo‘naltirilgan metodlar prognostik faoliyatning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Maqolada asoslangan mezon va indikatorlar tizimi prognostik faoliyatni kompleks baholash imkonini beradi. Kognitiv mezon talabaning kasbiy bilimlari va vaziyat mazmunini anglash darajasini, analitik mezon muammo omillarini ajratish va sabab-oqibat aloqalarini tushuntirish qobiliyatini, refleksiv mezon o‘z qarorini qayta baholash imkoniyatini, prognostik-operatsion mezon kelajakdagi kasbiy holatlarni modellashtirish salohiyatini, kasbiy-motivatsion mezon esa talabaning kasbiy rivojlanishga ongli munosabatini aniqlashga xizmat qiladi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati prognostik faoliyatni kasbiy tayyorgarlik jarayonida alohida pedagogik loyihalash obyekti sifatida asoslash hamda uning tarkibiy komponentlari, baholash mezonlari va indikatorlarini tizimlashtirishda namoyon bo‘ladi. Amaliy ahamiyati esa ishlab chiqilgan modeldan o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash, kasbiy yo‘naltirilgan topshiriqlarni yaratish, talabalarning kasbiy-prognostik tayyorgarligini baholash va individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlashda foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi. Shu asosda kasbiy tayyorgarlik jarayonida prognostik tahlil, ssenariy tuzish, muqobil qarorlarni baholash va refleksiv xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan topshiriqlarni tizimli qo‘llash maqsadga muvofiq. Amaliy mashg‘ulotlarda keys-stadi, muammoli vaziyat, loyiha metodi, prognostik xaritalash va refleksiv esse kabi metodlardan keng foydalanish zarur. Talabalar natijalari faqat yakuniy javob asosida emas, balki fikrlash jarayoni, qarorni asoslash sifati, ehtimoliy oqibatlarni ko‘ra bilish darajasi va refleksiv yondashuvi orqali baholanishi lozim. Shuningdek, oliy ta’limda kasbiy kompetensiyalarni baholash tizimiga prognostik faoliyat indikatorlarini kiritish talabalarning kelajak kasbiy faoliyatga tayyorgarligini aniqroq aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. UNESCO. The futures we build: abilities and competencies for the future of education and work. Paris, UNESCO, 2023.

[2]. OECD. Anticipating Skill Needs and Adapting Higher Education: From Insight to Alignment. Getting Skills Right. Paris, OECD Publishing, 2026. DOI: 10.1787/827b3ca4-en.

[3]. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. Geneva: World Economic Forum, 2025.

[4]. Bianchi G., Pisiotis U., Cabrera M. GreenComp: The European Sustainability Competence Framework. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2022. DOI: 10.2760/13286.

[5]. Kazemier E.M., Damhof L., Gulmans J., Cremers P.H.M. Mastering futures literacy in higher education: An evaluation of learning outcomes and instructional design of a faculty development program. Futures, 2021, vol. 132, Article 102814. DOI: 10.1016/j.futures.2021.102814.

[6]. Karlsen J.E. Futures literacy in the loop. European Journal of Futures Research, 2021, vol. 9, Article 17, pp. 1–10. DOI: 10.1186/s40309-021-00187-y.

[7]. Wang Y., Zhu Y. Unlocking futures literacy: essential skills for students for an evolving world. Cogent Education, 2025, vol. 12, Issue 1, Article 2588021. DOI: 10.1080/2331186X.2025.2588021.

[8]. Martínez-Agut M.P., Monzó-Martínez A., Ortiz-Cermeño E. Assessment of GreenComp learning in the training of education professionals. Frontiers in Education, 2025, vol. 10, Article 1608850. DOI: 10.3389/ feduc. 2025.1608850.

[9]. Bertolini L., Gerritsen D., Sol K. Supporting students to become agents of change: Introducing and evaluating the Transition Cycle approach to teaching transformative skills. Futures, 2024, vol. 164, Article 103459. DOI: 10.1016/j.futures.2024.103459.

[10]. Ehlers U.-D. Towards a Future Skills Framework for Higher Education. In: Ehlers U.-D., Eigbrecht L. (eds.). Creating the University of the Future. Wiesbaden: Springer VS, 2024, p. 21–60. DOI: 10.1007/978-3-658-42948-5_2.

[11]. Ziafati Bafarasat A., Baker M., Cheshmehzangi A., Goodspeed R., Scott M., Sharifi A. Planning competencies and transformative pedagogy for sustainable development. Progress in Planning, 2025, vol. 200, Article 100996. DOI: 10.1016/j.progress.2025.100996.

[12]. Luo J., Zheng C., Yin J., Teo H.H. Design and assessment of AI-based learning tools in higher education: a systematic review. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 2025, vol. 22, Article 42. DOI: 10.1186/s41239-025-00540-2.

Ko‘makova Dilshoda Shirinqulovna (O‘MPU mustaqil tadqiqotchisi; dilshodakomakova487@gmail.com)

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINFLARDA IJODIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. *Ushbu ishda integrativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritiladi. Ta’lim jarayonida fanlararo integratsiyani qo‘llash orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalari va ijodiy yondashuvini shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *integrativ yondashuv, ijodiy fikrlash, fanlararo aloqadorlik, innovatsion metodlar, mustaqil fikrlash, kreativlik.*

Комакова Дилшода Ширинкуловна (независимый исследователь ОМПУ; dilshodakomakova487@gmail.com)

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация. *В данной работе рассматриваются теоретические и практические аспекты развития творческого мышления у учащихся начальных классов на основе интегративного подхода. Анализируются возможности формирования самостоятельного мышления, навыков решения проблемных ситуаций и творческого подхода учащихся посредством применения междисциплинарной интеграции в образовательном процессе. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации.*

Ключевые слова: *интегративный подход, творческое мышление, междисциплинарная связь, инновационные методы, самостоятельное мышление, креативность.*

Komakova Dilshoda Shirinkulovna (independent researcher at the State University of Economics; dilshodakomakova487@gmail.com)

METHODOLOGY FOR DEVELOPING CREATIVE THINKING SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH

Annotation. *This paper explores the theoretical and practical aspects of developing creative thinking skills in primary school students based on an integrative approach. It analyzes the possibilities of fostering students’ independent thinking, problem-solving skills, and creative approach through the application of*

interdisciplinary integration in the educational process. Based on the research results, practical recommendations have been developed.

Keywords: *integrative approach, creative thinking, interdisciplinary connection, innovative methods, independent thinking, creativity.*

Kirish. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari boshlang‘ich sinf uchun ona tilidan tuziladigan o‘quv dasturlari fanga oid darsliklar va ishlab chiqilgan o‘quv qo‘llanmalarida o‘quvchilarining mantiqiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirish va shular xususida tizimli ishlar olib borish, 1–3-sinf o‘quvchilari nafaqat ona tili o‘qitish metodikasi darslarda so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llash qobiliyatiga ega bo‘lishi, balki ijtimoiy hayotda ham nutqiy vaziyatlarga duch kelganda, muammoni muloyim so‘zlash, hikmatomuz maqollarni keltirish, ba’zi o‘rinlarda buyuk siymolarning hikmatli so‘zlaridan namunalar keltirish va sharhlash, kelajakda o‘z kasbining etuk mutaxassisi hamda barcha nutq uslublarida o‘zining fikr-mulohazasini, munosabatini izchil ravishda belgilangan talablar asosida ifodalay olishi darkor. Shuning uchun, avvalo, tayanch, umumta’limda DTSda belgilangan nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan talablarni rejalar asosida nazariy ma’lumotlarni chuqur o‘rgatish, mashq va topshiriqlardan unumli foydalanish, dars jarayonida ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash, ona tili darslariga innovatsion yondashuvlarni tatbiq etilishini ta’minlash zarur. Bu esa ona tili ta’limidagi eng dolzarb hisoblangan bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Odatda, nutqiy kompetensiya o‘quvchilarning gapirish (dialogik hamda monologik nutq, rolli o‘yinlar, muhokama), tinglash (konspektlashtirish, matn mazmunini qisqacha bayon etish, lisoniy taxminlarni rivojlantirish), o‘qish (izlanuvchi, tanishtiruvchi, shaxsiy nuqtai nazarni shakllantirish, matndagi asosiy fikrni tushunish) hamda yozma nutq (ko‘chirib yozish, turli ish qog‘ozlarini to‘ldirish, tavsiflarni tuzish, etishmayotgan ma’lumotlarni to‘ldirish, ijodiy matnlarni yaratish) malakalari sifatida tushuniladi. Tinglash, o‘qish, so‘zlash, yozish malaka va ko‘nikmalarini egallab matn yaratish, yozma ish turlarini bajarish, monologik nutq yaratuvchisi – yakka shaxs tomonidan amalga oshiriladi. S. Sabirovning ta’kidlashicha, fikrni va ma’lumotni xatosiz yozish, ya’ni “imlo–bu savodxonlik, savodxonlik esa madaniylik belgisidir” [1;168-b.]. Insonda ma’lum bir ehtiyoj tufayli muloqotga kirishish istak-xohishi yuzaga keladi. Nutqni shakllantirish va harakatga keltirish fikrning nutqqa aylanishidagi tushuncha, tafakkurning rivojini belgilovchi tanlangan leksik birliklar va ularni bog‘lab turuvchi grammatik vositalarga bog‘liq. o‘zbek maktablari uchun ham keyingi yillarda til me’yorlarini belgilashda nazariy asos vazifasini o‘tagan Olim Usmon va Barot Azizovlarning to‘liqsiz o‘rta va o‘rta maktablar uchun tavsiya etilgan darsligi egalladi Keyinchalik, professor A.Borovskov rahbarligida tuzilgan darsliklar M.Shams, T.Sodiqovlarni darsliklariga nisbatan ancha mukammallikka egaligi bilan ajralib turadi. Yigirmanchi yillarning boshlarida yaratilgan o‘zbek tili darsliklari tarkibida o‘quv topshiriqlari mavjud emas edi. Keyinchalik, A.Borovkov boshchiligida 1950-yillarda yaratilgan darsliklarda o‘quv topshiriqlari kiritila boshlandi. Fanda integratsiya differensiatsiya bilan bevosita bog‘langan. Dialektik – moddiy metodologiya bevosita qarama-qarshi tabaqalashtirish jarayoni bilan ajralmas umumiylikda integratsiya tushunchasining mohiyatini ochib berishga yo‘naltirilgan. Bunda qarama-qarshiliklarning umumiyligi qonuni ifodalanadi. Zamonaviy ilmiy bilim tuzilmasining ziddiyatliligi bilimlar integratsiyasi jarayonining obyektiv va qonuniyatli xususiyatini aniqlaydi. G.Kostyukning fikricha [2] “Tabaqalanish differensiatsiya – ruhiy jarayonlar va holat (xususiyat)larni ko‘payishiga olib kelsa, integratsiya–tartibga keltirish, subardinatsiya va tilning natijalarini ma’lum ketmaketlikda joylashtirishga olib keladi. Integratsiyalash yo‘li bilan yangi psixologik jarayon, yangi faoliyat tuzilmasi hosil bo‘ladi [3]. Bu yangi tuzilma ilgari alohida-alohida bo‘lgan elementlardan sintezlash yo‘li bilan hosil qilinadi.

Differensiatsiyaning zamonaviy talqini ikki jihatni ajratadi [4:150-b.].

•alohida tabaqalashtirilgan qismlarining aloqadorlik holati va tizimning yaxlitdagi vazifalari;

•bunday holatga olib boruvchi jarayon [5];

•Gnoseologik jihatdan differensiatsiya va integratsiya bilish jarayonida analitik va sintetik tendensiyalar bilan bog‘langan hamda o‘rganiladigan yagona obyekt tomonlari va xususiyatlarining ko‘p qirraligini, yaxlitning xususiyatlari va ifodalarining o‘ziga xosligi aks ettiradi [6].

Tahlil va natijalar. Tahlillarimiz shuni ko’rsatadiki, integrativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish mezonlari (motivatsiya, shaxsiy sifatlar, o‘zini o‘zi boshqarish, reflektivlik, kreativlik) mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish strategiyalari (muammoli, interfaol, ijodiy, ilmiy, amaliy, reflektiv) uzviyligini ta’minlash asosida rivojlantiradi. Bu o‘quvchining professionalligi, mahsuldorligi hamda shaxsiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlanishining o‘lchovidir. Demak, integrativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish mezonlar motivatsiya, shaxsiy sifatlari, o‘zini-o‘zi boshqarish, refleksivlik, kreativ-

likdan iborat. O‘quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish mezonlari (tartibga soluvchi, bilishga oid, komunikativni mantiqiy bilimlami o‘qitishning didaktik funksiyalari texnologiyasi bo‘yicha ijodiy layoqatini ifodalash asosida rivojlantiriladi. Shu munosabat bilan eksperimental ish jarayonida biz boshlang‘ich sinf o‘qiluvchilari uchun kichik o‘quvchilarda mantiqiy fikrlashni shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqdik.

O‘quv tajribasi davomida quyidagi muammolarni yechish kerak:

1. Boshlang‘ich ta’limda integratsiyalashgan o‘qitish uslubiyotlari samaradorligini tajribadan o‘tkazish hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy tafakkurini izchil shakllantirishga ko‘maklashish;
2. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash rivojining darajalarini asoslab berish;
3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining aqliy kamoloti sur’atlarini o‘rganish.

Xulosa. Barcha yuqoridagi xulosalarni umumlashtirib, intellektual rivojlantirishning mazmuniga oid mezonlar(belgilar, ko‘rsatkichlar) masalasini hal etish lozim, degan fikr vujudga keladi va tadqiqotimiz natijasida boshlang‘ich sinf fanlarini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish mezonlari quyidagi ko‘rinishda namoyon bo‘lishini aniqladik:

•fikrlashni mustaqilligi (erkinligi);
•berilgan mantiqiy topshiriqlarni hal qilishda topqirlikning tezligi;
•o‘quv materialini o‘zlashtirishning tezligi va mustahkamligi;
•muhim bo‘lgan narsani muhim bo‘lmagan narsadan ajirata bilish;
•fikrlashdagi tanqidiylik.

Shunday qilib, ko‘rgazmali vositalar orqali boshlang‘ich sinf darslarida o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish zarur bo‘lib, ularni tegishli mazmun, shakl va usullarda ko‘rsatishming ahamiyati katta. Ular asosida o‘quvchilar o‘quv materialini tez aniq ilg‘ab oladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Sabirov B.E. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini informatika ta’limiga tayyorlash metodikasi. Ped. fan. nom. ... dis., Toshkent, 2012, 168-bet.

(2). Abdullayeva N.M. Boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishda integratsiyalashgan texnologiyadan foydalanish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss., Namangan, 2020.

(3). Ahmedova N. Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bozyicha falsafa doktori (PhD) darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Toshkent, 2020, 161-bet.

(4). Самсиков С.А. Интегративный подход к подготовке учителей начальных классов (логический аспект). Дис. ... канд. пед. наук, 13.00.01. Рязань, 2000. 212 с. РГБ ОД, 61:01-13/150-9.

(5). Костюк Григорий Силович. https://ru.wikipedia.org

(6). Талызина Н.Ф. Методика составления обучающих программ. Учебн. пособие, М., изд-во МГУ, 1980.

Maxmudova Zulxumor Alim qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti; zulhumor.m@urdu.uz)

LOYIHA ASOSIDAGI TA’LIMNI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING YOSH XUSUSIYATLARIGA MOSLASHTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada loyihaga asoslangan ta’lim (PBL) metodologiyasini 6–11 yoshli boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga tatbiq etishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Ilmiy adabiyotlar asosida*

PBL elementlarining mazmuni, afzalliklari va ularni yosh xususiyatlariga moslashtirishdagi qiyinchiliklar yoritiladi. O‘quvchilarning kognitiv rivojlanishi (J.Piaje nazariyasi) hamda o‘yin va faoliyat orqali o‘rganishga moyilligi PBLning ahamiyatini oshiruvchi omil sifatida ko‘rsatiladi. Shuningdek, xalqaro tajribalar asosida boshlang‘ich sinf uchun moslashtirilgan loyiha dasturlari misol tariqasida keltiriladi. Maqola nazariy tahlilga asoslanib, PBLni boshlang‘ich ta’lim amaliyotiga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so‘zlar: *loyiha asosidagi ta’lim (PBL), boshlang‘ich sinf, yosh xususiyatlari, metodologik asoslar, yo‘naltiruvchi savol (driving question), o‘quv loyihasi, kognitiv rivojlanish, faol ta’lim.*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АДАПТАЦИИ ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ПРОЕКТОВ К ВОЗРАСТНЫМ ОСОБЕННОСТЯМ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. *В данной статье теоретически анализируются методологические основы внедрения проектно-ориентированного обучения (PBL) в начальной школе (6–11 лет). На основе научной литературы рассматриваются содержание и преимущества элементов PBL, а также трудности их адаптации к возрастным особенностям учащихся. Когнитивное развитие учащихся (теория Ж.Пиаже), а также их естественная склонность к обучению через игру и деятельность рассматриваются как факторы, усиливающие значимость данного подхода. Кроме того, приводятся примеры адаптированных для начальной школы проектных программ, апробированных в международной практике. Статья основана на теоретическом анализе и завершается рекомендациями по внедрению PBL в практику начального образования.*

Ключевые слова: *обучение на основе проектов (PBL), начальная школа, возрастные особенности, методологические основы, направляющий вопрос (driving question), учебный проект, когнитивное развитие, активное обучение.*

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF ADAPTING PROJECT-BASED LEARNING TO THE AGE CHARACTERISTICS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. *This article analyzes the theoretical foundations for implementing Project-Based Learning (PBL) methodology in primary education for students aged 6–11. Based on scientific literature, it examines the content and advantages of PBL elements, as well as the challenges of adapting them to learners’ age-specific characteristics. Students’ cognitive development (J. Piaget’s theory), along with their natural tendency to learn through play and activity, is identified as a key factor enhancing the relevance of this approach. In addition, examples of PBL programs adapted for primary education and tested in international practice are presented. The article is based on theoretical analysis and concludes with recommendations for integrating PBL into primary education practice.*

Keywords: *project-based learning (PBL), primary school, age characteristics, methodological foundations, driving question, educational project, cognitive development, active learning.*

Kirish. XXI asr ta’limining ustuvor vazifalaridan biri o‘quvchilarni bilimni passiv qabul qiluvchidan faol quruvchi shaxsga aylantirishdir. Loyihaga asoslangan ta’lim (PBL) metodologiyasi aynan ushbu maqsadga xizmat qiluvchi, bugungi kunda dunyo pedagogikasida keng qo‘llanilayotgan yondashuvlardan biri hisoblanadi [1;71-b.].

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar – milliy o‘quv dasturlarining yangilanishi, boshlang‘ich sinflardan xorijiy tillar o‘qitilishi va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi boshlang‘ich maktabda yangi o‘qitish metodlarini qo‘llash zaruriyatini belgilab bermoqda [9;7-b.].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari (7–11 yosh) Piaje nazariyasiga ko‘ra “konkret operatsiyalar” (concrete operational stage) bosqichida bo‘lib, ular abstrakt fikrlash o‘rniga ko‘rish, ushlab ko‘rish va amaliy faoliyat orqali o‘rganadilar [7;20-b.]. Shu bilan birga, mavjud PBL tadqiqotlarining aksariyati o‘rta va yuqori sinflarga qaratilgan bo‘lib, boshlang‘ich sinf uchun maxsus metodologik asoslar ishlab chiqish zaruriyati mavjud.

Ushbu maqolaning maqsadi PBL metodologiyasini boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlariga moslashtirish yo‘l-yo‘riqlarini ilmiy asoslashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. PBL metodining tarixi XVI asrga borib taqaladi. E.S.Polatning tadqiqotlariga ko‘ra, ushbu metod Italiyaning me’morchilik maktablarida paydo bo‘lgan va besh tarixiy bosqichni bosib o‘tib, 1965-yildan buyon uchinchi xalqaro to‘lqin sifatida keng tarqalmoqda [6;193–194-b.]. 1918-yilda U.Kilpatrik loyihani “ko‘ngil bilan amalga oshirilgan niyat” sifatida ta’riflagan bo‘lsa, J.Dyui uni o‘qituvchi va o‘quvchining birgalikdagi faoliyati sifatida ko‘rgan [6;195–196-b.]. Zamonaviy ta’rifda esa PBL o‘quvchilar murakkab muammoni o‘rganib, jamoatchilik uchun mahsulot tayyorlaydigan

o‘qitish usuli sifatida belgilanadi [4;3-b.]. Jalolov J.J.ning ta’kidlashicha, zamonaviy til o‘qitishida kommunikativ va faoliyatga asoslangan metodlar ustuvor bo‘lib, PBL aynan ushbu yondashuvlarni birlashtiradi [8;145-b.].

Piaje insonning intellektual rivojlanishini to‘rt bosqichda ko‘rib chiqadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari (7–11 yosh) “konkret operatsiyalar” (concrete operational stage) bosqichida bo‘lib, bevosita kuzatish va amaliy faoliyat orqali o‘rganadilar; tasniflash va tartibga solish qobiliyatlari rivojlangan, ammo abstrakt fikrlash hali shakllanmagan [7;20–23-b.]. Mahkamova va boshqalarning ta’kidlashicha, bu yoshdagi o‘quvchilar til vositalarini to‘liq qo‘llashda hali yetarli malakaga ega bo‘lmaganliklari sababli o‘qituvchi og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishi kerak [8;9-b.]. Til o‘rganishda esa to‘rt bosqich – tinch qabul qilish (silent period), dastlabki nutq (early production stage), nutq paydo bo‘lishi (speech emergence stage) va o‘rtacha ravonlik (intermediate fluency stage) – hisobga olinishi zarur [8;10-b.].

M.Martinezning asarida ta’kidlanganidek, PBL boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ham samarali, chunki bu yoshdagi bolalar tabiatan qiziquvchan bo‘lib, real dunyo bilan bog‘liq loyihalarga tayyorligi yuqori [2;1–3-b.]. Katz va Chardning “loyiha yondashuvi” (project approach) konsepsiyasida ham ta’kidlanishicha, kichik yoshdagi bolalar kuzatish, savol berish va birgalikda kashf etish orqali chuqurroq bilim egallaydilar [5]. Widiyatining eksperimental tadqiqoti (2022) ham PBL samaradorligini tasdiqlagan: tajriba guruhida og‘zaki nutq ko‘rsatkichlari 68,97 balldan 77,07 ballga ko‘tarilgan ($p<0,05$) [1;79–80-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot to‘rtta usulga asoslanadi: adabiy tahlil va sintez – xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarni tizimli ko‘rib chiqish; qiyosiy tahlil – turli olimlar tomonidan ishlab chiqilgan PBL kontsepsiyalarini solishtirish; tarkibiy-funksional tahlil – PBL elementlarini boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish; pedagogik kuzatish va umumlashtirish. Tadqiqotning nazariy bazasini Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi [7; 20-b.], Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” (zone of proximal development, ZPD) konsepsiyasi, konstruktivizm falsafasi va faoliyatga asoslangan ta’lim tamoyili tashkil etadi. Ushbu yondashuvlarning barchasi umumiy g‘oyaga tayanadi: bola bilimni kuzatish, tajriba o‘tkazish, muammo hal qilish va hamkorlik orqali faol quradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Maxkamova, Gulyamova va Subanovaning tadqiqotlariga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari (6–11 yosh) “konkret operatsiyalar” bosqichida bo‘lib, abstrakt fikrlash o‘rniga kuzatish va amaliy faoliyat orqali o‘rganadilar. Ushbu yosh xususiyatlari – konkret fikrlash, qisqa e’tibor muddati, o‘yin orqali o‘rganish, tabiiy qiziquvchanlik va o‘qituvchi ko‘magiga ehtiyoj – ta’lim jarayonini maxsus moslashtirishni talab qiladi [8;9-b.]. Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi ham ushbu xususiyatlarni tasdiqlaydi: bola bilimni tayyor holda qabul qilmaydi, balki faollik orqali o‘zi quradi [7;21–22-b.].

Martinez PBLning yetti asosiy elementini ajratib ko‘rsatadi: yo‘naltiruvchi savol (challenging problem or question), doimiy tadqiqot (sustained inquiry), haqiqiylik (authenticity), o‘quvchi ovozi va tanlovi (student voice and choice), tahlil va takomillashtirish (critique and revision), jamoatchilikka mo‘ljallangan mahsulot va taqdimot (public product and presentation), refleksiya [2;7-b.]. Katz va Chardning ta’kidlashicha, ushbu elementlar kichik yoshdagi o‘quvchilar uchun moslashtirilganda loyiha o‘quvchining tabiiy qiziquvchanligi va faolligiga asoslanishi kerak [5]. Yo‘naltiruvchi savol bolaning hayotiy tajribasiga yaqin, sodda va aniq bo‘lishi zarur. Martinez boshlang‘ich sinf uchun quyidagi namunalarni keltiradi: “Biz yashayotgan hududimizga qanday g‘amxo‘rlik qilishimiz mumkin?”, “Sog‘lom ovqatlanish uchun nima qilishimiz kerak?” [2;10-b.]. Katz va Chard esa bunday savollar bir so‘z bilan javob beriladigan emas, balki o‘quvchini chuqur fikrlashga undovchi bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi [4;8-b.]. Martinezning fikriga ko‘ra, kichik yoshdagi o‘quvchilar tabiatan tadqiqotga moyil: ular so‘rash, kuzatish va kashf etishni yoqtiradi [2;3-b.]. Katz va Chard ko‘rgazmali vositalar bilan ishlash, kuzatish kundaligi yuritish, mutaxassislar bilan uchrashish, oddiy tajribalar o‘tkazish va guruh muhokamalarini samarali usullar sifatida tavsiya etadi [4;9-b.].

Haqiqiylik (authenticity) loyihaning real hayot va auditoriya bilan bog‘liqligini anglatadi. Martinez o‘quvchi ishlari real jamoatchilikka qaratilganda mas’uliyat hissi ortishini ta’kidlaydi [2;3-b.], Edmonton hududiy ta’lim konsortsiumi esa natijalarni ota-onalar, mahalla yoki boshqa sinflar bilan baham ko‘rish o‘quvchilarning qiziqishini oshirishini qayd etadi [5].

Hamkorlik boshlang‘ich bosqichda maxsus o‘rgatiladi: 2–4 kishilik guruhlar, aniq rollar va oldindan kelishilgan qoidalar muhim [4;12-b.]. Bu jarayon o‘quvchilarda fikr almashish, tinglash va birgalikda muammo yechish ko‘nikmalarini rivojlantiradi [2;3-b.].

O‘quvchi ovozi va tanlovida Martinez to‘liq erkinlik emas, balki 2–3 variantli yo‘naltirilgan tanlovni tavsiya etadi, bu esa ishtiyoq va egalik hissini kuchaytiradi [2;7-b.], Edmonton hududiy ta’lim konsortsiumi ham buni muhim omil sifatida ko‘rsatadi [3;17-b.].

Refleksiya oddiy va qiziqarli shakllarda tashkil etiladi: yulduzchalar, rasm orqali fikr bildirish, kundalik yuritish [2;7-b.], shuningdek, u faqat yakunda emas, balki barcha bosqichlarda olib borilishi kerak [4;15–16-b.].

Baholash esa PBLda doimiy va jarayon asosida amalga oshiriladi: kuzatish, suhbat, qoralamalar tahlili va chiqishlar formativ usullar hisoblanadi [4;15-b.], yakuniy baholash esa real auditoriya oldidagi taqdimot orqali bajariladi [4;20-b.].

Yuqorida ko‘rib chiqilgan manbalar tadqiqotlari asosida boshlang‘ich sinf uchun PBLni tatbiq etishning yetti tamoyili taklif etiladi:

1) yosh xususiyatlariga muvofiqlik;
2) o‘qituvchining yo‘llovchi va tayanch roli;
3) haqiqiylik va real auditoriya;
4) ko‘proq sezgi a’zolarini jalb etish;
5) bosqichma-bosqich tuzilma (2–4 haftalik loyihalar);
6) yo‘naltirilgan tanlov;
7) doimiy formativ baholash.

Yuqoridagi tamoyillar asosida O‘zbekiston 3-sinfi (8–9 yosh) uchun quyidagi loyiha taklif etiladi.

Yo‘naltiruvchi savol: «Biz maktabda minibozor ochsak, nima sotamiz va qanday sotamiz?»

Loyiha besh bosqichdan iborat. Birinchi bosqich – ishga tushirish (project launch): o‘qituvchi sinfga turli mahsulotlarning rasmlari va narx etiketlarini olib keladi; o‘quvchilar “Bozorda nima bo‘ladi?” savoliga javob berib, KWL jadvali to‘ldiradilar [4;13-b.]. Ikkinchi bosqich – tadqiqot (sustained inquiry): har bir kichik guruh (3–4 kishi) bitta mahsulot turini o‘rganadi – nomi, narxi, inglizcha tarjimasi; rasm chizadilar yoki ko‘rgazmali material tayyorlaydilar [4;9-b.]. Uchinchi bosqich – yaratish (creating): har bir guruh o‘z “do‘koni” uchun plakat tayyorlaydi va oddiy dialog yozadi: “What is this? – It’s an apple. How much? – It’s 2000 soums” – bu jarayonda ingliz tili, matematika va tasviriy san’at birlashadi [2;7-b.]. To‘rtinchi bosqich – taqdimot (public presentation): sinf ichida mini-bozor o‘tkaziladi; bir guruh sotuvchi, boshqalari xaridor bo‘ladi, so‘ng rollar almashtiriladi [4;20-b.]. Beshinchi bosqich – refleksiya (reflection): “Bugun nimani o‘rgandim?” savoliga har bir o‘quvchi bir jumla bilan javob beradi [4;15-b.].

Ushbu loyiha taxminan ikki hafta davom etib, o‘quvchilar ingliz tili, matematika va tasviriy san’at bo‘yicha fanlararo bilim egallaydilar. Loyiha nafaqat til ko‘nikmalarini, balki hamkorlik, muloqot va ijodkorlik kabi hayotiy ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi bu PBL metodologiyasining boshlang‘ich sinfga tatbiq etilishining yaqqol namunasidir [2;7-b.].

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada PBL metodologiyasini boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlariga moslashtirish masalasi nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari amaliy faoliyat, kuzatish va hamkorlik orqali o‘rganadilar – PBL aynan shu xususiyatga javob beruvchi metodologik yondashuv hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu metodologiyani kichik yoshga tatbiq etish o‘z-o‘zidan samarali bo‘lmaydi: loyihaning har bir elementi – yo‘naltiruvchi savol, tadqiqot, haqiqiylik, tanlov, refleksiya va baholash – bolaning yosh va kognitiv rivojlanish darajasiga muvofiq qayta loyihalashtirilishi zarur.

Tadqiqot shuni ham ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinfda o‘qituvchi to‘la mustaqillik beruvchi emas, balki yo‘llovchi va tayanch sifatida faol rol o‘ynashi kerak. Xalqaro amaliyotda sinovdan o‘tgan boshlang‘ich sinf uchun maxsus loyiha dasturlari esa bu tamoyillarning amalda qanday ishlashini yaqqol na-moyon etadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: boshlang‘ich sinf uchun maxsus PBL dasturlari tajribasini o‘rganib, O‘zbekiston milliy kontekstiga moslashtirilgan variantlarini yaratish; o‘qituvchilarni ushbu metodologiya bo‘yicha izchil tayyorlash; yosh xususiyatlariga mos autentik baholash rubrikalarini ishlab chiqish; hamda PBLning boshlang‘ich sinfdagi samaradorligini mahalliy maktablarda eksperimental tekshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Widiyati E., Pangesti W. Project-based learning in teaching speaking to young learners. Is it effective? EduLite: Journal of English Education, Literature, and Culture. 2022, vol. 7, № 1, p. 71–81.

(2). Martinez M. Big Projects for Little Learners: A PBL Guide for the Home and Classroom. San Francisco: Jossey-Bass (Wiley Brand), 180 p.

(3). Edmonton Regional Learning Consortium. Project-Based Learning Guide. Edmonton, ERLC, 23 p.
(4). Katz L.G., Chard S.C. The Project Approach: Developing Curriculum with Children. 2nd ed., Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
(5). Полат Е.С. Метод проектов: история и теория вопроса. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. М., Изд. центр «Академия», 2010, с. 193–200.
(6). Piaget J. Development and learning. Readings on the Development of Children / eds. M. Gauvain, M. Cole. 2nd ed. New York, W.H. Freeman and Company, 1997, p. 20–28.
(7). Jalolov J.J. Chet tili o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2012, 432-bet.
(8). Maxkamova G.T., Gulyamova Z.R., Subanova D.V. Methodology of Teaching Foreign Languages in Primary School. Boshlang‘ich sinflarda chet til o‘qitish metodikasi. Toshkent, «Ilm ziyo zakovat», 2023, 140-bet. ISBN 978-9910-9156-8-0.

Nurulloyev Firuz No‘monjonovich (Buxoro davlat universiteti “Sun’iy intellekt va axborot xavfsizligi” kafedrasi doktoranti (DSc), p.f.f.d. (PhD), dotsent, Buxoro, O‘zbekiston, E-mail:feruznn@mail.ru; ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4361-2966)

RAQAMLI TA’LIM TEXNOLOGIYALARI VOSITALARIDAN TA’LIM JARAYONIDA FOYDALANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqola raqamli ta’lim texnologiyalari vositalarining zamonaviy ta’lim jarayonidagi o‘rni va samaradorligini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda elektron ta’lim platformalari, interaktiv doskalar, mobil ilovalar, sun’iy intellektga asoslangan o‘quv tizimlari va virtual laboratoriyalar kabi vositalarning o‘quvchilar bilim darajasiga ta’siri o‘rganilgan. Maqolada raqamli texnologiyalardan foydalanish an’anaviy ta’lim usullari bilan solishtirilib, ularning afzalliklari va kamchiliklari aniqlangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli vositalar o‘quv jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning motivatesiyasini oshirish va mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishda yuqori samara beradi. Shu bilan birga, texnik resurslarning yetishmasligi va o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi pastligi kabi muammolar ham mavjud. Maqolada ushbu muammolarni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari umumiy o‘rta va oliy ta’lim muassasalari uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, elektron ta’lim, interaktiv vositalar, mobil ta’lim, sun’iy intellekt, virtual laboratoriya, ta’limda axborot texnologiyalari, o‘qitish metodikasi, motivatsiya, raqamli savodxonlik.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация*. Данная статья посвящена анализу роли и эффективности инструментов цифровых образовательных технологий в современном учебном процессе. В исследовании изучено влияние таких средств, как электронные образовательные платформы, интерактивные доски, мобильные приложения, системы обучения на основе искусственного интеллекта и виртуальные лаборатории, на уровень знаний учащихся. В статье сравнивается использование цифровых технологий с традиционными методами обучения, выявлены их преимущества и недостатки. Результаты исследования показывают, что цифровые инструменты высокоэффективны для индивидуализации учебного процесса, повышения мотивации учащихся и развития навыков самостоятельного обучения. В то же время существуют такие проблемы, как нехватка технических ресурсов и низкий уровень цифровой грамотности преподавателей. В статье выработаны рекомендации по устранению этих проблем. Результаты исследования имеют практическое значение для общеобразовательных и высших учебных заведений.*

Ключевые слова: *цифровое образование, электронное обучение, интерактивные инструменты, мобильное обучение, искусственный интеллект, виртуальная лаборатория, информационные технологии в образовании, методика преподавания, мотивация, цифровая грамотность.*

USE OF DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGY TOOLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *This article analyzes the role and effectiveness of digital educational technology tools in the modern educational process. The study examines the impact of tools such as e-learning platforms, interactive whiteboards, mobile applications, artificial intelligence-based learning systems, and virtual laboratories on students’ knowledge levels. The article compares the use of digital technologies with traditional teaching methods, identifying their advantages and disadvantages. According to the research results, digital tools are highly effective in individualizing the learning process, increasing student motivation, and developing independent learning skills. However, problems such as a lack of technical*

resources and low digital literacy among teachers also exist. The article develops recommendations for addressing these issues. The research results have practical significance for secondary and higher educational institutions.

Keywords: *digital education, e-learning, interactive tools, mobile learning, artificial intelligence, virtual laboratory, information technology in education, teaching methodology, motivation, digital literacy.*

Kirish (Introduction). Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi XXI asrda ta'lim tizimining barcha jabhalariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. An'anaviy *"doska – bo'r – og'zaki bayon"* modeli o'rnini interaktiv, multimediali va masofaviy ta'lim imkoniyatlarini yaratuvchi raqamli vositalar egallamoqda. O'zbekiston Respublikasida ham "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi doirasida ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish ustuvor vazifalardan biri etib belgilangan. Ma'lumki, raqamli ta'lim texnologiyalari vositalari elektron resurslar, dasturiy ta'minot, mobil ilovalar, onlayn platformalar va apparat vositalarining yig'indisi bo'lib, ular o'quv materiallarini yetkazish, bilimlarni baholash va o'quvchilar bilan o'zaro aloqa qilish jarayonlarini sifat jihatidan o'zgartiradi. Ushbu maqolaning maqsadi – raqamli ta'lim texnologiyalari vositalaridan ta'lim jarayonida foydalanishning samaradorlik darajasini aniqlash, mavjud muammolarni ochib berish va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar (Research Object and Methods). Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekistonning beshta hududidagi Buxoro davlat Pedagogika instituti, Navoiy davlat universiteti, Urganch davlat universiteti, Termiz davlat universiteti, Guliston davlat universitetlari hamda 5 ta umumta'lim maktabi tanlab olindi. Tadqiqotda jami 342 nafar talaba va 48 nafar o'qituvchi ishtirok etdi. Tajriba guruhlari (n=174) raqamli vositalar yordamida (Google Classroom, Kahoot!, PhET simulyatsiyalari, Quizlet, Edpuzzle va boshqalar) o'qitilgan bo'lsa, nazorat guruhlari (n=168) an'anaviy usullar bilan o'qitildi.

Qo'llanilgan metodlar:

1. Pedagogik tajriba – tajriba va nazorat guruhlarida taqqoslamali o'qitish.
2. Kuzatuv – dars jarayonidagi o'quvchilarning faolligi va qiziqishini kuzatish.
3. So'rovnoma – talabalar va o'qituvchilarning raqamli vositalarga munosabatini o'rganish (Likert shkalasi asosida).
4. Test sinovlari – bilim darajasini baholash uchun kirish va chiqish testlari.
5. Statistik tahlil – natijalarni Student t-mezoni yordamida qayta ishlash ($p<0,05$ ahamiyatlilik darajasida).

Olingan natijalar va ularning tahlili (Results and Analysis). Tajriba yakunida quyidagi natijalar qayd etildi:

1. Bilim ko'rsatkichlari. Tajriba guruhlarida o'rtacha bilim ko'rsatkichi kirish testida 52,4% bo'lgan bo'lsa, chiqish testida 78,6%ga yetdi (o'sish 26,2%). Nazorat guruhlarida esa bu ko'rsatkich 51,8%dan 63,5% gacha o'sdi (o'sish 11,7%). Farq statistik ahamiyatli ($t=4,82$; $p<0,01$).

2. Motivatsiya darajasi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, tajriba guruhlaridagi o'quvchilarning 84% raqamli vositalar orqali o'qish qiziqarli ekanligini bildirdi. 76% o'quvchi darsga tayyorlanish vaqtini qisqarganini, 68% esa mustaqil ravishda qo'shimcha materiallarni o'zlashtira olganini ta'kidladi. Nazorat guruhlarida bu ko'rsatkichlar, mos ravishda, 41%, 35% va 29%ni tashkil etdi.

3. O'qituvchilarning fikri. O'qituvchilarning 71% raqamli vositalar baholash jarayonini (testlar, viktorinalar) soddalashtirishini, 63% esa o'quvchilarning zaif tomonlarini tez aniqlash imkonini berishini qayd etdi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning 58% raqamli vositalardan to'liq foydalanish uchun qo'shimcha malaka oshirish kurslari zarurligini aytdi.

4. Muammoli jihatlar. So'rovda qatnashgan talabalarning 37% uyda internet tezligi pastligi yoki kompyuter yetishmasligi sababli topshiriqlarni bajarishda qiyinchilik tug'ilishini, 22% esa raqamli vositalardan foydalanishda texnik xatolar ko'p uchraganini bildirdi. O'qituvchilarning 34% OTMlarda zamonaviy uskunalarning yetarli emasligini ta'kidladi.

5. Raqamli vositalarning samaradorlik reytingi (talabalar bahosi bo'yicha):

– 1-o'rin: Interaktiv test platformalari (Kahoot!, Quizizz) – 92%;
– 2-o'rin: Video darsliklar va animatsiyalar (YouTube Education) – 88%;
– 3-o'rin: Virtual laboratoriyalar (PhET) – 79%;
– 4-o'rin: Mobil o'quv ilovalari (Duolingo, Quizlet) – 74%;
– 5-o'rin: Masofaviy ta'lim platformalari (Google Classroom) – 68%.

Xulosa (Conclusion). Tadqiqot natijalari raqamli ta'lim texnologiyalari vositalaridan ta'lim jarayonida foydalanish quyidagi muhim afzalliklarni berishini ko'rsatdi:

1. Bilim sifatini oshirish – raqamli vositalar qo‘llanilgan guruhlarda bilim ko‘rsatkichi an’anaviy guruhlarga nisbatan o‘rtacha 2,2 baravar yuqori o‘sishni ko‘rsatdi.

2. Motivatsiyani kuchaytirish – interaktiv shakllar talabalarning darsga qiziqishini sezilarli darajada oshiradi.

3. Individuallashtirish imkoniyati – har bir talaba o‘z sur’atida va o‘z ehtiyojlariga mos ravishda o‘rganishi mumkin.

4. Tezkor baholash – avtomatlashtirilgan test tizimlari o‘qituvchining vaqtini tejaydi va obyektiv baholashni ta’minlaydi.

Shu bilan birga, mavjud muammolar – texnik bazaning yetarsizligi, internet qamrovi pastligi, o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi va metodik tayyorgarligining turli darajadaligi to‘siq bo‘lib qolmoqda.

Tavsiyalar:

•Maktab va universitetlarning texnik jihozlarini davlat-xususiy sheriklik asosida yangilash.

•O‘qituvchilar uchun “Raqamli pedagogika” bo‘yicha majburiy malaka oshirish kurslarini joriy etish.

•Mahalliy raqamli ta’lim platformalarini (masalan, “Maktab.uz” va “Edu.uz”) rivojlantirish va ularga bepul kirish imkoniyatini kengaytirish.

•Raqamli vositalardan foydalanishda o‘quvchi ma’lumotlarini himoya qilish bo‘yicha normativ hujjatlarni takomillashtirish.

Raqamli ta’lim texnologiyalari kelajak ta’lim tizimining asosiga aylanadi, biroq ular hech qachon o‘qituvchining shaxsiy ta’sirini va pedagogik mahoratini to‘liq almashtira olmaydi. Optimal natijaga an’anaviy va raqamli usullarning uyg‘un kombinatsiyasi orqali erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Mirziyoyev Sh.M. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. Toshkent, 2020, 112-bet.

(2). Abduqodirov A.A., Pardayev A.H. Raqamli ta’lim texnologiyalari. T., “Fan va texnologiya”, 2021, 340-bet.

(3). Anderson T., Dron J. Three generations of distance education pedagogy. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 2020, vol.12, № 3, p. 80–97.

(4). G‘ulomov S.S., Ro‘ziyev E.I. Elektron ta’lim va masofaviy o‘qitish asoslari. T., “Universitet”, 2019, 288-bet.

(5). Johnson L., Adams Becker S., et al. NMC Horizon Report: 2022 Higher Education Edition. Austin, Texas, The New Media Consortium, 2022, 56 p.

(6). Karshiboyev O‘.O. Raqamli iqtisodiyot sharoitida ta’limni raqamlashtirish muammolari. “Xalq ta’limi” jurnali, 2023, 2-son, 14–20-betlar.

(7). Kuk K., Sharping R. Raqamli vositalar asosida o‘quvchilarni baholash. Tarjimon M.Nurmuhamedov, T., “O‘qituvchi”, 2021, 198-bet.

(8). Mayer R.E. Multimedia Learning (3rd ed.). Cambridge University Press, 2020, 450 p.

(9). OECD (2021). Digital Education Outlook 2021. Pushing the Frontiers with AI, Blockchain, and Robots. OECD Publishing, Paris, 210 p.

(10). To‘xtayev M.X. Ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash istiqbollari. “Pedagogik innovatsiyalar” jurnali, 2024, 1-son, 33–39-betlar.

(11). UNESCO (2022). Guidelines for ICT in Education Policies. Paris, UNESCO Publishing, 88 p.

(12). Yusupov F., Xolmatov U. Masofaviy ta’limda interaktiv metodlar. T., “Moliya”, 2020, 176-bet.

Sapayev Umidbek Abdullayevich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU Texnika fakulteti “Elektrotexnika va energetika” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d., (PhD); umidbek.sapayev@inbox,ru)

INNOVATSION SALOHIYATLI MUTAXASSISLARNI TAYYORLASHNING PEDAGOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida innovatsion muhitni shakllantirish orqali talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik omillari ilmiy jihatdan tahlil qilingan bo‘lib, zamonaviy innovatsion salohiyatga ega mutaxassislarni tayyorlashda innovatsion ta’lim muhitining ahamiyati va uning metodologik asoslari to‘g‘risida qisqach ilmiy tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlari: *innovatsiya, innovatsion ta’lim muhiti, innovatsion faoliyat, innovatsion faoliyatga tayyorlash.*

Сапаев Умидбек Абдуллаевич (доцент кафедры “Электроника и энергетика” технического факультета, Ургенчского госуниверситета им. Абу Райхона Беруни (PhD); umidbek.sapayev@inbox,ru)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ С ИННОВАЦИОННЫМ ПОТЕНЦИАЛОМ

Аннотация. *В данной статье научно проанализированы педагогические факторы подготовки студентов к инновационной деятельности путем создания инновационной среды в высших учебных заведениях, а также сделан краткий научный анализ значения инновационной образовательной среды и ее методических основ в подготовке специалистов, обладающих современным инновационным потенциалом.*

Ключевые слова: *инновации, инновационная образовательная среда, инновационная деятельность, подготовка к инновационной деятельности.*

Umidbek Abdullayevich Sapayev (Associate Professor of the Department of "Electrical Engineering and Power Engineering" of the Technical Faculty of Ursu University named after Abu Rayhon Beruni, Doctor of Philosophy of Pedagogical Sciences (PhD); umidbek.sapayev@inbox,ru)

PEDAGOGICAL FACTORS OF TRAINING SPECIALISTS WITH INNOVATIVE POTENTIAL

Annotation. *In this article, the pedagogical factors of preparing students for innovative activities by creating an innovative environment in higher education institutions were scientifically analyzed, and a brief scientific analysis was made of the importance of the innovative educational environment and its methodological foundations in training specialists with modern innovative potential.*

Key words: *innovation, innovative educational environment, innovative activity, preparation for innovative activity.*

Kirish (Introduction). Davlatimizning oxirgi yillarda joriy qilayotgan islohotlari natijasida, jamiyatimizning barcha sohalarida ko‘plab ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Xalqimizning ko‘p yillik orzu va niyati davlatimizni kelajagini buyuk qilishdek asriy maqsadlarini ro‘yobga chiqarish hamda vatanimizni dunyoning rivojlangan mamlakatlar qatoridan munosib o‘rin egallashi uchun yaratilgan keng imkoniyatlar va tarixiy o‘zgarishlar yurtdoshlarimizning hayot faoliyatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek: “Bugungi kunda dunyoda innovatsion g‘oyasiz, ilm-fan yutuqlarisiz birorta sohaning rivojlanishi mumkin emas” [1;85-b.]. Hozirgi kunda O‘zbekiston yoshlari zamonaviy sohalarda katta yutuqlarga erishishmoqda. Yurtdoshlarimizning dunyoqarashlari, tabiyat va jamiyat borasidagi ilmiy tushunchalari, intellektual saviyalari va innovatsiyalarga nisbatan munosabatlari kundan kunga ijobiy tamonga o‘zgarib bormoqda. Yoshlarimizda juda katta va ulug‘vor tariximizga bo‘lgan hurmatning o‘sib borishi va dunyoda takrorlanmas madaniy va moddiy meroslarni asrab-avaylashga nisbatan munosabatlari rivojlanmoqda. Jamiyatimizda bo‘layotgan yangicha o‘zgarishlar va innovatsiyalarning sodir bo‘lishi insonlarimiz ongida dunyoga yangicha qarashlarni shakllantirmoqda. O‘zbekistonni kelajagi bo‘lgan yoshlarimizni vatanparvarlik, insonparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlariga bo‘lgan chuqur hurmatini shakllantirish va rivojlantirish, yangi innovatsion g‘oyalarni amalga oshira oladigan avlodni tarbiyalash borasida ham ko‘plab katta ishlar amalga oshirilmoqda.

Davlat va jamiyatimiz barqarorligi uchun muhim sanalgan bunday muammolarni zamonaviy metodologiyalar asosida yangicha yechimlarini qidirib topish va hayotga joriy qilishda oliy ta’lim muassasalarining ta’lim berish jarayonlarida innovatsion metodikalarni joriy etish va uni takomillashtirish talab etilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarini ta’lim berish jarayonini takomillashtirish deganda, talabalarni innovatsion o‘qitish tizimining yuksak darajada samaradorligiga erishish, talabalarning innovatsion muhandislik faoliyatini tashkillashtirish, talabalarning innovatsion salohiyatini shakllantirishga imkon beruvchi mexanizmlarni joriy qilish, mustaqil fikrlashga o‘rgatuvchi pedagogik yondashuvlarni amalga oshirish, shaxsiy va kasbiy mas’uliyatini shakllantirish, mutaxassislik fanlarini chuqur o‘zlashtirish va egallagan sohalarining munosib egalari bo‘lishlariga imkon beruvchi innovatsion pedagogik mexanizmlarni joriy qilish bilan baholanadi. Oliy ta’lim muassasalari davlat va jamiyat talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, yetarli darajada salohiyatga ega bo‘lgan kadrlarni yetkazib berish mas’uliyatini sitqidildan amalga oshirmoqda.

Mamlakatimizning barqaror rivojlanish darajasini va halqimizning farovon hayot darajalarini belgilab beruvhci omil – bu oliy ta’lim jarayonida yetishib chiqayotgan mutaxasislarning egallagan ilm cho‘qqilari bilan belgilanadi. Shunday ekan, talaba-yoshlar shaxsini mukammallashtirish, haqqoniy ma’noda vatanparvar, insonparvar tuyg‘ulari shakllanganligi, egallagan sohasini yuqori darajada salohiyatli mutaxassisi bo‘lishi, vataniga har tamonlama foyda keltiradigan shaxs bo‘lishi, aniq va mustaqil tafakkur ko‘nikmalari shakllangan bo‘lishi, shaxsiy yoki kasbiy masalaga nisbatan tanqidiy-tahliliy qarash qobiliyatining ri-

vojlangan bo‘lishi hamda innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanish imkoniyatlarini shakllantirishning yangi pedagogik mexanizmlarini yaratish bugungi kun oliy ta’limning ustuvor yo‘nalishlari bo‘lishi lozim.

Innovatsiyalarni paydo bo‘lishi va ro‘yobga chiqish jarayonlari ko‘p tarkibiy qismlarga, ularning o‘zaro uzviyligiga va ketma-ketligiga bog‘liqdir [2]. Insonlarning innovatsion xisusiyatlarini oilada, jamoa muhitida, ta’lim olish muassasalarida va ishlab chiqarish sharoitlarida doimiy tarzda shakllanib va sayqal topib boradi [3]. Lekin bu bosqichlarning ichida shaxsning innovatsion qobiliyatlarini shakllanishiga va rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatuvchi bosqich, bu ta’lim olish jarayoni hisoblanadi. Inson ta’lim olish jarayonida ma’lum bir sohaga yo‘naltirilgan bilimlarni o‘zlashtirishga va shaxsiy malakalarini shakllantirishga intiladi.

Tadqiqot metodalogiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning metodologikasosini texnika oliy ta’lim muassasasi talabalarini innovatsion fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishga imkoniyat beruvchi ta’lim muhitlarini yaratish hamda innovatsion salohiyatli mutaxassislarni tayyorlashning pedagogik omillari ilmiy jahatdan tahlil qilish va maqbullarini amaliyotda qo‘llash, zamonaviy muhandislarni shakllantirish hamda tarmoq muammolarini innovatsion yechimlarini topa oladigan innovatsion ilmiy salohiyatga ega kadrlarni tayyorlash asoslarini yaratishdan iborat hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da yuksak darajada salohiyatli mutaxassislarni tayyorlash modeli ishlab chiqilgan bo‘lib, bunga asosan, davlat va jamiyat hamda shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni, ta’lim olish jarayonini bosqichma-bosqich tizimlashtirish masalalari, fan va ishlab chiqarish texnologik jarayonlarining o‘zaro aloqalarini, talaba-yoshlarning innovatsion faoliyatini takomillashtirishga katta imkoniyatlar yaratadi. Yaratilgan modelga asosan, talaba-yoshlarni ilmiy innovatsion faoliyatini va ma’naviy-ma’rifiy jihatdan yuksaltirish, vatanining kelajagi uchun har qanday murakkab bo‘lgan vazifalarni bajara oladigan mutaxassis va yetuk shaxs bo‘lib shakllanishga imkoniyatlar belgilangan [4]. Shuni takidlashimiz joizki, oliy ta’lim muassasalarida innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanuvchi salohiyatli mutaxassislarni tayyorlash, ularning innovatsion faoliyatlarini rivojlantirish, mutaxassislik fanlarini chuqur o‘zlashtirishlariga keng imkoniyatlar yaratish va shuningdek, boshqa o‘quv jarayoniga qo‘yilgan barcha talablarni bajarish bilan bir qatorda, zamonaviy dunyo standartlari talablariga va jahon mehnat bozori ehtiyojlariga javob bera oladigan innovatsion qobiliyatga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir.

Bugungi jamiyat hayotida talabalarning innovatsion faoliyatini shakllantirish milliy kadrlar tayyorlash tizimining asosiy mezonini tashkil qiladi. Bunga sabab, innovatsion faoliyati bilan shug‘ullanuvchi mutaxassis kadrlarning yangicha innovatsion fikrlash qobiliyati bilan birga ularning shaxsiy mustaxkam intizomi, ishga nisbatan mas’uliyati, har qanday masalaga nisbatan innovatsion yondashuvi, ish faoliyatini ilmiy tashkil qilishi va bir qancha ijobiy fazilatlarga ega bo‘ladilar. Shu sababdan ham bo‘lajak milliy kadrlarni eng so‘ngi ilm-fanning natijalari bilan tanishtirib borish, ishlab chiqarish tarmoqlaridagi yangiliklarni bevosita ta’lim jarayoni bilan uyg‘unlashtirish, innovatsion faoliyatini rivojlantirish va innovatsion malakalarini shakllantirish milliy kadrlarimizni tayyorlashda asosiy va eng muhim yo‘nalishlarimizdan hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Texnika oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning innovatsion faoliyatini shakllantirish, yetishtirilayotgan muhandis-texnologlarning individual fazilatlarini mukammallashtirish, innovatsion loyihalash kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ta’lim berish jarayonlarini innovatsion tarzda tashkil qilish hamda o‘quv texnik vositalari va ta’lim metodikasiga alohida e’tibor qaratish lozim. Chunki texnika yo‘nalishidagi oliy ta’lim muassasalari talabalarining mutaxassislik va maxsus fanlarini chuqur o‘zlashtirishlari, amaliy mashg‘ulotlarda va mustaqil ta’lim asosida beriladigan topshiriqlarini mazmun mohiyatiga tushunishlari zarur omil hisoblaniladi. Mutaxassislik yo‘nalishiga mos bo‘lgan zarur bilim va malakalarni shakllantirishda chizmachilik asoslari, muhandislik grafikasi, matematika, informatika, nazariy va amaliy mexanika, mashina detallari, materiolshunoslik, o‘zaro almashinuvchanlik va standartlashtirish asoslari, materiallar qarshiligi, mashina va mexanizmlar nazariyasi, elektrotexnika va boshqa fanlarning natijalarga asoslangan jadvallarni tuzish, turli parametrlarni o‘zaro aloqadorlik diogrammalarni chizish, jarayonning modellarini va maketlarini yaratish, mashina va jihozlarning texnologik jarayonlarida sodir bo‘luvchi ma’lumotlarni informatsion mashinalar orqali ma’lumotlarni olish jarayonlari talabalarni innovatsion faoliyatini shakllantirishda asosiy mezonlar bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mirziyoyev Sh.M. “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz” 1-jild, Toshkent, “O‘zbekiston", 2017, 592-bet.

(2). Amabile T.M., R.Conti, H.Coon, J.Lazenby and M.Herron. 1996. Assessing the work environment for creativity. Academy of Management Journal 39(5), p. 1154–1185.

(3). Shavinina V.S. 2003. Understanding innovation: Some important issues. London, Elsevier Science, p. 180–190

(4). O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent, “Sharq”, 1997, 64-b, 31–60-betlar.

Baratov Dilshod Doniyarovich (pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Qarshi davlat Texnika universiteti, Qarshi, O‘zbekiston; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5304-1381; E-mail: dilshod.baratov90@gmail.com)

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA MUHANDISLIK FANLARINI O‘QITISHDA KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, elektron darsliklar va interaktiv o‘quv muhitlarining bo‘lajak muhandislarda kreativlikni rivojlantirishdagi imkoniyatlari tadqiq etilgan. Materialshunoslik va konstruktsion materiallar texnologiyasi fani misolida raqamli ta’lim vositalarini yaratish va qo‘llash tajribasi tahlil qilingan. Elektron o‘quv qo‘llanmalarning kreativ kompetentlikka ta’siri empirik jihatdan asoslangan. Tajriba-sinov ishlari natijalari tajriba guruhidagi talabalarning kreativ kompetentlik darajasi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yuqori ekanligini tasdiqladi (motivatsion mezon: +27,3%, kognitiv mezon: +19,8%, kreativ mezon: +34,6%, p<0,05). Tadqiqot natijalari raqamli pedagogik vositalarni loyihalashda kreativlikni rivojlantirishga oid metodologik tamoyillar ishlab chiqilganligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, elektron darslik, interaktiv ta’lim, kreativlik, materialshunoslik, muhandislik ta’limi*

Баратов Дилшод Дониярович (доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент, Каршинский государственный технический университет, Карши, Узбекистан; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5304-1381; E-mail: dilshod.baratov90@gmail.com)

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНЖЕНЕРНЫМ ДИСЦИПЛИНАМ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В статье исследуются возможности информационно-коммуникационных технологий, в частности электронных учебников и интерактивных учебных сред, в развитии у будущих инженеров творческого мышления. На примере дисциплины «Материаловедение и технология конструкционных материалов» проанализирован опыт создания и применения цифровых учебных средств. Эмпирически обоснованы влияние электронных учебных пособий на развитие творческой компетентности. Результаты опытно-экспериментальной работы подтвердили, что уровень творческой компетентности студентов экспериментальной группы значительно выше по сравнению с контрольной группой (мотивационный критерий: +27,3%, когнитивный критерий: +19,8%, творческий критерий: +34,6%, p<0,05).*

Ключевые слова: *цифровое обучение, электронный учебник, интерактивное обучение, креативность, материаловедение, инженерное образование.*

Baratov Dilshod Doniyarovich (Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor, Karshi State Technical University, Karshi, Uzbekistan; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5304-1381; E-mail: dilshod.baratov90@gmail.com)

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING CREATIVITY IN TEACHING ENGINEERING DISCIPLINES BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Annotation. *The article investigates the possibilities of information and communication technologies, particularly electronic textbooks and interactive learning environments, in developing creative thinking in future engineers. Using the discipline of Materials Science and Technology of Construction Materials as an example, the experience of creating and applying digital learning tools is analyzed. The influence of electronic learning aids on creative competence development is empirically substantiated. The results of experimental work confirmed that the level of creative competence of students in the experimental group was significantly higher compared to the control group (motivational criterion: +27.3%, cognitive criterion: +19.8%, creative criterion: +34.6%, p<0.05). The research results demonstrate that metho-*

dological principles for developing creativity in the design of digital pedagogical tools have been developed.

Keywords: *digital learning, electronic textbook, interactive learning, creativity, materials science, engineering education.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari yangi pedagogik imkoniyatlar va muammolarni birga olib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020–2025-yillarga mo'ljallangan "O'zbekistonni raqamli iqtisodiyotga o'tkazish" dasturida ta'limni raqamlashtirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan [1]. Biroq faqat an'anaviy o'quv materiallarini raqamli formatga o'tkazish yetarli emas – raqamli muhit kreativlikni ham rivojlantirishga xizmat qilmog'i lozim [2].

Muhandislik ta'limi sohasida kreativlikni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi, chunki texnologik innovatsiyalar bevosita ijodiy muhandislik tafakkuriga asoslanadi. Hozirgi kunda O'zbekistonda texnika oliy ta'lim muassasalarida raqamli vositalarning kreativlikka ta'sirini o'rganuvchi maxsus empirik tadqiqotlar soni cheklangan. Ushbu bo'shliqni to'ldirish uchun "Materialshunoslik va konstruktsion materiallar texnologiyasi" fani misolida kreativlikni rivojlantiruvchi elektron darslik yaratish va uni amaliyotda qo'llash tajribasi tahlil etilgan.

Elektron ta'lim vositalarining samaradorligi ko'pgina xorijiy tadqiqotlarda (Bai, Cohen, Falkenberg va boshqalar) isbotlangan [3]. Mahalliy pedagogikada esa bu masala hali to'liq tadqiq etilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi – muhandislik fanlari misolida raqamli texnologiyalar asosida kreativlikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini empirik jihatdan asoslash va samarali metodologik yondashuvni taqdim etishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kreativlik va raqamli ta'lim kesishmasidagi tadqiqotlar so'nggi o'n yilda keskin kengaydi. Xorijiy olimlar (Amabile, 1996; Sternberg va Lubart, 1999; Robinson, 2011) kreativlikni o'qitiladigan va rivojlantirilishi mumkin bo'lgan kompetentlik sifatida ta'riflaydi [3]. Raqamli ta'lim muhitlari esa bu jarayonni tezlashtiruvchi omil sifatida ko'rib chiqilmoqda.

Bai va hamkasblarining (2018) tadqiqotlari interaktiv ta'limning kognitiv faollikni oshirishdagi rolini tasdiqlamoqda – talabalar interaktiv muhitda passiv tinglovchiga nisbatan 40% ko'proq material o'zlashtirishini ko'rsatgan [3]. Falkenberg (2019) esa muammoli topshiriqlar asosida qurilgan elektron platformalarning kreativ tafakkurni rivojlantirishdagi ijobiy ta'sirini empirik jihatdan isbotlagan.

Mahalliy pedagogikada Muslimov va Usmonboyeva (2015) pedagogik kreativlikning nazariy asoslarini tahlil qilishgan, biroq raqamli vositalar bilan bog'liq empirik tadqiqotlar ko'lami cheklangan [5]. Qarshi davlat texnika universitetida olib borilgan mavjud tadqiqotlar esa muhandislik ta'limida innovatsion yondashuvlar zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili quyidagi xulosa chiqarishga imkon beradi. Raqamli ta'lim vositalarini kreativlikni rivojlantirishga yo'naltirish uchun ular maxsus pedagogik tamoyillar asosida loyihalanishi zarur. Ushbu tamoyillar qatoriga muammoli-izlanuvchi topshiriqlar, multimedia imkoniyatlaridan ijodiy foydalanish va talabaning mustaqil faoliyatini rag'batlantirish kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot deduksion yo'nalishda olib borildi va kvazi-eksperimental dizaynga asoslandi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Birinchi bosqich – muammoni aniqlash va gipoteza shakllantirish. Agar elektron darslik muammoli topshiriqlar, 3D vizualizatsiya va interaktiv laboratoriyalar bilan boyitilsa, talabalarning kreativ kompetentligi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli oshadi degan asosiy gipoteza ilgari surildi.

Ikkinchi bosqich – elektron darslikni yaratish. Pedagog, dasturchi va fan mutaxassislaridan iborat multidistsiplinar guruh (4 nafar) ishtirokida "Materialshunoslik va konstruksion materiallar texnologiyasi" fani bo'yicha elektron darslik ishlab chiqildi [4]. Darslik yaratishda quyidagi tamoyillar asos qilib olindi: a) muammoli-izlanuvchi topshiriqlar; b) multimedia imkoniyatlaridan kreativ foydalanish; d) talabaning mustaqil ijodiy faoliyatini rag'batlantirish [5].

Uchinchi bosqich – tajriba-sinov. Tajriba 2024–2026-yillar davomida Qarshi davlat texnika universitetida o'tkazildi. 156 nafar talaba ishtirok etdi: 78 nafari tajriba guruhida (elektron darslik bilan), 78 nafari nazorat guruhida (an'anaviy usulda) o'qidi. Guruhlar o'quv yili boshida kreativlik darajasi bo'yicha bir xilligi statistik tarzda tasdiqlandi ($p>0,05$).

To'rtinchi bosqich – ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish. Kreativ kompetentlikni o'lchashda uchta mezon qo'llanildi: motivatsion, kognitiv va kreativ. Har bir mezon uchun maxsus baholash vositalari (test, so'rovnoma, kuzatish varaqalari) ishlab chiqildi. Natijalarni tahlil qilishda Student t-test va deskriptiv statistika usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ishlab chiqilgan elektron darslik an'anaviy o'quv qo'llanmalardan bir qator muhim jihatlar bilan farqlanadi. Birinchidan, har bir mavzu bo'yicha muammoli savollar va kreativ topshiriqlar kiritilgan bo'lib, ular talabani faqat ma'lumotni yodlashga emas, balki o'ylashga, tahlil qilishga va yangi yechimlar izlashga undaydi. Ikkinchidan, 3D modellash va animatsiya imkoniyatlari materiallarning strukturasi va xossalarini ko'rgazmali tasvirlash imkonini beradi [6]. Uchinchidan, virtual laboratoriyalar orqali talabalar xavfsiz muhitda tajribalar o'tkazib, natijalarni tahlil qila oladilar.

Tajriba-sinov ishlari natijalari quyidagi ko'rsatkichlarni berdi:

Motivatsion mezon: tajriba guruhi–76,4%, nazorat guruhi–49,1% (farq 27,3 foizni tashkil etdi, $p< 0,05$).

Kognitiv mezon: tajriba guruhi–73,2%, nazorat guruhi–53,4% (farq 19,8 foizni tashkil etdi, $p< 0,05$).

Kreativ mezon: tajriba guruhi – 71,8%, nazorat guruhi–37,2% (farq 34,6 foizni tashkil etdi, $p<0,05$) [7].

Talabalarning so'rovnoma ma'lumotlari ham elektron darslik ta'limga bo'lgan qiziqishni 68 foizga oshirganini ko'rsatdi. Shu bilan birga, talabalar mustaqil fikr yuritish va ijodiy muammolarni hal qilish qobiliyatlarining oshganini qayd etishdi.

"Materialshunoslik" fani bo'yicha elektron darslik O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligidan DGU23776-raqamli mualliflik guvohnomasi bilan himoyalangan [8]. "Mashinalar ishonchliligi va ta'mirlash" fani bo'yicha elektron o'quv qo'llanma ham №DGU 06809 mualliflik guvohnomasi bilan tasdiqlanib, tajribada samaradorligini ko'rsatdi [9].

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tadqiqot quyidagi asosiy xulosalar chiqarish imkonini beradi:

Birinchidan, raqamli ta'lim texnologiyalari muhandislik fanlarini o'qitishda kreativlikni rivojlantirishning samarali vositasi bo'la oladi, biroq buning uchun ular maxsus pedagogik tamoyillar asosida loyihalanishi lozim. Tadqiqot natijalarida tajriba guruhidagi talabalarning barcha mezonlar bo'yicha sezilarli yutuqlari ($p<0,05$) bu xulosani empirik jihatdan tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, kreativlikni rivojlantiruvchi elektron darslik quyidagi majburiy xususiyatlarga ega bo'lishi kerak: muammoli topshiriqlar, 3D vizualizatsiya imkoniyatlari, interaktiv virtual laboratoriyalar va refleksiv o'z-o'zini baholash modullari. Bu komponentlar birgalikda ta'lim jarayonida kreativlikni tizimli rivojlantiradi.

Uchinchidan, ishlab chiqilgan yondashuv texnika OTMlarining boshqa fanlari uchun ham kengaytirilishi mumkin. Xususan, "Mashinalar ishonchliligi va ta'mirlash" fani bo'yicha o'tkazilgan kuzatuvlar ham shunga ishora qiladi.

Taklif sifatida quyidagilar ilgari suriladi: (1) texnika universitetlarida kreativlikni rivojlantiruvchi elektron darsliklarni yaratish bo'yicha metodologik qo'llanma ishlab chiqish; (2) raqamli ta'lim vositalarini loyihalashda multidistsiplinar guruhlar ishini yo'lga qo'yish; (3) kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalarini kreativlikni rivojlantiruvchi ta'lim platformalariga integratsiya qilish istiqbolli yo'nalish sifatida ko'rib chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. O'zbekiston Respublikasini raqamli iqtisodiyotga o'tkazish Strategiyasi, 2020.//www.gov.uz.

[2]. Селенко Г.К. Современные образовательные технологии. М., "Народное образование", 1998, с. 256

[3]. Bai H., Cohen A., Miyakawa M., Falkenberg T. Mindfulness for adulting. Learning: Research and Practice. 2018, 4(1), p. 14–28.

[4]. Baratov D.D. Elektron darsliklarni yaratishda multidissiplinar yondashuv. "Xalqaro ilmiy jurnal", 2022, 3-son, 67–73-betlar.

[5]. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent, 2015, 120-bet.

[6]. Baratov D.D. "Materialshunoslik" fanini o'qitishda 3D modellashtirish imkoniyatlari, "Irrigatsiya va melioratsiya", 2022, 4-son, 55–60-betlar.

[7]. Baratov D.D. Elektron darslikning kreativ kompetentlikka ta'siri: tajriba-sinov ishlari natijalari. "Ta'lim va fanning hozirgi zamon masalalari", 2023, 1-son, 44–50-betlar.

[8]. Baratov D.D. "Materialshunoslik va konstruktsion materiallar texnologiyasi" fani bo'yicha elektron darslik, Toshkent, 2023.

[9]. Baratov D.D. "Mashinalar ishonchliligi va ta'mirlash" fani bo'yicha elektron o'quv qo'llanma dasturi. Toshkent, 2023.

[10]. Baratov D.D. "Didactic design of the technology for developing creative competence in preparing future engineers for innovative activities", News of the National University of Uzbekistan – Scientific Bulletin. Tashkent, 2023, 1/1/5-issue, p. 51–55.

[11]. Baratov D.D. “Development of engineering creativity and project activity in educational and practical classes”, News of the National University of Uzbekistan – Scientific Bulletin. Tashkent, 2023, 1/5-issue, p. 67–71.
[12]. Baratov D.D. Pedagogical issues of the formation of professional and creative competence in students. Teacher is also an endless education – Scientific and methodological journal. Nukus, 2021, Issue 6, p. 16–21.
[13]. Baratov D.D. “Development of creative competence in preparing students for innovative engineering activities”, Teacher also educates – Scientific and methodological journal. Nukus, 2022, Issue 6/2, p. 113–116.
[14]. Baratov D.D. “Methodology of students’ creative competence development”. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2022, Issue 3, p. 68–73.
[15]. Baratov D.D. “Development of Creative Competence in the Process of Preparing Students for Innovative Engineering Activity”. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Sciences. 2022, № 3 (August), p. 36–38.
[16]. Baratov D.D. Development mechanisms of preparing students for innovative activities in technical higher education institutions. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. 2023, Issue 11 (May), p. 98–100.
[17]. Baratov D.D. Content and pedagogical conditions of development of research skills of engineering students based on innovation approach. Nanotechnology Perceptions. ISSN 1660-6795. URL: https://nano-ntp.com/index.php /nano/article/view/3539.

Davronov Nurzod Ismoilovich (Buxoro davlat Pedagogika instituti “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasi professori, p.f.f.d. (PhD); ORCID:-https://orcid.org/0000-0002-0487-0973; E-mail: davronovnurzod@buxdpi.uz; dnurzod@gmail.ru)

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARIDA SALOMATLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI VA IMKONIYATLARI

Annotatsiya*. Mazkur maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida salomatlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va imkoniyatlari tahlil qilinadi. Unda salomatlik madaniyatining mazmuni, uning kasbiy ahamiyati hamda uni shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik yondashuvlar yoritilgan. Shuningdek, ta’lim jarayonida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va talabalarning motivatsiyasini oshirishga oid tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *salomatlik madaniyati, jismoniy tarbiya, pedagogik shart-sharoitlar, sog‘lom turmush tarzi.*

Давронов Нурзод Исмоилович (профессор кафедры теории и методики физической культуры Бухарского государственного педагогического института; https://orcid.org/0000-0002-0487-0973; davronovnurzod@buxdpi.uz; dnurzod@gmail.ru)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогические условия и возможности развития культуры здоровья у будущих учителей физической культуры. Раскрывается содержание культуры здоровья, её профессиональное значение, а также эффективные педагогические подходы, способствующие её формированию. Также представлены рекомендации по формированию здорового образа жизни в образовательном процессе и повышению мотивации студентов.*

Ключевые слова: *культура здоровья, физическая культура, педагогические условия, здоровый образ жизни.*

Davronov Nurzod Ismoilovich (Professor, Department of Theory and Methodology of Physical Culture, Bukhara State Pedagogical Institute; https://orcid.org/0000-0002-0487-0973; davronovnurzod@buxdpi.uz; dnurzod@gmail.ru)

PEDAGOGICAL CONDITIONS AND OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING HEALTH CULTURE AMONG FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Annotation. *This article analyzes the pedagogical conditions and opportunities for developing a health culture among future physical education teachers. It reveals the content of health culture, its professional significance, as well as effective pedagogical approaches that contribute to its formation. In addition, recommendations are provided for promoting a healthy lifestyle in the educational process and increasing students’ motivation.*

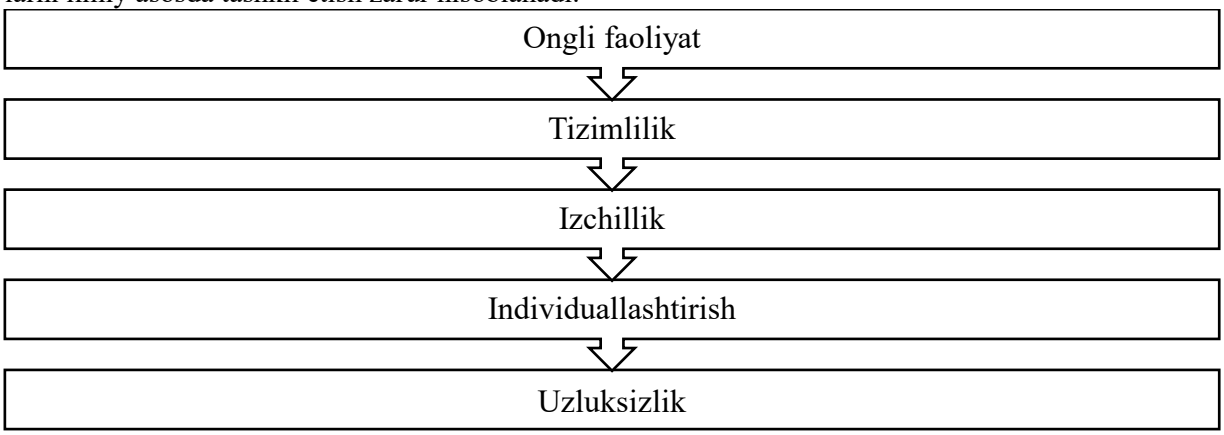
Keywords: *health culture, physical education, pedagogical conditions, healthy lifestyle.*

Kirish (Introduction). Bugungi kunda jamiyatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, yosh avlod salomatligini mustahkamlash va ularning jismoniy faolligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida salomatlik madaniyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ular nafaqat o‘z salomatligini asrash, balki o‘quvchilarda ham sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston

Respublikasida mazkur yo‘nalishda qator muhim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi PF-6099- hamda 2019-yil 29-oktabrdagi PF-5853-farmoni yoshlar o‘rtasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini ommalashtirish hamda ta’lim tizimida sifatni oshirishga qaratilgan muhim vazifalarni belgilab berdi. Ushbu hujjatlar bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashda zamonaviy yondashuvlarni joriy etish zaruratini kuchaytirdi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida salomatlik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishning samarali pedagogik shart-sharoitlari hamda imkoniyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan ushbu masalalar nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida salomatlik madaniyatini rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ko‘p qirrali va tizimli yondashuvni talab etuvchi dolzarb masalalardan biri sifatida qaraladi. Salomatlik madaniyati shaxsning nafaqat jismoniy holati, balki uning sog‘lom turmush tarziga bo‘lgan ongli munosabati, sog‘liqni saqlash va mustahkamlashga yo‘naltirilgan faoliyati, shuningdek, ijtimoiy va kasbiy mas’uliyatini ham o‘zida mujassam etadi. Shu bois, uni shakllantirish jarayoni alohida pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqilishi lozim. Pedagogik nuqtayi nazardan, mazkur jarayonning samaradorligi, avvalo, ta’lim mazmunining ilmiy asoslanganligi va uning amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘liqligiga bog‘liqdir. Oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun salomatlik madaniyatini rivojlantirish faqatgina alohida fan yoki mavzular doirasida emas, balki butun o‘quv jarayoniga integratsiyalashgan holda tashkil etilishi zarur. Bu esa fanlararo aloqadorlikni kuchaytirish, nazariy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar bilan mustahkamlash hamda talabalarning mustaqil faoliyatini rag‘batlantirish orqali amalga oshiriladi. Mazkur tadqiqotda salomatlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari tizimli yondashuv asosida tahlil qilindi. Xususan, ta’lim jarayonining maqsadga yo‘naltirilganligi, uning mazmuniy boyligi, qo‘llanilayotgan metod va vositalarning zamonaviyligi hamda ta’lim muhitining sog‘lomlashtiruvchi xususiyatga ega bo‘lishi asosiy omillar sifatida belgilandi. Shu bilan birga, talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning qiziqish va ehtiyojlariga mos pedagogik yondashuvlarni tanlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sog‘lomlik madaniyati ko‘nikmalarini rivojlantirishning asosiy maqsadi ularni o‘z salomatligini ongli ravishda saqlash va mustahkamlashga, shuningdek, kelgusida o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga kasbiy jihatdan tayyorlashdan iboratdir. Ushbu jarayon natijasida jismoniy tarbiya sohasida nafaqat yuqori malakali, balki sog‘lom hayotiy pozitsiyaga ega bo‘lgan mutaxassislar shakllanadi. Ular o‘z shaxsiy namunasi, kasbiy bilim va amaliy ko‘nikmalari orqali yosh avlodning jismoniy hamda ruhiy salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Zamonaviy ijtimoiy sharoitda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va ommalashtirishning dolzarbligi ortib bormoqda. Bu jarayonda jismoniy tarbiya o‘qituvchisining roli alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u nafaqat jismoniy mashqlarni o‘rgatuvchi, balki sog‘lom turmush tarsini targ‘ib etuvchi pedagogik subyekt sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash tizimida sog‘lomlik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayonlarni ilmiy asosda tashkil etish zarur hisoblanadi.

1-rasm. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda pedagogik tamoyillar.

Bo‘lajak mutaxassislarda sog‘lomlik madaniyatini shakllantirishning nazariy asoslari bir qator ilmiy yondashuvlarga tayanadi. Avvalo, sog‘lom turmush tarzining falsafiy, pedagogik, biologik va ijtimoiy maz-

munini integrativ tarzda tushunish muhimdir. Bu yondashuv sog‘liqni shaxsning yaxlit holati sifatida ko‘rib chiqib, uning jismoniy, psixologik va ijtimoiy komponentlarini o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda pedagogik tamoyillar (1-rasm).

Yuqoridagilar asosiy metodologik yo‘nalishlar sifatida xizmat qiladi. Mazkur jarayonda jismoniy faoliyatning organizmga fiziologik va psixologik ta’sirini chuqur o‘rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jismoniy mashqlarning yurak-qon tomir, nafas olish va nerv tizimlariga ijobiy ta’siri, shuningdek, stressga chidamlilikni oshirish va ruhiy barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni ilmiy asoslangan holda o‘zlashtirilishi lozim. Bu esa bo‘lajak o‘qituvchilarda jismoniy yuklamalarni to‘g‘ri rejalashtirish va individual yondashuv asosida qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Sog‘lomlik madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida to‘g‘ri ovqatlanish tamoyillarini o‘zlashtirish ham alohida o‘rin tutadi. Oziq-ovqat mahsulotlarining biologik qiymati, ularning organizm metabolizmiga ta’siri, ratsional ovqatlanish rejimi va muvozanatli ovqatlanish prinsiplari bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari uchun zarur kasbiy bilimlar tizimini tashkil etadi. Ushbu bilimlar sog‘lom turmush tarzini ilmiy asosda tashkil etish va targ‘ib qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, sog‘lomlikni saqlash va mustahkamlashning zamonaviy usullari ham nazariy va amaliy jihatdan o‘rganilishi lozim. Bunda jismoniy va ruhiy muvozanatni ta’minlovchi vositalar – nafas olish mashqlari, relaksatsiya, meditatsiya, yoga hamda organizmni chiniqtirish usullari muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodlar sog‘lomlik madaniyatini shakllantirishda qo‘shimcha sog‘lomlashtiruvchi vosita sifatida qo‘llanilib, shaxsning umumiy funksional holatini yaxshilashga xizmat qiladi. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituv-chilarida sog‘lomlik madaniyati ko‘nikmalarini rivojlantirish ko‘p qirrali, integrativ va uzluksiz pedagogik jarayon bo‘lib, u nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va qadriyatlar tizimini uyg‘unlashtirish asosida amalga oshiriladi. Bu esa kelajakda sog‘lom, faol va kasbiy jihatdan yetuk mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Pedagogik tajriba jarayonida interfaol metodlardan keng foydalanildi. Jumladan, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, guruhli va juftlikda ishlash, trening mashg‘ulotlari, loyihaviy faoliyat hamda refleksiv tahlil usullari orqali talabalarning faolligi oshirildi. Bundan tashqari, sog‘lom turmush tarziga oid bilimlarni mustahkamlash maqsadida amaliy mashg‘ulotlar, sport-sog‘lomlashtirish tadbirlari va mustaqil topshiriqlar tizimli ravishda tashkil etildi. Bu esa talabalarning nazariy bilimlarini amaliy ko‘nikmalarga aylantirishga xizmat qildi. Olingan natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhida salomatlik madaniyatining shakllanish darajasi sezilarli darajada oshgan. Xususan, talabalarning sog‘lom turmush tarziga oid bilimlari kengaygan, jismoniy faollikka bo‘lgan ehtiyoji ortgan hamda o‘z salomatligiga nisbatan mas’uliyatli munosabati shakllangan. Shuningdek, ularda kasbiy motivatsiya kuchayib, kelajakdagi pedagogik faoliyatida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etishga tayyorlik darajasi yuqorilagan. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, salomatlik madaniyatini rivojlantirish samaradorligi pedagogik shart-sharoitlarning to‘g‘ri tanlanishi va ularning izchil amalga oshirilishiga bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, ta’lim jarayonida sog‘lomlashtiruvchi muhitni yaratish, innovatsion metodlarni qo‘llash hamda talabalarning mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida salomatlik madaniyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks pedagogik tizimni joriy etish zarurati yuzaga keladi. Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida salomatlik madaniyatini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish, ta’lim jarayonini samarali tashkil etish hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sog‘lomlik madaniyati ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon ularning shaxsiy salomatligini saqlash va mustahkamlash bilan birga, kelajakda o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga kasbiy tayyorgarligini ta’minlaydi. Shu jihatdan, sog‘lomlik madaniyati nafaqat individual, balki ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga ega bo‘lgan kompleks tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sog‘lomlik madaniyatini shakllantirish jarayoni tizimli, uzluksiz va integrativ yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Bunda nazariy bilimlar (sog‘lom turmush tarzi, jismoniy faoliyat, ovqatlanish asoslari), amaliy ko‘nikmalar hamda sog‘lomlashtiruvchi faoliyat turlarining uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, pedagogik jarayonda talabalarning motivatsiyasi, individual xususiyatlari va kasbiy yo‘nalganligini hisobga olish samaradorlikni oshiradi. Olib borilgan nazariy tahlillar va amaliy yondashuvlar natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida sog‘lomlik madaniyatini rivojlantirish ularning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa, o‘z navbatida,

sog‘lom, faol va barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qiluvchi pedagogik tizimning samaradorligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog‘lom turmush tarzini keng joriy etish va ommaviy sportni rivojlantirish to‘g‘risida”gi 2020-yil 30-oktabrdagi PF-6099-farmoni.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-oktabrdagi PF-5853-farmoni. “O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”.

(3). G‘afurov A. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2015.

(4). Abdullayeva M. Pedagogika asoslari. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2018.

(5). Ismailov Sh. Sog‘lom turmush tarzi va jismoniy tarbiya. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2020.

(6). Qodirov B. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi kasbiy tayyorgarligi. Toshkent, TDPU nashriyoti, 2019.

(7). Sodiqova N. Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar. Toshkent, “Fan”, 2021.

Kamilova Sabohat (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universtiteti Telekomunikatsiya texnologiyalari fakulteti “Ma’lumotlar uzatish tarmoqlari va tizimlari” kafedrasi stajyor o‘qituvchisi; E-mail: sabohatkamilova113@gmail.com),

Ro‘zmetova Shahlo (“Axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasida kasb ta’limi” yo‘nalishi bitiruvchi kurs talabasi; E-mail: shahlorozmetova2004@gmail.com)

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA “INFORMATIKA” FANINI O‘QITISHDA GAMIFIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada informatika fanini o‘qitishda gamifikatsiya vositalaridan foydalanish orqali o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish usullari yoritilgan. Gamifikatsiya asosidagi innovatsion metodlar va zamonaviy raqamli platformalar tahlil qilinib, ularning ta’lim jarayonidagi samaradorligi asoslab berilgan. Shuningdek, gamifikatsiyalangan dars modelining o‘quvchilarning faolligi va motivatsiyasiga ta’siri ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *gamifikatsiya, informatika, raqamli ta’lim, motivatsiya, interaktiv metodlar, o‘quvchi faolligi.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ГЕЙМИФИКАЦИИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНФОРМАТИКИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются способы повышения интереса учащихся к предмету информатики посредством использования инструментов геймификации в процессе обучения. Проанализированы инновационные методы, основанные на геймификации, а также современные цифровые платформы, и обоснована их эффективность в образовательном процессе. Кроме того, показано влияние модели геймифицированного урока на активность и мотивацию учащихся.*

Ключевые слова*: геймификация, информатика, цифровое образование, мотивация, интерактивные методы, активность учащихся.*

THE USE OF GAMIFICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING INFORMATICS IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Annotation. *This article discusses methods of increasing students’ interest in Informatics through the use of gamification tools in the teaching process. Innovative methods based on gamification and modern digital platforms are analyzed, and their effectiveness in the educational process is substantiated. Furthermore, the impact of a gamified lesson model on students’ activity and motivation is highlighted.*

Keywords: *gamification, informatics, digital education, motivation, interactive methods, student engagement.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish masalasi muhim pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, informatika fanida nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirish jarayonida o‘quvchilarning passivligi va motivatsiyaning yetarli emasligi kuzatiladi. Bu holat ta’lim jarayonida yangi va samarali yondashuvlarni joriy etishni talab etadi.

So‘nggi yillarda ta’lim jarayonida gamifikatsiya vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va bilimlarni mustahkamlashda samarali usullardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Gamifikatsiya elementlari yordamida o‘quv jarayoni o‘yin mexanizmlari bilan boyitilib, o‘quvchilar uchun qiziqarli va interaktiv muhit yaratiladi.

Informatika fanida gamifikatsiyalangan yondashuvlar algoritmik fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonini yanada samarali tashkil etishga imkon beradi.

Xususan, darajalar (level), ball tizimi, ssenariy asosidagi vazifalar va xatolar orqali o‘rganish mexanizmlari o‘quvchilarning bilimga bo‘lgan ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. Ushbu maqolaning maqsadi informatika fanini o‘qitishda gamifikatsiya vositalaridan foydalanish orqali o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish usullarini tahlil qilish hamda zamonaviy raqamli platformalar asosida samarali metodik yondashuvlarni taklif etishdan iborat.

Gamifikatsiya tushunchasi o‘yin elementlarini o‘yin bo‘lmagan muhitga joriy etish orqali foydalanuvchilarning faolligi va qiziqishini oshirishga qaratilgan yondashuv sifatida izohlanadi. Geymifikatsiya – ta’lim jarayoni sub’ektlarining o‘quv topshiriqlarini kompyuter o‘yinlariga o‘xshash vaziyatda qo‘llash. Ta’lim jarayonida gamifikatsiya o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartirish, ularni faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. An’anaviy ta’lim jarayonida o‘quvchi, ko‘pincha, bilimni qabul qiluvchi passiv subyekt sifatida namoyon bo‘lsa, gamifikatsiyalangan ta’limda u muammolarni mustaqil hal qiluvchi, qaror qabul qiluvchi faol subyektga aylanadi. Bu esa o‘quvchilarda mas’uliyat, qiziqish va raqobat muhitini shakllantiradi. Gamifikatsiyaning ta’limdagi asosiy maqsadi o‘quv materialini soddalashtirish emas, balki uni o‘quvchi uchun mazmunli va qiziqarli shaklda taqdim etishdan iborat. Ayniqsa, murakkab tushunchalarga boy bo‘lgan informatika fanida bunday yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Informatika fanida algoritmlar, dasturlash asoslari, ma’lumotlar tuzilmasi kabi mavzular o‘quvchilardan mantiqiy fikrlash va amaliy mashg‘ulotlarni talab etadi. Amaliy topshiriqlar yetarli darajada qiziqarli tashkil etilmaganda, o‘quvchilarda tez zerikish va motivatsiyaning pasayishi kuzatiladi. Shu sababli informatika fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash zarurati yuzaga keladi.

Gamifikatsiya informatika darslarida o‘quvchilarning:

•algoritmik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish;

•muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish;

•xatolar ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Gemifikatsiya ta’limni interaktiv, ijodiy va texnologik asosda rivojlantiriradigan samarali vosita sifatida qaraladi. Bu yondashuv raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan holda o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish va ularning muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim vositalardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, o‘yin elementlari yordamida yaratilgan dars muhiti o‘quvchilarning darsga bo‘lgan psixologik qarshiligini kamaytiradi va ularning fanga nisbatan ijobiy munosabatini kuchaytiradi.

Informatika fanini o‘qitishda gamifikatsiya elementlari maqsadga muvofiq va metodik jihatdan asoslangan holda tanlanishi lozim. Quyida amaliyotda samarali hisoblangan asosiy elementlar keltiriladi:

Darajalar (Levels) – o‘quv materialining murakkablik darajasiga ko‘ra bosqichma-bosqich tashkil etilishi. Har bir daraja ma’lum bilim va ko‘nikmalarni egallashni talab qiladi.

Ball va reyting tizimi – bajarilgan topshiriqlar uchun ball berish orqali o‘quvchilarda raqobat va o‘zini rivojlantirish istagini shakllantiradi.

Ssenariy asosidagi vazifalar – o‘quvchi o‘zini dasturchi, tizim administrator yoki IT mutaxassis rolida tasavvur qilgan holda muammolarni hal etadi. Bu metod informatika faniga kasbiy yo‘naltirish jihatidan ham muhimdir.

Xato orqali o‘rganish mexanizmi – noto‘g‘ri javob uchun jarima qo‘llanilmasdan, o‘quvchiga qayta urinish imkoniyati beriladi. Bu yondashuv o‘quvchilarning qo‘rquvini kamaytiradi va mustaqil izlanishga undaydi.

Gamifikatsiyalangan ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasi oshishi bilan birga, ularning darsdagi ishtiroki ham faollashadi. Informatika fanida bunday yondashuv o‘quvchilarning amaliy mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi va nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo‘llash imkonini beradi. Shuningdek, gamifikatsiya o‘quvchilarda jamoada ishlash, muloqot qilish va o‘z fikrini asoslab berish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy raqamli jamiyat talablariga mos kadrlarni tayyorlashda muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Informatika fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Xususan, gamifikatsiya texnologiyalari dars jarayonini qiziqarli, interaktiv va samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Gamifikatsiya – bu o‘yin elementlarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvdir. Ushbu texnologiya o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muammolarni hal etish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Gamifikatsiya nafaqat o‘quvchilarning faolligini oshiradi, balki ularning mavzuni chuqurroq anglashiga ham xizmat qiladi. O‘yin mexanikalari – ballar, reytinglar, mukofotlar, darajalar va rag‘batlantiruvchi belgilar yordamida o‘quvchilarda

darsga nisbatan qiziqish ortadi. Natijada ta’lim jarayoni samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Quyida informatika faniga mos innovatsion gamifikatsiya metodlari yoritiladi.

Ssenariy asosidagi o‘qitish metodi (Scenario-Based Learning). Ssenariy asosidagi o‘qitish metodi informatika darslarida o‘quvchilarning kasbiy qiziqishini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu metodda o‘quvchilar o‘zlarini dasturchi, tizim administrator, veb-dizayner yoki IT mutaxassis sifatida tasavvur qilib, real hayotga yaqin muammolarni hal etadilar. Mazkur yondashuv orqali o‘quvchilar nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Masalan:

•tarmoqdagi nosozlikni aniqlash va bartaraf etish;

•dasturdagi xatolarni topish va tuzatish;

•algoritmlarni optimallashtirish;

•veb-sahifa dizaynini yaratish;

•ma’lumotlar bazasini loyihalash.

Bu metod o‘quvchilarda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, ularni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlaydi. Shu bilan birga, muammoli vaziyatlar orqali bilimlarni mustahkamlash imkonini beradi.

Progressiv darajalar metodi (Level-Based Learning). Progressiv darajalar metodi o‘quv materialini bosqichma-bosqich o‘zlashtirishga qaratilgan samarali pedagogik yondashuv hisoblanadi. Bu metod kompyuter o‘yinlaridagi darajalar tizimiga asoslanadi. Har bir daraja muayyan bilim va ko‘nikmalarni talab qiladi hamda keyingi bosqichga o‘tish uchun oldingi topshiriqlar muvaffaqiyatli bajarilishi zarur. Masalan:

1-daraja: Kompyuterning asosiy qurilmalari;

2-daraja: Operatsion tizim va fayllar bilan ishlash;

3-daraja: Algoritmlar va blok-sxemalar;

4-daraja: Dasturlash asoslari;

5-daraja: Loyihaviy ishlar.

Ushbu metod o‘quvchilarda maqsadga intilish, o‘z ustida ishlash va natijaga erishish motivatsiyasini shakllantiradi. Darajalar tizimi orqali har bir o‘quvchining individual rivojlanish sur’atini hisobga olish imkoniyati yaratiladi.

Reyting va mukofotlash tizimi. Gamifikatsiyaning muhim elementlaridan biri reyting va mukofotlash tizimidir. Ballar, badge (nishonlar), sertifikatlar va liderlar jadvali o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi. Ushbu tizim sog‘lom raqobat muhitini yaratib, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Misol uchun, topshiriqlarni o‘z vaqtida bajargan o‘quvchilarga ball berish; eng faol o‘quvchilarga “Eng yaxshi dasturchi” nominatsiyasini taqdim etish; chorak yakunida rag‘batlantiruvchi sertifikatlar berish.

2.1. Platformalar. Zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, gamifikatsiya elementlari bilan boyitilgan platformalar informatika fanini samarali o‘qitishda innovatsion vosita sifatida xizmat qiladi. Bunday platformalar interaktiv darslar yaratish, o‘quvchilarning bilimini baholash, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda ta’lim jarayonini qiziqarli tashkil etish imkonini beradi. Quyida informatika faniga mos bo‘lgan zamonaviy gamifikatsiya platformalari keltiriladi.

Articulate Storyline platformasi informatika fanida ssenariy asosidagi topshiriqlarni yaratishda keng imkoniyatlarga ega. Ushbu platforma yordamida interaktiv darslar, shartli o‘tishlar, ball va daraja tizimlarini joriy etish mumkin. Storyline dasturi o‘quvchilarning qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Masalan, informatika darsida o‘quvchilar “Dasturchi” yoki “Tizim administratori” rolida berilgan muammolarni hal etishlari mumkin. Bu esa ularning qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, platforma SCORM va xAPI standartlarini qo‘llab-quvvatlagani sababli, masofaviy ta’lim tizimlari bilan integratsiya qilinadi.

H5P platformasi interaktiv kontent yaratish uchun qulay vosita bo‘lib, u informatika darslarida video asosidagi topshiriqlar, testlar va muammoli vaziyatlarni tashkil etish imkonini beradi. Ayniqsa, branching scenario funksiyasi yordamida o‘quvchilarning tanlovlariga bog‘liq bo‘lgan ta’lim jarayonini yaratish mumkin. Ayniqsa, Branching Scenario funksiyasi orqali o‘quvchilarning tanlovlariga bog‘liq bo‘lgan ta’lim jarayonini yaratish mumkin. Bu funksiyada har bir qaror turli natijalarga olib keladi. Masalan, “Kompyuter nosozligini aniqlash” yoki “Tarmoq xavfsizligini ta’minlash” kabi topshiriqlarni interaktiv tarzda ishlab chiqish mumkin. Natijada o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Deck.Toys platformasi o‘quv jarayonini o‘yin xaritasi ko‘rinishida tashkil etish imkonini beradi. Ushbu platforma orqali o‘quvchilar bosqichma-bosqich vazifalarni bajarib, keyingi darajalarga o‘tadilar.

Bu yondashuv informatika fanida mavzular ketma-ketligini mantiqiy asosda tashkil etishga yordam beradi. Masalan, informatika darsida “Algoritmlar olamiga sayohat” nomli o‘yin tashkil etilib, o‘quvchilar har bir bosqichda muayyan vazifalarni bajaradilar. Vazifalar muvaffaqiyatli bajarilgach, ular keyingi darajaga o‘tadilar. Bu esa mavzular ketma-ketligini mantiqiy asosda o‘zlashtirishga yordam beradi.

1-jadval

Platforma	**Asosiy yo‘nalishi**	**Afzalligi**
Articulate Storyline	Ssenariy asosidagi interaktiv kurslar	Professional va funksional
H5P	Interaktiv kontent yaratish	Bepul va moslashuvchan
Deck.Toys	O‘yin xaritasi asosidagi darslar	Qiziqarli va motivatsion

2.2.Dars modeli. Gamifikatsiyalangan informatika darsini tashkil etishda darsning barcha bosqichlari oldindan rejalashtirilishi lozim. Dars kirish qismida o‘quvchilarga umumiy ssenariy va maqsad tushuntiriladi. Asosiy qismda esa darajalar asosida tashkil etilgan amaliy topshiriqlar bajariladi.

Masalan, “Algoritmlarni tuzish” mavzusida tashkil etilgan darsda o‘quvchilar ketma-ket vazifalarni bajarish orqali virtual loyihani yakunlashga harakat qiladilar. Har bir muvaffaqiyatli bajarilgan topshiriq uchun ball beriladi va o‘quvchi keyingi darajaga o‘tish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Dars yakunida o‘quvchilarning faoliyati tahlil qilinib, ularning erishgan natijalari muhokama qilinadi. Bu jarayon o‘quvchilarda refleksiya va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

3. Results (Natijalar). Informatika fanida gamifikatsiya vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini sezilarli darajada oshiradi. O‘yin elementlari bilan boyitilgan topshiriqlar o‘quvchilarda darsga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirib, ularni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Natijada o‘quvchilar o‘z bilimlarini amaliy vazifalar orqali mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Gamifikatsiyalangan muhitda o‘quvchilar mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni tahlil qilish va yechim topish jarayonida faol ishtirok etadilar. Bu esa informatika fanida muhim bo‘lgan algoritmik va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Gamifikatsiya asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. Ball, daraja va ssenariy asosidagi vazifalar o‘quvchilarda maqsadga intilish hissini shakllantirib, bilim olish jarayonini qiziqarli faoliyatga aylantiradi. Ayniqsa, informatika fanida xatolar orqali o‘rganish mexanizmi o‘quvchilarning xato qilishdan qo‘rqmasdan, tajriba qilishiga imkon yaratadi. Bunday yondashuv natijasida o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasi oshib, ularning mavzuni tushunish va amaliy qo‘llash qobiliyatlari rivojlanadi. Gamifikatsiya dars mazmunini soddalashtirmasdan, balki uni tushunarli va qiziqarli shaklda taqdim etishga xizmat qiladi.

Muhokama (discussion). Gamifikatsiya texnologiyalari o‘qituvchiga dars jarayonini moslashuvchan tashkil etish imkonini beradi. Raqamli platformalar yordamida o‘quvchilarning individual rivojlanish darajasini kuzatish, ularning yutuqlarini baholash va zarur hollarda qo‘shimcha topshiriqlar berish mumkin bo‘ladi. Shuningdek, gamifikatsiyalangan darslar o‘quvchilarda jamoada ishlash, muloqot qilish va o‘z fikrini asoslab berish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa informatika fanini o‘qitishda nafaqat bilim berish, balki shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, informatika fanini o‘qitishda gamifikatsiya texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining muhim va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirish bilan bir qatorda, ularning bilimlarni chuqur va ongli ravishda o‘zlashtirishiga xizmat qiladi. Gamifikatsiya elementlari – ball tizimi, darajalar, ssenariy asosidagi vazifalar va mukofotlash mexanizmlari orqali o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi hamda ularni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Bu esa o‘quvchilarni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.Mazkur maqolada gamifikatsiya asosidagi innovatsion metodlar, jumladan ssenariy asosidagi o‘qitish, darajalar tizimi va reyting mexanizmlari tahlil qilindi. Shu bilan birga, zamonaviy raqamli platformalar orqali dars jarayonini interaktiv va samarali tashkil etish imkoniyatlari yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, gamifikatsiya texnologiyalarini ta’lim jarayoniga joriy

etish o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi va ta’lim sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, gamifikatsiya nafaqat ta’lim jarayonini qiziqarli qilish vositasi, balki o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ijodkorligi va mustaqil fikrlashini shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik texnologiyadir. Shu sababli informatika fanini o‘qitishda gamifikatsiya elementlaridan maqsadga muvofiq va tizimli foydalanish zamonaviy ta’limning muhim talablaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining “Gamification”. Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. 2011, p. 9–15.

(2). Kapp K.M. The Gamification of Learning and Instruction. Game-Based Methods and Strategies for Training and Education. – San Francisco: Pfeiffer, 2012, p. 336.

(3). Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. Does Gamification Work? A Literature Review of Empirical Studies // Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences. 2014, p. 3025–3034.

(4). Zichermann G., Cunningham C. Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps. Sebastopol, O‘Reilly Media, 2011, p. 208.

(5). Gee J.P. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. New York, Palgrave Macmillan, 2007, p. 256.

(6). Prensky M. Digital Game-Based Learning. New York, McGraw-Hill, 200, p. 442.

(7). Werbach K., Hunter D. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business. Philadelphia, Wharton Digital Press, 2012, p. 148.

(8). Seaborn K., Fels D.I. Gamification in theory and action: A survey. International Journal of Human-Computer Studies. 2015, vol. 74, p. 14–31.

(9). Domínguez A. va boshq. Gamifying learning experiences. Practical implications and outcomes. Computers & Education. 2013, vol. 63, p. 380–392.

(10). Xu Y. Literature review on web application gamification and analytics. Hawaii International Conference. – 2012.

(11). Uralov Sh., Xasanov A. Ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Fan”, 2020, 150-bet.

(12). Yuldashev O‘., Xodjayev B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2019, 180-bet.

(13). Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari. Toshkent, “Fan”, 2018, 200-bet.

(14). Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent, 2017, 160-bet.

(15). Abduqodirov A.A. Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2021, 180-bet.

(16). ScienceDirect elektron kutubxonasi. URL: https://www.sciencedirect.com

(17). ResearchGate ilmiy platformasi. URL: https://www.researchgate.net

(18). Google Scholar ilmiy qidiruv tizimi. URL: https://scholar.google.com

(19). Edutopia ta’lim platformasi. URL: https://www.edutopia.org

Davletov Mayliboy Yusupovich (Urganch davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi)

O‘ZBEK XALQ CHOLG‘ULARI TARIXI VA ULARNING TALABALARDA KASBIY-MA’NAVIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek xalq cholg‘ularining shakllanish tarixi, ularning o‘tmish allomalari asarlarida tutgan o‘rni va tarixiy taraqqiyot bosqichlari yoritilgan. Shuningdek, XX asrda cholg‘ularni takomillashtirish borasida amalga oshirilgan ilmiy-amaliy ishlar, xususan, urma, damli va tilchali cholg‘ularning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Maqolada bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari va talabalarda milliy cholg‘u ijrochiligi orqali kasbiy-ma’naviy kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek xalq cholg‘ulari, musiqa ta’limi, pedagogik texnologiya, kompetensiya, urma cholg‘ular, damli cholg‘ular, Alisher Navoiy, organologiya, milliy qadriyatlar.*

Давлетов Майлибой Юсупович (Независимый исследователь Ургенчского государственного педагогического института)

ИСТОРИЯ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ И ИХ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В данной статье освещается история формирования узбекских народных инструментов, их роль в произведениях великих мыслителей прошлого и этапы исторического развития. Анализируются научно-практические работы по совершенствованию инструментов в XX ве-*

ке, в частности, специфические особенности ударных, духовых и язычковых инструментов. В статье обосновано педагогическое значение формирования профессионально-духовных компетенций у будущих учителей музыки и студентов посредством национального инструментального исполнительства.

Ключевые слова: *узбекские народные инструменты, музыкальное образование, педагогические технологии, компетенция, ударные инструменты, духовые инструменты, Алишер Навои, органология, национальные ценности.*

Davletov Mayliboy Yusupovich (Independent researcher at Urgench State Pedagogical Institute; mayliboydavletov@gmail.com)

HISTORY OF UZBEK FOLK INSTRUMENTS AND THEIR PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL AND SPIRITUAL COMPETENCES IN STUDENTS

Annotation. *This article highlights the history of the formation of Uzbek folk instruments, their role in the works of great scholars of the past, and the stages of historical development. Scientific and practical work carried out in the 20th century to improve instruments, particularly the specific features of percussion, wind, and reed instruments, are analyzed. The article substantiates the pedagogical significance of forming professional and spiritual competencies in future music teachers and students through national instrumental performance.*

Keywords: *Uzbek folk instruments, music education, pedagogical technologies, competence, percusssion instruments, wind instruments, Alisher Navoi, organology, national values.*

Kirish. O‘zbek xalqining ko‘p asrlik boy madaniy merosi ichida milliy cholg‘u ijrochiligi san’ati alohida o‘rin tutadi. Tarixiy taraqqiyot davomida o‘zbek xalq cholg‘ulari nafaqat musiqiy tovush taratuvchi vosita, balki xalqning ma’naviy olami, estetik qarashlari va milliy o‘zligini ifodalovchi muhim omil bo‘lib xizmat qilib kelgan. Bugungi kunda jahon sivilizatsiyasi integratsiyalashgan bir davrda milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va ularni yosh avlodga yetkazishda musiqa ta’limining roli beqiyosdir.

Mavzuning dolzarbligi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda milliy madaniyatni rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirishga davlat darajasida katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, oliy pedagogik ta’lim tizimida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda nafaqat ijrochilik mahoratini, balki ularning nazariy va tarixiy bilimlarini boyitish ham muhim vazifa hisoblanadi. Talabalarda milliy cholg‘ular tarixi va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rgatish orqali kasbiy-ma’naviy kompetensiyalarni shakllantirish, ularda vatanparvarlik va milliy g‘urur tuyg‘ularini kamol toptirish pedagogika fanining dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tarixdan ma’lumki, o‘zbek xalq cholg‘ulari rang-barang tarzda, o‘ziga xos shakllangan va musiqaning barcha tarmoqlariga mos cholg‘u asboblari shakllanib, arslar osha rivojlanib kelgan. O‘tmish allomalari Al-Forobiy (IX) o‘zining «Katta musiqa kitobi»da, Safiuddin Urmaviy (XII) musiqiy risolasida, Abdulqodir Marog‘iy (XIV) «Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy» risolasida, Ahmadiy (XIV) «Sozlar munozarasi» asarida, Zaynullobiddin Husayniy (XV) «Risola dar bayoni qonuni va amaliy musiqiy» risolasida, Abdurahmon Jomiy (XV) «Musiqiy risola»sida, Amuliy (XVI) «musiqa risola»sida, Darvesh Ali Changiy (XVII) «Musiqiy risola»larida musiqiy cholg‘ularning o‘rganib tadqiq etish masalalarining turli tomonlariga to‘xtalib, o‘z davrlarining musiqiy cholg‘ulari tasnifotini bayon etganlar [1;305-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida o‘zbek milliy cholg‘ulari rivojini o‘rganishda tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari asosida tarixiy-qiyosiy tahlil, manbalarni o‘rganishda organologik va manbashunoslik metodlari, shuningdek, cholg‘ularning ta’lim tizimidagi o‘rnini belgilashda pedagogik kuzatuv va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O‘tmishning zabardast shoirlari o‘z asarlarida musiqiy cholg‘ular nomlarini zikr etishda sozlarga takror va takror murojaat etganlar. Ayniqsa, o‘z ijodi bilan ma’rifat darajasiga erishgan buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy musiqa ilmining eng nafosatli va mumtoz kerakli tarmoqlariga urg‘u berib o‘tganliklarini asarlaridan bilib olish mumkin.

XX asrga kelib, Eyxgorn, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyaev kabi olimlar musiqiy cholg‘ularni o‘rganish xususida samarali harakatlarni amalga oshirganlar [2;117-b.].

Talabalarda xalq cholg‘u ijrochiligi tarixini o‘rgatish orqali kasb ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning asosiy jihatlari, shaxsning individual o‘ziga xosliklari, xalq cholg‘ulari orqali talabalarda musiqiy ijodkorlikni shakllantirish muammosiga tarixiy yondashuvlarida musiqa cholg‘ulari so‘nggi paleolit davrida (mil.avv.40–12-ming y.) paydo bo‘lgani qayd etilgan [3;12-b.].

Qadimgi doirasimon cholg‘u vositalari diniy marosimlarda muhim o‘rin tutganligi, torli damli chol-g‘ulari ham maishiy ehtiyojdan kelib chiqqanligi, torli asboblarning kelib chiqishini esa olimlar ov quroli bilan bog‘lashlari kabi qator ma’lumotlar dalillar bilan keltirilgan [4].

XIX asr oxiri va XX asrning o‘zida o‘zbekona chang, qashqar ruboblari shakllanib iste’molga kirdi. Ud va qonun sozlari qayta tiklanib, ijrochilik amaliyotini sezilarli darajada boyitdi. Afg‘on rubobi hamda kurd sozlari ham o‘ziga xos jozibasi bilan amaliy jarayondan munosib o‘rin oldi. Zamonaviy kompozitorlik ijodiyoti bilan bog‘liq holda bir qator chang, rubob, dutor, g‘ijjak kabi xalq cholg‘ularining oilaviy namu-nalari yaratildi. Pirovardida, zamonaviy jarayonga kelib, musiqiy cholg‘ularning turli yo‘nalishlarga mos, xilma-xil tarkiblari yuzaga keldi. Amaliyotda an’anaviy, qayta ishlangan, takomillashgan, qayta tiklangan, yangi zamonaviy (hamda elektron) xillari keng qo‘llanilmoqda [5;20-b.].

O‘zbekistonda ijrochilik amaliyotida foydalanib kelinayotgan milliy musiqa cholg‘ularining 30 ta-dan ortiq turlari mavjud. Shulardan 18 nomdagi musiqiy cholg‘ular XX asrning 40-yillaridan keyin profes-sor A.I.Petrosyans boshchiligidagi bir guruh mutaxassis va soz ustalari bilan hamkorlikda takomillashtiril-gan musiqiy cholg‘ular bo‘lib, konsert sahnalarida yakkanavozlik sifatida, shu bilan birga, orkestr va ko‘p ovozli ansambllarda foydalanish uchun mo‘ljallangandir. Bu muqaddam mavjud bo‘lgan milliy musiqiy cholg‘ularning shaklini yiriklashtirish yoki kichikroq ko‘rinishga keltirish asosida yaratilgan bo‘lib, o‘sha cholg‘u oilasini yaratish ustida olib borilgan tajribalar edi, natijada nay, chang, rubob, dutor, g‘ijjak chol-g‘ularining oilasi dunyoga keldi [6;18-b.].

Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasida tarqalgan urma musiqa cholg‘ularidan biridir. Bir-biriga urilib cha-linadigan asboblardan – qayroq, yog‘och qoshiq, qo‘ng‘iroqchalarni (raqsga tushganda qo‘l va oyoqlarga kiyiladi) eslatib o‘tish mumkin.

Qayroq suv bo‘ylaridan topiladigan silliq va yupqa tosh qayroqchalardir. Raqqos va raqqosalar o‘ng va chap qo‘llariga juft-juft qayroqlarni ushlab, musiqa usullarinichertib, o‘z raqslarini bezatib, jilo beradi-lar. Qayroqda ijro etishning qulayligi uchun qayroq jufti yupqa temirlardan bo‘ladi. Shunda qayroqlar raq-qoslarning qo‘llaridan tushib ketmaydi.

O‘zbekiston, Tojikiston va Xitoyda keng tarqalgan shiqildoq tuzilishidagi urma cholg‘u asbob. Safo-yil ikki bo‘lak qattiq yog‘och kaltakchasidan iborat. Bu kaltakchaga ikkita temir aylanaga mayda temir hal-qachalar o‘rnashtirilgan. Safoyilni silkitib, yelkaga urib, shovqinli, turli murakkab tovush chiqariladi. Bu cholg‘u Qashqar va G‘uljadan O‘zbekistonga kirib kelgan.

Safoyil uyg‘ur xalqining milliy cholg‘ularidan bo‘lib, raqsga tushganda erkak raqqoslar qo‘lida yelkaga urib chalinadi. Ijro etilayotgan musiqa usuliga moslaydi. Safoyil ko‘proq raqslarda qo‘llaniladi.

Uyg‘ur xalqining sho‘x qo‘shiqlari, raqslaridan xabardormiz. Shu raqs turlaridan biri yigit va qiz raq-sidir. Raqs duetida albatta yigit qo‘lida safoyil bo‘ladi va uni zo‘r joziba bilan ishga soladi. O‘zbekistonlik uyg‘ur sozandalar ansambllaridan safoyil cholg‘usi mustahkam o‘rin olgan.

Cholg‘ularning vana bir turi ikki lab orasiga qo‘yilib, o‘ng qo‘l barmoqlari bilan chalinadigan chol-g‘u. Temirdan qilingan aylanma ramka oralig‘iga po‘lat til o‘rnatilgan bo‘ladi, chalganda barmoq bilan tilni harakatga keltirilib to‘lqinlantiriladi. Og‘iz bo‘shlig‘i tovush beruvchi rezonans xizmatini bajaradi va ok-tava hajmi oralig‘ida tovush beradi.

Changqovuz metalldan tayyorlangan juda sodda cholg‘u bo‘lib, sozandadan yuksak ijro mahoratini talab qilmaydi. Bundan tashqari, changqovuzda kuy ijro etish imkoniyati ham nihoyatda chegaralangan. Bu azaldan ayollar cholg‘usi hisoblanib kelgan.

XX asrning 1960-yillariga qadar O‘zbekistonning deyarli ko‘p joylarida changqovuz ayollarning eng keng tarqalgan musiqiy cholg‘usi bo‘lgan. Changqovuz turkiy qabila xalqlarining barchalarida, shuning-dek, slavyanlarda, hatto roman-german xalqlarida ham uchraydi. Qadimda changqovuzlar tuya suyagidan ham yasalgan, degan ma’lumotlar bor. Hozirda changqovuzning eng mohir erkak ijrochisi surxondaryolik Juma Abrayqulov hisoblanadi (Changqobiz Buyuk Kushoniylar imperiyasi davridan keyin mavjud bo‘l-gan).

Urib chalinadigan o‘zbek xalq cholg‘ularidan. Nog‘ora sopoldan yasalib, ustiga echki yoki kiyik te-risi qoplanadi. Nog‘oraning, ko‘pincha, ikkitasi chalinadi; hajmi jihatidan birinchisi ikkinchisiga nisbatan kichikroq bo‘ladi. Nog‘oralardan birinchisi (kichigi) – bak, ya’ni, baland, ikkinchisi – bum, ya’ni past to-vush beradi.

Nog‘ora olov yoki oftobda qizdirilib, tovushi balandlashtiriladi. Turli bayram, sayil va ko‘pchilik to‘plangan yig‘ilishlarda katta nog‘ora ishlatiladi. Buni *ko‘s* nog‘ora deb atashadi. Nog‘ora tuvaklarining teri tortilgan qismiga maxsus cho‘plar bilan urish natijasida musiqiy usul hosil qilinadi.

Nog‘oraning sadosi juda kuchliligi uchun ham undan faqat ochiq havoda ijro etiladigan karnay-surnay, doyra cholg‘ulari bilan birgalikdagi ansambl tarkibida foydalanishadi. Nog‘orada, asosan, ikkita tovush (bak va bum) bo‘lgani uchun ham uning notalari bir chiziqda yoziladi**.**

O‘zbek, tojik va uyg‘ur xalqlari orasida keng tarqalgan, tovush balandligi noaniq urma cholg‘u asbobdir. Diametri taxminan 400 mm, gardishi ilgarilari uzum zangidan qilingan, so‘nggi vaqtlarda yog‘ochni egib yoki kichik yog‘och bo‘lakchalarini bir-biriga ulab yasalmoqda. Doira gardishiga buzoq yoki baliq terisi qoplanadi qirqdan ortiq halqachalar taqilib, bular doyrani chalganda qo‘shimcha sado beradi. Doirada ikkita asosiy tovush bor. Biri past “bum” (Xorazmda “gup”), ikkinchisi baland “bak” (Xorazmda “toq”) deb yuritiladi. Ketma-ket kelgan ikkita qisqa tovush “bakko” yoki “bachka” (“tak-tak”) yoki “baka” (“taka”) deb yuritiladi. Doyra keng tarqalgan cholg‘ulardan bo‘lib, unda turli ansambl*,* orkestr va yakka holda ijro qilinadi. Doira jo‘rligidagi raqslar o‘zbek va tojik xalqlari orasida juda keng tarqalgan.

Doyra tovushlari notada bir chiziqqa yoziladi. Doyra–o‘zbek musiqiy ijrochiligida usul beruvchi eng asosiy cholg‘u hisoblanadi, nafaqat ansambl yoki orkestr ijrosini, hatto ko‘pgina yakka cholg‘uchilar ijrosini ham doyra jo‘rligisiz tinglash qiyin. Bundan tashqari, doyra O‘zbekistonda eng keng tarqalgan musiqiy cholg‘ulardan biridir. Uni xalq ichida keng ommalashuvida Usta Olim Komilov, G‘ofir Azimov, Qahramon Dadayev, aka-uka Islomovlar, Odil Kamolxo‘jayev, Ilhom Ikromov kabi qator doyrachilarning xizmatlari katta.

Sibizg‘a yoki sibiziq juda qadimiy musiqiy cholg‘ulardan biri ekanligi ma’lum bo‘lib, u chorvachilik rivojlangan hududlarda paydo bo‘lgan, deb taxmin qilinadi. Sibizg‘a g‘arov qamish bo‘lagidan tayyorlanadi va qat’iy o‘lchamlari belgilanmagan bo‘ladi.

Har bir ijrochi o‘z ixtiyoriga ko‘ra xohlagan hajmda tayyorlab, 5 tagacha teshiklar ochishi mumkin. Keyingi paytlarda unutila boshlagan bu cholg‘uning qayta jonlantirilishi surxondaryolik Nodir bobo va uning farzandlari Abdurashid bobolarning ijrochilik an’analarini davom ettirishga katta yordam berdi.

Bugungi kunda katta bayram tantanalari va folklor jamoalari chiqishlarining sibizg‘a tovushini yangrashi bilan boshlanishi odat tusiga aylanib bormoqda.

Sibizg‘a cholg‘usining takomillashtirilgan va ikki donasini birgalikda qo‘shib chalinishidan hosil bo‘lgan musiqiy cholg‘u *qo‘shnaydir*. Qo‘shnay tayyorlanadigan qamishlar biroz yo‘g‘onroq va qalinroq bo‘ladi. Har ikkala qamish bo‘laklari xuddi sibizg‘adagi singari til ochiladi va har bir bo‘lakning uzunligi va yo‘g‘onligi bir xil bo‘lishi talab qilinadi. Kerakli tovushlarni hosil qilish uchun esa har ikkala bo‘lakda ham bir xil masofada 7 donadan teshiklar ochiladi.

Qo‘shnay cholg‘usi Xorazmda kengroq qo‘llaniladi. Uning sadolanishida “g‘izillashga” o‘xshagan tebranish seziladi. Qo‘shnayda ijro etish uslubida ikkita naychaga barobar puflanadi va har ikkala naychada yondosh joylashgan yettita teshikchaning tegishlilari barmoq bilan bosiladi. Ovoz hajmi birinchi oktavadagi *re* dan ikkinchi oktavadagi *sol*ga qadar, ayrim qo‘shnaychilar ikkinchi oktavadagi *lya, si,* hatto bundan yuqori tovushlarni ham hosil qiladilar.

Qo‘shnayda o‘zbek musiqasi uchun xos bo‘lgan melizmlarni ijro etish juda qulaydir.

Bulamon (balabon) surnaydan ko‘ra birmuncha kichikroq, qattiq yog‘och tanasidan ishlangan cholg‘u bo‘lib, tovush hosil qilinadigan qismi surnaynikidan farq qiladi. Bulamanda “nay pachoq” o‘rnida sibizg‘asimon til ochilgan qamish bo‘lagidan foydalaniladi. Bulamanda ham kerakli tovushlarni hosil qilish uchun teshiklar ochilib, ularning yettitasi ustki tomonda va bittasi pastki tomonda bo‘ladi. Bulamanning tovush tembri (kuchi) surnaynikidan pastroq bo‘ladi. Shuning uchun ham bu cholg‘uni ansambl tarkibiga kiritib, qo‘shiq ijrochilariga jo‘r bo‘lishda foydalanish mumkin. Bu cholg‘u Xorazmdan boshqa hududlarda deyarli ishlatilmaydi.

Karnay – o‘zbek damli musiqiy cholg‘ularining eng kattasi (2 metrdan oshiqroq) va eng kuchli tovush tembriga ega desak, xato bo‘lmaydi. Uning hajmi kattaligini inobatga olgan holda, og‘ir bo‘lmasligi uchun, yupqa mis tunukadan tayyorlanadi va alohida 3 ta bo‘lakni bir-biriga qo‘shib kiydirish orqali yig‘iladigan ko‘rinishda tayyorlanadi. Bu cholg‘udan surnay, doyra, nog‘ora bilan birgalikda ochiq joylarda ijro etish mumkin bo‘lgan ansambllarda foydalaniladi.

Qadimda karnaylardan harbiy yurishlarda ham keng foydalanilgan. Karnay bayramlarda, tantanali marosimlarda, surnay, nog‘ora va doyraga qo‘shib chalinadi. Karnay ijrosida asosiy tovushdan sof kvinta yoki kichik septima intervali eshitiladi.

Cholg‘ularda har bir xalqning milliy g‘ururi, an’anasi, qadriyatlari o‘z ifodasini topganki, ulardan taraladigan ovoz ham shunga moslashgan. Musiqiycholg‘ularda ijrochilik san’ati insoniyat ma’naviyatini tarannum etuvchi vosita, ya’ni, xalq ijodiyoti masuli bo‘lib, azal-azaldan omma orasida shakllanib, mohir soz

ustalari tomonidan yasalib, tobora mukammallashib kelayotgan mo‘jizaviy va ifodaviy asboblardir. Bular barchasi yaratilajak cholg‘ularning shakliga va milliylik mezoniga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tarix davomida doimo musiqiy cholg‘ularga bo‘lgan e’tibor katta bo‘lish bilan birga tarbiyaviy tomonlari ham alohida ahamiyatga ega bo‘lib kelgan.Xalq cholg‘ulari uzoq o‘tmishda paydo bo‘lgan.

Ma’lumotlarga qaraganda, dastlabki musiqa cholg‘ulari eramizdan avvalgi XIII ming yillikda dunyoga kelgan, deb taxmin qilinmoqda. Musiqachilikda dastlab urma zarbli cholg‘ular paydo bo‘lgan. Chunki eng qadimgi mehnat qo‘shiqlari ishning ritmik tuzilishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

Undan keyin shovqinli cholg‘ular paydo bo‘ldi, ijrochilar qarsak chalib ritmni ta’kidlagan, shovqinli cholg‘ular ta’sirini ko‘paytirganlar. Ijrochi ayollarning chapak zarblari o‘ziga xos, takrorlanmas go‘zal holatni vujudga keltirar edi.

Qadimgi sharq madaniyati bag‘rida, o‘zbek xalq cholg‘ulari shakllandi. Ular ko‘p asrlik taraqqiyot davomida o‘ziga xos xususiyatlarni, tovush tusini saqlab qoldi. O‘ziga xos tuzilishi tufayli chang, nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, g‘ijjak, qo‘bizlar an’anaviy shakllarda bizgacha yetib keldi.

Quldorlik tuzimi davrida Maroqand, Niso, Tuproqqal’a, Termiz va boshqa shaharlar mavjud edi. Ushbu shaharlar hududida olib borilgan qazilma ishlar chog‘ida badiiy hunarmandchilik buyumlari, turli xil cholg‘ularining tasvirlari topildi. Quldorlik jamiyati O‘rta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida muhim bosqich bo‘ldi. Xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga, cholg‘ular ham takomillashdi [7;69–74-b.].

Kasbiy-ma’naviy kompetensiyalar musiqa pedagogikasi amaliyotining o‘ziga xos tomonlarini va ma’naviy mohiyatini aks ettiradi. Ularning shakllanishi musiqiy ta’limning zamonaviy tizimiga xos dolzarb masalalardan biri bo‘lib, musiqa o‘qituvchisi kasbiy faoliyatining va uning bolalar bilan tarbiyaviy ishining samaradorligini belgilovchi majburiy sharti hisoblanadi. Tanlangan repertuar yuqori badiiy sifati va sodaligi bilan farqlanib turishi lozim. O‘quv repertuar o‘zbek klassik musiqasi, xalq musiqasi hamda zamonaviy bastakorlarning asarlaridan iborat bo‘lishi lozim.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, bugungi zamon musiqa rahbari sezgir pedagog sifatida o‘tmishdagi yirik olimlarning asosiy nazariy qarashlari, xalq pedagogikasi tajribasi, bastakorlarning folklor materiallari asosida yaratilgan hamda jahon amaliyotida aprobatsiyadan o‘tgan, bugungi kunda samarali qo‘llanilib kelayotgan pedagogik texnologiyalar, shuningdek, o‘zbek xalq musiqa asboblarini chalish yordamida bolalarda ma’naviyat hamda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish bo‘yicha shaxsiy tajribasiga tayangan holda o‘zining yangi shaxsiy texnologiyalarini yaratishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Ortiqov N. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida bola shaxsini axloqiy shakllantirish. Ped. fan. dok. ... diss., T., O‘zDJTU, 2000, 305-bet.

[2]. Quronov M. Maktab ma’naviyati va milliy tarbiya. T., “Fan”, 1995, 117-bet.

[3]. Rejimetova N.I. O‘zbek xalq cholg‘ulari vositasida bolalar ijodkorligini shakllantirish metodikasi. Ped. fan. fals. dok. …diss. avtoref., Toshkent, 2019, 12-bet.

[4]. https://cuberleninka.ru.

[6]. Baxtiyorov S.Q. O‘zbek xalq cholg‘u asboblarining shakllanish tarixi. Scence and education journal. 2023, 20-bet.

[7]. Azimov B., Azimova S. Cholg‘ularning tarixiy taraqqiyoti. International Scentific – onleine conference. Italiya, 2023, 69 – 74-betlar.

Abdullayeva Muxtasar Akmaljon qizi (Farg‘ona davlat Texnika universiteti, pedagogika f.b.f.d. PhD; abdullayevamuxtasarxon91@gmail.com)

“TEXNIKA” FANLARNI O‘QITISHDA BILIM GRAVITATSIYASI FENOMENI ASOSIDA O‘QUV JARAYONINI TASHKIL ETISH METODIKASINI ISHLAB CHIQISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada texnika fanlarini o‘qitishda “Bilim gravitatsiyasi fenomeni” asosida o‘quv jarayonini tashkil etish metodikasi ishlab chiqilgan. Tadqiqotda texnik fanlarni o‘qitishda adaptiv pedagogika, kognitiv yuklama nazariyasi, multimodal ta’lim, interfaol vizual modellashtirish hamda sun’iy intellekt elementlarini integratsiyalash masalalari tahlil qilingan. Bilim gravitatsiyasi modeli asosida tayanch bilimlardan kasbiy kompetensiyalargacha bo‘lgan uzviy bog‘lanishlarni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, texnik jarayonlarni bosqichma-bosqich o‘qitish orqali talabalarning texnik tafakkuri, amaliy ko‘nikmalari va murakkab tizimlarni anglash darajasini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *bilim gravitatsiyasi, texnik ta’lim, adaptiv pedagogika, multimodal ta’lim, kognitiv yuklama, sun’iy intellekt, texnik tafakkur, kompetensiyaviy yondashuv, vizual modellashtirish, interfaol ta’lim.*

Абдуллаева Мухтасархон Акмалжон кизи (Ферганский государственный технический университет, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам; abdullayevamuxtasarxon91@gmail.com)

РАЗРАБОТКА МЕТОДИКИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН НА ОСНОВЕ ФЕНОМЕНА «ГРАВИТАЦИИ ЗНАНИЙ»

Аннотация. *В данной статье разработана методика организации учебного процесса при преподавании технических дисциплин на основе феномена «гравитации знаний». В исследовании проанализированы вопросы интеграции адаптивной педагогики, теории когнитивной нагрузки, мультимодального обучения, интерактивного визуального моделирования и элементов искусственного интеллекта в преподавание технических дисциплин. На основе модели гравитации знаний раскрыты педагогические механизмы формирования взаимосвязи между базовыми знаниями и профессиональными компетенциями. Также обоснованы возможности поэтапного обучения техническим процессам для развития технического мышления, практических навыков и понимания сложных систем у студентов.*

Ключевые слова: *гравитация знаний, техническое образование, адаптивная педагогика, мультимодальное обучение, когнитивная нагрузка, искусственный интеллект, техническое мышление, компетентностный подход, визуальное моделирование, интерактивное обучение.*

Abdullayeva Muxtasarxon Akmaljon qizi (Fergana State Technical University, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences; abdullayevamuxtasarxon91@gmail.com)

DEVELOPMENT OF A METHODOLOGY FOR ORGANIZING THE EDUCATIONAL PROCESS IN TEACHING TECHNICAL DISCIPLINES BASED ON THE “KNOWLEDGE GRAVITY PHENOMENON”

Annotation. *This article develops a methodology for organizing the educational process in teaching technical disciplines based on the “Knowledge Gravity Phenomenon.” The study analyzes the integration of adaptive pedagogy, cognitive load theory, multimodal learning, interactive visual modeling, and artificial intelligence elements in technical education. Based on the knowledge gravity model, the pedagogical mechanisms for establishing the relationship between fundamental knowledge and professional competencies are described. The paper also substantiates the possibilities of step-by-step teaching of technical processes to improve students’ technical thinking, practical skills, and understanding of complex systems.*

Keywords: *knowledge gravity, technical education, adaptive pedagogy, multimodal learning, cognitive load, artificial intelligence, technical thinking, competency-based approach, visual modeling, interactive learning.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta’lim tizimida texnik yo‘nalishdagi fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanib, ayniqsa, energetika, elektrotexnika, elektronika, avtomatika, axborot texnologiyalari va yangi raqamli texnologiyalar kabi texnika fanlarini o‘zlashtirish jarayonida talabalarning murakkab nazariy tushunchalarni anglash, ularni amaliy jarayonlar bilan bog‘lash hamda bilimlarni uzoq muddat saqlab qolish darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy ishlab chiqarish va raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida texnik mutaxassislarga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi esa ta’lim jarayonini yanada adaptiv, integrativ va kognitiv jihatdan samarali tashkil etishni talab qilmoqda.

Texnik fanlarni o‘qitishda an’anaviy metodlar ko‘pincha talabalarning individual bilim darajasi, tafakkur tezligi hamda axborotni qabul qilish xususiyatlarini to‘liq hisobga olmaydi. Natijada murakkab formulalar, texnologik sxemalar, fizik jarayonlar va texnik tizimlarning ishlash mexanizmlari yuzasidan bilimlar parchalanib qoladi yoki barqaror o‘zlashtirilmaydi. Bu esa bilimlarning uzviy bog‘lanishini susaytirib, talabaning keyingi mavzularni qabul qilish jarayonida “kognitiv uzilish” holatini yuzaga keltiradi. Shu sababli texnik ta’limda bilimlarni o‘zaro tortuvchi, bir-birini mustahkamlovchi hamda markazlashgan bilim yadrosi asosida shakllantiruvchi innovatsion pedagogik yondashuvlarga ehtiyoj ortmoqda. Bu borada aniq yo‘nalish va manzilni belgilay oladigan darajada bilim-tushunchalarni yetkazib berish ta’limda o‘qitishning yangi yondoshuvlarini joriy etishni taqozo etmoqda. Aynan texnika fanlarini o‘qitish uchun bilimlarning uzilmas zanjirini hosil qilish bilan, talabalarda amalda bilish ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin bo‘ladi. Bu borada har bir texnika yo‘nalishi uchun bilim garvitatsiyasi fenomeni asosida ta’lim berish natijadorlikni oshirishga xizmat qila oladi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda bilish, qabul qilish, qayta ishlash bo‘yicha ongni boshqarishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari shuni ko‘rsatadiki, ularda, asosan, talabaning ta’lim olishdagi imkoniyatlarini baholash nazarda tutilgan. Masalan, amerikalik olim John Sveller tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv yuklama nazariyasida murakkab fanlarni o‘qitishda axborotni bosqichma-bosqich va tizimli uzatish zarurligi ilmiy asoslab berilgan [1;145–167-b.]. Olimning fikriga ko‘ra, o‘quv materialining ortiqcha murakkabligi talabaning bilimni o‘zlashtirish samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli texnika fanlarini adaptiv va vizual asosda tashkil etish o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Lev Vigotsky tomonidan ishlab chiqilgan “Yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasida talabaning mavjud bilimidan murakkab kompetensiyalarga bosqichli o‘tish jarayoni yoritilgan [2;159-b.]. Ushbu yondashuv texnik fanlarni o‘qitishda tayanch bilimlardan kasbiy kompetensiyagacha bo‘lgan uzviy bog‘liqlikni tashkil etishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Multimedia va multimodal ta’lim bo‘yicha Richard Mayerning ilmiy tadqiqotlarida vizual modellashtirish, grafik interfeyslar va interfaol texnologiyalar yordamida texnik jarayonlarni tushuntirish talabalarning murakkab tizimlarni anglash darajasini sezilarli oshirishi ko‘rsatib o‘tilgan [3;304-b.]. Olim multimedia asosidagi o‘qitish metodlari nazariy bilimlarni uzoq muddatli xotirada samarali saqlashga xizmat qilishini ta’kidlagan.

Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv ta’lim texnologiyalari bo‘yicha John Anderson hamda Benedikt du Boulaylarning ilmiy ishlari muhim ahamiyat kasb etadi [4;352-b.]. Tadqiqotlarda AI elementlari yordamida talabaning bilim darajasiga mos individual o‘quv trayektoriyasini shakllantirish orqali texnik fanlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish mumkinligi asoslab berilgan.

MDH davlatlarida texnik ta’lim metodologiyasi va kompetensiyaviy yondashuv bo‘yicha V.P. Bespalko hamda M.N.Skatkinlarning ilmiy ishlari alohida o‘rin tutadi [5;372-b.]. Ular texnik fanlarni tizimli integratsiya asosida o‘qitish, nazariya va amaliyotni uyg‘unlashtirish hamda kasbiy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirish zarurligini ta’kidlaganlar.

O‘zbekistonlik olimlardan N.A.Muslimov, R.H.Djurayev va U.N.Nishonaliyevlarning ilmiy tadqiqotlarida kasbiy ta’lim, texnik tafakkur va kompetensiyaviy yondashuv asosida mutaxassis tayyorlash masalalari keng yoritilgan [6;286-b.]. Mazkur ilmiy qarashlar texnik fanlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitishning nazariy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Olib borilgan ilmiy ishlar natijalarida bilishdan texnik tafakkurgacha boshqarish nazarda tutilganu, lekin bilimlarni doimiy integratsiyasi alohida nazarda tutilmagan. Shuning uchun ham texnika fanlarini o‘qitishda bilim gravitatsiyasi fenomenini ishlab chiqish va pedagogik model sifatida foydalanish lozimdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Bilim gravitatsiyasi fenomeniga asoslangan metodika texnik fan-larni o‘qitishda adaptiv pedagogika, kognitiv yuklama muhandisligi, multimodal ta’lim, sun’iy intellekt elementlari va interfaol vizual modellashtirish texnologiyalari bilan integratsiyalashgan holda qaraladi. Natijada talabalarning murakkab texnik jarayonlarni tushunish darajasi oshadi, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalari rivojlanadi hamda o‘quv jarayonining samaradorligi ortadi. Ayniqsa, texnik tizimlar, elektr qurilmalar, energetik jarayonlar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini o‘qitishda bilimlararo bog‘lanishlarni markazlashtirilgan holda tashkil etish muhim pedagogik natijalarni yuzaga keltiradi.

“Bilim gravitatsiyasi fenomeni”–bu pedagogikada yangi konseptual yondashuv bo‘lib, bilimlarning inson tafakkurida o‘zaro “tortishish”, bir-birini faollashtirish va markazlashgan holda tizim hosil qilish jarayonini anglatadi. Ushbu tushuncha fizikadagi gravitatsiya hodisasiga analogik tarzda qo‘llanadi. Fizikada katta massa kichik jismlarni o‘ziga tortgani kabi, ta’lim jarayonida ham asosiy tayanch bilimlar yangi bilimlarni o‘ziga bog‘lab, ularning mustahkam o‘zlashtirilishini ta’minlaydi. Chunki “gravitatsiya” so‘zi lotincha *gravitas*–“og‘irlik”, “tortishish” degan ma’noni anglatadi. Fizikada gravitatsiya – jismlarning bir-birini o‘ziga tortish kuchidir. Ya’ni yerning odamlarni, oy va sayyoralarni o‘ziga tortib turishi gravitatsiya hodisasidir. Pedagogikada esa “bilim gravitatsiyasi” iborasi ramziy ma’noda ishlatiladi. Ya’ni, ayrim kuchli tayanch bilimlar boshqa bilimlarni “o‘ziga tortadi”, ular bilan bog‘lanadi va yagona bilim tizimini hosil qiladi degan ma’noni beradi.

Masalan, texnika fanlarida “elektr toki”, “kuchlanish”, “qarshilik” kabi fundamental tushunchalar markaziy bilim yadrosi hisoblanadi. Keyinchalik o‘rganiladigan elektr mashinalari, rele himoyasi, avtomatika yoki Smart Grid tizimlari aynan shu tayanch bilimlar atrofiga “orbita” hosil qilib joylashadi. Agar tayanch bilim kuchli bo‘lsa, yangi mavzularni qabul qilish ham osonlashadi. Aksincha, asosiy bilim yetarlicha shakllanmagan bo‘lsa, keyingi bilimlar parchalanib ketadi va kognitiv uzilish yuzaga keladi.

Shu nuqtai nazardan, bilim gravitatsiyasi fenomeni quyidagi pedagogik holatlarni ifodalaydi:

– bilimlararo mantiqiy bog‘lanishlarning kuchayishi;

– avvalgi bilimlarning yangi bilimlarni o‘zlashtirishga ta’siri;
– tayanch tushunchalarning markaziy rol o‘ynashi;
– bilimlarning tizimli va uzviy shakllanishi;
– talabaning tafakkurida “bilim orbitasi” hosil bo‘lishi.

Bu fenomen asosida o‘qitishda mavzular oddiy ketma-ketlikda emas, balki bir-birini tortuvchi bilim markazlari asosida tashkil etiladi. Natijada talaba murakkab texnik jarayonlarni alohida-alohida emas, balki yagona tizim sifatida anglay boshlaydi.

Pedagogik jihatdan bilim gravitatsiyasi fenomeni adaptiv ta’lim, kognitiv yuklama muhandisligi, konstruktivistik yondashuv va multimodal o‘qitish bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Bu yondashuv texnik fanlarni chuqurroq anglash, bilimlarni uzoq muddat saqlash va amaliy muammolarni yechish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Texnika fanlarini o‘qitishda talabalarda bilimlarni uzoq muddat eslab qolish, amaliy ko‘nikmalarni sifatli shakllantirish hamda murakkab texnologik jarayonlarni tizimli anglash ko‘p jihatdan bilimlar o‘rtasidagi uzviy bog‘lanish darajasiga bog‘liq hisoblanadi. Agar o‘quv jarayonida mavzular parchalanib, bir-biridan ajratilgan holda o‘qitilsa, talabaning tafakkurida yaxlit texnik tasavvur shakllanmaydi. Natijada bilimlar qisqa muddatli xotirada saqlanib qoladi yoki keyingi murakkab fanlarni o‘zlashtirishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Shu sababli texnik ta’limda bilimlarni o‘zaro tortuvchi va markazlashtiruvchi “bilim gravitatsiyasi” muhitini shakllantirish muhim pedagogik omil hisoblanadi.

Taxlil va natijalar. Bilim gravitatsiyasi fenomenining asosiy mohiyati shundaki, avvalo fan yuzasidan fundamental tayanch tushunchalar talaba ongiga chuqur va to‘liq yetkazilishi zarur. Chunki aynan shu asosiy tushunchalar keyingi bilimlar uchun “gravitatsion markaz” vazifasini bajaradi. Masalan, elektr toki, kuchlanish, qarshilik, energiya, quvvat, magnit maydon yoki boshqaruv signali kabi boshlang‘ich tushunchalar texnik fanlarning tayanch yadrosi hisoblanadi. Ushbu tayanch bilimlar yetarli shakllangandan keyingina ularning atrofida texnologik jarayonlar, qurilmalar ishlash prinsipi, avtomatlashtirish tizimlari, energetik jarayonlar hamda amaliy hisoblashlarga oid bilimlarni bosqichma-bosqich integratsiyalash mumkin bo‘ladi.

Ayniqsa, texnika fanlarida bilim gravitatsiyasini hosil qilish uchun o‘quv jarayonini birinchi bosqichdanoq tizimli tashkil etish talab etiladi. Bunda “Mutaxassislikka kirish” fani markaziy boshlang‘ich platforma vazifasini bajarishi lozim. Chunki ushbu fan talabalarda kelajakdagi kasbiy faoliyatga oid umumiy tasavvur, texnik tafakkur va fundamental bilim orbitasini shakllantiruvchi birlamchi bosqich hisoblanadi. Agar aynan shu bosqichda fanlararo bog‘lanishlar, texnologik jarayonlarning umumiy mantiqi va texnik tizimlarning ishlash asoslari zanjirsimon tarzda shakllantirilsa, keyingi kurslardagi barcha mutaxassislik fanlari bir-biri bilan tabiiy ravishda integratsiyalashadi. Shu jihatdan qaralganda, texnik ta’limda bilim gravitatsiyasini hosil qilish “Mutaxassislikka kirish” fanidan boshlanuvchi uzviy bilimlar zanjirini yaratishni talab etadi. Mazkur zanjir orqali har bir keyingi fan avvalgi bilimlarni faollashtiradi, mustahkamlaydi va yangi bilimlarni o‘ziga bog‘laydi. Natijada talabalarda texnik tafakkur, amaliy muammolarni yechish ko‘nikmalari hamda kasbiy kompetensiyalar yanada barqaror shakllanadi.

Texnika yo‘nalishidagi ta’lim jarayonida bilim gravitatsiyasi fenomenini shakllantirish uchun o‘quv fanlarini oddiy ketma-ketlikda emas, balki bir-birini tortuvchi va mustahkamlovchi pedagogik zanjir asosida tashkil etish muhim hisoblanadi. Quyidagi [1-rasm] piramidasimon model texnik ta’limda “bilim gravitatsiyasi”ning bosqichma-bosqich shakllanish algoritmini ifodalaydi.

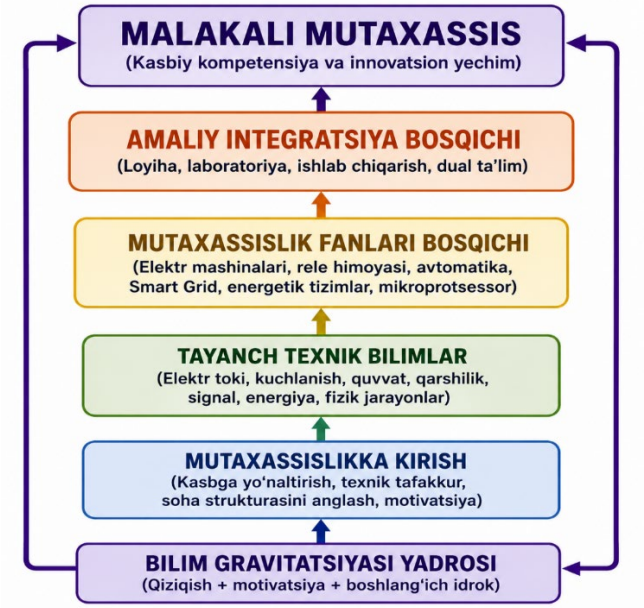
Mazkur modelning pedagogik mohiyati shundan iboratki, o‘quv jarayoni avvalo talabaning texnik tafakkurini shakllantirishdan boshlanadi. “Mutaxassislikka kirish” bosqichida talaba sohaga oid umumiy tushunchalar, texnologik jarayonlar va kasbiy yo‘nalish bilan tanishtiriladi. Aynan shu bosqichda bilim gravitatsiyasining boshlang‘ich yadrosi hosil bo‘ladi.

Keyingi bosqichda fundamental texnik tushunchalar shakllantiriladi. Ushbu bilimlar keyingi mutaxassislik fanlarini o‘ziga “tortuvchi markaz” vazifasini bajaradi. Masalan, elektr toki va kuchlanish tushunchasi keyinchalik elektr tarmoqlari, rele himoyasi, avtomatika va Smart Grid tizimlarini tushunishga asos bo‘ladi.

Mutaxassislik fanlari bosqichida esa bilimlar o‘zaro integratsiyalashib, gravitatsion bog‘lanish kuchayadi. Talaba bir fandagi bilimni boshqa fan bilan bog‘lay boshlaydi. Bu holat texnik tafakkurning tizimli shakllanishiga olib keladi.

Amaliy integratsiya bosqichida laboratoriya ishlari, loyiha faoliyati, dual ta’lim va ishlab chiqarish bilan bog‘liq mashg‘ulotlar orqali nazariy bilimlar real jarayonlarga ulanadi. Natijada bilimlar abstrakt ma’lumot emas, balki foydali amaliy ko‘nikmaga aylanadi.

Piramidaning eng yuqori qismida “foydali bilim” shakllanadi. Bu bosqichda talaba mustaqil fikrlash, muammolarni texnik tahlil qilish, innovatsion yechim ishlab chiqish hamda kasbiy kompetensiyalarni amaliy qo‘llash darajasiga yetadi. Shu tariqa, texnik ta’limda bilim gravitatsiyasi fenomeni orqali o‘quv jarayoni oddiy axborot uzatish tizimidan integrallashgan muhandislik tafakkuri modeliga aylantiriladi.

1-rasm. Bilim gravitatsiyasi fenomeniga asoslangan pedagogik model piramidasi.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda texnika va texnologiyalar rivoji tobora raqamlashtirish jarayonlari bilan uzviy bog‘lanib bormoqda. Zamonaviy energetik tizimlar, avtomatlashtirilgan boshqaruv vositalari, mikroprotsessorli qurilmalar, sensor texnologiyalari hamda Smart Grid tizimlarining asosini yarimo‘tkazgichli elementlar tashkil etadi. Tranzistor, diod, integral mikrosxema va turli raqamli modullar barcha zamonaviy qurilmalarning funksional yadrosi hisoblanadi. Shu sababli texnika yo‘nalishida tahsil olayotgan talaba nafaqat qurilmalardan foydalanishni, balki ularning fizik ishlash mexanizmlarini ham chuqur tushunishi zarur.

Mazkur jarayonni “Bilim gravitatsiyasi” konsepsiyasi orqali tushuntirish mumkin. Texnika yo‘nalishlarida bilim gravitatsiyasining muhim bosqichlaridan biri yarimo‘tkazgichlar fizikasini tushunish deb olsak, yadro–yarimo‘tkazgich materiallarning fizik xususiyatlari bo‘ladi. Chunki zamonaviy raqamli qurilmalar fizik asoslarini tushunish uchun elektronlarning harakati, elektr o‘tkazuvchanlik, p–n o‘tish, signal hosil bo‘lishi va zaryad tashuvchilar mexanizmlarini bilish zarur bo‘ladi. Yarimo‘tkazgichlar fizikasi talabada elektronika va mikroprotsessor texnologiyalarini anglash uchun fundamental tayanch hosil qiladi.

Bilim gravitatsiyasi zanjiri asosida talaba dastlab fundamental fizik tushunchalarni egallaydi, keyinchalik, yarimo‘tkazgichlar fizikasi orqali elektron qurilmalarning ichki ishlash mexanizmini anglaydi. Shundan so‘ng mikroprotsessor texnologiyalari, avtomatika, energetik tizimlar va raqamli boshqaruv vositalarini o‘zlashtirish jarayoni ancha samarali kechadi. Natijada talaba tayyor texnikadan foydalanuvchi emas, balki uning ishlash mohiyatini tushunuvchi va innovatsion yechim ishlab chiqishga qodir bo‘lgan malakali mutaxassisga aylanadi.

Demak, bilim gravitatsiyasi texnika ta’limida fundamental bilimlardan amaliy innovatsiyagacha bo‘lgan uzviy bog‘liqlikni ifodalovchi muhim pedagogik model bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Sweller J. Cognitive Load Theory and Instructional Design. Educational Psychology Review. 2011, vol. 23, № 2, p. 145–167.

(2). Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, Harvard University Press, 1978, 159 p.

(3). Mayer R.E. Multimedia Learning. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 304 p.

(4). Anderson J.R., du Boulay B. Artificial Intelligence in Education and Intelligent Tutoring Systems. International Journal of Artificial Intelligence in Education. 2014, vol. 24, № 3, p. 267–289.

(5). Bespalko V.P., Skatkin M.N. Pedagogical Technologies and Competency-Based Education. Moscow, “Pedagogika”, 2007, 352 p.

(6). Muslimov N.A., Djuryaev R.H., Nishonaliyev U.N. Kasbiy ta’lim metodikasi va kompetensiyaviy yondashuv asoslari. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2020, 286-bet.

Raxmatov Mirzo Mukimovich (Buxoro davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi; raxmatov_mirzo@buxdpi.uz)

DASTURLASH TILLARINI O‘QITISH ORQALI BO‘LAJAK INFORMATIKA O‘QITUVCHILARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada dasturlash tillarini o‘qitish orqali bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalasi yoritilgan. Unda kasbiy tayyorgarlik tushunchasining mazmuni, bo‘lajak informatika o‘qituvchisiga qo‘yiladigan zamonaviy talablar, dasturlash tillarining ta’limiy va metodik imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada dasturlash tillarini o‘qitish jarayonida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, talabalarda algoritmik, mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, amaliy mashg‘ulotlarni kasbiy faoliyatga yo‘naltirish hamda pedagogik dasturiy mahsulotlar yaratish orqali kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish yo‘llari asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *bo‘lajak informatika o‘qituvchisi, kasbiy tayyorgarlik, dasturlash tillari, o‘qitish metodikasi, algoritmik fikrlash, raqamli ta’lim, amaliy mashg‘ulot, pedagogik dasturiy mahsulot.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ ЧЕРЕЗ ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКАМ ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей информатики через обучение языкам программирования. В ней анализируются содержание понятия профессиональной подготовки, современные требования к будущим учителям информатики, а также образовательные и методические возможности языков программирования. В статье обоснованы пути совершенствования профессиональной подготовки посредством интеграции теоретических знаний с практической деятельностью в процессе обучения языкам программирования, развития алгоритмического, логического и творческого мышления студентов, профессиональной направленности практических занятий и создания педагогических программных продуктов.*

Ключевые слова: *будущий учитель информатики, профессиональная подготовка, языки программирования, методика обучения, алгоритмическое мышление, цифровое образование, практическое занятие, педагогический программный продукт.*

IMPROVING THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE INFORMATICS TEACHERS THROUGH TEACHING PROGRAMMING LANGUAGES

Annotation. *This article discusses the issue of improving the professional training of future informatics teachers through teaching programming languages. It analyzes the content of professional training, modern requirements for future informatics teachers, and the educational and methodological possibilities of programming languages. The article substantiates ways to improve professional training by integrating theoretical knowledge with practical activity in the process of teaching programming languages, developing students’ algorithmic, logical, and creative thinking, directing practical classes toward professional activity, and creating pedagogical software products.*

Keywords: *future informatics teacher, professional training, programming languages, teaching methodology, algorithmic thinking, digital education, practical training, pedagogical software product.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonida ta’lim tizimi oldiga qo‘yilayotgan talablar tubdan o‘zgarib bormoqda. Jamiyatning barcha sohalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun’iy intellekt, dasturlash, ma’lumotlar bazasi, raqamli platformalar va avtomatlashtirilgan tizimlarning keng qo‘llanilishi informatika fanining mazmunini ham, uni o‘qitish metodikasini ham yangicha yondashuvlar asosida tashkil etishni talab qilmoqda. Ayniqsa, bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash, dasturlash tillari orqali metodik tayyorgarligini kuchaytirish muhim ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Bo‘lajak informatika o‘qituvchisi zamonaviy ta’lim jarayonida faqat kompyuter texnologiyalaridan foydalanuvchi yoki dasturlash tillarini biluvchi mutaxassis sifatida emas, balki o‘quvchilarda algoritmik fikrlashni shakllantiruvchi, ularni raqamli muhitda mustaqil ishlashga o‘rgatuvchi, dasturiy vositalar yordamida ta’lim jarayonini samarali tashkil eta oluvchi pedagog sifatida namoyon bo‘lishi zarur. Shu sababli uning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda dasturlash tillari muhim didaktik va metodik vosita bo‘lib

xizmat qiladi. Kasbiy kompetentlik bo‘lajak o‘qituvchining bilim, ko‘nikma, malaka, kasbiy sifat, metodik tayyorgarlik, raqamli savodxonlik, pedagogik tafakkur va ijodiy faoliyatga tayyorlik darajasini ifodalaydi. Informatika o‘qituvchisining kasbiy kompetentligida dasturlash tillari alohida o‘rin tutadi, chunki dasturlash jarayoni talabani muammoni tahlil qilishga, algoritm tuzishga, mantiqiy fikrlashga, amaliy yechim ishlab chiqishga, xatolarni aniqlashga va natijani baholashga o‘rgatadi. Bularning barchasi kelajakdagi pedagogik faoliyat uchun zarur bo‘lgan muhim kasbiy sifatlar hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini dasturlash tillari orqali rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik ta’lim tizimida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda informatika o‘qituvchisi nafaqat nazariy bilimlarga ega bo‘lishi, balki dasturlash tillarini amaliy qo‘llay olishi, algoritmik fikrlashni shakllantirishi, raqamli texnologiyalar asosida ta’lim jarayonini samarali tashkil eta olishi zarur. Shu bois mazkur mavzuga oid adabiyotlarda kasbiy kompetentlik, dasturlashni o‘qitish metodikasi, raqamli ta’lim, algoritmik tafakkur va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish masalalari keng yoritiladi. Kasbiy kompetentlik pedagogning kasbiy faoliyatni samarali bajarishga tayyorligi, nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llay olishi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, o‘quv jarayonini loyihalashi va o‘z faoliyatini muntazam takomillashtirib borishi bilan belgilanadi. Informatika o‘qituvchisi uchun kasbiy kompetentlik ayniqsa muhimdir, chunki informatika fani tez rivojlanadigan, texnologik yangiliklar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan va amaliy faoliyatni talab qiladigan fan hisoblanadi.

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda bo‘lajak informatika o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi bir nechta tarkibiy komponentlar asosida izohlanadi. Ular motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyatli, metodik, texnologik, kreativ va refleksiv komponentlardan iborat. Dasturlash tillari bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim metodik vosita hisoblanadi. Python, C++, Java, Java Script kabi dasturlash tillari orqali talabalarda algoritmik fikrlash, mantiqiy tahlil, muammoli vaziyatni hal qilish, ijodiy yondashuv va mustaqil ishlash ko‘nikmalari shakllanadi. Ayniqsa, Python dasturlash tili sintaksisining soddaligi, o‘quvchilar uchun tushunarli bo‘lishi va turli amaliy masalalarni yechishga qulayligi bilan boshlang‘ich bosqichda samarali vosita hisoblanadi. C++ tili esa algoritmik masalalarni chuqur o‘rganish, ma’lumotlar tuzilmalari bilan ishlash va samarali dasturlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarda dasturlashni o‘qitish jarayonida kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish zarurligi ta’kidlanadi. Kompetensiyaviy yondashuv talabaning faqat nazariy bilimlarni egallashini emas, balki ularni amaliy faoliyatda qo‘llay olishini ham nazarda tutadi.

Topshiriqlar tizimini ishlab chiqishda bosqichlilik tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiqdir. Dastlab, oddiy algoritmik topshiriqlar, keyinchalik murakkab masalalar, undan so‘ng loyiha va ijodiy ishlar berilishi zarur. Masalan, shart operatorlari, sikllar, massivlar, funksiyalar va obyektga yo‘naltirilgan dasturlash mavzulari bo‘yicha turli darajadagi topshiriqlar ishlab chiqilishi mumkin. Bu esa talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini baholashda ham aniq mezonlar ishlab chiqilishi kerak. Baholash jarayonida talabaning algoritm tuzish qobiliyati, dastur kodining to‘g‘riligi, xatolarni aniqlay olishi, dastur natijasini tahlil qilishi, mavzuni o‘quvchilarga tushuntira olishi, topshiriqlar ishlab chiqishi va dars jarayonini loyihalash ko‘nikmalari hisobga olinadi. Bu esa baholashning faqat texnik natijaga emas, balki pedagogik va metodik tayyorgarlikka ham yo‘naltirilishini ta’minlaydi.

Metodik komponent bo‘lajak informatika o‘qituvchisining kasbiy kompetentligida markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Chunki dasturlash tilini mukammal bilish uni samarali o‘qita olishni avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Talaba dasturlash mavzularini didaktik jihatdan qayta ishlay olishi, murakkab tushunchalarni o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga moslashtira olishi, darsning maqsadi, mazmuni, metodi, vositasi va baholash mezonlarini to‘g‘ri belgilashi zarur. Masalan, massivlar mavzusini o‘qitishda o‘qituvchi uni faqat texnik tushuncha sifatida emas, balki ro‘yxat, jadval, tartiblangan ma’lumotlar bilan bog‘liq hayotiy misollar asosida tushuntira olishi kerak.

Kreativ komponent talabaning yangicha fikrlashi, original dasturiy yechimlar ishlab chiqishi, o‘quvchilar uchun interaktiv mashqlar, ta’limiy o‘yinlar, elektron trenajyorlar va raqamli resurslar yaratish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. “Informatika” fani ijodkorlik uchun keng imkoniyat yaratadi. Dasturlash tillari yordamida talaba o‘quvchilarning bilimini mustahkamlashga xizmat qiluvchi kichik dasturlar, grafik interfeysli ilovalar, test tizimlari yoki veb-resurslar yaratishi mumkin. Bu jarayon uning texnik ko‘nikmalarini pedagogik ijodkorlik bilan bog‘laydi.

Refleksiv komponent talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, erishilgan natijalarni baholashi, xatólarini aniqlashi, kamchiliklarini ko‘ra olishi va o‘z kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashi bilan bog‘-

liqdir. Dasturlash jarayonining o‘zi refleksiv faoliyatga boydir, chunki dastur yozishda xato qilish, uni izlash, tuzatish va natijani qayta tekshirish tabiiy jarayon hisoblanadi. Shu sababli dasturlash tillari bo‘lajak o‘qituvchida o‘z faoliyatiga tanqidiy yondashish va uni takomillashtirish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Metodologiya. Bo‘lajak informatika o‘qituvchisi algoritmik fikrlashga ega bo‘lmasa, u dasturlashni ham, informatikaning boshqa mavzularini ham samarali o‘rgata olmaydi. Chunki informatika fanining asosida tartiblilik, izchillik, mantiqiy bog‘liqlik va natijaviylik yotadi. Dasturlash tillari mantiqiy fikrlashni ham rivojlantiradi. Har bir dastur shart, sikl, funksiya, o‘zgaruvchi, ma’lumotlar turi, operatorlar va natijalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlik asosida tuziladi. Talaba dastur yozish jarayonida “agar”, “aks holda”, “takrorla”, “natijani chiqar”, “qiymatni tekshir” kabi mantiqiy harakatlarni bajaradi. Bu esa uning sabab-oqibat munosabatlarini tushunishiga, xulosa chiqarishiga va qaror qabul qilishiga yordam beradi.

Bo‘lajak informatika o‘qituvchisining nazariy tayyorgarligida kompetensiyaviy yondashuv muhim o‘rin tutadi. Kompetensiyaviy yondashuvda asosiy e’tibor talabaning bilimni egallashiga emas, balki uni real faoliyatda qo‘llay olishiga qaratiladi. Dasturlash tillarini o‘qitishda bu yondashuv shuni anglatadiki, talaba ma’lum dasturlash operatorlarini yodlab olishi emas, balki ulardan aniq masalani yechishda, pedagogik topshiriq tuzishda, o‘quvchilar uchun interaktiv resurs yaratishda foydalana olishi kerak.

Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini dasturlash tillari orqali rivojlantirish jarayonini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, mazkur yo‘nalish zamonaviy pedagogik ta’limda alohida ahamiyatga ega. Informatika fanining tez sur’atlar bilan rivojlanishi, raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga keng kirib kelishi va dasturlash ko‘nikmalariga bo‘lgan ehtiyojning ortishi bo‘lajak informatika o‘qituvchilaridan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlikni talab etadi. Shu sababli dasturlash tillarini o‘qitish faqat texnik bilimlarni berish bilan cheklanmasdan, balki talabalarda metodik, amaliy, kreativ, texnologik va refleksiv kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Tahlil va natija. Tahlil jarayonida aniqlanishicha, bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda dasturlash tillari muhim metodik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Dasturlash tillari orqali talabalar algoritmik fikrlash, mantiqiy tahlil qilish, muammoni bosqichma-bosqich hal etish, dastur kodini yozish, xatolarni aniqlash va natijani baholash kabi ko‘nikmalarni egallaydilar. Ayniqsa, Python, C++, JavaScript kabi dasturlash tillaridan foydalanish talabalarning turli darajadagi amaliy topshiriqlarni bajarishiga, o‘quvchilar uchun mos didaktik materiallar ishlab chiqishiga va kelajakdagi pedagogik faoliyatga tayyorlanishiga imkon yaratadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, dasturlash tillarini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuvdan foydalanish samarali hisoblanadi. Bunda talabalarga faqat tayyor nazariy bilimlarni berish emas, balki ularni amaliy faoliyatga jalb etish, mustaqil fikrlashga yo‘naltirish va real muammolarni dasturiy yechim orqali hal qilishga o‘rgatish muhimdir. Amaliy mashg‘ulotlarda reproduktiv, produktiv va ijodiy topshiriqlardan foydalanish talabalarning bilim darajasini bosqichma-bosqich rivojlantirishga yordam beradi.

Dasturlash mashg‘ulotlari orqali talabalarda mantiqiy fikrlash, algoritmik tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish, ijodiy yondashuv, metodik loyihalash va refleksiv tahlil ko‘nikmalari shakllanadi. Bu ko‘nikmalar esa ularning kelajakdagi pedagogik faoliyatida informatika fanini samarali o‘qitish, o‘quvchilarda dasturlashga qiziqish uyg‘otish va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, tahlil va natijalar bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda dasturlash tillarini o‘qitish metodikasini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini dasturlash tillari orqali rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Dasturlash tillari talabalarda nafaqat texnik bilim va amaliy ko‘nikmalarni, balki algoritmik, mantiqiy, tizimli hamda kreativ fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, dasturlash jarayoni bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligini chuqurlashtiruvchi, uning metodik mahoratini rivojlantiruvchi va raqamli ta’lim muhitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlovchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Kasbiy kompetentlikning motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyatli, metodik, texnologik, kreativ va refleksiv komponentlari o‘zaro uzviy bog‘liqlikda rivojlanishi zarurligi aniqlandi. Bo‘lajak informatika o‘qituvchisi dasturlash tillarini bilish bilan cheklanib qolmasdan, ularni o‘quvchilarga tushuntirish, dars jarayoniga moslashtirish, amaliy topshiriqlar ishlab chiqish, interaktiv resurslar yaratish va o‘quvchilarning bilimini baholash ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi kerak. Dasturlash tillarini o‘qitish jarayonida nazariya va amaliyot uyg‘unligini ta’minlash, amaliy mashg‘ulotlarni kasbiy yo‘naltirish, laboratoriya ishlarini pedagogik mazmun bilan boyitish, mustaqil ta’lim topshiriqlarini ta’limiy dasturiy mahsulotlar yaratishga yo‘naltirish samarali natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Djumoboyeva Y.E. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining dasturlashga oid kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. “Qo‘qon universiteti xabarnomasi”, 2026.

(2). Suleymanova R.M. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilari kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning raqamli-didaktik ta’minotini takomillashtirish. Avtoreferat, 2025.

(3). Ergashev B.B. Bo‘lajak informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirish vositalari va metodlari. 2021.

(4). Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Toshkent, “Iste’dod”, 2008.

(5). Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. Toshkent, “Sano-standart”, 2015.

(6). Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.

(7). Ishmuhamedov R.J., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Nihol”, 2013.

Muzaffarova Nodira Maxmudovna (Farg‘ona davlat Texnika universiteti “Elektronika va asbobsozlik” kafedrasi assistenti; nodiramuzafarova5@gmail.com)

“YARIMO‘TKAZGICH ASBOBLAR VA INTEGRAL SXEMALAR TEXNOLOGIYASI” FANINI O‘QITISDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada “Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilingan. Texnika fanlarida nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalar integratsiyasining muhimligi asoslab berilgan hamda yarimo‘tkazgich texnologiyalarini samarali o‘qitish uchun takomillashtirilishi lozim bo‘lgan pedagogik yondashuvlar tavsiya etilgan. Xususan, texnik-analitik, raqamli-adaptiv, innovatsion-loyihaviy, motivatsion-texnologik va kreativ-muhandislik yondashuvlarining ta’lim jarayonidagi ilmiy-amaliy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va virtual ta’lim muhitidan foydalanish texnik ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik yondashuv, texnik ta’lim, yarimo‘tkazgich asboblar, integral sxema, raqamli-adaptiv yondashuv, innovatsion ta’lim, virtual laboratoriya, texnik kompetensiya, muhandislik ta’limi, elektronika.*

Музаффарова Нодира Махмудовна (ассистент кафедры «Электроника и приборостроение», Ферганский государственный технический университет; nodiramuzafarova5@gmail.com)

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ТЕХНОЛОГИЯ ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ ПРИБОРОВ И ИНТЕГРАЛЬНЫХ СХЕМ»

Аннотация. *В данной статье рассматривается значение современных педагогических подходов в преподавании дисциплины «Технология полупроводниковых приборов и интегральных схем». Обоснована важность интеграции теоретических знаний и практических навыков в техническом образовании, а также предложены педагогические подходы, требующие совершенствования для эффективного преподавания полупроводниковых технологий. В частности, раскрыто научно-практическое значение технико-аналитического, цифрово-адаптивного, инновационно-проектного, мотивационно-технологического и креативно-инженерного подходов в образовательном процессе. Кроме того, показана важность использования цифровых технологий и виртуальной образовательной среды для повышения эффективности технического образования.*

Ключевые слова: *педагогический подход, техническое образование, полупроводниковые приборы, интегральные схемы, цифрово-адаптивный подход, инновационное образование, виртуальная лаборатория, техническая компетенция, инженерное образование, электроника.*

Muzaffarova Nodira Maxmudovna (Assistant of the Department of Electronics and Instrumentation, Fergana State Technical University; nodiramuzafarova5@gmail.com)

MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES IN TEACHING THE COURSE “TECHNOLOGY OF SEMICONDUCTOR DEVICES AND INTEGRATED CIRCUITS”

Annotation. *This article analyzes the importance of modern pedagogical approaches in teaching the course “Technology of Semiconductor Devices and Integrated Circuits.” The significance of integrating theoretical knowledge with practical skills in technical education is substantiated, and pedagogical approaches that need to be improved for effective teaching of semiconductor technologies are proposed. In particular, the scientific and practical significance of technical-analytical, digital-adaptive, innovative-*

project, motivational-technological, and creative-engineering approaches in the educational process is highlighted. Furthermore, the role of digital technologies and virtual learning environments in improving the effectiveness of technical education is emphasized.

Keywords: *pedagogical approach, technical education, semiconductor devices, integrated circuits, digital-adaptive approach, innovative education, virtual laboratory, technical competence, engineering education, electronics.*

Kirish. Bugungi kunda texnika va texnologiyalarning jadal rivojlanishi muhandislik ta'limi oldiga yangi talablarni qo'ymoqda. Ayniqsa, texnika fanlarini o'qitishda nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Talabaning o'quv jarayonida olgan nazariy bilimlarini amaliy jarayonlar bilan bog'lay olishi uning kelajakdagi kasbiy faoliyati samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Hozirgi zamonaviy texnik qurilmalarning deyarli barchasi yarimo'tkazgich asboblar va integral sxemalar asosida faoliyat yuritadi. Kompyuter texnikasi, telekommunikatsiya tizimlari, avtomatlashtirilgan boshqaruv vositalari, mobil qurilmalar hamda raqamli elektronika tizimlarining ishlashi aynan yarimo'tkazgich texnologiyalariga tayangan holda amalga oshiriladi. Shu sababli "Yarimo'tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi" fanini chuqur o'zlashtirish texnik yo'nalishdagi talabalar uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Texnika fanlarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash masalasi ko'plab ilmiy tadqiqotlarda muhim yo'nalish sifatida o'rganilgan. Xususan, muhandislik ta'limida amaliy ko'nikmalarni shakllantirish hamda nazariy bilimlarni ishlab chiqarish jarayonlari bilan integratsiyalash zarurligi bir qator olimlar tomonidan asoslab berilgan [1].

Jumladan, John Dewey tomonidan ilgari surilgan "learning by doing" konsepsiyasida texnik fanlarni o'qitishda amaliy faoliyat asosiy o'rin egallashi ta'kidlangan [2]. Olimning fikriga ko'ra, talabalar nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlagan holda samarali o'zlashtiradi. Shu jihatdan, yarimo'tkazgich texnologiyalarini o'qitishda laboratoriya ishlari va modellashtirish usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, Benjamin Bloom tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiyada texnik ta'lim jarayonida tahlil qilish, qo'llash va yaratish kompetensiyalarini rivojlantirish zarurligi ko'rsatib o'tilgan [3]. Bu yondashuv zamonaviy elektronika va mikroelektronika fanlarini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish samaradorligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Mikroelektronika va yarimo'tkazgich texnologiyalari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda esa integral sxemalar va yarimo'tkazgich asboblarning zamonaviy texnik qurilmalar asosini tashkil etishi qayd etilgan. Xususan, Microelectronic Circuits hamda Semiconductor Device Fundamentals manbalarida yarimo'tkazgich qurilmalarining fizik asoslari, integral sxemalar texnologiyasi va ularni amaliy qo'llash jarayonlari batafsil yoritilgan [4,5].

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda virtual laboratoriyalar va raqamli ta'lim texnologiyalarining samaradorligi ham alohida ta'kidlanmoqda. Xususan, IEEE ilmiy maqolalarida elektronika fanlarini o'qitishda simulyatsion dasturlar orqali talabalar bilimini oshirish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish mumkinligi qayd etilgan [6].

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, "Yarimo'tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi" fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo'llash talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda zamonaviy texnik qurilmalar ishlash prinsiplarini chuqur o'zlashtirishda muhim omil hisoblanib, asosiy olib borilgan ilmiy pedagogik tadqiqotlar, asosan, umumiy ravishda pedagogik yondoshuvlarni zamonaviylashtirish, axborot texnologiya vositalaridan samarali foydalanish, innovatsion yondoshuvlar kabi tavsiyalarga ega. Ayni davrda esa, texnika fanlarida o'qitilishi lozim bo'lgan sxema, formula va fizik jarayonlarning mavjudligi, talabalarning turlicha qiziqishga ega ekanligi har bir texnika faniga o'ziga, mos ravishda, yondoshishni talab qilmoqda. Bu borada ta'limda pedagogik yondoshuvlarni o'rni katta ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim beruvchilardan pedagogik jihatdan oqilona pedagogik mahoratni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik yondashuv – bu ta'lim jarayonini tashkil etish, o'qitish metodlarini tanlash va talabalarning bilim olish faoliyatini boshqarishga qaratilgan ilmiy-metodik qarashlar tizimi hisoblanadi. Pedagogik yondashuv o'quv jarayonining maqsadi, mazmuni, metodlari va natijalarini yagona tizim asosida shakllantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik yondashuvlar talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy faoliyati va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim omili sifatida qaraladi.

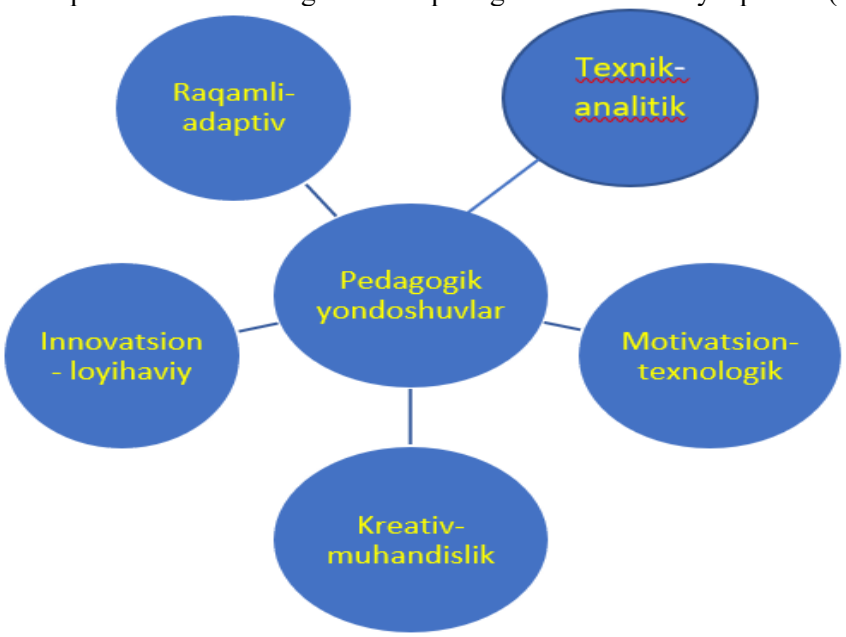
Ilmiy adabiyotlarda pedagogik yondashuvning turli shakllari mavjud bo‘lib, ular orasida kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan hamda innovatsion yondashuvlar keng qo‘llaniladi. Xususan, Lev Vigotsky tomonidan ishlab chiqilgan rivojlantiruvchi ta’lim nazariyasida ta’lim jarayoni talabaning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlangan [7]. Mazkur yondashuv texnik fanlarni o‘qitishda talabalarni muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga va mustaqil yechim topishga yo‘naltiradi.

Shuningdek, John Dewey pedagogik qarashlarida amaliy faoliyatga asoslangan o‘qitish usullarining samaradorligi asoslab berilgan [8]. Olimning fikriga ko‘ra, talaba bilimni tayyor holda emas, balki amaliy faoliyat orqali egallashi lozim. Shu sababli texnika fanlarida laboratoriya mashg‘ulotlari, tajriba ishlari va loyiha asosida o‘qitish metodlari muhim ahamiyat kasb etadi.

“Yarimo‘tkazgich, asboblar, va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitishda pedagogik yondashuvlarning ahamiyati, ayniqsa, yuqori hisoblanadi. Sababi, mazkur fan murakkab fizik va texnologik jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Talabalar tomonidan yarimo‘tkazgich qurilmalarining ishlash prinsiplari, integral sxemalar texnologiyasi hamda elektron komponentlarning funksional imkoniyatlarini chuqur tushunish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish talab etiladi. Xususan, interfaol metodlar, virtual laboratoriyalar, multimedia vositalari va kompyuter simulyatsiyalaridan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan pedagogik yondashuvlar talabalar tomonidan murakkab texnologik jarayonlarni vizual va amaliy tarzda o‘zlashtirish imkonini beradi. Bu esa ularning nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, kasbiy kompetensiyalarining shakllanishiga ham xizmat qiladi. Shu jihatdan, pedagogik yondashuvlar texnik ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Shularni inobatga olgan holda texnika fanlarini o‘qitish uchun pedagogik yondoshuvlarning har bir fanga mos ravishda adptivlikni ta’minlashga xizmat qiladigan turlarini tavsiya qilamiz (1-rasm).

1-rasm. Pedagogik yondoshuvlarning zamonaviy shakllari.

Tahlil va natijalar. Raqamli-adaptiv yondashuv – bu zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tashkil etilib, talabarning bilim darajasi, o‘zlashtirish qobiliyati va individual xususiyatlariga mos ravishda ta’lim jarayonini boshqarishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuv hisoblanadi. Mazkur yondashuv sun’iy intellekt texnologiyalari, virtual laboratoriyalar, elektron ta’lim platformalari, simulyatsion dasturlar hamda multimedia vositalaridan foydalanish orqali o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga yo‘naltiriladi.

“Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitishda raqamli-adaptiv yondashuv ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi, mazkur fan murakkab fizik jarayonlar, mikroelektron texnologiyalar va elektron sxemalarning ishlash prinsiplari bilan bog‘liq bo‘lib, ularni an’anaviy usullar orqali tushuntirish har doim ham yetarli samaradorlikni bermaydi. Shu sababli fan mazmunini vizual va interaktiv shaklda yetkazish talab etiladi. Mazkur yondashuv asosida talabalar virtual laboratoriyalar yordamida diod, tranzistor va integral sxemalarning ishlash jarayonlarini amaliy jihatdan kuzatish imkoniyatiga

ega bo‘ladi. Simulyatsion dasturlar orqali yarimo‘tkazgich qurilmalarining volt-amper xarakteristikalari, signal o‘zgarishlari va elektron sxemalarning ishlash rejimlari modellashtiriladi. Bu esa talabalarda nazariy bilimlarni amaliy jarayon bilan bog‘lash kompetensiyasini shakllantiradi. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi elektron ta’lim platformalari talabaning o‘zlashtirish darajasini tahlil qilib, unga mos individual topshiriqlar va tavsiyalarni shakllantirish imkonini beradi. Natijada talabalar murakkab mavzularni o‘zlashtirishda o‘z bilim darajasiga mos adaptiv ta’lim muhitiga ega bo‘ladi. Bu esa o‘quv jarayonida differensial yondashuvni ta’minlash bilan birga, talabaning mustaqil o‘rganish faoliyatini ham rivojlantiradi.

Texnik-analitik yondashuv – bu texnika fanlarini o‘qitishda talabalarni texnologik jarayonlarni tahlil qilish, texnik muammolarni aniqlash va muhandislik yechimlarini ishlab chiqishga yo‘naltiruvchi pedagogik yondashuv hisoblanadi. Mazkur yondashuv “Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanida elektron sxemalar ishlash prinsiplarini tahlil qilish, yarimo‘tkazgich qurilmalar parametrlarini o‘rganish hamda texnologik jarayonlarni modellashtirish orqali talabalarning texnik fikrlash va amaliy tahlil kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Innovatsion-loyihaviy yondashuv – bu talabalarni amaliy loyihalar, texnologik ishlanmalar va muhandislik masalalari asosida o‘qitishga qaratilgan pedagogik yondashuv hisoblanadi. Mazkur yondashuvda nazariy bilimlar real texnik vazifalar bilan integratsiyalashgan holda o‘zlashtiriladi. “Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitishda ushbu yondashuv elektron sxemalarni loyihalash, yarimo‘tkazgich qurilmalarini modellashtirish hamda mikroelektron tizimlarning ishlash prinsiplarini amaliy jihatdan ishlab chiqish orqali talabalarning innovatsion fikrlash va konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, loyiha asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarni mustaqil izlanish, texnik tahlil va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Motivatsion-texnologik yondashuv – bu zamonaviy axborot va multimedia texnologiyalari yordamida talabalarning texnik fanlarga bo‘lgan qiziqishi hamda o‘quv motivatsiyasini oshirishga qaratilgan pedagogik yondashuv hisoblanadi. Mazkur yondashuvda interfaol platformalar, virtual laboratoriyalar, animatsion modellar va elektron ta’lim resurslaridan foydalanish orqali murakkab texnologik jarayonlar vizual va tushunarli shaklda yoritiladi. “Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitishda ushbu yondashuv yarimo‘tkazgich qurilmalarining ishlash prinsiplarini qiziqarli va amaliy shaklda tushuntirish, talabalarning mustaqil o‘rganish faoliyatini rag‘batlantirish hamda ularning texnik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kreativ-muhandislik yondashuvi – bu texnika fanlarini o‘qitishda talabalarning innovatsion va kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuv hisoblanadi. Mazkur yondashuv orqali talabalar standart texnik yechimlardan tashqari, yangi g‘oya va texnologik ishlanmalarni ishlab chiqishga yo‘naltiriladi. “Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitishda kreativ-muhandislik yondashuvi elektron sxemalarni takomillashtirish, yangi qurilmalar modellari va mikroelektron tizimlar loyihalarini ishlab chiqish jarayonida qo‘llaniladi. Natijada talabalarda texnik ijodkorlik, mustaqil muhandislik tafakkuri hamda zamonaviy texnologik muammolarga innovatsion yondashish kompetensiyalari shakllanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, “Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa, texnik-analitik, raqamli-adaptiv, innovatsion-loyihaviy, motivatsion-texnologik hamda kreativ-muhandislik yondashuvlari talabalarning nazariy bilimlarini amaliy ko‘nikmalar bilan integratsiyalashga xizmat qiladi. Mazkur yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida talabalar yarimo‘tkazgich qurilmalarining ishlash prinsiplari, integral sxemalar texnologiyasi hamda mikroelektron tizimlarni chuqurroq o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, ularda texnik tafakkur, mustaqil tahlil qilish, innovatsion fikrlash va muhandislik kompetensiyalari shakllanadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar va virtual o‘quv muhitidan foydalanish texnika fanlarini o‘qitishda adaptivlikni ta’minlash bilan birga, zamonaviy ishlab chiqarish talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологиялар назарияси ва амалиёти. Тошкент, “Фан”, 2017, 320-бет.

(2). Dewey J. Experience and Education. New York, Macmillan Publishing, 1938, 116 p.

(3). Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. The Classification of Educational Goals. New York, Longmans, Green and Co, 1956, 207 p.
(4). Sedra A.S., Smith K.C. Microelectronic Circuits. 8th ed. Oxford: Oxford University Press, 2019, 1296 p.
(5). Pierret R.F. Semiconductor Device Fundamentals. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1996, 792 p.
(6). IEEE Transactions on Education. Modern Approaches in Engineering Education. New York, Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE), 2022, vol. 65, № 4, p. 520–534.
(7). Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978, 159 p.
(8). Dewey J. Experience and Education. New York, Macmillan Publishing, 1938, 116 p.

Jumayev Sirojiddin Zafarovich (Nizomiy nomidagi O‘zMPU)

BIOLOGIYADAN TALABALARNING MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISHDA MASHQ VA MASALALARDAN MUSTAQIL FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATI

Annotatsiya. *Maqolada “Biologiya”ni o‘qitishda talabalarning mustaqil fikrlash va tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishda mashq va masalalardan samarali foydalanish talabalarni faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va xulosa chiqarishga undashi, hamda bunday metodik yondashuv talabalarning muastqail fikrlashini rivojlantirib, ularga murakkab biologik jarayonlarni tushunish va izohlash imkonini berishi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *mustaqil ta’lim, ta’lim shakli, masalaning yechimi, ta’lim tizimi, kredit-modul tizimi, masala, mashq, axborot bilan ishlash, o‘z-o‘zini rivojlantirish, kognitiv, kreativ fikrlash.*

Жумаев Сирожиддин Зафарович (УзНПУ им. Низами)

ДИДАКТИЧЕСКАЯ ВОЗМОЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УПРАЖНЕНИЙ И ЗАДАЧ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПО БИОЛОГИИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. *В статье освещается, что эффективное использование упражнений и задач в развитии самостоятельного мышления и исследовательских навыков студентов при обучении биологии побуждает студентов не только усваивать готовые знания, но и анализировать полученную информацию и делать выводы, а такой методический подход развивает самостоятельное мышление студентов, позволяя им понимать и объяснять сложные биологические процессы.*

Ключевые слова: *самостоятельное обучение, форма обучения, решение задачи, система образования, кредитно-модульная система, задача, упражнение, работа с информацией, саморазвитие, когнитивное, креативное мышление.*

Jumayev Sirojiddin Zafarovich (UzNPU named after Nizami)

DIDACTIC OPPORTUNITY OF USING EXERCISES AND PROBLEMS IN ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN BIOLOGY TO DEVELOP INDEPENDENT THINKING SKILLS

Annotation. *The article highlights that the effective use of exercises and tasks in developing students' independent thinking and research skills in biology teaching encourages students not only to master ready-made knowledge but also to analyze the received information and draw conclusions, and such a methodological approach develops students' independent thinking, allowing them to understand and explain complex biological processes.*

Keywords: *independent learning, form of education, problem-solving, educational system, credit-module system, problem, exercise, working with information, self-development, cognitive, creative thinking.*

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri oliy ta’lim tizimini izchil modernizatsiya qilish va demokratlashtirishdan iborat. Mazkur islohotlar zamirida jahonning yetakchi oliy ta’lim muassasalari tajribasini mamlakatimiz ta’lim tizimiga integratsiya qilish orqali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash maqsadi mujassam.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi 824-qarori bilan tasdiqlangan “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to‘g‘risida”gi nizomda mustaqil ta’lim olishga alohida e’tibor qaratilgan. Oliy ta’lim tizimiga mustaqil ta’limni joriy etish zamonaviy ta’lim islohotlarining muhim bosqichi hisoblanib, talabalarning o‘zini o‘zi rivojlantirish, tanqidiy fikrlash va mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Biroq talabalar ham birdaniga mustaqil o‘qish uslubiga o‘ta olmaydilar. Ko‘p yillar davomida maktabda va akademik litseyda yo‘nal-

tirilgan ta’lim olgan talabalar uchun mustaqil ta’lim metodikasini o‘zlashtirish psixologik va metodik jihatdan qiyinchilik tug‘diradi. Ular, ko‘pincha, qaysi manbani tanlash, qanday o‘qish va o‘z bilimlarini qanday baholash bo‘yicha ko‘rsatmalarga muhtoj bo‘ladilar. Mazkur tadqiqot oliy ta’lim sharoitida biologiya fanidan talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda mashqlar va masalalarni mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda foydalanishning didaktik imkoniyatlarini psixologik-pedagogik jihatdan amalga oshirish usullarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashga qaratilgan.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqot oliy ta’lim sharoitida biologiya fanidan talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda mashqlar va masalalarni mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda foydalanishning didaktik imkoniyatlarini psixologik-pedagogik jihatdan amalga oshirish usullarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashga qaratilgan, unda kompleks yondashuv asosida sifat va miqdoriy tadqiqot metodlari uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot 2025–2026-o‘quv yillari davomida o‘tkazildi va pedagogik, psixologik hamda axborot-texnologik komponentlarning integratsiyasiga tayandi.

Tadqiqot obyekti sifatida Genetika va genomika asoslari fanidan ta’lim olayotgan talabalarning o‘quv faoliyati jarayoni tanlandi. Tadqiqot predmeti esa talabalarning talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda mashqlar va masalalarni mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda foydalanishning didaktik imkoniyatlarini o‘rganishdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqotning metodologik asosi Genetika va genomika asoslari fanidan ta’lim olayotgan talabalarning o‘quv faoliyatida mustaqil ishlarini tashkil etishda mashq va masalalardan mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda foydalanishning didaktik imkoniyatini aniqlashga qaratilgan pedagogika tamoyillariga asoslandi. Ushbu yondashuvlar talabalarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan differensial ta’lim muhitni loyihalash imkonini berdi. Ma’lumotlarni yig‘ish jarayonida pedagogik kuzatuv, psixologik diagnostika, biometrik monitoring va refleksiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Xususan, kuzatish metodi doirasida talabalarning auditoriyadan tashqari ishlarni tashkil etish jarayoni real vaqt rejimida baholandi. Bunda talabalarning professor o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqni bajarishga qancha vaqt sarflashi, mustaqil ravishda bilim, ko‘nikma, malakalarni hosil qilishda individual ravishda foydalaniladigan metodlari aniqlashtirildi. Ushbu ma’lumotlar pedagogik kuzatuv natijalari bilan solishtirilib, kompleks tahlil qilindi.

Natijalar. Talabalarning mustaqil individual ta’limini tashkil etishda ularning individual xususiyatlari, ularning fanga qiziqishi, fanga bo‘lgan ehtiyoj, talabaning iqtidori, talabaning fanga oid bilimlarni o‘zlashtirish darajasini hisobga olish zarur. Talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda va fanni o‘qitish jarayonida foydalanish uchun tuzilgan topshiriqlarni bajarib, talaba o‘z o‘quv faoliyatining subyektiga aylanadi.

Aqliy faoliyatni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasida bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni talabaning o‘quv-bilish faoliyati sifatida qaralib, u har bir mashg’ulotda (o‘quv vazifasini bajarishda)ma’lum ketma-ketlikda bajariladigan bir yoki bir nechta fikrlash harakatlari va aqliy harakatlar (operatsiyalar) ko‘rinishida amalga oshiriladi [2;70-b.].

Mashq – intellektual yoki amaliy (jismoniy) harakatlarni o‘zlashtirib olish yo‘lida ko‘p martalab takrorlashlar bo‘ladi, ularsiz ko‘nikma va malakalarni shakllantirib bo‘lmaydi. Mashqlar og‘zaki, yozma, grafik (texnik jarayonlar xarakterini aks ettiruvchi), ijtimoiy, jismoniy va boshqa turlarga bo‘linadi [3;46-b.].

Genetika va genomika asoslari fanini o‘qitish jarayonida talabalar, dastlab, olgan nazariy bilimlarini mashqlar yordamida takrorlaydilar va ularni tanish vaziyatlarda topshiriqlar asosida qo‘llaydilar, natijada ilmiy ko‘nikmalar shakllanadi. Talabalarda shakllantirilgan ko‘nikmani malakaga aylantirish maqsadida masalalardan foydalaniladi. Masalalarning murakkablashib borishi bilan talabada notanish vaziyatlar vujudga kela boshlaydi. Egallagan ko‘nikmalarni murakkab vaziyatlarda foydalanish natijasida malaka shakllanadi.

Masala – bu kundalik turmushimizda yuz beradigan vaziyatlarning tabiiy tilda namoyon bo‘lishidir. Masalalar asosan uch bo‘limdan iborat bo‘ladi: 1. Masala sharti o‘rganilayotgan vaziyatni tavsiflovchi ma’lum va noma’lum miqdoriy ko‘rsatkichlar hamda ular o‘rtasidagi miqdoriy aloqalar haqidagi ma’lumotlarni anglatadi. 2. Masalaning talabi masala shartida keltirilgan miqdoriy munosabatlarda aniqlanishi lozim bo‘lgan narsani ifodalashdir. 3. Masala operatori – masala talabini bajarish sharoitida miqdoriy munosabatlarga nisbatan amalga oshiriladigan harakatlar majmuidir. Masalani tenglama tuzib yechish, tenglama tuzib masala talabini bajarish, masalani yechishda talab qilingan kattalikni iloji boricha bitta harf bilan belgilash, masalaning shartida qatnashgan kattalikni ma’lum bir harf bilan ifodalash, masala shartida ko‘rsatilgan miqdoriy munosabatlar, mantiqiy to‘g‘ri amallar ketma-ketligi va uning yechimini topishdan iborat [1;225-b.].

Talaba fanga oid o‘quv vazifasini yaratish va yaratilgan o‘quv vazifasining yechimini tekshirish orqali mustaqil fikrlash faoliyatni amalga oshiradi. Ilmiy-ta’limiy vazifani yaratishda avval olingan nazariy ma’lumotlarni tahlil qilish, ijodiy va kreativ fikrlashni qo‘llash lozim. Hisoblash jarayonida ma’lumotlar esga olinadi, matematik amallar bajariladi, jarayon bosqichlari bo‘yicha algoritm ishlab chiqiladi, jarayon to‘g‘risida hulosa va qaror chiqarish malakasi shakllantiriladi. Bu esa, o‘z navbatida, talabalarning Genetika va genomika asoslari faniga oid jarayonlar haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda amaliy mashq va topshiriqlardan foydalanishning yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi. Genetika va genomika asoslari fanidan mustaqil fikrlash faoliyatni tashkil etishda masala va mashqlarning fanga doir jarayonning mazmunini va mavzularini o‘rganish uchun qo‘llanilishi sababi:

Birinchidan, fanni o‘rganishning bosh maqsadi – berilgan masalalarni yechish va mashqlarni bajartirish orqali egallangan bilimlarni amaliyotda notanish sharoitda qo‘llash imkoniyatlarini vujudga keltirishdan iborat.

Ikkinchidan, talabalarning o‘quv-ijodiy faoliyati masala ustida ishlash va mashqlarni bajarish negizida jadallashadi.

Uchinchidan, masala yechish orqali jarayonni tahlil qilib o‘rganishga imkon beradi. Ta’kidlash joizki, masalani ishlab chiqishda talabaning e’tiborini nafaqat hisoblash va natijani aniqlashga, balki tahlil asosida mustaqil fikrlashga yo‘naltiradigan obyekt vazifasini bajaradi. Masala yechish orqali fanni o‘rganganishda aniq raqamlarni, faktlarni, qonunlarni tahlil qilish asosida o‘rganiladi.

Tahlil va muhokama. Mashqlarni bajarishda o‘quv fanlaridan olingan bilimlarni mustahkamlash va ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Mavzu bo‘yicha o‘tkaziladigan mashqlar talabalarga olingan ma’lumotlarni chuqur tushunishga, mavzuning tamoyillari va ta’riflarini yaxshi o‘zlashtirishga va ushbu bilimlardan amalda foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘quv mashqlarini turli vaziyatlarda qo‘llash ham mavzuni o‘qitish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

O‘rganilgan materialni mashg‘ulot davomida qayta ko‘rib chiqish mavzuga oid ma’lumotlarni samarali eslab qolish, ma’lumotlarni tahlil qilish, olingan ma’lumotlarni taqqoslash va ushbu bilimlarni turli o‘quv vaziyatlarida qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Mashqlardan foydalanish talabalarga olingan bilimlarni takrorlash va amalda qo‘llash orqali ma’lumotlarni o‘zlashtirishga yordam beradi.

O‘quv mashg‘ulotlari o‘quv fanlaridan olingan bilimlarni malakaga aylantirish va amaliyotga joriy etishning samarali vositasidir. O‘quv mashqlari talabalarga olingan ma’lumotlarni tushunishga, mavzuga oid qoida va ta’riflarni chuqur o‘zlashtirishga va ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Egallangan bilimni ko‘nikma, ko‘nikmani malakaga aylantirishda, mashqlarni iloji boricha qisqa muddatda takroran tez bajarishni taqozo etadi. Mashqni ko‘p marta bajarish bilimlarni samarali o‘zlashtirish va ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu esa talabalarga olgan bilimlarini amaliyotda qo‘llash va ularni ko‘nikmalarga aylantirish imkonini beradi.

Mashqlarni qayta bajarish olingan bilimlarni tahlil qilishga, ularni tushunchalar bilan bog‘lashga va tushunchalarga taassurot qoldirishga undaydi. Shu bilan birga, talabalarga olingan bilimlarni o‘zlashtirish va ularni turli sharoitlarda qo‘llash uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni egallash imkoniyati beriladi.

Turli bilish amallarini bajarishda o‘quv topshiriqlari yordamida talabalarga ta’lim berish ularga olgan bilimlarini yanada chuqurroq tushunish va amalda qo‘llashga ko‘maklashadi. Bu esa talabalarga o‘rganilgan ma’lumotlarni o‘zlashtirish va ularning muvofiqligini tekshirish, o‘z fikrini bildirish va muammoli holatlarga o‘z bilim va ko‘nikmalari orqali yechim topish imkonini beradi. O‘quv mashqlarining samaradorligi o‘quvchilar tomonidan olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llashda namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Genetika va genomika asoslarini o‘rganishda mavzu tarkibidagi ma’lumotlarning xilmaxilligi talabalarni motivlar asosida o‘rganishning samarali usulini izlashga undaydi. Genetika va genomika asoslarini o‘rganishda mashq va topshiriqlar talabalarni o‘quv maqsadidagi harakatlarni amalga oshirishga undovchi motivatsiyani yaratishda asosiy vazifani bajaradi. Bilim va ko‘nikmalar mashqlar orqali o‘zlashtirilsa, masala yordamida ko‘nikma va malakalar shakllantiriladi. Masalalarni o‘rganish jarayonida talaba assotsiativ, tahliliy, mustaqil, mantiqiy va tizimli fikrlay oladi, o‘z bilimlarini esa yechimi topilmagan masala asosida mustaqil baholay oladi. Masalaning yechimini topish uchun o‘rganiladigan ma’lumotni qidiradi, topadi va mashq asosida takrorlab o‘rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Alixonov S. Matematika o‘qitish metodikasi. Matematika, bakalavr ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik, Toshkent, Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011, 304-bet.

(2). Ochilov M., Ochilova N. Oliy maktab pedagogikasi. Darslik, Toshkent, “Aloqachi”, 2008, 304-bet.
(3). To‘xtaxodjayeva M.X., Nishonova S., Hasanboyev J., Usmonboyeva M., Madiyarova S., Qoldibekova A., Nishonova N., Sayidahmedov N. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi). O‘qituvchilar tayyorlash va pedagogika fani ta’lim sohasi bakalavriat yo‘nalishi uchun darslik, Toshkent, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010, 400-bet.

Matvapayev Azizbek Gaibnazar o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Yakka kurash” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari namzoti)

TA’LIM TRANSFORMATSIYASI SHAROITIDA BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim transformatsiyasi sharoitida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilingan. Maqolada jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini pedagogik, metodik, kommunikativ, innovatsion, raqamli va refleksiv komponentlar asosida rivojlantirish zarurligi asoslangan. Shuningdek, transformatsion ta’lim muhitida bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy moslashuvchanligi, kreativ yondashuvi, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etish kompetensiyasi hamda ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim transformatsiyasi, kasbiy kompetentlik, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisi, kompetensiyaviy yondashuv, transformatsion ta’lim muhiti, raqamli pedagogika, innovatsion texnologiyalar, kasbiy tayyorgarlik, refleksiv kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, kreativ yondashuv, sog‘lom turmush tarzi, pedagogik kompetensiya.*

Матвапаев Азизбек Гаибназар Оглы (Доцент кафедры «Одиночный бой» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруния, кандидат педагогических наук)

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье анализируются специфические аспекты формирования и развития профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры в контексте образовательной трансформации. Статья основана на необходимости развития профессиональной компетентности учителя физической культуры на основе педагогических, методических, коммуникативных, инновационных, цифровых и рефлексивных компонентов.Также освещается профессиональная гибкость будущих специалистов в условиях трансформационной образовательной среды, их творческий подход, их компетентность в пропаганде здорового образа жизни и возможности использования инновационных педагогических технологий в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *трансформация образования, профессиональная компетентность, будущий учитель физического воспитания, компетентностный подход, трансформационная учебная среда, цифровая педагогика, инновационные технологии, профессиональная подготовка, рефлексивная компетентность, коммуникативная компетентность, личностно-ориентированное образование, творческий подход, здоровый образ жизни, педагогическая компетентность.*

Matvapayev Azizbek Gaibnazar ugli (Associate Professor of the Department of "Single Combat", Candidate of Pedagogical Sciences, Urgench State University named after Abu Raykhon Beruniy)

SPECIFIC FEATURES OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL TRANSFORMATION

Annotation. *This article analyzes the specific aspects of the formation and development of professional competence of future physical education teachers in the context of educational transformation. The article is based on the need to develop the professional competence of a physical education teacher based on pedagogical, methodological, communicative, innovative, digital and reflexive components. It also highlights the professional flexibility of future specialists in a transformational educational environment, their creative approach, their competence in promoting a healthy lifestyle, and the possibilities of using innovative pedagogical technologies in the educational process.*

Keywords: *Educational transformation, professional competence, future physical education teacher, competency-based approach, transformational learning environment, digital pedagogy, innovative technologies, professional training, reflexive competence, communicative competence, person-centered education, creative approach, healthy lifestyle, pedagogical competence.*

Kirish (Introduction). XXI asrda jahon ta’lim tizimida kechayotgan tub o‘zgarishlar pedagogik faoliyat mazmuni, kasbiy tayyorgarlik modeli hamda mutaxassis kompetentligiga qo‘yiladigan talablarning yangilanishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, oliy pedagogik ta’limda kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorlik kasb etishi bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash mazmunini transformatsiyalash zaruratini yuzaga keltirdi. Mazkur jarayon jismoniy tarbiya ta’limi tizimiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatib, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni dolzarb ilmiy-pedagogik muammoga aylantirmoqda.

Ta’lim transformatsiyasi tushunchasi ilmiy adabiyotlarda ta’lim mazmuni, metodlari, texnologiyalari hamda boshqaruv tizimining zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarga mos ravishda sifat jihatdan yangilanishi sifatida izohlanadi. Ushbu jarayon faqat ta’lim shaklining o‘zgarishi bilan emas, balki pedagogning kasbiy funksiyalarining kengayishi, innovatsion faoliyatining kuchayishi hamda refleksiv qobiliyatlarining rivojlanishi bilan ham tavsiflanadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bugungi kunda jismoniy tarbiya o‘qituvchisining faoliyati an’anaviy sport mashg‘ulotlarini tashkil etish bilan chegaralanmay, sog‘lom turmush madaniyatini shakllantirish, ta’lim oluvchilarning jismoniy va psixologik holatini monitoring qilish, raqamli vositalardan foydalanish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishni ham qamrab olmoqda. Shu sababli bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida kasbiy kompetentlikning tarkibiy komponentlarini qayta ko‘rib chiqish zarurati yuzaga kelmoqda.

J.Raven kompetentlikni shaxsning muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishini ta’minlaydigan bilim, ko‘nikma, tajriba va individual sifatlar majmui sifatida izohlaydi [2]. Olim fikriga ko‘ra, kompetentlik nafaqat bilimlarni egallash, balki ularni real vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini ham ifodalaydi. Mazkur yondashuv jismoniy tarbiya pedagoglari tayyorlash tizimida ham muhim ahamiyat kasb etadi. A.K. Markova esa pedagog kasbiy kompetentligini pedagogik faoliyatni samarali amalga oshirishga imkon beruvchi psixologik, metodik va shaxsiy sifatlar integratsiyasi sifatida talqin qiladi [3]. Tadqiqot nuqtayi nazaridan ushbu qarash bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining metodik, kommunikativ va refleksiv tayyorgarligini bir butun tizim sifatida baholash imkonini beradi.

Ta’lim transformatsiyasi sharoitida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish quyidagi metodologik yondashuvlarga asoslanadi:

–tizimli yondashuv;

– kompetensiyaviy yondashuv;

–shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv;

–faoliyatli yondashuv;

–refleksiv yondashuv;

–aksiologik yondashuv.

Tizimli yondashuv kasbiy kompetentlikni alohida elementlar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan yaxlit pedagogik tizim sifatida qarash imkonini beradi. Mazkur tizim motivatsion, kognitiv, operatsion-faoliyat, kommunikativ va refleksiv komponentlardan iboratdir.

Kompetensiyaviy yondashuv natijaga yo‘naltirilgan ta’limni nazarda tutib, bo‘lajak o‘qituvchilarning real pedagogik vaziyatlarda mustaqil faoliyat yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi [4]. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa talabaning individual imkoniyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda kasbiy tayyorgarlikni tashkil etishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida kasbiy identifikatsiya va pedagogik refleksiyani shakllantirishda muhim o‘rin tutadi [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ta’lim transformatsiyasi jarayonida jismoniy tarbiya pedagogiga qo‘yilayotgan talablar ham tubdan o‘zgarmoqda. Hozirgi bosqichda pedagog quyidagi kompetensiyalarga ega bo‘lishi zarur:

1) metodik kompetensiya;

2) sog‘lom turmush kompetensiyasi;

3) innovatsion kompetensiya;

4) kommunikativ kompetensiya;

5) raqamli kompetensiya;

6) refleksiv kompetensiya;

7) loyihaviy kompetensiya.

Ayniqsa, raqamli ta’lim vositalarining jadal rivojlanishi jismoniy tarbiya ta’limida videoanaliz, biometrik monitoring, LMS platformalari, virtual mashg‘ulotlar va sport diagnostikasi texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirmoqda [6].

Bugungi kunda xorijiy tajribada ham bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlashning kompetensiyaviy modellari keng qo‘llanmoqda. AQSHda PETE (Physical Education Teacher Education) modeli asosida pedagoglarning sog‘lom turmush madaniyati, refleksiya va innovatsion faoliyat kompetensiyalari rivojlantiriladi [7]. Finlandiyada esa jismoniy tarbiya pedagoglari tayyorlashda amaliy faoliyat va tadqiqotchilik kompetensiyalariga ustuvorlik beriladi [8].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta’lim transformatsiyasi sharoitida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish masalasi pedagogik nazariya va amaliyotda muhim yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Zamonaviy ta’lim tizimida jismoniy tarbiya pedagogiga qo‘yilayotgan talablar faqat sport mashg‘ulotlarini tashkil etish bilan cheklanmay, balki sog‘lom turmush madaniyatini shakllantirish, innovatsion texnologiyalardan foydalanish, pedagogik jarayonni boshqarish hamda ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda faoliyat yuritishni ham qamrab olmoqda. Shu sababli bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish ta’lim transformatsiyasining ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Transformatsion jarayonlar natijasida jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy faoliyati mazmuni sezilarli darajada kengayib bormoqda. An’anaviy ta’lim tizimida asosiy e’tibor sport texnikalari va jismoniy mashqlarni o‘rgatishga qaratilgan bo‘lsa, bugungi kunda pedagogning faoliyati metodik, diagnostik, kommunikativ, raqamli va refleksiv kompetensiyalar bilan boyimoqda. Mazkur holat bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida kasbiy kompetentlikning tarkibiy tuzilmasini qayta ko‘rib chiqishni talab etadi.

Bundan tashqari, refleksiv komponentning ahamiyati ham ortib bormoqda. Refleksiya pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, mavjud kamchiliklarni aniqlashi hamda kelgusidagi rivojlanish strategiyalarini belgilash imkonini beradi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining refleksiv tayyorgarligi pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, kasbiy moslashuvchanlikni ham ta’minlaydi.

Shuningdek, aksiologik komponent ta’lim transformatsiyasining ma’naviy asosini tashkil qiladi. Chunki jismoniy tarbiya pedagogi yosh avlodda sog‘lom turmush madaniyatini shakllantiruvchi asosiy subyektlardan biri hisoblanadi. Shu bois sport etikasi, pedagogik qadriyatlar, sog‘lom turmush tarzi va insonparvarlik tamoyillari kasbiy kompetentlikning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Ta’lim transformatsiyasi bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini integrativ tizim sifatida rivojlantirishni talab etmoqda. Bu esa pedagogik ta’lim mazmunini yangilash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda kompetensiyaviy yondashuvni amaliyotga tatbiq etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Ta’lim transformatsiyasi sharoitida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish jarayoni faqat alohida kompetensiyalarni rivojlantirish bilan chegaralanmaydi. Mazkur jarayon bo‘lajak mutaxassisning kasbiy shakllanishini yaxlit tizim sifatida tashkil etishni, ta’lim mazmuni, metodlari va pedagogik texnologiyalarni zamonaviy talablar asosida qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tarbiya pedagoglarini tayyorlashda nazariy tayyorgarlik, amaliy faoliyat va shaxsiy rivojlanishning integrallashuvi alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bugungi kunda oliy pedagogik ta’lim tizimida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda amaliyotga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari ustuvorlik kasb etmoqda. Chunki an’anaviy o‘qitish modeli asosan bilimlarni uzatishga qaratilgan bo‘lsa, transformatsion ta’lim modeli real pedagogik faoliyatni modellashtirish, muammoli vaziyatlarni yechish hamda kasbiy moslashuvchanlikni rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Shu sababli bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlashda amaliy mashg‘ulotlar, pedagogik vaziyatlar tahlili, loyihaviy faoliyat va refleksiv monitoring tizimlarini keng joriy etish zarur hisoblanadi.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda pedagogik amaliyot alohida o‘rin tutadi. Pedagogik amaliyot jarayonida talabalar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash, sport mashg‘ulotlarini loyihalash, jamoa bilan ishlash hamda ta’lim oluvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda faoliyat yuritish ko‘nikmalarini egallaydilar. Ayniqsa, maktab amaliyoti davomida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘z kasbiy faoliyatining real sharoitlari bilan tanishib, pedagogik vaziyatlarni hal qilish tajribasini shakllantiradilar.

Ta’lim transformatsiyasi jarayonida pedagogik amaliyotning mazmuni ham yangilanib bormoqda. Avvallari amaliyot asosan kuzatuv xarakteriga ega bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi bosqichda u diagnostik, analitik va refleksiv faoliyat bilan boyitilmoqda. Talabalarning sport mashg‘ulotlarini videoyozuv asosida tahlil qi-

lishi, biometrik monitoring natijalarini o‘rganishi hamda o‘z faoliyatini baholash mexanizmlarini qo‘llashi refleksiv kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Сластенин В.А. Педагогика. Москва, “Академия”, 2008, с. 114–118.

[2]. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. London, H.K. Lewis, 1984, 251 p.

[3]. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва, “Знание”, 1996, с. 34–39.

[4]. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования. “Народное образование”, Москва, 2003. № 2, с. 58–64.

[5]. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение. Москва, “Педагогика’, 1996, с. 71–74.

[6]. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого. Москва, “Физкультура и спорт”, 1988, с. 96–102.

[7]. Kirk D. Physical Education Futures. London, Routledge, 2010, p. 56–62.

[8]. Niemi H. The Finnish Teacher Education System. Helsinki, University of Helsinki Press, 2015, p. 44–49.

Qurbanov Botir Qo‘ziyevich (Urganch davlat Tibbiyot instituti tyutori;
e-mail: qurbanovbotir.81@gmail.com),
Xamidov Vohid Sobirovich (O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi “Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);
e-mail: vkhamidov@gmail.com)

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA FIZIKANING OPTIKA BO‘LIMIDAN LABORATORIYA ISHLARINI TASHKIL ETISH METODIKASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizika fanining optika bo‘limini o‘qitishda laboratoriya ishlarini tashkil etishning zamonaviy metodikasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar asosida laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishning pedagogik va metodik jihatlari yoritilgan. Optika bo‘limi bo‘yicha o‘quvchilarning tajriba o‘tkazish ko‘nikmalarini shakllantirishda virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va interaktiv dasturlarning didaktik imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, optik hodisalarni o‘rganishda raqamli platformalardan foydalanish o‘quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish, mustaqil tadqiqot olib borish ko‘nikmalarini shakllantirish hamda o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan laboratoriya ishlari o‘quvchilarning fizik jarayonlarni chuqurroq tushunishiga, tajriba natijalarini tahlil qilish ko‘nikmalarining rivojlanishiga hamda o‘qitish jarayonining interaktivligini oshirishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, fizika ta’limi, optika, virtual laboratoriya, interaktiv simulatsiya, tajriba metodikasi, ta’lim innovatsiyasi, maktab fizikasi.*

Курбанов Ботир Козиевич (Ургенчский государственный медицинский институт, преподаватель;
e-mail: qurbanovbotir.81@gmail.com),
Хамидов Вахид Собирович (Международная исламская академия Узбекистана, Доцент кафедры современных информационных и коммуникационных технологий, Доктор философии (PhD) в области физики и математики; e-mail: vkhamidov@gmail.com)

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО РАЗДЕЛУ «ОПТИКА» НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются методические основы организации лабораторных работ по разделу «Оптика» в школьном курсе физики на основе цифровых технологий. Особое внимание уделяется применению виртуальных лабораторий, компьютерных симуляций и интерактивных образовательных ресурсов. Показано, что использование цифровых технологий способствует повышению эффективности учебного процесса, развитию исследовательских навыков учащихся и формированию научного мышления. Предложены методические рекомендации по организации лабораторных занятий по оптике в условиях общеобразовательной школы. Результаты исследования подтверждают, что применение цифровых технологий в лабораторных работах способствует более глубокому пониманию физических явлений и активизации познавательной деятельности учащихся.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, физическое образование, оптика, виртуальная лаборатория, симуляция, методика обучения.*

Kurbanov Botir Kozievich (Urgench State Medical Institute, tutor; e-mail: qurbanovbotir.81@gmail.com), Khamidov Vahid Sobirovich (International Islamic Academy of Uzbekistan Associate Professor of the Department of Modern Information and Communication Technologies Doctor of Philosophy (PhD) in Physics and Mathematics; e-mail: vkhamidov@gmail.com)

METHODOLOGY FOR ORGANIZING LABORATORY WORK IN THE OPTICS SECTION OF PHYSICS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Annotation. *This article examines the methodological foundations for organizing laboratory work in the optics section of the school physics course based on digital technologies. Particular attention is paid to the use of virtual laboratories, computer simulations, and interactive educational resources. The study highlights the didactic potential of digital tools in developing students' experimental skills and scientific thinking. The use of digital technologies in teaching optics allows students to visualize complex physical phenomena, conduct virtual experiments, and analyze experimental results more effectively. The research results show that digital laboratory activities improve students' understanding of optical processes, increase learning motivation, and enhance the overall effectiveness of physics education in secondary schools.*

Keywords: *digital technologies, physics education, optics, virtual laboratory, simulation, teaching methodology, experimental learning.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga zamonaviy o'qitish uslublarini joriy qilish, iqtidorli o'quvchilarni saralash, mehnat bozoriga raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash, ilmiy tadqiqot va innovasiyalarni rivojlantirish hamda amaliy natijadorlikka yo'naltirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, sohada yechimini topmagan qator masalalar fizika sohasidagi ta'lim sifati va ilmiy tadqiqot samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish zaruratini ko'rsatmoqda [2].

Zamonaviy ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi o'qitish jarayonini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Fizika fanini o'qitishda laboratoriya ishlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy tajribalar orqali mustahkamlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, fizikaning optika bo'limida yorug'likning tarqalishi, akslanishi, sinishi kabi hodisalarni o'rganishda tajribalar asosiy o'rin tutadi.

Biroq ko'plab umumiy o'rta ta'lim maktablarida laboratoriya jihozlarining yetishmasligi, tajribalarni o'tkazish uchun zarur sharoitlarning cheklanganligi laboratoriya mashg'ulotlarini samarali tashkil etishga to'sqinlik qilmoqda. Shu sababli raqamli texnologiyalar asosida laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish muhim pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalar yordamida o'quv jarayonida virtual laboratoriyalar, interaktiv modellar va simulyatsiyalarni qo'llash orqali murakkab fizik jarayonlarni vizual tarzda namoyish etish mumkin. Bu esa o'quvchilarning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga yordam beradi.

Asosiy qism. Fizikani zamonaviy yangi pedagogik texnologiyalarga asoslangan o'qitishda laboratoriya va namoyish tajribalarining o'rni juda muhimdir. Laboratoriya va namoyish tajribalarini bajarish orqali o'quvchida asosiy fizik tushunchalar, qonunlarning amaliy va nazariy talqini shakllanadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika ta'limining eng muhim maqsadlaridan biri bu o'quvchilar fizik bilimlarini yaqin kelajakda amaliyotda qo'llashga e'tiborni qaratish bilan o'lchanadi. Jumladan, bu yo'nalishdagi tadqiqot ishlarida umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika o'qitishning zamonaviy texnologiyalari bo'yicha tadqiqotida o'rta maktabda fizika o'qitish jarayonini tashkil etish xususiyatlari, elektron ta'lim muassasalari majmuasidan foydalanishning afzalliklari va fizika o'qitishning raqamli o'quv texnologiyalariga misollar keltirib o'tilgan [4].

Virtual laboratoriya–bu kompyuterda kimyo, biologiya ekologiya va fizikaviy jarayonni simulyatsiya qilish, uni amalga oshirish shartlari va parametrlarini o'zgartirish imkonini beruvchi kompyuter dasturi. Ta'lim jarayonida virtual xonalardan foydalanish haqiqiy o'quv xonalaridan foydalanishni butunlay chetlashtirmaydi. Virtual laboratoriya mashg'ulotlarning o'quvchi va talabalarga o'quv ishlarida faolliklari va mustaqilliklarini oshirishda, o'quv materialining multimedia ko'rinishida kuzatish, materialni o'zlashtirishi bo'yicha to'liq nazorat qilishni va takrorlash va trening jarayonini osonlashtirishga yordam bermoqda [5].

Raqamli ta'lim resurslarida keltirilgan matnlarga qo'yiladigan talablar sarlavhalar va qisqa izohlar uchun qirqim shrift, asosiy qism matni uchun belgili shrift, zarurat bo'lganda shu shriftning turli ko'rinishlaridan (qiyshaytirilgan, yarim qalin, oraliqli) foydalanish maqsadga muvofiq. Shrift o'lchami qancha kichik bo'lsa, harflar oralig'i shuncha keng bo'lishi kerak. Harflar o'lchami matn ko'zni zo'riqtirmasdan oson o'qiladigan bo'lishi kerak. Shuningdek, "Teskari" matn (oq harflar qora yoki rangli fonda) faqat kam miq-

dordagi matnda qo‘llanishi mumkin, uzoq o‘qish uchun mo‘ljallangan matnda esa bularni qo‘llab bo‘lmaydi [6].

Raqamli laboratoriyalarning ta’lim va tarbiya nazariyasidagi roli. Raqamli laboratoriyalar konstruktivistik ta’lim nazariyasiga asoslanadi, bunda o‘quvchilar tajriba orqali bilimlarni o‘zlashtiradilar. Ular simulyatsiya va virtual muhitlar orqali fizika hodisalarini o‘rganish imkonini beradi, bu esa o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, PhET kabi interaktiv simulyatsiyalar yordamida o‘quvchilar yorug’lik sinishi yoki elektr zanjirlari kabi tushunchalarni oson tushunadilar. Tarbiya nuqtai nazaridan, raqamli laboratoriyalar o‘quvchilarning ilmiy qiziqishini uyg’otadi va ularni tadqiqotchi sifatida rivojlantiradi, bu esa mas’uliyat va ijodkorlikni oshiradi. O‘zbekiston ta’lim tizimida raqamli laboratoriyalar ta’limni raqamlashtirish strategiyasining bir qismi sifatida ko‘riladi, bu esa sifatli va inklyuziv ta’limni ta’minlashga xizmat qiladi.

Raqamli laboratoriyalarning fizika o‘qitish metodikasidagi roli. Raqamli laboratoriyalar fizika ta’limida metodik jihatdan quyidagi afzalliklarni taqdim etadi.

Interaktiv va vizual tajribalar. Raqamli laboratoriyalar, masalan, virtual optika tajribalari (yorug‘-lik sinishi yoki linzalar tizimi) orqali o‘quvchilar hodisalarni real vaqtda kuzatishi mumkin. Bu murakkab tushunchalarni soddalashtiradi. O‘zbekiston oliy ta’limida bunday vositalar fizika kurslarida qo‘llaniladi, bu esa o‘quv natijalarini yaxshilaydi.

Masofaviy ta’lim imkoniyatlari. Raqamli laboratoriyalar masofaviy ta’limda ayniqsa muhim bo‘-lib, pandemiya davrida fizika tajribalarini onlayn o‘tkazish imkonini berdi. Masalan, Labster kabi platformalar o‘quvchilarga virtual muhitda tajriba o‘tkazishga yordam beradi.

Fanlararo integratsiya. Raqamli laboratoriyalar fizikani boshqa fanlar, masalan, matematika yoki informatika bilan bog‘lash imkonini beradi. Masalan, dasturiy ta’minot yordamida fizik jarayonlarni modellashtirish orqali fanlararo yondashuvni rivojlantirish mumkin.

Shaxsiylashtirilgan ta’lim. Raqamli vositalar o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan tajribalarni taklif qiladi, bu esa farqlangan ta’limni ta’minlaydi.

O‘zbekistonda fizika ta’limida raqamli laboratoriyalarni joriy etish, masalan, umumiy fizika kurslarida virtual tajribalar orqali o‘quv jarayonini boyitishga yo‘naltirilgan.

Afzalliklari va qiyinchiliklari. Afzalliklari:

- O‘quvchilarning e’tiborini jalb qilish va motivatsiyasini oshirish, chunki raqamli laboratoriyalar interaktiv va qiziqarli.
- Resurslarga kirishdagi cheklovlarni bartaraf etish, masalan, qimmatbaho jismoniy asboblar o‘rniga virtual muhitlardan foydalanish.
- Xavfli tajribalarni xavfsiz o‘tkazish imkoniyati, masalan, yuqori voltli elektr tajribalari.

Qiyinchiliklari:

- Raqamli bo‘linish (digital divide), ya’ni, internet va zamonaviy qurilmalarga kirishdagi tengsizlik.
- O‘qituvchilarning raqamli vositalarni samarali ishlatish uchun yetarli tayyorgarlikka ega emasligi.

O‘zbekistonda raqamli laboratoriyalarni joriy etishda infratuzilma va moliyaviy cheklovlar.

Optika bo‘limini o‘qitishda laboratoriya ishlarining ahamiyati. Optika fizikaning muhim bo‘limlaridan biri bo‘lib, unda yorug‘likning tabiati va xossalari o‘rganiladi. Maktab fizika kursida quyidagi laboratoriya ishlari keng qo‘llaniladi:

- yorug‘likning akslanish qonunini o‘rganish;
- yorug‘likning sinish qonunini aniqlash;
- linzalarning fokus masofasini aniqlash;
- optik asboblarning ishlash prinsipini o‘rganish.

Mazkur tajribalar o‘quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga ularning eksperimental ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalar asosida laboratoriya ishlarini tashkil etish. Raqamli texnologiyalar yordamida laboratoriya mashg‘ulotlarini quyidagi shakllarda tashkil etish mumkin:

1. Virtual laboratoriyalar.
2. Kompyuter simulyatsiyalari.
3. Interaktiv ta’lim platformalari.
4. Multimedia tajribalar.

Virtual laboratoriyalar yordamida o‘quvchilar real tajribaga yaqin sharoitda turli optik jarayonlarni kuzatishlari mumkin. Masalan, yorug‘likning sinish jarayonini modellashtirish orqali Snellius qonunini vizual ravishda tushuntirish mumkin.

Optika bo‘limi uchun raqamli laboratoriya mashg‘ulotlari metodikasi. Raqamli laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Tayyorgarlik bosqichi – mavzu bo‘yicha nazariy bilimlarni shakllantirish.
2. Eksperiment bosqichi – virtual muhitda tajriba o‘tkazish.
3. Natijalarni tahlil qilish – olingan ma’lumotlarni tahlil qilish.
4. Xulosa chiqarish – fizik qonuniyatlarni umumlashtirish.

Bu metodika o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda tadqiqot ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Optika bo‘limi uchun raqamli laboratoriya ishlarini tashkil etish metodikasi. Optika bo‘limi bo‘yicha laboratoriya ishlarini tashkil etishda quyidagi metodik bosqichlardan foydalanish tavsiya etiladi.

1. Tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichda o‘quvchilarga nazariy bilimlar beriladi. O‘qituvchi optik hodisalar haqida qisqacha tushuntirish beradi va laboratoriya ishining maqsadini belgilaydi.

2. Tajriba bosqichi. O‘quvchilar virtual laboratoriya muhitida tajriba o‘tkazadilar. Masalan:

- yorug‘likning akslanish qonunini tekshirish
- sinish burchagini aniqlash
- linzaning fokus masofasini topish

3. Natijalarni qayd etish. O‘quvchilar tajriba natijalarini jadval shaklida yozib boradilar.

Tajriba	**O‘lchov natijasi**	**Xulosa**
Akslanish	burchaklar teng	qonun tasdiqlandi

4. Tahlil bosqichi. O‘quvchilar tajriba natijalarini tahlil qilib, fizik qonuniyatlarni aniqlaydilar.

Pedagogik eksperiment. Tadqiqot jarayonida umumiy o‘rta ta’lim maktabining 9-sinf o‘quvchilari ishtirokida pedagogik tajriba o‘tkazildi.

Tajriba ikki guruhda olib borildi:

1) nazorat guruhi – an’anaviy usul;

2) tajriba guruhi – raqamli laboratoriya asosida.

Natijalar quyidagi ko‘rsatkichlarni aniqlash orqali baholandi:

- o‘zlashtirish darajasi;
- tajriba ko‘nikmalari;
- o‘quvchilarning qiziqishi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, raqamli laboratoriyalar qo‘llangan guruhda o‘zlashtirish darajasi sezilarli darajada yuqori bo‘lgan.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalariga ko‘ra quyidagi xulosalar qilindi:

- raqamli laboratoriyalar optik hodisalarni tushunishni osonlashtiradi.
- o‘quvchilarning ilmiy tafakkuri rivojlanadi.
- tajriba o‘tkazishga qiziqish ortadi.

Shuningdek, o‘quvchilar virtual tajribalar orqali murakkab optik jarayonlarni chuqurroq tushunishga erishdilar.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, fizika fanining optika bo‘limida laboratoriya ishlarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Virtual laboratoriyalar va kompyuter simulyatsiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning murakkab fizik hodisalarni chuqurroq tushunishiga yordam beradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan laboratoriya mashg‘ulotlari o‘quvchilarning mustaqil tadqiqot olib borish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, o‘quv jarayonini interaktiv va qiziqarli qiladi. Shu sababli maktab fizika kursida optika bo‘limini o‘qitishda raqamli laboratoriya texnologiyalarini keng joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2019.

(2). Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g’risida” gi 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-qarori.

(3). “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-farmoni.

(4). Fizikadan laboratoriya va namoyish tajribalarini raqamli texnologiyalar asosida o‘qitish metodikasi Olimov B.A. O‘zPFITI professori v.b., f.-m.f.n https://doi.org/10.5281/zenodo.11518594

(5). Zoirov S.X., Bahreyeva M.F. Ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasi. “Science and Education”, 2024, т. 5, №.1, с. 276 – 280.

(6). Raqamli ta’lim resurslari va ulardan foydalaniladigan dasturiy vositalarga qo‘yiladigan umumiy talablar. Toshkent, 2024.
(7). To‘xtasinov X. Fizika o‘qitish metodikasi. Toshkent, 2020.
(8). Abduqodirov A. Ta’limda axborot texnologiyalari. Toshkent, 2018.
(9). PhET Interactive Simulations Project. University of Colorado Boulder.

Bozorova Muslima (Termiz davlat universiteti katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent)

TA’LIM KLASTERIDA ETNOPEDAGOGIK MILLIY TA’LIMNING UZLUKSIZLIGINI BAHOLASH UCHUN DIAGNOSTIKA VOSITALARI

Annotatsiya. *Maqolada ta’lim klasterida etnopedagogik milliy ta’limning uzluksizligini baholash uchun diagnostika vositalari tizimi ishlab chiqilib, ilmiy asoslanadi. 2024–2025-yillardagi tadqiqotlar tahlili asosida muallif uzluksizlikning asosiy parametrlarini (shakli, darajasi va amalga oshirish tabiati) va ta’limning klasterli tashkil etilishi uchun moslashtirilgan diagnostika usullarini aniqlaydi. Uzluksizlikning me’yoriy-maqsadli, mazmuniy-jarayonli komponent va natijaviy-refleksiv komponentlarini baholashni o‘z ichiga olgan uch darajali diagnostika modeli taklif qilingan.*

Kalit so‘zlar: *etnopedagogika, diagnostika vositalari, uzluksizlik, ta’lim klasteri, milliy ta’lim, diagnostika modeli, baholash mezonlari.*

ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ ОЦЕНКИ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ КЛАСТЕРЕ

Аннотация. *В статье разработана и обоснована система диагностических инструментов для оценки преемственности этнопедагогического национального образования в образовательном кластере. На основе анализа исследований, проведенных в 2024–2025 годах, автор определяет основные параметры преемственности (форма, уровень и характер реализации) и диагностические методы, адаптированные для кластерной организации образования. Предложена трехуровневая диагностическая модель, включающая оценку нормативно–целевого, содержательно–процедурного и результативно–рефлексивного компонентов преемственности.*

Ключевые слова: *этнопедагогика, диагностические инструменты, преемственность, образовательный кластер, национальное образование, диагностическая модель, критерии оценки.*

DIAGNOSTIC TOOLS FOR ASSESSING THE CONTINUITY OF ETHNOPEDAGOGICAL NATIONAL EDUCATION IN THE EDUCATIONAL CLUSTER

Annotation. *The article develops and substantiates a system of diagnostic tools for assessing the continuity of ethnopedagogical national education in an educational cluster. Based on the analysis of research conducted in 2024–2025, the author identifies the main parameters of continuity (form, level and nature of implementation) and diagnostic methods adapted for the cluster organization of education. A three–level diagnostic model is proposed, which includes assessing the normative–targeted, substantive–procedural and result–reflective components of continuity.*

Keywords: *ethnopedagogy, diagnostic tools, continuity, educational cluster, national education, diagnostic model, assessment criteria.*

Kirish. Ta’lim klasteri turli turdagi va bosqichdagi ta’lim muassasalari, madaniyat tashkilotlari hamda jamoat institutlarining o‘zaro hamkorligiga asoslangan integrativ pedagogik tizim sifatida qaraladi [1]. S.V.Nikiforova ta’kidlaganidek, shahar muassasalari ta’lim ishida klaster yondashuvi ota–onalar, bola-lar va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir orqali o‘quvchilarning etnik–madaniy kompetensiyasini samarali rivojlantirish imkonini beradi [2].

Madaniyatlararo kompetensiya yoki ta’limda uzluksizlikni baholashga bag‘ishlangan individual tadqiqotlar mavjudligiga qaramay, ilmiy adabiyotlarda ta’lim klasteri kontekstida etnopedagogik milliy ta’limning uzluksizligini baholash uchun maxsus moslashtirilgan diagnostika vositalarining keng qamrovli tizimi mavjud emas. Mavjud usullar, odatda, ta’limning bitta darajasiga yoki bitta jihatga (bilim, qadriyatlar yoki faoliyat) qaratilgan. Ular bir nechta ishtirokchilar, turli xil o‘zaro ta’sir shakllari va ta’lim traektoriyasining turli bosqichlarida bosqichlararo uzluksiz monitoring zaruratini o‘z ichiga olgan klaster tashkilotlarining o‘ziga xos xususiyatini hisobga olmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Diagnostika vositalarini ishlab chiqishga E.V.Kulesh va Y.Y. Strelova tomonidan “Madaniyatlararo kompetensiya diagnostikasi” usulini) sinab ko‘rishga bag‘ishlangan

tadqiqot muhim hissa qo‘shdi [1]. Turli etnik guruhlar tarixan birga yashab kelgan ko‘p millatli va ko‘p dinli mintaqa sifatida tavsiflanadi.

Tadqiqot mualliflari o‘qituvchilarda rivojlangan madaniyatlararo kompetensiya ko‘p millatli guruh bilan samarali o‘zaro ta’sir o‘tkazishga yordam berishini asoslaydilar [3;4]. O‘qituvchining madaniyatlararo kompetensiyasining mazmuni boshqa fuqarolarnikidan kengroq bo‘lishi, bu soha mutaxassislari nafaqat turli millat vakillari bilan o‘zaro aloqada bo‘la olishlari, balki madaniy plyuralizm g‘oyalari uchun faol “vositachilar” bo‘lishlari, o‘quvchilar uchun ko‘p madaniyatli ta’limni amalga oshirishlari kerak.

Metodologiyani sinovdan o‘tkazish jarayonida o‘qituvchilarning quyidagi kamchiliklari aniqlandi:

•madaniy tizimlarning universal va noyob elementlari haqida umumiy va kontekstual bilimlarning yetarli emasligi;

•mahalliy aholining madaniyati madaniyati haqida bilimlarning yetarli emasligi;

•madaniyatlararo muloqotni qurish qobiliyatining yetarli emasligi;

•turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilish uchun cheklangan ko‘nikmalar.

S.V.Nikiforova tomonidan olib borilgan tadqiqotda davlat uchun hayotiy maqsadlar bolalarni inson qadr-qimmatiga, milliy an’analarga va umuminsoniy yutuqlarga hurmat ruhida tarbiyalash ekanligini ta’kidlaydi [2].

A.V.Portnyagina va E.I.Sartayeva tomonidan taklif qilingan "ota–onalar–bolalar–jamiyat" modelining samaradorligini ko‘rsatuvchi materiallar[2], shuningdek, A.V.Ivanova va N.I.Filippova tomonidan ishlab chiqilgan uzluksiz etnik-madaniy va ko‘p madaniyatli ta’limni tashkil etish yondashuvlari qo‘llaniladi [6].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, madaniyatlararo kompetensiyani baholash, etnomadaniy ta’limni klaster asosida tashkil etish va ta’lim tizimlarini integratsiyalash bo‘yicha muayan ilmiy natijalar mavjud. Biroq etnopedagogik milliy ta’lim uzluksizligini aynan klaster muhitida kompleks baholashga qaratilgan diagnostik model hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot metodologiyasi tizim tahlili tamoyillarini, kvalimetrik yondashuvni va kompetensiyaga asoslangan paradigmani birlashtirgan integrativ yondashuvga asoslangan. Tizim tahlili bizga ta’lim klasterini bir nechta ichki aloqalarga ega yaxlit tizim sifatida ko‘rish imkonini beradi, uzluksizlik esa tizimni shakllantiruvchi omil sifatida qaraladi. Kvalimetrik yondashuv o‘lchanishi va talqin qilinishi mumkin bo‘lgan mezonlar va ko‘rsatkichlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Tahlil qilingan manbalardan olingan ma’lumotlar xulosasi asosida ta’lim klasteridagi uzluksizlikni baholash uchun uchta asosiy parametr (uzluksizlik shakli, darajasi va uni amalga oshirishning tabiati) aniqlandi.

Uchta o‘zaro bog‘liq komponentni o‘z ichiga olgan uch darajali diagnostika modeli ishlab chiqilgan.

1-jadval

Uzluksizlikni diagnostika qilish modelining tarkibiy qismlari

Komponent	Mundarija	Asosiy ko‘rsatkichlar	Diagnostika usullari
Me’yoriy-maqsadli	Ta’lim jarayonining maqsadlari, vazifalari va me’yoriy-huquqiy asoslarining izchilligi	Yaxlit ta’lim dasturlarining mavjudligi; konseptual yondashuvlarning birligi	Me’yoriy va dasturiy hujjatlarni tahlil qilish; ekspert suhbatlari
Mazmuniy-jarayonli	Ta’lim faoliyatini tashkil etish mazmuni, usullari va shakllarining birligi	Ta’lim muhitining etnik–madaniy boyligi; bosqichlararo uzviy texnologiyalardan foydalanish	Pedagogik kuzatuv xaritalari; o‘qituvchilar uchun so‘rovnomalar va intervyular
Natija-refleksiv	Ta’lim jarayoni ishtirokchilarining etnik-madaniy kompetensiyasini rivojlantirish	Rivojlanish ko‘rsatkichlarining ijobiy dinamikasi; ishtirokchilarning qoniqish darajasi	Madaniyatlararo kompetensiyani diagnostika qilish usullari; refleksiv so‘rovnomalar

Natijalar. O‘tkazilgan tadqiqot ko‘p millatli ta’lim muhitida ishlaydigan o‘qituvchilarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, diagnostika natijalari quyidagi kamchiliklarni aniqladi:

1. Kognitiv komponent: tub xalqlarning madaniy tizimlarining universal va noyob elementlarini yetarlicha bilmaslik. O‘qituvchilar mintaqada tarixan yashab kelgan etnik guruhlarning an’analari, marosimlari va lingvistik xususiyatlarini tushunmaganlar.

2. Metakognitiv komponent: o‘zlarining madaniy qarashlari va stereotiplarini yetarlicha aks ettirmaslik. O‘qituvchilar har doim ham o‘zlarining madaniy afzalliklarining boshqa etnik guruhlarga mansub o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabatlarga ta’sirini bilishmagan.

3. Xulq-atvor komponenti: madaniyatlararo muloqotni qurishda cheklangan ko‘nikmalar. Etnomadaniy muammolardan kelib chiqadigan nizolarni hal qilishda, shuningdek, turli etnik guruhlarga mansub o‘quvchilar uchun qo‘shma tadbirlarni tashkil qilishda qiyinchiliklar yuzaga keldi.

Surxondaryo viloyatidagi ta’lim muassasalarida klaster yondashuvidan foydalanish natijalari:

1. Klaster o‘zaro ta’siri bolalarning etnik–madaniy kompetensiyasini rivojlantirish uchun oila, ta’lim muassasasi va jamoat resurslarini birlashtirish imkonini berdi. Ota–onalar ta’lim jarayonida faol ishtirokchilarga aylanishdi, oilaviy va muassasaviy ta’limning uzluksizligini ta’minlashdi.

2. A.V.Ivanova va N.I.Filippovaning (5) yondashuvlari asosida ta’lim tizimining turli darajalari o‘rtasida uzluksizlikni ta’minlaydigan uzluksiz etnik-madaniy ta’lim tizimi ishlab chiqildi.

3. Klaster yondashuvini joriy etish bolalarda milliy an’analarga hurmatni rivojlantirishga va o‘z madaniyatiga va respublikada yashovchi boshqa xalqlar madaniyatiga qiziqishni uyg‘otishga yordam berdi.

Tajriba ishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarni klasterli o‘zaro ta’sirlarga jalb qilish etnik–madaniy ta’lim samaradorligini oshiradi, oila va muassasa ta’limi o‘rtasidagi uzluksizlikni ta’minlaydi.

Muhokama. E.V.Kulesh va Y.Y.Strelova tadqiqotida o‘qituvchilarning madaniy tizimlarning universal va noyob elementlari, jumladan, mahalliy xalqlarning bilimlaridagi kamchilikni aniqladilar[1]. Bizning diagnostika modelimiz ushbu kamchilikni mazmun-jarayon komponentini baholash bosqichida aniqlash va o‘qituvchilar uchun kasbiy rivojlanish tizimi orqali uni bartaraf etish choralarini taklif qilish imkonini beradi.

Surxondaryo viloyatida ta’lim muassasalarida o‘tkazilgan tajriba etnik-madaniy kompetensiyani rivojlantirishda klaster yondashuvining samaradorligini ko‘rsatadi. Bizning modelimiz ushbu tajribani klasterdagi turli bo‘g‘inlar orasidagi uzluksizlik darajasini baholash imkonini beruvchi diagnostika vositalari bilan to‘ldiradi.

Tahlil natijasida belgilangan yo‘nalishlar ta’lim klasterlarida etnopedagogik milliy ta’limning uzluksizligi holati haqida quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi:

•klasterning barcha darajalarida etnik-madaniy ta’limning umumiy maqsadlari, mazmuni va rejalashtirilgan natijalarini mustahkamlovchi o‘zaro bog‘liq dasturlarning yo‘qligi o‘quvchilarning ta’lim yo‘nalishlarida parchalanish va uzilishlarga olib keladi;

•o‘tkazilgan tadqiqotda o‘qituvchilar uning ahamiyatini nisbatan yuqori darajada anglashlariga qaramay, madaniyatlararo o‘zaro ta’sirda amaliy ko‘nikmalarning yetarli emasligini namoyish etadilar;

•klasterdagi qo‘shma tadbirlarning muntazamligi shuni ko‘rsatadiki, uzluksizlik ko‘pincha darsdan tashqari mashg‘ulotlar orqali ta’minlanadi.

Surxondaryo viloyati tajribasi shuni ko‘rsatadiki, klasterni tashkil etish etnik–madaniy ta’limning umumiy maqsadlariga erishish uchun oilalar, ta’lim muassasalari va jamiyat resurslarini birlashtirish imkonini beradi.

Xulosalar. O‘tkazilgan tadqiqot va tajriba ishlarimiz bizga quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

1. Ta’lim klasterida etnopedagogik milliy ta’limning uzluksizligi ko‘p o‘lchovli hodisa bo‘lib, uni uchta parametr yordamida baholash mumkin: uzluksizlik shakli (rasmiy, norasmiy), uzluksizlik darajasi (yuqori, o‘rta, past) va amalga oshirish tabiati (o‘z-o‘zidan yuzaga keluvchi, maqsadli, tizimli). Bu parametrlar bizga uzluksizlikning mavhum tushunchasini operatsion jihatdan aniqlangan mezonlarga aylantirish imkonini beradi.

2. Manbalarni tahlil qilish asosida “Madaniyatlararo kompetensiya diagnostikasi” metodologiyasi, ta’lim muhitining etnik-madaniy boyligi xaritalari, o‘qituvchilar va ota–onalarning so‘rovnomalari, hujjatlarni tahlil qilish va ekspert intervyulari kabi samarali diagnostika usullarning har biri cheklovlarga ega, ammo ular birgalikda keng qamrovli diagnostika manzarasini taqdim etadi.

3. Ishlab chiqilgan uch darajali diagnostika modeli me’yoriy-maqsadli, mazmunli–jarayonli va natija-refleksiv komponentlarni o‘z ichiga oladi. Modelni sinab ko‘rish uning samaradorligini ko‘rsatdi va komponentlarning notekis rivojlanishini aniqlash imkonini berdi.

4. Tadqiqot davomida etnopedagogik ta’lim uzluksizligini izchil ta’minlashga monelik qiluvchi muhim muammolar aniqlashtirildi. Xususan, pedagoglarning mahalliy madaniy tizimlarga mansub o‘ziga xos qadriyatlar, an’analar va tarbiyaviy tajribalar haqidagi bilimlarining yetarli darajada shakllanmagani, madaniyatlararo muloqotni pedagogik jihatdan to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish ko‘nikmalarining cheklangani, uzluksizlikni me’yoriy-dasturiy asosda kafolatlaydigan ko‘p tarmoqli dasturlarning yetishmasligi hamda kompetensiyaning kognitiv va amaliy-faoliyat komponentlari o‘rtasidagi nomutanosiblik mazkur jarayonning asosiy zaif jihatlari sifatida baholandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Кулеш Е.В., Стрелова Ю.Ю. Педагог в условиях полиэтнической образовательной среды: результаты апробации методики «Диагностика межкультурной компетенции». “Вестник педагогических наук”, М., 2025, № 3.

(2). Никифорова С.В. К проблемам технологии формирования этнокультурной компетентности. Этнокультурная деятельность в современных образовательных организациях и учреждениях культуры: опыт, проблемы, перспективы. Чебоксары, ЦНС «Интерактив плюс», 2017.

(3). Turdiyeva N.S. Bo‘lajak o‘qituvchilarining etnopedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. 13.00.02 – Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi dissertatsiyasi avtoreferati, Buxoro, 2025.

(4). Pulatova Z.A. Bo‘lajak o‘qituvchilarda etnopedagogik bilim va tajribalarni takomillashtirish metodikasi (falsafiy fanlar misolida). 13.00.02–Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi, falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Chirchiq, 2024.

(5). Иванова А.В., Филиппова Н.И. Модели организации непрерывного этнокультурного и поликультурного образования. “Педагогическое образование в России”, М., 2016, № 3, с. 206–212.

(6). Портнягина А.В., Сартаева Е.И. Развитие этнокультурной компетенции детей посредством взаимодействия кластерной системы «родители – дети – социум». “Народное образование Якутии”, 2016, № 4 (100), с. 93–94.

Saidova Zebo Yuldash qizi (Osiyo Xalqaro universiteti magistranti; szebo72222@gmail.com),
Amanbaeva Malohat Alisher qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti; amanbaevamalohat@gmail.com),
Saidov Sherzod Yuldash o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti; Saidovsherzod936@gmail.com)

MATEMATIKA TO‘GARAKLARIDA FUNKSIYANING QAVARIQLIGI VA BOTIQLIGIDAN KELIB CHIQADIGAN BA’ZI NATIJALARNI O‘QUVCHILARGA O‘RGATISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada funksiyaning qavariqligi va botiqligidan kelib chiqadigan natijalar, xususan, Yensen tengsizligi va uning tatbiqlari yoritilgan. Shuningdek, xalqaro matematik olimpiadalarda berilgan masalalarga Yensen tengsizligi va undan olinadigan xulosalar tatbiq etilgan. Maqola matematik olimpiadalarga tayyorgarlik ko‘rayotgan talabalar va matematik oliy ta’lim muassalarida matematik to‘garaklar uchun mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *qavariq funksiya, botiq funksiya, Yensen tengsizligi.*

Саидова Зебо Юлдаш кызы (Магистрант Азиатского международного университета; szebo72222@gmail.com),
Аманбаева Малохат Алишер кызы (Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни; amanbaevamalohat@gmail.com),
Саидов Шерзод Юлдаш угли (Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни; Saidovsherzod936@gmail.com)

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НЕКОТОРЫМ РЕЗУЛЬТАТАМ, ВЫТЕКАЮЩИМ ИЗ ВЫПУКЛОСТИ И ВОГНУТОСТИ ФУНКЦИИ В МАТЕМАТИЧЕСКИХ КРУЖКАХ

Аннотация. *В данной статье освещаются результаты, вытекающие из выпуклости и вогнутости функции, в частности, неравенство Йенсена и его приложения. Кроме того, неравенство Йенсена и следствия из него применяются к задачам, предлагаемым на международных математических олимпиадах. Статья предназначена для студентов, готовящихся к математическим олимпиадам, а также для математических кружков в высших учебных заведениях.*

Ключевые слова: *Выпуклая функция, вогнутая функция, неравенство Йенсена.*

Saidova Zebo Yuldash qizi (Master’s student at the Asian International University; szebo72222@gmail.com),
Amanbaeva Malohat Alisher qizi (Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; amanbaevamalohat@gmail.com),
Saidov Sherzod Yuldash o‘g‘li (Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; Saidovsherzod936@gmail.com)

TEACHING STUDENTS SOME RESULTS ARISING FROM THE CONVEXITY AND CONCAVITY OF A FUNCTION IN MATHEMATICS CLUBS

Annotation. *This article highlights the results arising from the convexity and concavity of a function, particularly Jensen’s inequality and its applications. Furthermore, Jensen’s inequality and its corollaries are applied to problems proposed in international mathematical olympiads. The article is intended for students preparing for mathematical olympiads and for mathematics clubs in higher educational institutions.*

Key word: *Convex function, concave function, Jensen's inequality.*

Kirish (Introduction). So‘nggi yillarda ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar o‘quvchi va talabalar uchun zamon talabiga mos to‘garaklar o‘tish ustuvor vazifalardan hisoblanadi va ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonining asosiy vazifasi o‘qitish sifatini yangi pog‘onaga ko‘tarishdan iboratdir. Shunga ko‘ra, o‘quvchi va talabaga munosabat, ularga yondashish tamoyillari o‘zgardi. Dars jarayonida har bir o‘quvchi va talabaga uning o‘ziga xos xususiyatlari va shaxsiy tajribasini hisobga olgan holda o‘quv jarayonida ishtirok etishi uchun sharoit va imkoniyat yaratildi.

Ta’lim muassasasining o‘qituvchilari tayyor elektron resurslar asosida dars o‘tish bilan chegaralanmasdan balki, ta’limiy resurslarni yaratish hamda uni amalda qo‘llovchi o‘qitishning zamonaviy texnologiyalari imkoniyatlardan samarali foydalanish, fan va uning tarkibiga kiruvchi bilimlar mazmunini talabalarga yetkazish malakasiga ega shaxs sifatida faoliyat olib borishi lozim. Ushbu maqolada ana shunday talablarga javob beradigan, matematikani chuqur o‘rganayotgan o‘quvchi va talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, bunda funksiyaning qavariqligi va botiqligidan kelib chiqadigan ajoyib tengsizliklar keltirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ushbu mavzu matematik analizning eng muhim va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan bo‘limlaridan biri hisoblanadi. Funksiyaning qavariqligi va botiqligini o‘rganish nafaqat funksiya grafigini yasashda, balki turli ekstremum masalalarini yechishda, iqtisodiyotda va optimallashtirish muammolarida keng qo‘llaniladi. Shu sababli, bu mavzu turli darajadagi (maktab, akademik litsey va oliy ta’lim) o‘quv adabiyotlarida va ilmiy-uslubiy ishlarda turlicha yondashuvlar bilan yoritilgan.

Quyida mavzuga oid adabiyotlar tahlili shartli ravishda uch yo‘nalishga bo‘lib o‘rganildi. Oliy ta’lim muassasalari talabalari uchun mo‘ljallangan fundamental adabiyotlarda bu tushuncha qat’iy matematik teoremalar va hosilalar yordamida isbotlanadi [1-2] adabiyotlarda funksiya qavariqligi va botiqligi uning birinchi va ikkinchi tartibli hosilalari orqali batafsil tushuntirilgan. Asarda funksiya grafigining urinmaga nisbatan qanday joylashishiga qarab qavariqlik va botiqlikning qat’iy ta’riflari berilgan. [1] adabiyot asosiy fundamental darsliklardan biri bo‘lib, unda qavariqlik oraliqlarini topish, burilish nuqtalarini aniqlash teoremalari aniq misollar va isbotlar bilan yoritilgan.

Olimpiadalarga va matematik bellashuvlarga tayyorgarlik ko‘rayotganlar uchun [3-6] ishlardan foydalanishni tavsiya qilamiz. Jumaladan iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash va to‘garak mashg‘ulotlariga oid adabiyotlar Olimpiada va matematika to‘garaklarida funksiya qavariqligi faqat grafik chizish uchun emas, balki murakkab tengsizliklarni isbotlash uchun eng kuchli qurol sifatida o‘rgatiladi. Bunday adabiyotlarda funksiyaning qavariqligidan kelib chiqadigan mashhur Yensen tengsizligi (Jensen’s inequality) haqida alohida to‘xtalib o‘tiladi. Bu orqali o‘quvchilarga o‘rtacha arifmetik va o‘rtacha geometrik qiymatlar orasidagi munosabatlarni, shuningdek, turli non-standart masalalarni funksiyaning xossalari yordamida oson yechish yo‘llari o‘rgatiladi. So‘nggi yillarda chop etilayotgan ta’limiy maqolalarda maktab va universitet o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash maqsadida to‘garak mashg‘ulotlarida qavariqlik tushunchasini chuqurlashtirib o‘rgatish (xususan, kesuvchi va yoy uzunligi orqali beriladigan ta’riflar) usullari tahlil qilinmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Funksiya qavariqligi va botiqligi tushunchasi.

$f\left(x\right)$ funksiya $\left(a,b\right)$ da berilgan bo‘lib, $x_1 < x_2$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy $x_1, x_2 \in \left(a,b\right)$ lar berilgan bo‘lsin. Ma’lumki, $\left(x_1, f\left(x_1\right)\right)$, $\left(x_2, f\left(x_2\right)\right)$ nuqtalar orqali o’tuvchi to‘g‘ri chiziq tenglamasi quyidagi

$$l\left(x\right) = \frac{x_2 - x}{x_2 - x_1} \cdot f\left(x_1\right) + \frac{x - x_1}{x_2 - x_1} \cdot f\left(x_2\right)$$

kozrinishga ega.

Agar ixtiyoriy $x_1, x_2 \in \left(a,b\right)$ da $\forall x \in \left(x_1, x_2\right)$ uchun

$$f\left(x\right) \geq l\left(x\right) \qquad \left(f\left(x\right) > l\left(x\right)\right)$$

bo’lsa, $f\left(x\right)$ funksiya $\left(a,b\right)$ da qavariq (qat’iy qavariq) deyiladi.

Agar ixtiyoriy $x_1, x_2 \in \left(a,b\right)$ da $\forall x \in \left(x_1, x_2\right)$ uchun

$$f\left(x\right) \le l\left(x\right) \qquad \left(f\left(x\right) < l\left(x\right)\right)$$

bo'lsa, $f\left(x\right)$ funksiya $\left(a,b\right)$ da botiq (qat'iy botiq) deyiladi.

Agar $p_1 = \dfrac{x_2 - x}{x_2 - x_1} > 0$ va $p_2 = \dfrac{x - x_1}{x_2 - x_1} > 0$ deb belgilasak hamda $p_1 + p_2 = 1$ ekanligini e'tiborga olsak, $f\left(x\right)$ funksiyani biror $\left(a,b\right)$ oraliqda qavariq yoki botiqligi ta'rifni quyidagicha ham berish mumkin:

Agar $f\left(x\right)$ funksiya uchun $f\left(p_1x_1 + p_2x_2\right) \ge p_1f\left(x_1\right) + p_2f\left(x_2\right)$ tengsizlik ixtiyoriy $x_1, x_2 \in \left(a,b\right), p_1 \ge 0, p_2 \ge 0, p_1 + p_2 = 1$ sonlarda bajarilsa, u holda $f\left(x\right)$ funksiya $\left(a,b\right)$ oraliqda qavariq deyiladi**.**

Agar $f\left(x\right)$ funksiya uchun $f\left(p_1x_1 + p_2x_2\right) \le p_1f\left(x_1\right) + p_2f\left(x_2\right)$ tengsizlik ixtiyoriy $x_1, x_2 \in \left(a,b\right), p_1 \ge 0, p_2 \ge 0, p_1 + p_2 = 1$ sonlarda bajarilsa, u holda $f\left(x\right)$ funksiya $\left(a,b\right)$ oraliqda botiq deyiladi**.**

1-teorema. a) Agar $f''\left(x\right) < 0, x \in \left(a,b\right)$ bo'lsa, ixtiyoriy $x_1, x_2, \ldots, x_n \in \left(a,b\right)$ va $p_1 + p_2 + \ldots + p_n = 1$ tenglikni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy $p_1 \ge 0, p_2 \ge 0, \ldots, p_n \ge 0$ sonlar uchun ushbu

$$f\left(p_1x_1 + p_2x_2 + \ldots + p_nx_n\right) \ge p_1f\left(x_1\right) + p_2f\left(x_2\right) + \ldots + p_nf\left(x_n\right) \quad (1)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi;

b) Agar $f''\left(x\right) > 0, x \in \left(a,b\right)$ bo'lsa, ixtiyoriy $x_1, x_2, \ldots, x_n \in \left(a,b\right)$ va $p_1 + p_2 + \ldots + p_n = 1$ tenglini qanoatlantiruvchi ixtiyoriy $p_1 \ge 0, p_2 \ge 0, \ldots, p_n \ge 0$ sonlar uchun ushbu

$$f\left(p_1x_1 + p_2x_2 + \ldots + p_nx_n\right) \le p_1f\left(x_1\right) + p_2f\left(x_2\right) + \ldots + p_nf\left(x_n\right) \quad (2)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Isbot: a) avvalo, ixtiyoriy $c \in \left(a,b\right)$ va $x \in \left(a,b\right)$ uchun ushbu

$$f\left(x\right) \le f\left(c\right) + f'\left(c\right)\left(x - c\right) \quad (3)$$

tengsizlik o'rinli ekanini ko'rsatamiz. Buning uchun

$$g\left(x\right) = f\left(x\right) - f\left(c\right) - f'\left(c\right)\left(x - c\right)$$

funksiyaning $\left(a,b\right)$ oraliqdagi eng katta qiymatini topamiz:

$$g'\left(x\right) = f'\left(x\right) - f'\left(c\right), \quad g''\left(x\right) = f''\left(x\right) < 0$$

bo'lgani uchun $g'\left(x\right)$ funkisya kamayuvchi bo'ladi. $g'\left(c\right) = 0$ ekanligidan $g'\left(x\right)$ ning ishorasi $x = c$ nuqtadan o'tishda musbatdan manfiyga o'zgarishi kelib chiqadi.

$x = c$ nuqtadan boshqa nuqtada $g'\left(x\right)$ nolga aylanmasligidan $g\left(x\right)$ funksiya $x = c$ nuqtada o'zining eng katta qiymatiga erishishi kelib chiqadi. Demak, $g\left(x\right) \le g\left(c\right)$ bo'ladi, ya'ni (3) tengsizlik o'rinli bo'ladi;

(3) tengsizlikda tenglik faqat $x = c$ da bajariladi.

$x_1, x_2, \ldots, x_n \in \left(a, b\right)$ ixtiyoriy nuqtalar bo‘lsin. Agar $c = p_1 x_1 + p_2 x_2 + \ldots + p_n x_n$ bo‘lsa, $c \in \left(a, b\right)$ bo‘ladi. (3) tengsizlikka ko‘ra,

$$p_1 f\left(x_1\right) + p_2 f\left(x_2\right) + \ldots + p_n f\left(x_n\right) \le p_1\left(f\left(c\right) + f'\left(c\right)\left(x_1 - c\right)\right) +$$
$$p_2\left(f\left(c\right) + f'\left(c\right)\left(x_2 - c\right)\right) + \ldots + p_n\left(f\left(c\right) + f'\left(c\right)\left(x_n - c\right)\right) =$$
$$f\left(c\right) + f'\left(c\right)\left(p_1 x_1 + p_2 x_2 + \ldots + p_n x_n - c\right) = f\left(c\right)$$
$$= f\left(p_1 x_1 + p_2 x_2 + \ldots + p_n x_n\right)$$

b) bandi ham a) kabi isbot qilinadi. Teorema isbot bo‘ldi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

$m_1 \ge 0, m_2 \ge 0, \ldots, m_n \ge 0\left(m_1 + m_2 + \ldots + m_n > 0\right)$ ixtiyoriy sonlar bo‘lsin.

1-teoremadagi (1) va (2) tengsizliklarda

$$p_1 = \frac{m_1}{m_1 + m_2 + \ldots + m_n}, p_2 = \frac{m_2}{m_1 + m_2 + \ldots + m_n}, \ldots, p_n = \frac{m_n}{m_1 + m_2 + \ldots + m_n}$$

U holda (1) va (2) tengsizlikar, mos ravishda, quyidagicha ko‘rinish oladi:

$$f\left(\frac{m_1 x_1 + m_2 x_2 + \ldots + m_n x_n}{m_1 + m_2 + \ldots m_n}\right) \ge \frac{m_1 f\left(x_1\right) + m_2 f\left(x_2\right) + \ldots + m_n f\left(x_n\right)}{m_1 + m_2 + \ldots m_n} \quad (4)$$

$$f\left(\frac{m_1 x_1 + m_2 x_2 + \ldots + m_n x_n}{m_1 + m_2 + \ldots m_n}\right) \le \frac{m_1 f\left(x_1\right) + m_2 f\left(x_2\right) + \ldots + m_n f\left(x_n\right)}{m_1 + m_2 + \ldots m_n} \quad (5)$$

Yuqoridagi (1), (2), (4) va (5) tengsizliklarga Yensen tengsizliklari deyiladi. (Iogan Lyudvig Yensen (1859–1925) daniyalik matematik).

Endi yuqoridagi mulohazalardan foydalanib, bir qancha misollarni keltiramiz

1-misol. *Agar* a, b, c *musbat haqiqiy sonlar* $abc = 1$ *shartni qanotalantirsa, u holda ushbu*

$$\frac{\Gamma\left(a\right)}{1 + a + ab} + \frac{\Gamma(b)}{1 + b + bc} + \frac{\Gamma(c)}{1 + c + ca} \ge 1$$

tengsizlikni isbotlang. Bu yerda Γ *– Gamma funksiya:* $\Gamma\left(a\right) = \int\limits_0^{+\infty} x^{a-1} e^{-x} dx,\ a > 0.$

Isbot. Berilganlarga ko‘ra, quyidagi munosabatlarga egamiz:

$$\sum_{cyc} \frac{\Gamma\left(a\right)}{1 + a + ab} = \frac{\Gamma\left(a\right)}{1 + a + ab} + \frac{a}{a}\frac{\Gamma(b)}{1 + b + bc} + \frac{ab}{ab}\frac{\Gamma(c)}{1 + c + ca} =$$
$$= \frac{\Gamma\left(a\right)}{1 + a + ab} + \frac{a\Gamma(b)}{a + ab + abc} + \frac{ab\Gamma(c)}{ab + abc + abca}$$

$$= \frac{\Gamma\left(a\right)}{1+a+ab} + \frac{a\Gamma(b)}{1+a+ab} + \frac{ab\Gamma(c)}{1+a+ab} = \frac{\Gamma(a)+a\Gamma(b)+ab\Gamma(c)}{1+a+ab}$$
$$\geq \Gamma\left(\frac{1+a+ab}{1+a+ab}\right)$$

Ma'lumki, Gamma funksiya uchun ixtiyoriy $a>0$ sonlar uchun $\Gamma''\left(a\right) = \int\limits_0^{+\infty} x^{a-1}e^{-x}\ln^2 x dx > 0$ tengsizlik o'rinli, ya'ni bu funskiya $\left(0,+\infty\right)$ oraliqda botiq funksiya bo'ladi. Demak, yuqoridagi (5) Yensen tengsizligiga asosan berilgan tengsizlik a,b,c musbat haqiqiy sonlar uchun o'rinli ekani kelib chiqadi.

$$\sum_{cyc}\frac{\Gamma\left(a\right)}{1+a+ab} = \frac{\Gamma(a)+a\Gamma(b)+ab\Gamma(c)}{1+a+ab} \geq \Gamma\left(\frac{1+a+ab}{1+a+ab}\right) = 1.$$

2-misol. Ushbu

$$\int\limits_0^1 \sqrt{1+x^2\ln^2(1+x)}dx \geq \sqrt{\frac{17}{16}}$$

tengsizlikni isbotlang.

Isbot. Yensen tengsizligidan foydalanamiz. Agar $f(x)$ funksiya (a,b) oraliqda botiq bo'lsa, u holda bu funksiyaning grafigi shu oraliqda unga o'tkazilgan ixtiyoriy urinma grafigidan tepada yotadi, ya'-ni

$$f(x) \geq \alpha(x-x_0)+f(x_0) \tag{6}$$

bu yerda, $x_0 \in (a,b)$ ixtiyoriy nuqta. Biz yuqoridahi (5) Yensen tengsizligini

$$f(x)=\sqrt{1+x^2},\ g(x)=x\ln(1+x)$$

funksiyalar uchun qo'llashimiz kerak, $f''=\frac{1}{(1+x^2)^{\frac{3}{2}}} \geq 0$ ya'ni $f(x)$ funksiya botiq. Endi, (6) da x o'rniga $g(x)$ ni qo'yib, quyidagi tengsizlikga ega bo'lamiz:

$$f(g(x)) \geq \alpha(g(x)-x_0)+f(x_0) \tag{7}$$

Shuningdek, (7) ni (a,b) oraliq bo'yicha integrallasak va $x_0 = \frac{1}{b-a}\int\limits_a^b g(x)dx$ ni qo'ysak, quyidagi tengsizlikga ega bo'lamiz:

$$\int\limits_a^b f(g(x))dx \geq (b-a)f\left(\frac{1}{b-a}\int\limits_a^b g(x)dx\right). \tag{8}$$

Demak, (a,b) ni o'rniga $(0,1)$ oraliqni qarab va $f(x)$ va $g(x)$ lar o'rniga yuqoridagi qiymatini qo'ysak, u holda

$$\int\limits_0^1 \sqrt{1+x^2\ln^2(1+x)}dx \geq f\left(\int\limits_0^1 x\ln(1+x)dx\right)$$

tengsizlikni olamiz. Ko‘rsatish qiyin emaski, tengsizlikning o‘ng tarafi aynan $\sqrt{\frac{17}{16}}$ ga teng. Isbot tugadi.

3-misol. *Aytaylik f funksiya Ω sohada qavariq va g funsiya esa $\mathbb{R}$ da kamaymaydiygan qavariq funksiya bo‘lsin. U holda ushbu $g^{\circ}f$ kompozitsiya ham Ω sohada qavariq bo‘lishini isbotlang.*

Isbot. Biz ixtiyoriy $x, y \in \Omega$ nuqtalar uchun quyidagi tengsizlikni isbotlashimiz kerak:

$$(g^{\circ}f)\Big(\lambda x + (1-\lambda)y\Big) \le \lambda (g^{\circ}f)(x) + (1-\lambda)(g^{\circ}f)(y).$$

Haqiqatan ham, bu tengsizlikni o‘rinli ekani f funksiya Ω sohada qavariq ekanidan va g funksiya esa $\mathbb{R}$ da kamaymaydiygan qavariq funksiya bo‘lishidan quyidagicha ko‘rsatiladi:

$$(g^{\circ}f)\Big(\lambda x + (1-\lambda)y\Big) = g\Big(f\Big(\lambda x + (1-\lambda)y\Big)\Big) \le g\Big(\lambda f(x) + (1-\lambda)f(y)\Big)$$
$$\le \lambda g(f(x)) + (1-\lambda)g(f(y)) \ = \lambda (g^{\circ}f)(x) + (1-\lambda)(g^{\circ}f)(y).$$

Muhim natijalar. Yensen tengsizliklarida $f\left(x\right)$ funksiyani turli xil qilib tanlab olish hisobiga ajoyib tengsizliklarni olish mumkin. Masalan,

1) $f\left(x\right) = \ln x$ bo‘lsa,

$$\ln \frac{x_1 + x_2 + \ldots + x_n}{n} \ge \frac{\ln x_1 + \ln x_2 + \ldots + \ln x_n}{n}$$

$$\frac{x_1 + x_2 + \ldots + x_n}{n} \ge \sqrt[n]{x_1 x_2 \ldots x_n}$$

bo‘ladi. Bu yerda $x_1 > 0, x_2 > 0, \ldots, x_n > 0$

2) $f\left(x\right) = \sqrt{x}$ bo‘lsa,

$$\sqrt{\frac{x_1 + x_2 + \ldots + x_n}{n}} \ge \frac{\sqrt{x_1} + \sqrt{x_2} + \ldots + \sqrt{x_n}}{n},$$

bo‘ladi. Bu yerda $x_1 \ge 0, x_2 \ge 0, \ldots, x_n \ge 0$.

3) $f\left(x\right) = x^p$ bo‘lsa, $\left(\frac{x_1 + x_2 + \ldots + x_n}{n}\right)^p \le \frac{x_1^p + x_2^p + \ldots + x_n^p}{n}$ bo‘ladi, bu yerda $x_1 > 0, x_2 > 0, \ldots, x_n > 0$ va $p > 1$.

4) $f\left(x\right) = \sin x$ bo‘lsa,

$$\sin \frac{x_1 + x_2 + \ldots + x_n}{n} \ge \frac{\sin x_1 + \sin x_2 + \ldots + \sin x_n}{n}$$

bo‘ladi, bu yerda $x_1, x_2, \ldots, x_n \in \left[0, \pi\right]$.

5) $f\left(x\right) = x^2$ bo‘lsa,

$$\left(\frac{m_1 x_1 + m_2 x_2 + \ldots + m_n x_n}{m_1 + m_2 + \ldots + m_n}\right)^2 \le \frac{m_1 x_1^2 + m_2 x_2^2 + \ldots + m_n x_n^2}{m_1 + m_2 + \ldots + m_n}$$

$$\left(m_1x_1 + m_2x_2 + \ldots + m_nx_n\right)^2 \le \left(m_1 + m_2 + \ldots + m_n\right)\left(m_1x_1^2 + m_2x_2^2 + \ldots + m_nx_n^2\right)$$

bo‘ladi. Bu tengsizlikda

$$m_1 = b_1^2, m_2 = b_2^2, \ldots, m_n = b_n^2, x_1 = \frac{a_1}{b_1}, x_2 = \frac{a_2}{b_2}, \ldots, x_n = \frac{a_n}{b_n}$$

desak,

$$\left(a_1b_1 + a_2b_2 + \ldots + a_nb_n\right)^2 \le \left(a_1^2 + a_2^2 + \ldots + a_n^2\right)\left(b_1^2 + b_2^2 + \ldots + b_n^2\right)$$

Koshi-Bunyokovskiy tengsizligi kelib chiqadi.

7) $f\left(x\right) = x^p, p > 1, x > 0$ bo‘lsa,

$$\left(\frac{m_1x_1 + m_2x_2 + \ldots + m_nx_n}{m_1 + m_2 + \ldots + m_n}\right)^p \le \frac{m_1x_1^p + m_2x_2^p + \ldots + m_nx_n^p}{m_1 + m_2 + \ldots + m_n}$$

$$\left(m_1x_1 + m_2x_2 + \ldots + m_nx_n\right)^p \le \left(m_1 + m_2 + \ldots + m_n\right)^{p-1}\left(m_1x_1^p + m_2x_2^p + \ldots + m_nx_n^p\right)$$

bo‘ladi. Bu tengsizlikda

$$q = \frac{p-1}{p}, m_1 = b_1^q, m_2 = b_2^q, \ldots, m_n = b_n^q, x_1 = \frac{a_1}{b_1^{q-1}}, x_2 = \frac{a_2}{b_2^{q-1}}, \ldots, x_n = \frac{a_n}{b_n^{q-1}}$$

desak,

$$\left(a_1b_1 + a_2b_2 + \ldots + a_nb_n\right)^p \le \left(a_1^p + a_2^p + \ldots + a_n^p\right)\left(b_1^q + b_2^q + \ldots + b_n^q\right)^{\frac{p}{q}}$$

$$\left(a_1b_1 + a_2b_2 + \ldots + a_nb_n\right) \le \left(a_1^p + a_2^p + \ldots + a_n^p\right)^{\frac{1}{p}}\left(b_1^q + b_2^q + \ldots + b_n^q\right)^{\frac{1}{q}}$$

Gyolder tengsizligi kelib chiqadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “Funksiya qavariqligi va botiqligi” tushunchasi o‘rganilayotgan auditoriya darajasiga qarab farqlanadi. Maktab darsliklarida mavzu vizual va boshlang‘ich darajada tushuntirilsa, oliy ta’lim muassasalarida qat’iy analitik yondashuv asosida o‘qitiladi. Matematika to‘garaklari va olimpiadalar uchun mo‘ljallangan adabi-yotlar esa bu ikki bosqich o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘tab, o‘quvchilarga ushbu matematik tushuncha-ning tengsizliklarni isbotlashdagi va amaliy masalalarni yechishdagi yashirin imkoniyatlarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Xudoyberganov G., Vorisov A.K., Mansurov X.T., Shoimqulov B.A. Matematik analizdan ma’ruzalar, I, II q., T., “Voris-nashriyot”, 2010.

(2). Aksoy A.G., Khamsi M.A. A problem book in real analysis. Springer, 2010.

(3). PUTNAM. Training Problems, 2011.

(4). R.Madrahimov, J.Abdullayev, N.Kamolov. Masala qanday yechiladi? Urganch, 2013.

(5). Sh.Abdullayev, N.A.Boboyarova. Matematika to‘garaklari uchun mavzulashtirilgan nostandart masalalar. Urganch, 2024, 72 bet, “Milleniumus print” MCHJ.

(6). В.А.Садовничий, А.С.Подколзин. Задачи студенческих олимпиад по математике. Москва, Издательство «Наука», 1978.

Сайдазимов Камол Тулкунович (д.ф.н. (PhD), старший преподаватель кафедры "Социальных наук, педагогики и психологии" Ташкентского государственного медицинского университета)

ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И ОЦЕНКА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ШИРОКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ МОЛОДЁЖИ В ИНФОРМАЦИОННОМ, СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. *Статья посвящена анализу этико-социальных коллизий в анализе оценок молодёжи, возникающих в процессе языкового значения в логике. Используются аппарат деонтической логики для формализации противоречий между позитивистским подходом и концепцией естественного права (безусловная ценность жизни). Также на научной основе раскрываются инструменты, используемые для оказания давления на оценки изменения мировоззрения людей через информационные потоки в глобальных сетях.*

Ключевые слова: *оценка, правовой позитивизм, норма, деонтическая логика, ценностное отношение, логика высказываний.*

MANTIQIY FIKRLASH VA BAHONING ZAMONAVIY AXBOROT JAMIYATIDA YOSHLAR DUNYOQARASHINI KENGAYTIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqola mantiqdagi til ma'nosi jarayonida yuzaga keladigan baholashlarni tahlil qilishdagi axloqiy, ijtimoiy masalalarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Pozitivistik yondashuv va tabiiy huquq kontseptsiyasi orasidagi ziddiyatlarni formalizatsiya qilish uchun deontik mantiq apparati qo'llanildi. Shuningdek, insonlarning dunyoqarashidagi o'zgarishlarni baholashga ta'sir ko'rsatadigan vositalar ochib berildi.*

Kalit so'zlar: *Baholash, huquqiy pozitivizm, norma, deontik mantiq, qadriyatga munosabat, mulohazalar mantig'i.*

LOGICAL THINKING AND EVALUATION AS AN IMPORTANT FACTOR IN EXPANDING THE WORLDVIEW OF YOUTH IN THE INFORMATIONAL, MODERN SOCIETY

Annotation. *The article is devoted to the analysis of ethical and social collisions in the analysis of evaluations that arise in the process of linguistic meaning in logic. The apparatus of deontic logic is used to formalize the contradictions between the positivist approach and the concept of natural law (the unconditional value of life). It also scientifically reveals the tools used to influence evaluations of changes in people's worldview through information flows in global networks.*

Key words: *Evaluation, legal positivism, norm, deontic logic, value relation, propositional logic.*

Введение. В современном мире, а именно в информационном обществе при решении многих социальных проблем на первый план выходит вопрос оценок и оценивании явлений, которые происходят вокруг человека.

Социальная теория анализирует общество в возможностях улучшения условий существования человека. Описывая альтернативы дальнейшего развития тех или иных сфер социальной жизни или намечая историческую перспективу для общества в целом, социальная теория обязана подвергнуть критике другие возможные варианты решения проблемы. Этого невозможно достигнуть без оценочных суждений. Оценка и нормы являются общим условием социальной деятельности и присутствуют во всех явлениях, связанных с общественным сознанием. Более того, определённые оценки лежат в самой основе социального и гуманитарного теоретического знания. Оценки являются необходимыми элементами социальных, а во многом и гуманитарных теорий, в частности, логики оценок. Человеческая деятельность и сопровождающая её коммуникация невозможны без оценок. Науки, изучающие человека и общество и имеющие своей конечной целью рационализацию и оптимизацию человеческой деятельности, всегда устанавливают неявные или даже явные оценки и опираются на определённые ценности, исследование места оценок и процесса оценивания общественной жизни обретает научное и практическое значение в определении и решении социальных проблем, этим и обосновывается актуальность темы исследования. Важным аспектом роли оценок в образовании является их влияние на самооценку учащихся. Постоянное положительное или, наоборот, негативное оценивание может сформировать у учащихся определенное представление о себе. Поэтому важно уделять внимание не только результатам, но и процессу обучения, поощряя стремление к саморазвитию и учебной активности [1;207 с.].

Цель и задачи исследования. Научный анализ, а также исследование оценок молодёжи, возникающих в процессе языкового значения в логике в развитии современного мышления, являются одними из важных задач сегодняшнего дня. Важно установить связь норм и оценок поскольку, за-

ранее предполагается, что вопрос об этой связи очень сложен. Нормы являются частным случаем оценок, они представляют собой особый случай ценностного отношения между мыслью и действительностью. Диалектическая связь оценок и норм, их корреляционная взаимосвязь влияет на формирование материальных, духовных ценностных ориентаций в обществе, что показывает необходимость анализа в спектре мнений молодёжи.

Методология исследования. При изучении темы и подготовке статьи использовались также в качестве источников, в ней применялись методы познания, как анализ и синтез, общность и единичность, причина и следствие, а также использованы логический, диалектический, сравнительный и универсальные методы.

Как известно, логика помогает молодежи развивать основную интеллектуальную способность, которая способствует ориентированию в сложном информационном пространстве, принятию осознанных решений и построению успешного будущего.

Обсуждение. Сегодня мы живем в мире информации. И во многом случае мы можем получить информацию очень быстрым путём. Их значение проявляется в нескольких важных аспектах. Из множества определений критического мышления полезно выделить следующие характеристики: ясность, надежность, последовательность, актуальность, точность, объективность, широта, глубина и доказательность. Критическое мышление требует овладения следующими навыками: сбор информации и анализ её качества; рассмотрение проблемы как единого целого; выведение логических выводов; выявление проблемы, её чёткая формулировка, установление причинно-следственных связей; выработка собственной позиции по изучаемой проблеме; поиск альтернативных вариантов и способность изменять своё мнение в зависимости от дополнительных данных.

В связи с вышеизложенным целесообразно выделить три аспекта критического мышления: - логический – способность формулировать правильные выводы самостоятельно и оценивать правильность выводов других; – информационный – способность оценивать надежность и актуальность информации; – психологический – способность к рефлексии, быть объективным, ценить мнения других людей.

В образовании также важно учитывать индивидуальные различия учащихся. Оценки и подход к соблюдению норм должны быть гибкими, учитывая разнообразие стилей обучения, темпов и способностей. Это способствует созданию инклюзивной среды, где каждый ученик может максимально раскрыть свой потенциал [2;117 с.].

Критическое понимание информации возносит её до статуса знания (и только если оно служит этой цели). Поэтому задача развития критического мышления у учащихся постепенно становится одной из основных задач в образовательном процессе. Сегодняшняя молодежь сталкивается с огромным количеством информации: социальные сети, новости, блоги, видео. Критическое мышление им помогает: распознавать фейковые новости, анализировать источники, оценивать достоверность информации и избегать манипуляций. Это особенно важно в эпоху информационных войн, рекламы и алгоритмов формирования мнений. Критическое мышление помогает молодёжи развивать собственные идеи, защищать свои взгляды с помощью разума и быть интеллектуально независимыми, вместо того чтобы слепо следовать за толпой. Это укрепляет уверенность в себе и способствует формированию зрелого мировоззрения.

Современные технологии вносят изменения в способы оценивания и соблюдения норм. Электронные средства коммуникации и онлайн-обучение требуют адаптации традиционных методов, чтобы сохранить эффективность и актуальность оценивания и соблюдения норм в виртуальной среде [3;156 с.].

Логическое мышление помогает человеку в следующем: уважать аргументы других, квалифицированно доказывать свою позицию, уменьшать эмоциональные и агрессивные реакции и вести конструктивный диалог. Это важно как в образовательных учреждениях, так и в профессиональной жизни.

Люди, обладающие способностью к логическому и критическому мышлению, усваивают материал быстрее, успешно решают сложные проблемы, проводят исследования высокого качества и достигают хороших результатов в любой области, от экономики до информационных технологий.

Человек стремится понять свойства вещей и событий, оценить их ценность, то есть раскрыть аксиологический аспект общества. Субъективный аспект сознания требует от человека отчетности о своей активной практической деятельности: таких процессах, как выбор, планирование, оценивание. Этот процесс, в свою очередь, связан с понятием оценки [4;77 с.].

Результаты. Правильно развитые логические навыки помогают молодежи: распознавать манипуляции в политике, религии и рекламе; избегать радикальных и разрушительных действий; и развивать устойчивость к психологическому давлению. Таким образом, воспитание и обучение тесно связаны с процессом оценивания и соблюдением норм. Коллективные усилия в направлении создания поддерживающей и стимулирующей образовательной среды с оценочными методами, способствующими развитию разносторонних качеств учащихся, содействуют формированию гармоничной и продуктивной образовательной парадигмы. Дополнительно, важно обратить внимание на роль оценок в стимулировании саморегуляции и ответственности учащихся. Через осознание своих успехов и неудач они могут развивать стратегии управления своим обучением. Этот аспект оценивания помогает формировать у учащихся навыки планирования, организации и самооценки.

Вывод. Критически мыслящий человек анализирует их действия, понимает последствия, принимает обоснованные решения и разрабатывает реальные планы. Это помогает зрелости, социальной ответственности и глубокому пониманию мира. Критическое мышление является основным инструментом для молодежи, который помогает успешно учиться, работать, общаться и формировать здоровое общество. Оно превращает людей в независимых, самосознающих личностей, защищенных от манипуляций.

В этой статье мы лишь проанализировали некоторые аспекты вопросов, связанных с процессом формирования логического мышления и оценки. Многие проблемы, связанные с этим вопросом, ждут своего научного решения.

Список использованной литературы:

(1). Караваев Э.Ф. Об усовершенствовании логической модели планирования на основе опытных данных о «парадоксе стратегии». Вестник Санкт-Петербургского университета. 2009, 207 с.

(2). Лисанюк Е.Н. Развитие представлений о нормах в деонтической логике. Вестник Новосибирского государственного университета, 2010. 117 с.

(3). Малахов В.П. Нормативная логика в правовом мышлении. М., 1990, 156 с.

(4). Сайдазимов К.Т. Вестник SamDU. 2022, № 4, 77 с.

Ravshanova Ruzigul Karim qizi (PhD Candidate Uzbekistan State World Languages University; E-mail: aktamovshohruhbekk@gmail.com)

STUDENT PERCEPTIONS OF SELF-ASSESSMENT PRACTICES IN HIGHER EDUCATION SPEAKING COURSES

Annotation. *This study investigates the perceptions of higher education philology students regarding the use of self-assessment in developing speaking skills. A total of 50 first-year philology majors participated in a survey consisting of 10 questions, exploring students' familiarity with self-assessment, the frequency of use, confidence in evaluating their own performance, and the perceived effectiveness of self-assessment in improving speaking. Findings indicate that while most students are familiar with self-assessment and consider it useful for identifying strengths and weaknesses, teacher guidance remains crucial for ensuring accurate evaluation. The study highlights the role of self-assessment in promoting learner autonomy, reflection, and strategic adjustment in speaking performance. Implications for teaching practices and curriculum design in higher education emphasize the need for structured, practical self-assessment tools and training to maximize their effectiveness.*

Keywords: *self-assessment, speaking skills, learner autonomy, higher education, philology students, formative assessment.*

Ravshanova Ro‘zigul Karim qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti tayanch doktoranti, O‘zbekiston; E-mail: aktamovshohruhbekk@gmail.com)

OLIY TA’LIMDA OG‘ZAKI NUTQ KURSLARIDA O‘Z-O‘ZINI BAHOLASH AMALIYOTLARI BO‘YICHA TALABALARNING QARASHLARI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot oliy ta’lim muassasalarida filologiya yo‘nalishi talabalari nutq mahoratini rivojlantirishda o‘z-o‘zini baholashning talaba qarashlarini o‘rganishga qaratilgan. Umumiy 50 nafar birinchi kurs filologiya yo‘nalishi talabalari 10 ta savoldan iborat so‘rovnomada ishtirok etdi. Savollar talabalarning o‘z-o‘zini baholash bilan tanishligi, undan foydalanish chastotasi, o‘z natijalarini baholashga bo‘lgan ishonchi va nutqini rivojlantirishdagi samaradorligini o‘rganishga qaratilgan. Natijalar ko‘rsatdiki, ko‘pchilik talabalar o‘z-o‘zini baholash bilan tanish va uni o‘z kuchli va zaif tomonlarini aniqlashda foydali deb biladi, biroq aniq baholashda o‘qituvchi ko‘rsatmalari muhimligini ta’kidlashadi. Tadqiqot,*

shuningdek, o‘z-o‘zini baholashning talaba mustaqilligini oshirish, refleksiya qilish va nutq mahoratini strategik tarzda takomillashtirishdagi rolini ko‘rsatadi. O‘qitish amaliyoti va o‘quv dasturi dizayni uchun tavsiyalar amaliy va tuzilgan o‘z-o‘zini baholash vositalarini yaratish zaruratini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *o‘z-o‘zini baholash, nutq mahorati, talaba mustaqilligi, oliy ta’lim, filologiya talabalari, shakllantiruvchi baholash.*

Равшанова Рузигул Карим қизи (докторант (PhD), Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан; E-mail: aktamovshohruhbekk@gmail.com)

ВОСПРИЯТИЕ СТУДЕНТАМИ ПРАКТИК САМООЦЕНИВАНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО УСТНОЙ РЕЧИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению восприятия студентами-филологами высших учебных заведений практики самооценки для развития навыков устной речи. В исследовании приняли участие 50 студентов первого курса филологии, которые ответили на 10 вопросов, касающихся их знакомства с самооценкой, частоты её использования, уверенности в оценке собственных результатов и восприятия эффективности самооценки для улучшения устной речи. Результаты показывают, что большинство студентов знакомы с самооценкой и считают её полезной для выявления сильных и слабых сторон, однако руководство преподавателя остаётся важным для точной оценки. Исследование подчеркивает роль самооценки в развитии автономии учащихся, рефлексии и стратегического улучшения устной речи. Практические рекомендации направлены на создание структурированных и удобных инструментов самооценки и обучение студентов их эффективному применению.*

Ключевые слова: *самооценка, навыки устной речи, автономия учащихся, высшее образование, студенты-филологи, формирующее оценивание.*

Introduction. In recent decades, higher education has increasingly shifted from teacher-centered models toward learner-centered approaches that emphasize active student engagement in the learning and assessment process. Within this paradigm, self-assessment has gained prominence as a formative assessment strategy that supports reflection, responsibility, and independent learning. Self-assessment is commonly defined as the process through which students evaluate the quality of their own work and learning against explicit criteria for the purpose of improvement [3], [1].

Rather than functioning merely as a grading mechanism, self-assessment serves as a pedagogical tool that enhances metacognitive awareness and fosters deeper engagement with learning goals.

The growing interest in self-assessment is closely linked to the concept of learner autonomy. Henri Holec defined learner autonomy as the ability to take charge of one’s own learning, including setting objectives, selecting strategies, monitoring progress, and evaluating outcomes. This perspective positions evaluation not solely as the teacher’s responsibility but as an integral component of learners’ independent development [4].

Similarly, the theory of self-regulated learning proposed by Barry Zimmerman conceptualizes learning as a cyclical process involving forethought, performance control, and self-reflection [5],[6]. Within this framework, self-assessment is central to the self-reflection phase, enabling learners to judge their performance against criteria and regulate future actions accordingly.

In foreign language education, particularly in speaking instruction, self-assessment has been increasingly recognized as a means of promoting autonomy, strategic competence, and continuous improvement. However, understanding how students perceive the implementation of self-assessment remains essential for its effective integration into higher education practice.

Methodology. The study involved 50 first-year philology major students enrolled in higher education institutions in Uzbekistan. Participants were selected from two universities specializing in language education to provide a representative sample of learners in the field of philology. To ensure confidentiality, no personal identifiers were collected, and all responses were treated anonymously.

Data were collected through a 10-item questionnaire designed to explore students’ perceptions of self-assessment in speaking. The questionnaire employed Likert-scale and multiple-choice formats to facilitate straightforward responses and reduce respondent burden. The questions were thematically grouped into five categories:

1. Awareness and Familiarity with Self-Assessment – Questions on participants’ knowledge of self-assessment and their confidence in evaluating their speaking skills.

2. Frequency and Practice of Self-Assessment – Questions addressing how often participants assess their speaking and whether they modify strategies following self-assessment.

3. Methods and Tools Used – Questions examining the self-assessment techniques participants use and their preferred assessment approaches.

4. Perceived Benefits and Effectiveness – Questions measuring students' perceptions of the usefulness of self-assessment for identifying strengths, weaknesses, and improving performance.

5. Teacher Feedback and Accuracy – A question focusing on the influence of teacher feedback on the accuracy of students' self-evaluations.

The survey was administered electronically via Google Forms to allow easy access and automatic data collection. Students were provided with instructions emphasizing the importance of honest self-reflection. The questionnaire was open for responses over a one-week period, and reminders were sent to maximize participation. Responses were coded numerically according to the Likert-scale and multiple-choice options. Data were analyzed both quantitatively and qualitatively, focusing on patterns within and across the thematic groups. Descriptive statistics, including frequencies and percentages, were calculated to interpret the overall trends in student perceptions. The analysis also explored correlations between perceived familiarity, frequency of practice, and perceived benefits to understand the effectiveness of self-assessment practices.

Results and Discussion

Survey question	Dominant response	n	%
Familiarity with self-assessment in speaking courses	Familiar	32	64%
Frequency of using self-assessment	Sometimes	24	48%
Perceived usefulness of self-assessment	Useful	36	72%
Ability to identify strengths and weaknesses	Agree	34	68%
Improvement of speaking through self-assessment	Agree	30	60%
Preference for teacher-guided self-assessment	Yes	29	58%
Importance of teacher feedback	Very important	37	74%
Confidence in evaluating own speaking	Moderate confidence	26	52%
Interest in using structured rubrics	Yes	31	62%
Willingness to use self-assessment regularly	Yes	33	66%

Table 1. Summary of Students' Responses to the Self-Assessment Survey (N = 50).

Note: The table presents the most frequently selected responses for each survey question. Percentages represent the proportion of participants selecting the dominant option among the total sample (N = 50).

Table 1 summarizes the dominant responses to the survey questions. Overall, the results indicate that most students demonstrate a positive perception of self-assessment in speaking courses. A majority of respondents reported being familiar with the concept and considered it useful for improving speaking performance. Additionally, students emphasized the importance of teacher feedback and expressed interest in using structured self-assessment rubrics to support their learning.

The survey explored philology majors' perceptions of self-assessment in speaking, focusing on awareness, confidence, perceived benefits, teacher feedback, and behavioral changes. Most students demonstrated familiarity with self-assessment, with 32 out of 50 reporting being "familiar" and an additional 9 indicating they were "somewhat familiar". Despite this awareness, self-assessment was not consistently practiced: only 3 students reported "always" assessing their speaking, while the majority (24) did so "sometimes" and 16 "often." This pattern suggests that while students recognize the value of self-assessment, integrating it regularly into their learning routines remains a challenge. Students expressed generally positive attitudes toward self-assessment. The majority agreed that self-assessment helps them understand their strengths and weaknesses (43/50) and improves speaking performance (41/50). Confidence in judging their own speaking skills was also relatively high, with 31 students reporting they were "confident" or "very confident." These findings align with the principles of learner autonomy [6], indicating that self-assessment fosters reflective thinking and awareness of one's own learning process. Students highlighted the importance of teacher feedback in enhancing the accuracy of self-assessment. All respondents either "strongly agreed" or "agreed" that feedback helped improve self-evaluation, suggesting a critical role of guided support in the self-assessment process. In line with formative assessment theory

[2], these results indicate that combining teacher input with self-reflection promotes more reliable evaluation and learning improvement.

After conducting self-assessment, many students reported adjusting their speaking strategies. While 26 students did so "sometimes" and 16 "often," only 5 reported "always" making changes. This pattern demonstrates a developing but still inconsistent transfer of self-assessment insights into concrete learning behaviors, reflecting the gradual development of self-regulated learning skills. The most favored approach was a combination of teacher and self-assessment (29 students), followed by equal use of all assessment forms (7). Purely self-assessment or peer assessment was far less preferred, highlighting students' preference for collaborative evaluation. This supports the notion that learner-centered assessment is most effective when integrated with instructor guidance. Overall, students considered self-assessment useful for developing speaking skills, with 43 out of 50 agreeing or strongly agreeing. This reinforces the growing role of self-assessment as a learner-centered, formative practice in higher education.

Conclusion. The findings indicate that self-assessment is generally valued and recognized for its pedagogical benefits. However, its consistent application and translation into strategy adjustments remain limited, emphasizing the need for structured guidance and scaffolding. Integrating teacher feedback with self-assessment emerges as a crucial factor for accuracy and effectiveness. These results resonate with contemporary theories on learner autonomy, self-regulated learning, and formative assessment, suggesting that self-assessment can contribute significantly to speaking competence when appropriately supported.

References:

[1]. Andrade H., Du Y. (2007). Student responses to criteria-referenced self-assessment. Assessment & Evaluation in Higher Education, 32 (2), p. 159–181.

[2]. Black P., Wiliam D. (1998). Assessment and classroom learning. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, 5(1), p. 7–74.

[3]. Boud D. (1995). Enhancing learning through self-assessment. London, UK: Kogan Page.

[4]. Holec H. (1981). Autonomy and Foreign Language Learning. Oxford: Pergamon.

[5]. Zimmerman B.J. (1989). A social cognitive view of self-regulated academic learning. Journal of Educational Psychology, 81(3), p. 329–339.

[6]. Zimmerman B.J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. Theory Into Practice, 41(2), p. 64–70.

Barnoyeva Nilufar Yoqubovna (Associate professor (PhD), Department of Foreign Languages Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi; barnoyevanilufar1984@gmail.com)

THE INTEGRATION OF CORPUS ANALYSIS TOOLS IN TEACHING ENGLISH COLLOCATIONS

Annotation. *This paper explores the integration of corpus analysis tools in the teaching of English collocations. Collocations–word combinations that are often used together—pose significant challenges to foreign language learners. Traditional methods of instruction often fail to capture the authentic usage of collocations. Corpus tools such as AntConc, Sketch Engine, and the News on the Web (NOW) allow learners to analyze real-life language data and uncover patterns of natural usage. This study investigates how the incorporation of corpus analysis in classroom instruction affects learners' ability to recognize and use collocations effectively. The results suggest a positive correlation between corpus-based instruction and improved collocational competence.*

Keywords: *Corpus Linguistics, collocations, teaching English as a foreign language, data-driven learning, learner autonomy, AntConc, NOW.*

INGLIZ TILI KOLLOKATSIYALARINI O'QITISHDA KORPUS TAHLILI VOSITALARINI TATBIQ QILISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tili kollokatsiyalarini o'qitish jarayonida korpus tahlili vositalarining tadbiq eitilishi ko'rib chiqiladi. Kollokatsiyalar – til birliklari tarkibida tez-tez birga qo'llaniladigan so'z birikmalari – xorijiy til o'rganuvchilar uchun jiddiy qiyinchilik tug'diradi. An'anaviy o'qitish usullari ko'pincha kollokatsiyalarning autentik qo'llanilishini to'liq aks ettira olmaydi. AntConc, Sketch Engine va News on the Web (NOW) kabi korpus vositalari o'quvchilarga haqiqiy til ma'lumotlarini tahlil qilish va tabiiy qo'llanish qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ushbu tadqiqotda sinfdagi ta'lim jarayoniga korpus tahlilini kiritish o'quvchilarning kollokatsiyalarni anglash va samarali qo'llash qobiliyatiga*

qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganildi. Natijalar til korpusga asoslangan o'qitish bilan kollokatsion kompetensiyaning rivojlanishi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *til korpus, kollokatsiyalar, ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish, ma'lumotlarga asoslangan ta'lim, o'quvchi avtonomiyasi, AntConc, NOW.*

ИНТЕГРАЦИЯ ИНСТРУМЕНТОВ КОРПУСНОГО АНАЛИЗА В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКИМ КОЛЛОКАЦИЯМ

Аннотация. *В данной статье рассматривается интеграция инструментов корпусного анализа в процесс обучения английским коллокациям. Коллокации – устойчивые словосочетания, часто употребляемые в языке, представляют значительные трудности для изучающих иностранный язык. Традиционные методы преподавания зачастую не отражают аутентичное употребление коллокаций. Корпусные инструменты, такие как AntConc, Sketch Engine и News on the Web (NOW), предоставляют обучающимся возможность анализировать реальные языковые данные и выявлять закономерности естественного употребления. В исследовании рассматривается, как использование корпусного анализа в учебном процессе влияет на способность студентов распознавать и эффективно использовать коллокации. Результаты показывают положительную взаимосвязь между обучением на основе корпусов и развитием коллокационной компетенции.*

Ключевые слова: *корпусная лингвистика, коллокации, преподавание английского как иностранного, обучение на основе данных, автономия обучающихся, AntConc, NOW.*

Introduction. Collocations are essential components of fluent and idiomatic language use. Despite their importance, they remain difficult for learners to master due to the arbitrary nature of their combinations (e.g., "install software" vs. "fix software"). Learners who acquire collocations develop stronger lexical chunks, which enhances their fluency, processing speed, and overall confidence in communication. They are also better equipped to handle listening and reading tasks, as they can more easily anticipate or recognize commonly paired words.

In academic writing, for instance, appropriate collocational use demonstrates a higher level of language proficiency and can significantly improve the quality of essays and reports. In professional contexts, proper use of technical or business collocations (e.g., "launch a product," "negotiate a contract") contributes to more effective and professional communication.

Traditionally, collocations have been taught using memorization techniques or static lists, which often fail to convey essential information such as register, frequency, and real-world usage. Such approaches tend to isolate words from their authentic context, making it difficult for learners to internalize and apply them effectively. In contrast, teaching collocations through authentic examples, especially using corpus analysis tools, exposes students to how language is actually used, increasing retention and meaningful application.

Materials and methods. With the development of Corpus Linguistics and corpus analysis tools, language learners and educators now have access to vast databases of authentic language use. These corpus analysis tools allow for a more data-driven learning and learner-centered approach. This paper aims to evaluate the role of corpus analysis tools in enhancing collocational competence among English language learners as a foreign language and suggests effective ways to incorporate such tools into classroom practice.

The study was conducted with 106 pre-intermediate level TEFL (teaching English as a Foreign Language) students enrolled in an Information and Communication Technology (ICT) program at an information technology university. These students were selected due to the high linguistic demands of their future careers, which require accurate and fluent use of English in ICT documentation, software communication, online collaboration, and global business environments. All participants had completed at least two prior English language courses and had B1-level proficiency according to the CEFR (Common European Framework of Reference for Languages). They were randomly assigned to either a control group or an experimental group, with 53 students in each.

The materials for this study were carefully chosen to reflect both authentic language use and relevant vocabulary related to ICT and academic English. The following corpus analysis tools and resources were used in the experimental group's instruction:

News on the Web (NOW) Corpus: A dynamic corpus of over 14 billion words from news articles published online in English-speaking countries since 2010. It was used to extract up-to-date and authentic collocations related to both general English and ICT-related themes, ensuring relevance to students' academic and professional interests.

AntConc (Version 4.2.0): A free concordancing tool that enables learners to analyze word co-occurrence, frequency, and distribution patterns. It allows users to import custom corpora—such as ICT-related documents or technical articles–and search for Key Word in Context (KWIC) displays and collocational patterns.

Sketch Engine: A powerful corpus management and analysis platform that offers detailed insights into word sketches, collocation networks, frequency distribution, grammatical behavior, and usage across different registers. Students used it to analyze word partnerships and compare how collocations vary between general, technical, and academic English.

In addition to these tools, both groups had access to ICT collocations, reading passages, and writing prompts to support instruction and assessment. The control group used conventional teaching materials such as textbooks (e.g., "English for ICT" by Oxford University Press) and print-based vocabulary exercises.

The study lasted for twelve weeks, with two 80-minute sessions each week. Instruction focused on both receptive (reading) and productive (writing, speaking) knowledge of collocations.

Results and discussions. The control group received traditional instruction. Teachers used text-books, gave definitions of collocations, and provided controlled exercises such as fill-in-the-blank tasks, matching exercises, and translation activities.

The experimental group received data-driven learning (DDL) instruction using corpus analysis tools. After an initial training session on how to use AntConc, Sketch Engine, and access the NOW corpus, students engaged in guided discovery tasks. These tasks included:

- Using AntConc to identify frequent collocates of key ICT collocations (e.g., "software development," "cloud computing,") in a custom-built corpus of technical texts.

- Analyzing KWIC displays to observe patterns of usage, collocational strength, and frequency.

- Using Sketch Engine to compare the usage of target collocations in different genres (e.g., news, academic articles, spoken texts).

Extracting collocations from the NOW corpus and building their own personalized "collocation banks" for use in writing and speaking tasks.

At the start and end of the study, all students completed a collocation-based pre-test and post-test designed to assess their:

– Recognition of correct collocations (multiple-choice);

– Comprehension in context (gap-fill with context clues);

– Productive use (in short writing tasks and dialogue completion).

All tests included collocations relevant to both general English and ICT-specific terminology to ensure alignment with the learners' academic field.

The experimental group showed a statistically significant improvement in both recognition and usage of collocations. The average score in the post-test increased from 62% to 88%, while the control group improved from 61% to 70%.

Qualitative analysis of student writing showed more frequent and accurate use of ICT collocations in the experimental group, with increased variety and fewer collocational errors.

The results confirm the hypothesis that corpus analysis tools can significantly enhance the teaching and learning of English ICT collocations. The data-driven learning (DDL) approach encourages learner autonomy, critical thinking, and deeper engagement with authentic language. Students not only learned new collocations but also developed skills to independently explore language patterns.

Conclusion. Integrating corpus analysis tools into English language teaching provides a powerful means of improving learners' collocational awareness. These tools offer rich, authentic language data and foster a more exploratory, student-centered approach. While challenges remain in terms of accessibility and training, the pedagogical benefits are substantial. Future research should focus on long-term retention, tool usability, and expanding this method across different proficiency levels and linguistic features.

References:

(1). Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge. / Cambridge University Press, 1998, 320 p.

(2). Cobb T. Learning about language from corpora. The view from SLA. In: O'Keeffe A., McCarthy M. (Eds.). The Routledge Handbook of Corpus Linguistics. London, Routledge, 2010, p. 292–307.

(3). Hunston S. Corpora in Applied Linguistics. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 208 p.

(4). Kennedy G. Amplifier collocations in the British National Corpus: Implications for English language teaching. TESOL Quarterly. 2003, vol. 37, № 3, p. 467–487.

(5). Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 477 p.

Isakov Yusuf Khoriddinovich (Kattakurgan State Pedagogical Institute, Associate Professor of the Department of Exact and Natural Sciences, Uzbekistan, Samarkand:yxoriddinovich2001@mail.ru), Makhmudova Barchinoy Elmurodovna, Mag'rifova Gulhayo Ziyodulloyevna (Kattakurgan State Pedagogical Institute 2nd year students of the Faculty of Exact and Natural Sciences, Uzbekistan, Samarkand; maxmudovabarchinoy18@gmail.com)

TEACHING THE PROPERTIES AND USE OF STYRENE OBTAINED FROM OIL AND ITS PROCESSING ON THE BASIS OF MODERN EDUCATIONAL METHODS

Annotation. *This article presents a pedagogical model for teaching the synthesis, physicochemical properties and industrial applications of styrene (vinylbenzene, C_8H_8) through project-based learning (PBL), collaborative learning, blended learning and case study methods. The article demonstrates the effectiveness of combining the main natural sources of hydrocarbons – natural gas, oil and coal – and the process of obtaining styrene by catalytic dehydrogenation of ethylbenzene with modern educational tools.*

Keywords: *styrene, ethylbenzene, dehydrogenation, hydrocarbons, natural gas, oil, coal, polymerization, practical research, virtual laboratory.*

Isoqov Yusuf Xoriddinovich (Kattaqo'rg'on davlat Pedagogika instituti "Aniq va tabiiy fanlar" kafedrasi dotsenti, O'zbekiston, Samarqand; yxoriddinovich2001@mail.ru), Makhmudova Barchinoy Elmurodovna, Mag'rifova Gulhayo Ziyodulloyevna (Kattaqo'rg'on davlat Pedagogika instituti Aniq va tabiiy fakulteti 2-kurs talabasi, O'zbekiston, Samarqand; maxmudovabarchinoy18@gmail.com)

NEFT VA UNI QAYTA ISHLASH NATIJASIDA OLINGAN STIROLNING XOSSALARI VA ISHLATILISHINI ZAMONAVIY TA'LIM METODLARI ASOSIDA O'QITISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada stirol (vinilbenzol, C_8H_8) sintezi, fizik-kimyoviy xossalari va sanoatdagi qo'llanilishi loyihaga asoslangan ta'lim (PBL), hamkorlikdagi ta'lim, aralash ta'lim va Case Study metodlari orqali o'qitishning pedagogik modeli taqdim etilgan. Maqola uglevodorodlarning asosiy tabiiy manbalari – tabiiy gaz, neft va toshko'mir hamda etilbenzolni katalitik degidrogenlash yo'li bilan stirol olish jarayonini zamonaviy ta'lim vositalari bilan birlashtirishning samaradorligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *stirol, etilbenzol, degidrogenlanish, uglevodorodlar, tabiiy gaz, neft, toshko'mir, polimerizatsiya, amaliy tadqiqot, virtual laboratoriya.*

Исаков Юсуф Хориддинович (Катаккурганский государственный педагогический институт, доцент кафедры естественных и точных наук, Узбекистан, Самарканд; yxoriddinovich2001@mail.ru), Махмудова Барчиной Эльмуродовна, Магрифова Гулхаё Зиёдуллоевна (Катаккурганский государственный педагогический институт, студенты 2-го курса факультета точных и естественных наук, Узбекистан, Самарканд: maxmudovabarchinoy18@gmail.com)

ОБУЧЕНИЕ СВОЙСТВАМ И ПРИМЕНЕНИЮ СТИРОЛА, ПОЛУЧАЕМОГО ИЗ НЕФТИ И НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ПРОЦЕССОВ, НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ

Аннотация. *В данной статье представлена педагогическая модель обучения синтезу, физико-химическим свойствам и промышленному применению стирола (винилбензола, C_8H_8) с использованием методов проектного обучения (ПО), совместного обучения, смешанного обучения и анализа конкретных случаев. В статье демонстрируется эффективность сочетания основных природных источников углеводородов – природного газа, нефти и угля – и процесса получения стирола путем каталитического дегидрирования этилбензола с современными образовательными инструментами.*

Ключевые слова: *стирол, этилбензол, дегидрирование, углеводороды, природный газ, нефть, уголь, полимеризация, тематическое исследование, виртуальная лаборатория.*

Introduction. Hydrocarbons and their derivatives are one of the main objects of study in modern organic chemistry. They are widely distributed in natural sources (oil, natural gas, coal) and form the raw material base of industrial chemistry. Styrene (vinylbenzene, C_8H_8) is one of the most important monomers obtained from them - it is widely used in the production of polystyrene, ABS plastic and other polymeric materials.

World production of styrene exceeds 25 million tons per year. In connection with the development of the petrochemical industry in Uzbekistan, the study of the chemistry of aromatic hydrocarbons is gaining urgent importance.

Styrene (vinylbenzene, phenylethylene) is an aromatic hydrocarbon with the molecular formula C_8H_8 and an aromatic vinyl group. Its IUPAC name is ethenylbenzene. Structural formula: $C_6H_5–CH=CH_2$. Styrene is a colorless, pungent-smelling, water-immiscible liquid with a boiling point of 145.2°C and a liquidus temperature of –30.6°C [1].

Currently, more than 90% of styrene in industry is obtained by catalytic dehydrogenation of ethylbenzene. The process is carried out in two stages:

The first stage – Alkylation of benzene with ethylene: $C_6H_6 + C_2H_4 \rightarrow C_6H_5–C_2H_5$ (catalyst: $AlCl_3$ or H_3PO_4, 300°C)

The second stage – Dehydrogenation of ethylbenzene: $C_6H_5–C_2H_5 \rightarrow C_6H_5–CH=CH_2 + H_2$ (catalyst: Fe_2O_3/K_2O, 550–650°C)

Styrene is an important raw material for a wide range of industries. The following are the areas of use of styrene:[1, 2, 3,6]:

Polystyrene and expanded polystyrene (foam plastic): 60–65% of styrene is consumed in this direction. Polystyrene is widely used for packaging, building insulation, electrical engineering, tableware and other products.

ABS plastic (acrylonitrile-butadiene-styrene copolymer): Used for electronic devices, automotive parts, and household appliance bodies.

Synthetic rubber (styrene-butadiene rubber, SBK): 70% of car tires are made from this material. SBK is characterized by its abrasion resistance compared to natural rubber [3,6].

Chromatographic sorbents: Porous materials based on styrene, ethylstyrene, and divinylbenzene are widely used in gas chromatography. Porous polymers are mechanically robust, have a large surface area, high selectivity, and are thermally stable. [1]

Resins and latexes: Styrene-based resins and water-dispersed latexes are produced for the paper, textile, and paint industries.

In Uzbekistan, natural gas is extracted from several fields in the Fergana, Gazli, and Bukhara regions. Currently, the production of polymer materials – polyethylene, polyvinyl chloride, nitrile, acrylic acid, and nitron fiber — is being established. [1]

Literature review. The theory of project-based learning (PBL) was developed by Blumenfeld et al. (1991) and has been widely used in chemistry education in recent years [8]. Krajcik and Shin (2014) showed that PBL increases student motivation in chemistry by 34% [9]. Hmelo-Silver (2004) demonstrated the superiority of problem-based learning methods in optimizing cognitive load and strengthening long-term memory [10].

In the field of cooperative learning, a meta-analysis by Johnson & Johnson (2009) included 164 studies and found that cooperative learning increased the average learning rate by 0.67 standard deviations compared to individual learning [11]. Collaborative principles (positive interdependence, individual responsibility, face-to-face communication) have been observed to be particularly effective in teaching the chemistry of styrene and aromatic hydrocarbons [12].

In the field of blended learning, a meta-analysis by Means et al. (2013) for the US Department of Education examined 81 studies combining online and traditional learning and found that the blended format was 0.35 standard deviations more effective than the purely traditional format [13]. In chemistry laboratory experiments, combining virtual environments (PhET, Labster) with real-world experiences deepens students' conceptual understanding [14].

Case studies were developed by Harvard Business School and are now widely used in STEM education. Herreid's (2007) study showed that using case studies in chemistry courses increased critical thinking skills by 42% [15].

Research methodology. The research is aimed at the following tasks:

• Development of a didactic model for teaching the physicochemical properties and industrial applications of styrene based on the PBL method;

• Studying natural sources of hydrocarbons (natural gas, oil, coal) through collaborative learning technologies;

• Application of virtual laboratories and the flipped classroom model on the topic of styrene synthesis;

• Development of students' critical thinking through the method of applied research.

Effectiveness of the project-based learning model. Students of the educational institution participate in the experience of teaching the synthesis and properties of styrene through project-based learning. In this project, students perform the following stages:

– Problem identification: Current status and development prospects of styrene production in the petrochemical industry of Uzbekistan;

– Research plan: Calculation of kinetic parameters of the catalytic dehydrogenation process of ethylbenzene;

– Data collection: Analysis of hydrocarbon sources based on international sources;

– Analysis: Polymerization, adduct formation and electrophilic substitution reactions of styrene;

– Presentation: Presentation and discussion of group results in the form of a poster;

– Reflection: Analysis of the process and product quality through self-assessment.

The results show that students in the project-based learning group performed 25-30% better in long-term retention of knowledge compared to the traditional learning group.

Cooperative learning: Three natural sources of hydrocarbons—natural gas, oil, and coal—are studied.

Each student becomes an "expert" on one source and then teaches others. This approach has three main advantages:

Each student is forced to study his or her topic in depth (the principle of individual responsibility);

The effect of learning by teaching is observed: during the explanation process, students identify and fill in the gaps in their knowledge;

Positive interdependence is observed within the group: without the knowledge of the students who studied the source of oil, the synthesis of styrene could not be fully explained.

Blended learning: Virtual and real-world laboratory integration. A flipped classroom model was used for the topic of styrene synthesis: students learn the dehydrogenation of ethylbenzene at home through a virtual simulation on the Labster platform, and in the classroom they investigate the properties of the product using IR spectroscopy and bromine water testing [6]. Virtual simulation of the dehydrogenation process at 550–650°C with Fe_2O_3/K_2O catalysts on the Labster platform significantly improves students' conceptual understanding of the process.

In the process of working with the applied research method, students see the practical importance of styrene in a real industrial context. In various cases, students analyze the methane → ethylene → ethylbenzene → styrene chain step by step, calculating the thermodynamic and kinetic parameters at each stage. This approach is an effective way to connect theoretical knowledge with industrial practice.

Conclusion. This study demonstrates the effectiveness of modern pedagogical methods in teaching the synthesis and properties of styrene in inorganic chemistry. The main conclusions are as follows:

The LAT method increases the long-term retention of students' knowledge on the topic of styrene and hydrocarbon sources by 25-30%, linking the topic to real industrial problems.

The collaborative model provides individual responsibility and peer teaching effect in students on three natural sources of hydrocarbons (natural gas, oil, coal).

Virtual+real laboratory integration is more effective than the traditional method in demonstrating the physical and chemical properties of styrene, and students' knowledge of laboratory safety increases.

The integrated use of four methods (Project-Based Learning (PBL)+Collaboration+Blended Learning+Practical Research) is more effective than the sum of individual methods. This integrated approach is recommended for implementation in organic and inorganic chemistry courses in higher education institutions of Uzbekistan.

References used:

(1). Hamidov B.N., Fozilov S.F., Saidaxmedov Sh.M., Mavlanov B.A. Neft va gaz kimyosi. Toshkent, "Muharrir", 2014, 560-bet.

(2). Лебедев Н.Н. Химия и технология основных органических и нефтехимических процессов синтеза. Москва, "Химия", 1988, с.592

(3). Tursunov T.T., Yusupov A.A. Organik kimyo texnologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi", 2001, 380-bet.

(4 Смирнов В.А. Стирол: получение, свойства и применение. "Нефтехимия", 2005, т. 45, № 3, с. 210–225.

(5). Qodirov U., Botirov M. Uglevodorod xomashyosidan kompleks foydalanish. Toshkent, "Fan", 2010, 244-bet.

(6). SRI Consulting. Styrene Production Technology. Report 2B. Menlo Park, CA: SRI Consulting, 2020.

(7). Carra S., Forni L. Kinetics of catalytic dehydrogenation of ethylbenzene to styrene. Ind. Eng. Chem. Process Des. Dev. 2019, vol. 4, p. 281–285.
(8). Blumenfeld P.C. et al. Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning // Educational Psychologist. 1991, vol. 26, № 3–4, p. 369–398. DOI: 10.1207/s15326985ep2603&4_8
(9). Krajcik J., Shin N. Project-based learning. The Cambridge Handbook of the Learning Sciences. Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 275–297.
(10). Hmelo-Silver C.E. Problem-based learning: What and how do students learn? Educational Psychology Review. 2004, vol. 16, № 3, p. 235–266. DOI: 10.1023/B:EDPR.0000034022.16470.f3
(11). Johnson D.W., Johnson R.T., Smith K.A. The state of cooperative learning in postsecondary and professional settings. Educational Psychology Review. 2009, vol. 19, №1, p. 15–29.DOI:10.1007/s10648-006-9038-8
(12). Doymus K. Teaching chemical equilibrium with the Jigsaw technique. Research in Science Education. 2008, vol. 38, № 2, p. 249–260. DOI: 10.1007/s11165-007-9047-8
(13). Means B. et al. Evaluation of Evidence-Based Practices in Online Learning: A Meta-Analysis and Review of Online Learning Studies. Washington, DC: U.S. Dept. of Education, 2013.
(14). Perkins K.K. et al. PhET: Interactive simulations for teaching and learning physics. The Physics Teacher. 2006, vol. 44, № 1, p. 18–23. DOI: 10.1119/1.2150754
(15). Herreid C.F. Start with a story: The case study method of teaching college science. Arlington, NSTA Press, 2007, 480 p.
(16). Fayzullayev A.R. Analitik kimyo. Toshkent, ToshDTU nashriyoti, 2019, 480-bet.
(17).Freeman S. et al. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics /Proceedings of the National Academy of Sciences. 2014, vol. 111, № 23, p. 8410–8415. DOI:10.1073/pnas. 1319030111

Usarova Nigora Berdiyarovna (Tashkent University of Social Innovation Senior Lecturer;
E-mail: usarovanigoraberdiyarovna@gmail.com)

CONCEPTUAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING PROGNOSTIC COMPETENCE IN FUTURE SPECIALISTS

Annotation. *The article examines the conceptual and pedagogical foundations for developing prognostic competence in future specialists. Prognostic competence is interpreted as an integrative quality that enables students to anticipate professional situations, assess possible outcomes and make well-grounded decisions under uncertainty. The study is based on systemic, competence-based, activity-oriented, reflective and prognostic approaches. The scientific and practical significance of the article lies in substantiating the need for the purposeful development of this competence in professional training.*

Key words: *Competence, forecasting, specialist, training, approach, reflection, modeling, strategy, development.*

Usarova Nigora Berdiyarovna (Toshkent Ijtimoiy innovatsiya universiteti katta o‘qituvchisi;
E-mail: usarovanigoraberdiyarovna@gmail.com)

BO‘LAJAK MUTAXASSISLARDA PROGNOSTIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak mutaxassislarda prognostik kompetensiyani rivojlantirishning konseptual-pedagogik asoslari yoritiladi. Prognostik kompetensiya kasbiy vaziyatlarni oldindan anglash, ehtimoliy natijalarni baholash va noaniqlik sharoitida asoslangan qaror qabul qilishga xizmat qiluvchi integrativ sifat sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatli, refleksiv va prognostik yondashuvlarga tayaniladi. Maqolaning ilmiy-amaliy ahamiyati bo‘lajak mutaxassislarni o‘zgaruvchan kasbiy muhitga tayyorlashda prognostik kompetensiyani maqsadli rivojlantirish zaruratini asoslash bilan belgilanadi.*

Kalit so‘zlar: *kompetensiya, prognostika, mutaxassis, tayyorgarlik, yondashuv, refleksiya, modellashtirish, strategiya, rivojlanish.*

Усарова Нигора Бердияровна (Ташкентский университет социальных инноваций, старший преподаватель; E-mail: usarovanigoraberdiyarovna@gmail.com)

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОГНОСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация. *В статье раскрываются концептуально-педагогические основы развития прогностической компетентности будущих специалистов. Прогностическая компетентность рассматривается как интегративное качество, обеспечивающее способность предвидеть профессиональные ситуации, оценивать возможные последствия и принимать обоснованные решения в усло-*

виях неопределенности. Методологическую основу исследования составляют системный, компетентностный, деятельностный, рефлексивный и прогностический подходы. Научно-практическая значимость статьи заключается в обосновании необходимости целенаправленного развития данной компетентности в профессиональной подготовке.

Ключевые слова: *Компетентность, прогнозирование, специалист, подготовка, подход, рефлексия, моделирование, стратегия, развитие.*

Introduction. In contemporary higher education, professional training is no longer limited to the acquisition of specialized knowledge and practical skills. It also requires the development of students' ability to anticipate professional situations, evaluate possible outcomes, make reasoned decisions and plan their future professional growth. The rapid transformation of labour market demands, digitalization and the increasing complexity of professional tasks make prognostic competence an important quality of a future specialist. The relevance of this study is determined by the need to prepare students for uncertain and changing professional conditions. Traditional models of training often focus on knowledge transmission and the reproduction of standard actions, whereas modern professional practice requires strategic thinking, reflection and the ability to foresee the consequences of decisions. Therefore, prognostic competence should be considered as an integral component of professional readiness. The scientific problem of the study lies in the fact that prognostic competence is not always sufficiently defined as an independent pedagogical construct. Although future skills, reflective thinking and competence-based education are widely discussed, the conceptual and pedagogical foundations for developing prognostic competence in future specialists remain insufficiently systematized.

The aim of the study is to substantiate the conceptual and pedagogical foundations for developing prognostic competence in future specialists. The object of the research is the process of professional training in higher education, while the subject is the development of prognostic competence through pedagogical conditions, methods and approaches. The methodological basis of the study includes systemic, competence-based, activity-oriented, reflective and prognostic approaches. These approaches make it possible to interpret prognostic competence as an integrative professional quality that combines analysis, reflection, decision-making, motivation and future-oriented thinking. The scientific novelty of the article lies in clarifying the essence of prognostic competence and identifying its role in the structure of professional readiness. The practical significance of the study is reflected in the possibility of using its conclusions to improve educational content, professional tasks and pedagogical conditions aimed at preparing students for future-oriented professional activity.

Literature Review. The development of prognostic competence in future specialists is increasingly interpreted as one of the key directions of modern professional education. Recent international studies show that higher education should prepare students not only for the reproduction of existing knowledge, but also for conscious action in uncertain, unstable and rapidly changing professional environments [1;7–18 p.]. In this context, prognostic competence may be understood as the ability to analyze a professional situation, foresee possible changes, assess risks, compare alternative decisions and choose a reasoned strategy of action. The concept of future-oriented education is directly related to this issue. UNESCO studies emphasize that learners should be prepared to work with uncertainty, imagine alternative futures and transform existing conditions through conscious action [1;7–18 p.]. This approach is important for understanding prognostic competence, because a future specialist must be able to connect current knowledge with possible professional scenarios. At the same time, this concept remains rather broad and does not fully explain how prognostic competence should be developed within a concrete system of professional training.

OECD research also highlights the need to align higher education with changing skill demands and future labour market expectations [2;11–23 p.]. From this perspective, prognostic competence becomes not only a pedagogical category, but also an important factor of professional adaptability. It enables students to evaluate possible consequences of their decisions and to act responsibly in situations where standard solutions are insufficient. However, OECD approaches are mainly focused on skill needs and educational alignment, while the internal pedagogical structure of prognostic competence requires additional clarification. Labour market studies further strengthen the relevance of the problem. According to global discussions on future jobs and professional transformation, technological change, digitalization and the restructuring of professional functions are changing the requirements for graduates [3;31–45 p.]. Therefore, the future specialist should not only master a profession, but also understand how this profession may change. This makes prognostic competence a strategic component of professional readiness, especially in

conditions where long-term professional success depends on flexibility, analytical thinking and readiness for continuous development.

The competence-based approach provides an important theoretical basis for the present study. It allows prognostic competence to be considered as a significant educational outcome that reflects the student's readiness to apply knowledge in professionally meaningful situations [4;12–26-b.]. Nevertheless, competence-based models often describe the expected result more clearly than the process of its gradual formation. For this reason, the development of prognostic competence requires not only the definition of learning outcomes, but also the identification of pedagogical conditions, methods and developmental mechanisms. Studies on futures literacy in higher education demonstrate that students' ability to think about the future develops more effectively when educational content includes reflection, scenario analysis and active intellectual participation [5;art.102814]. This position is closely connected with prognostic competence, since forecasting professional situations requires not mechanical prediction, but the meaningful interpretation of tendencies, risks and possible consequences. However, futures literacy research is often oriented toward general educational transformation, while professional training requires a more specific pedagogical framework. The reflective dimension of prognostic competence is also emphasized in recent studies. Reflection helps students evaluate their own assumptions, reconsider decisions and understand the consequences of professional actions [6; 1–10-b.]. Without reflection, forecasting may remain superficial, because the student may predict a possible result without critically analyzing the reliability of the chosen solution. Therefore, prognostic competence should be viewed as a unity of analytical and reflective processes.

Recent research on futures literacy and students' preparedness for an evolving world shows that future-oriented thinking requires a combination of cognitive flexibility, critical analysis and responsible decision-making [7; art. 2588021]. This idea is important for the present study because prognostic competence also integrates several dimensions: knowledge of professional processes, ability to analyze change, readiness to compare alternatives and motivation for professional growth. Thus, it cannot be reduced to a single skill or isolated ability. The pedagogical aspect of this problem is also reflected in studies devoted to assessment and competence development in professional education. Researchers note that the development of complex competences requires clear criteria, meaningful indicators and educational tasks that allow students to demonstrate their abilities in practice [8; art. 1608850]. This conclusion is relevant to prognostic competence, because it cannot be adequately assessed through reproductive questions alone. It requires problem-based tasks, professional cases, scenario modelling and reflective justification of decisions.

Transformative and practice-oriented pedagogies also contribute to understanding the development of prognostic competence. They emphasize that students become active agents of change when they are involved in tasks that require analysis, choice, responsibility and reflection [9; art. 103459]. In relation to prognostic competence, this means that future specialists should be placed in educational situations where they need to predict possible developments, justify decisions and evaluate their professional consequences. The future skills framework in higher education further confirms that modern professional training should develop autonomy, self-organization, strategic thinking and readiness to act in open-ended situations [10; 21–60-b.]. These qualities are conceptually close to prognostic competence, because the ability to foresee professional changes is impossible without independent judgment, reflective evaluation and long-term planning. However, future skills frameworks usually present a broad classification of competences and do not always distinguish prognostic competence as an independent pedagogical construct.

The analysis of the reviewed literature shows that several approaches are relevant to the study of prognostic competence. The competence-based approach defines it as a result of professional training; the activity-oriented approach connects it with problem-based and practice-oriented tasks; the reflective approach emphasizes self-analysis and evaluation of decisions; the futures literacy approach develops the ability to work with uncertainty and alternative scenarios. Each of these approaches reveals an important aspect of the problem, but their integration into a unified conceptual-pedagogical framework remains insufficiently developed.

Table 1

Main approaches to the development of prognostic competence

Approach	Main focus	Relevance to the study
Competence-based approach	Learning outcomes and professional readiness	Defines prognostic competence as an educational result
Activity-oriented approach	Practice-based and problem-based learning	Supports the formation of forecasting skills through professional tasks
Reflective approach	Self-analysis and evaluation of decisions	Strengthens conscious professional self-regulation
Futures literacy approach	Uncertainty and alternative futures	Develops future-oriented and scenario-based thinking
Pedagogical approach	Content, methods and conditions	Provides the basis for purposeful competence development

Thus, the main research gap lies in the insufficient systematization of the conceptual and pedagogical foundations for developing prognostic competence in future specialists. Existing studies provide valuable ideas about future skills, futures literacy, reflection and competence-based education, but they do not fully clarify prognostic competence as a distinct pedagogical construct within professional training. This article addresses this gap by interpreting prognostic competence as an integrative component of professional readiness and by substantiating the pedagogical conditions necessary for its purposeful development.

Research Methodology. The methodology of this study is based on a conceptual and pedagogical research design aimed at clarifying the essence, structure and developmental conditions of prognostic competence in future specialists. The study does not treat prognostic competence as a narrow predictive ability, but as an integrative professional quality that combines the capacity to understand changing professional situations, analyze possible outcomes, make reasoned decisions and consciously plan further professional development. Therefore, the methodological logic of the research is built on the interrelation of theoretical analysis, conceptual generalization, pedagogical modelling and comparative interpretation of scientific sources. The research design consisted of several successive stages. At the first stage, scientific literature related to future skills, futures literacy, competence-based education, professional readiness, reflection and decision-making was analyzed. This made it possible to identify the theoretical foundations of prognostic competence and determine its relevance for modern professional training. At the second stage, the main approaches to the development of prognostic competence were compared, including systemic, competence-based, activity-oriented, reflective and prognostic approaches. At the third stage, the structural components of prognostic competence were clarified and grouped according to their pedagogical functions. At the final stage, the pedagogical conditions necessary for the purposeful development of this competence in future specialists were theoretically substantiated. The methodological basis of the study includes five interrelated approaches. The systemic approach allowed prognostic competence to be considered as a complex structure consisting of cognitive, analytical, reflective, motivational and practical-decision components. The competence-based approach made it possible to interpret prognostic competence as an expected result of professional training. The activity-oriented approach emphasized the importance of involving students in professional cases, problem-based tasks and simulated situations. The reflective approach helped to reveal the role of self-analysis, reconsideration of decisions and evaluation of possible consequences. The prognostic approach directed attention to future-oriented thinking, anticipation of professional changes and readiness to act under uncertainty.

The study used theoretical and analytical research methods. Theoretical analysis was applied to identify the conceptual content of prognostic competence and its connection with professional readiness. Comparative analysis was used to distinguish different scientific approaches and reveal their strengths and limitations. Generalization made it possible to synthesize the main pedagogical ideas related to future-oriented professional training. Pedagogical modelling was used to define the internal structure of prognostic

competence and determine the conditions for its development. Interpretive analysis helped to clarify how prognostic competence may be integrated into the educational process of higher education institutions. The research material included scientific publications on future skills, futures literacy, competence-based education, reflective learning and professional training, as well as methodological ideas related to the development of students' future-oriented thinking. In addition, the study considered pedagogical tasks, professional problem situations, reflective assignments and scenario-based learning formats as potential educational tools for developing prognostic competence.

Table 2

Methodological framework of the study

Methodological element	Content	Function in the study
Research design	Conceptual-pedagogical analysis	Defines the logic of the study
Main approaches	Systemic, competence-based, activity-oriented, reflective, prognostic	Provides theoretical foundation
Research methods	Analysis, comparison, generalization, modelling, interpretation	Clarifies the essence and structure of the concept
Research material	Scientific sources, pedagogical tasks, professional cases, reflective assignments	Serves as the basis for conceptual conclusions
Expected result	Pedagogical understanding of prognostic competence	Substantiates its role in professional training

The methodological structure of the study can be expressed through the following sequence: analysis of scientific sources, identification of conceptual approaches, clarification of structural components, determination of pedagogical conditions and formulation of theoretical conclusions. This sequence ensures the internal consistency of the research and allows prognostic competence to be examined not as an abstract concept, but as a pedagogically significant component of future specialists' professional readiness.

Analysis and Results. The analysis shows that prognostic competence in future specialists should be understood not as a separate predictive skill, but as an integrative professional quality that connects knowledge, analysis, reflection, motivation and decision-making. In the context of professional training, this competence enables students to understand the dynamics of professional situations, identify possible risks, compare alternative solutions and make justified decisions in uncertain conditions. Therefore, prognostic competence may be regarded as an essential component of professional readiness, especially in educational contexts where graduates are expected to act flexibly, responsibly and strategically.

The results of the study indicate that prognostic competence has a multidimensional structure. Its cognitive dimension is reflected in the student's ability to understand professional concepts, processes and situational factors. The analytical dimension appears in the ability to identify cause-and-effect relationships, compare possible developments and interpret professional risks. The reflective dimension is expressed through the student's capacity to evaluate personal assumptions, reconsider decisions and analyze possible mistakes. The motivational dimension reflects readiness for professional growth, responsibility and conscious self-development. The practical-decision dimension is manifested in the ability to choose a reasoned course of action and justify it in relation to expected outcomes. The analysis also confirms that the development of prognostic competence cannot be achieved through reproductive learning alone. Traditional tasks that require students only to recall information or reproduce theoretical definitions are insufficient for developing future-oriented professional thinking. Prognostic competence becomes visible when a student is required to work with uncertainty, analyze a problem situation, construct possible scenarios, compare alternatives and explain the logic of a chosen decision. For this reason, professional cases, scenario-based assignments, problem-oriented tasks, project activities and reflective discussions are more effective tools for developing this competence. The pedagogical development of prognostic competence follows a certain internal logic. At the first stage, the student learns to understand the professional situation and identify its main features. At the second stage, the student analyzes the factors that may influence the further development of the situation. At the third stage, possible scenarios and consequences are considered. At the fourth stage, alternative decisions are compared and evaluated. At the final stage, the student justifies the selected decision and reflects on its expected results. This sequence allows professional training to move from passive knowledge acquisition toward active, future-oriented professional reasoning.

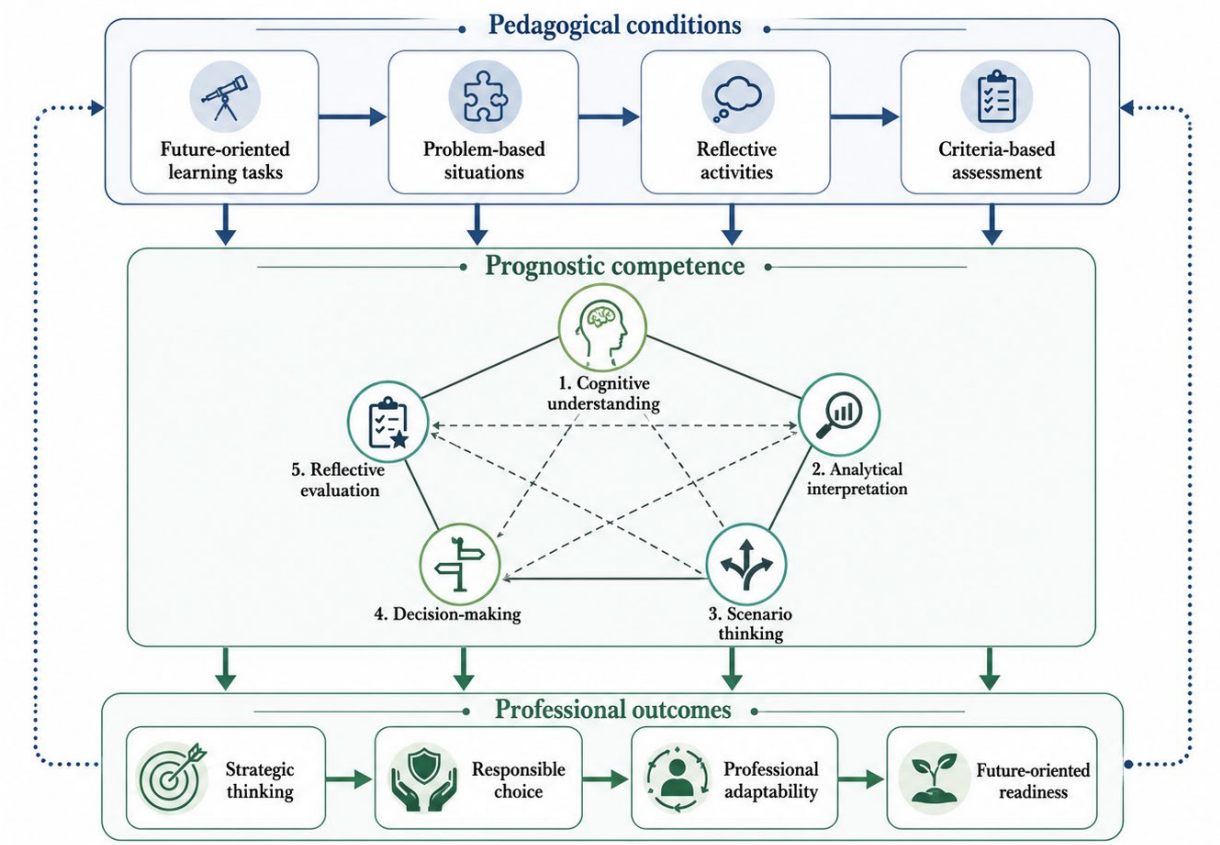

Figure 1. Logical sequence of developing prognostic competence.

The results demonstrate that prognostic competence develops more effectively when the educational process creates conditions for independent analysis, argumentation and reflection. In such conditions, students do not simply receive ready-made knowledge, but learn to use it as a tool for interpreting professional reality. They begin to understand that every professional decision may have short-term and long-term consequences. This understanding strengthens their ability to think strategically and increases their responsibility for the decisions they make. Another important result is that prognostic competence contributes to the formation of a future-oriented professional position. A student with a developed prognostic competence is able to perceive professional activity not as a fixed set of actions, but as a dynamic process that requires constant analysis, adaptation and improvement. Such a student is more prepared to respond to changes in professional requirements, technological development and social demands. Thus, prognostic competence supports not only professional readiness, but also professional resilience.

The analysis makes it possible to identify the main pedagogical conditions for developing this competence. These include the integration of future-oriented tasks into educational content, the use of professionally significant problem situations, the organization of reflective activities, and the assessment of students' reasoning rather than only final answers. In this regard, assessment should focus on how students analyze a situation, how they justify their predictions, how they compare alternatives and how consciously they evaluate possible outcomes. Overall, the study shows that prognostic competence is a strategically important component of future specialists' professional training. It enriches the concept of professional readiness by adding a future-oriented dimension. A professionally prepared graduate should not only know how to perform existing tasks, but should also be able to anticipate changes, evaluate risks, make reasoned decisions and design an individual trajectory of professional development. Consequently, the purposeful development of prognostic competence can be considered one of the key conditions for improving the quality of higher professional education.

Conclusion and Recommendations. The study confirms that prognostic competence is an essential component of future specialists' professional readiness. In modern higher education, a graduate is expected not only to possess professional knowledge and practical skills, but also to anticipate possible changes, assess risks, compare alternatives and make responsible decisions in uncertain situations. Therefore, prognostic competence should be considered an integrative quality that connects cognitive understanding, analytical thinking, reflection, motivation and decision-making. The analysis shows that the development

of prognostic competence requires purposeful pedagogical support. It cannot be formed only through traditional knowledge transmission or reproductive learning tasks. Future specialists need to be involved in educational situations that require scenario thinking, problem analysis, reflective evaluation and the justification of professional decisions. In this regard, prognostic competence becomes a significant factor in preparing students for flexible, strategic and future-oriented professional activity. The conceptual and pedagogical foundations identified in the study make it possible to understand prognostic competence as a dynamic and developmental construct. Its formation depends on the integration of several pedagogical conditions: future-oriented learning tasks, problem-based situations, reflective activities, professional cases and criteria-based assessment. These conditions help students connect theoretical knowledge with real or simulated professional contexts and develop the ability to evaluate the possible consequences of their actions.

The scientific significance of the study lies in clarifying the pedagogical essence of prognostic competence and defining its role in the structure of professional readiness. The practical significance is reflected in the possibility of applying the proposed conceptual foundations in the design of educational content, professional tasks, reflective assignments and assessment procedures aimed at preparing future specialists for changing professional environments. Based on the results of the study, several recommendations can be proposed. First, higher education curricula should include future-oriented and scenario-based tasks that encourage students to analyze possible developments of professional situations. Second, problem-based learning, case studies and project activities should be systematically used to develop students' analytical and decision-making abilities. Third, reflective assignments should become an integral part of professional training, as they help students evaluate their assumptions, decisions and expected outcomes. Fourth, assessment should focus not only on final answers, but also on the quality of reasoning, argumentation, risk analysis and justification of decisions.

References:

[1]. Bianchi G., Pisioti, U., & Cabrera M. GreenComp: The European Sustainability Competence Framework. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. DOI: 10.2760/13286.

[2]. Kazemier E.M., Damhof L., Gulmans J.,&Cremers P.H.M. Mastering Futures Literacy in Higher Education: An Evaluation of Learning Outcomes and Instructional Design of a Faculty Development Program. Futures, vol. 132, 2021, Article 102814. DOI: 10.1016/j.futures.2021.102814.

[3]. UNESCO. The Futures We Build: Abilities and Competencies for the Future of Education and Work. Paris, UNESCO, 2023.

[4]. OECD. Anticipating Skill Needs and Adapting Higher Education. From Insight to Alignment. Paris: OECD Publishing, 2026. DOI: 10.1787/827b3ca4-en.

[5]. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. Geneva: World Economic Forum, 2025.

[6]. Karlsen J.E. Futures Literacy in the Loop. European Journal of Futures Research, vol. 9, 2021, Article 17. DOI: 10.1186/s40309-021-00187-y.

[7]. Wang Y., & Zhu Y. Unlocking Futures Literacy: Essential Skills for Students for an Evolving World. Cogent Education, vol. 12, Issue 1, 2025, Article 2588021. DOI: 10.1080/2331186X.2025.2588021.

[8]. Martínez-Agut, M.P., Monzó-Martínez A., & Ortiz-Cermeño E. Assessment of GreenComp Learning in the Training of Education Professionals. Frontiers in Education, vol. 10, 2025, Article 1608850. DOI: 10.3389/feduc.2025.1608850.

[9]. Bertolini L., Gerritsen D., & Sol K. Supporting Students to Become Agents of Change: Introducing and Evaluating the Transition Cycle Approach to Teaching Transformative Skills. Futures, vol. 164, 2024, Article 103459. DOI: 10.1016/j.futures.2024.103459.

[10]. Ehlers U.-D. Towards a Future Skills Framework for Higher Education. In: Ehlers, U.-D., & Eigbrecht, L. (eds.). Creating the University of the Future: A Global View on Future Skills and Future Higher Education. Wiesbaden: Springer VS, 2024, p. 21–60. DOI: 10.1007/978-3-658-42948-5_2.

Ergashev G‘iyosjon Jo‘rayevich (O‘zbekiston xalqaro Islomshunoslik akademiyasi dotsenti v.b.),
Maksudova Aziza Ikramdjanovna (Toshkent Kimyo-texnologiya instituti assistenti),
Qirg‘izov Furqatjon Muqimjon o‘g‘li (O‘zbekiston xalqaro Islomshunoslik akademiyasi 1-kurs magistranti)

TASHKILOT VA KORXONALARDA AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHDA KERIO CONTROLNING AHAMIYATI VA VAZIFALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligini ta’minlash masalalari hamda Kerio Control tizimining integratsiyalashgan xavfsizlik yechimi sifatidagi o‘rni o‘rganilgan. Tadqiqotda tarmoq xavfsizligi, firewall, VPN, foydalanuvchi autentifikatsiyasi, trafik monitoringi va kontent filtrlash kabi asosiy funksiyalar orqali korporativ infratuzilmani himoya qilish imkoniyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘z: *Kerio Control, axborot xavfsizligi, kiberxavfsizlik, integratsiyalashgan boshqaruv, tarmoq xavfsizligi, firewall, VPN, autentifikatsiya, trafik monitoringi, kontent filtrlash.*

ЗНАЧЕНИЕ И ФУНКЦИИ KERIO CONTROL В ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ И ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения информационной безопасности в современных организациях и предприятиях, а также роль системы Kerio Control как интегрированного решения в области сетевой безопасности. В исследовании анализируются возможности защиты корпоративной инфраструктуры посредством основных функций, таких как сетевая безопасность, межсетевой экран (firewall), VPN, аутентификация пользователей, мониторинг трафика и фильтрация контента.*

Ключевые слова: *Kerio Control, информационная безопасность, кибербезопасность, интегрированное управление, сетевая безопасность, межсетевой экран (firewall), VPN, аутентификация, мониторинг трафика, фильтрация контента.*

THE IMPORTANCE AND FUNCTIONS OF KERIO CONTROL IN ENSURING INFORMATION SECURITY IN ORGANIZATIONS AND ENTERPRISES

Annotation. *This article examines issues of information security in modern organizations and enterprises, as well as the role of Kerio Control as an integrated network security solution. The study analyzes the capabilities of protecting corporate infrastructure through key functions such as network security, firewall, VPN, user authentication, traffic monitoring, and content filtering.*

Keywords: *Kerio Control, information security, cybersecurity, integrated management, network security, firewall, VPN, authentication, traffic monitoring, content filtering.*

Kirish. Raqamli texnologiyalar va korporativ infratuzilmaning kengayishi zamonaviy tashkilotlar faoliyatida axborot resurslarini boshqarish va himoya qilishni muhim vazifa sifatida belgilaydi. Axborotning maxfiyligi, yaxlitligi va mavjudligini ta’minlash nafaqat tashkilotning ichki jarayonlarini barqaror ishlashini kafolatlaydi, balki biznes ma’lumotlarining noqonuniy tarqalishi, kiberhujumlar va boshqa tahdidlardan himoya qilishni ham ta’minlaydi.

Zamonaviy korxonalar turli xavfsizlik vositalarini mustaqil ishlatadi: antivirus dasturlari, firewall, foydalanuvchi autentifikatsiyasi tizimlari, trafik monitoringi va kontent filtrlash. Biroq alohida ishlovchi vositalar xavfsizlik siyosatini markazlashmagan holda ta’minlaydi, natijada tahdidlarni aniqlash tezligi pasayadi va tarmoq faoliyati bo‘yicha nazorat yetarli darajada amalga oshmaydi. Shu sababli axborot xavfsizligini integratsiyalashgan boshqaruv tizimi asosida tashkil etish zarurati ortmoqda [1].

Kerio Control tizimi kichik va o‘rta tashkilotlar uchun mo‘ljallangan kompleks tarmoq xavfsizligi yechimidir. U firewall, VPN, foydalanuvchi autentifikatsiyasi, trafik monitoringi va kontent filtrlash funksiyalarini yagona boshqaruv panelida birlashtiradi. Bu esa tashkilotlarda markazlashgan xavfsizlik boshqaruvini amalga oshirish, tahdidlarni tezkor aniqlash va axborot resurslarini samarali boshqarishni ta’minlaydi [2].

Ushbu maqolada Kerio Controlning tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligini ta’minlashdagi ahamiyati, tizim vazifalari va amaliy qo‘llanilishi batafsil yoritilgan. Mazkur tadqiqot xavfsizlik boshqaruvi, tarmoq himoyasi, foydalanuvchi nazorati va masofaviy ulanishlarni himoyalash orqali tashkilot infratuzilmasining barqarorligini oshirishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda axborot xavfsizligini ta’minlash masalalari ilmiy va amaliy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Mazkur sohada olib borilgan ishlarda korporativ

tarmoqlarni himoyalash, ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash hamda foydalanuvchi faoliyatini nazorat qilish mexanizmlariga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, tarmoq xavfsizligini ta’minlashda firewall texnologiyalari, virtual xususiy tarmoqlar (VPN), kirishni boshqarish tizimlari va trafikni monitoring qilish vositalarining samaradorligi turli yondashuvlar asosida keng tahlil qilingan [3].

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, axborot xavfsizligini ta’minlashda alohida funksional vositalardan foydalanish ma’lum darajada samarali bo‘lsada, ularning mustaqil ishlashi tizimli yondashuvni cheklaydi [4]. Natijada xavfsizlik siyosatini yagona muhitda boshqarish imkoniyati pasayadi, tahdidlarni aniqlash va ularga javob berish jarayonlari esa murakkablashadi. Shu sababli ko‘plab tadqiqotlarda xavfsizlik vositalarini integratsiyalashgan platforma asosida birlashtirish zarurligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida yirik korporativ infratuzilmalar uchun mo‘ljallangan murakkab va resurs talab qiluvchi xavfsizlik yechimlari ustuvor o‘rganilgan. Kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun moslashuvchan, iqtisodiy jihatdan samarali hamda boshqaruvi soddalashtirilgan kompleks tizimlar yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan. Xususan, Kerio Control kabi integratsiyalashgan xavfsizlik platformalarining funksional imkoniyatlari, amaliy qo‘llanishi va samaradorligi ilmiy nuqtai nazardan yetarlicha yoritilmagan.

Masalaning qo‘yilishi. Zamonaviy tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligini ta’minlash bugungi kunda strategik vazifa hisoblanadi. Korporativ tarmoqlarda katta hajmdagi ma’lumotlar almashinuvi, internetga doimiy ulanish va masofaviy ishlash tizimlarining joriy etilishi kiberxavflarning ortishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bilan birga, alohida ishlovchi xavfsizlik vositalari (firewall, antivirus, autentifikatsiya tizimlari, monitoring vositalari) tashkilot xavfsizligini markazlashmagan tarzda ta’minlaydi. Natijada quyidagi muammolar yuzaga keladi:

Tahdidlarni aniqlash kechikishi – tarmoqdagi xavfli harakatlar yagona tizim orqali kuzatilmagani sababli xavf darajasi oshadi.

Resurslardan samarali foydalanmaslik – turli vositalar mustaqil ishlagani uchun adminstratorlar ortiqcha yuklanadi.

Xavfsizlik siyosatining uyg‘un emasligi – alohida xavfsizlik komponentlari bir-biri bilan integratsiyalashmagan, shuning uchun siyosat markazlashmagan.

Insidentlarga tezkor javob berish imkoniyati cheklangan – tahdid aniqlanganda yagona boshqaruv muhitining yo‘qligi tufayli javob va choralar kechikadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish va tashkilot infratuzilmasini barqaror himoyalash uchun integratsiyalashgan xavfsizlik boshqaruv tizimini joriy etish zarurati mavjud. Shu nuqtai nazardan masala shunday qo‘yiladi:

Masala. Tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligini samarali ta’minlash, tahdidlarni real vaqt rejimida aniqlash va xavfsizlik boshqaruvini markazlashgan tarzda amalga oshirish. Kerio Control tizimi misolida integratsiyalashgan xavfsizlik boshqaruvining ahamiyati va amaliy vazifalarini aniqlash.

Ushbu masala doirasida maqolada quyidagi savollarga javob qidiriladi:

- Kerio Control orqali xavfsizlik boshqaruvi qanday markazlashadi?
- Tarmoq, foydalanuvchi va masofaviy ulanishlar xavfsizligini ta’minlashda tizimning asosiy vazifalari qanday?
- Integratsiyalashgan xavfsizlik boshqaruvi tashkilot infratuzilmasining barqarorligini qanday oshiradi?

Masalani yechish usuli. Tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligini samarali ta’minlash masalasini hal qilish uchun integratsiyalashgan xavfsizlik boshqaruv tizimi – Kerio Control tizimi asosida yondashuv ishlab chiqilgan. Ushbu yondashuv bir nechta bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

Tarmoq xavfsizligini tashkil etish: Kerio Control firewall funksiyasi orqali ichki tarmoqni tashqi tahdidlardan himoya qiladi. Kiruvchi va chiquvchi trafik xavfsizlik qoidalari asosida tekshiriladi, port va protokollarga ruxsat darajalari belgilanadi. Bu tarmoq chegarasini himoya qilish va ruxsatsiz ulanishlarning oldini olish imkonini beradi.

Foydalanuvchilarni identifikatsiya va autentifikatsiya qilish. Kerio Control foydalanuvchilarni Active Directory yoki lokal foydalanuvchi bazasi orqali boshqaradi. Har bir xodim yoki qurilma aniq identifikatsiya qilinadi va rolga asoslangan ruxsatlar belgilanadi. Shu orqali ichki xavfsizlikni kuchaytirish va kirish jarayonini nazorat qilish ta’minlanadi.

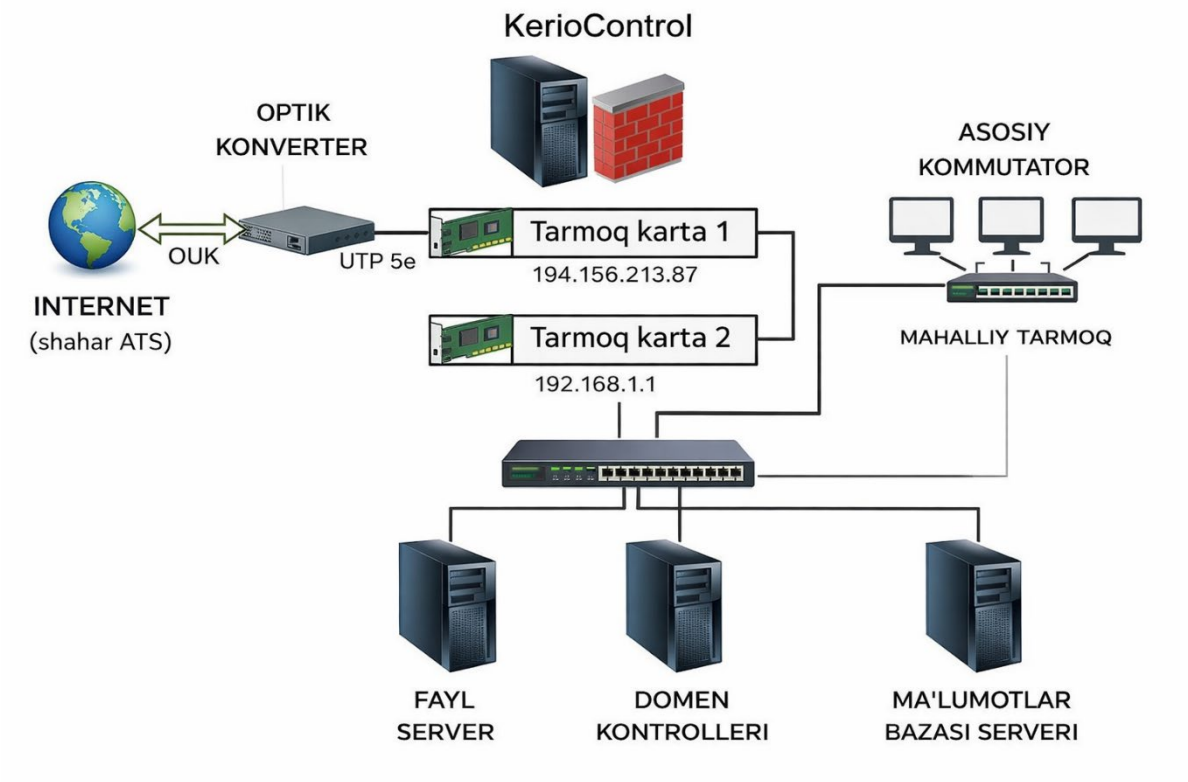
Masofaviy ulanishlar xavfsizligini ta’minlash (VPN). Tashkilot filiallari yoki masofaviy ishchilar xavfsiz VPN ulanish orqali korporativ resurslarga bog‘lanadi. VPN tunnel shifrlangan kanalni ta’minlaydi

va tashqi tahdidlardan himoya qiladi. Bu yondashuv geografik jihatdan tarqalgan infratuzilmani xavfsiz boshqarish imkonini beradi.

Tarmoq monitoringi va trafik tahlili. Kerio Control administratorga markazlashgan boshqaruv paneli orqali tarmoq faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Shubhali harakatlar va xatoliklar aniqlanadi, trafik yuklanishi tahlil qilinadi va avtomatik hisobotlar shakllantiriladi.

Kontent filtrlash va zararli saytlarni bloklash: Internetdan foydalanish monitoringi va kontent filtrlash yordamida nomaqbul saytlar bloklanadi. Bu korxona ma'lumotlarini himoya qilish bilan birga, xodimlarning ish unumdorligini oshirishga yordam beradi.

Xavfsizlik siyosatini markazlashgan boshqaruv: Kerio Control orqali tashkilot uchun yagona xavfsizlik siyosati joriy qilinadi. Bunda internetdan ilovalar nazorati va tarmoq kirish qoidalari avtomatik tarzda barcha foydalanuvchilarga qo'llanadi. Markazlashgan boshqaruv inson omili sababli yuzaga keladigan xatolarni kamaytiradi.

1-rasm. Integratsiyalashgan xavfsizlik boshqaruvining asosiy komponentlari.

Masalani yechishda yondashuv riskga asoslangan boshqaruv printsipiga tayanilgan. Har bir xavf va tahdid oldindan baholanishi, zaifliklar aniqlanishi va xavfsizlik choralarini tanlash orqali samarali himoya tashkil qilinadi. Shuningdek, markazlashgan boshqaruv tizimi yordamida administrator yuklamasi kamayadi va tahdidlarga tezkor javob berish imkoniyati ortadi.

Kerio control tizimining axborot xavfsizligini ta'minlashdagi ahamiyati va vazifalari: Zamonaviy tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligi tizimlarini samarali tashkil etish tarmoq infratuzilmasining barqarorligi, ma'lumotlar maxfiyligi hamda xizmatlarning uzluksiz ishlashini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Axborot resurslarining internet orqali keng almashinuvi kiberhujumlar, zararli dasturlar, ruxsatsiz kirish va ma'lumotlar sizib chiqishi xavfini oshirmoqda. Shu sababli integratsiyalashgan xavfsizlik boshqaruvi tizimlaridan foydalanish dolzarb hisoblanadi.

Kerio Control tizimi tashkilotlarda tarmoq xavfsizligini kompleks tarzda boshqarish imkonini beruvchi dasturiy yechim hisoblanadi. Ushbu tizim bir nechta xavfsizlik mexanizmlarini yagona platformada birlashtirib, administratorga markazlashgan nazoratni amalga oshirish imkonini yaratadi.

Firewall orqali tarmoq himoyasi. Kerio Controlning asosiy vazifalaridan biri — tarmoq chegarasini himoya qilishdir. Firewall mexanizmi orqali kiruvchi va chiquvchi trafik nazorat qilinadi, ruxsat etilgan va taqiqlangan ulanishlar aniqlanadi.

Xulosa. Tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligini ta'minlash zamonaviy raqamli infratuzilmaning muhim talablaridan biri hisoblanadi. Axborot resurslarining ortishi va tarmoq texnologiyalarining ri-

vojlanishi bilan bir qatorda kiberxavflar ham ortib bormoqda. Shu sababli xavfsizlikni alohida vositalar orqali emas, balki integratsiyalashgan boshqaruv tizimi asosida tashkil etish zarur hisoblanadi. Kerio Control tizimi firewall, VPN, foydalanuvchi autentifikatsiyasi, trafik monitoringi va kontent filtrlash funksiyalarini yagona platformada birlashtirib, tashkilotlarda markazlashgan axborot xavfsizligi boshqaruvini ta'minlaydi. Ushbu tizim tarmoq infratuzilmasini tashqi va ichki tahdidlardan himoya qilish, ruxsatsiz kirishlarni cheklash hamda xavfsizlik siyosatini samarali amalga oshirish imkonini beradi.

Natijada Kerio Controldan foydalanish tashkilotlarda axborot xavfsizligi darajasini oshiradi, administrator ishini soddalashtiradi va korporativ ma'lumotlarning maxfiyligi, yaxlitligi hamda himoyasini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). G.A.Kukharev Biometric systems. Methods and tools for identifying a person's personality. SPb.: Polytechnic, 2001, p. 240.

(2). Burge M. and Burger W. (1998). Ear Biometrics. Biometrics: Personal Identification in a Networked Society, p. 273–286.

(3). Fazilov Sh.Kh., Mirzaev N.M., Djumaev T.S. Formation of a set of representative features of images of a face and ears in problems of personality identification. Proceedings. Russian Scientific and Technical Society of Radio Engineering, Electronics and Communications named after A.S.Popova//12th International Conference and Exhibition. Reports. Series: Digital Signal Processing and Its Application Issue: XII-2, p. 62–65. DSPA-2010. Moscow, Russia.

(4). Fazilov S.X., Mahkamov A., Jumayev T.S. (2018). Algorithm for extraction of identification features in ear recognition. In Informatics: problems, methodology, technologies, p. 3–7.

Musaxanova Gulnora Mavlyanovna (TDIU "Iqtisodiyot nazariyasi" kafedrasi dotsenti (PhD); gulnaramusahanova02@gmail.com),

Sultonmurotova Shaxrizoda Muzaffar qizi (TDIU tayanch doktoranti; shakhrizoda2223@gmail.com)

BO'LAJAK RAHBARLARDA IQTISODIY KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV MODELI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bo'lajak rahbarlarning iqtisodiy kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish, kommunikativlik kompetensiyasining rahbar kasbiy faoliyatidagi o'rni, malakali boshqaruvchi bo'lishda ingliz tili kommunikatsiyasining afzalliklari va tahlil qilingan ilmiy manbalarga asoslanib iqtisodiy kommunikativ ko'nikmalarning integrativ modeli taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *kompetensiya, kommunikativ, iqtisodiy, boshqaruv, integratsiya, model,rahbarlik, ingliz tili, komponent.*

Мусаханова Гулнора Мавляновна (доцент кафедры «Экономическая теория» ТГЭУ, PhD; gulnaramusahanova02@gmail.com),

Султанмуротова Шахризода Музаффар кизи (докторант ТГЭУ; shakhrizoda2223@gmail.com)

ИНТЕГРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У БУДУЩИХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы развития экономико-коммуникативных навыков у будущих руководителей, роль коммуникативной компетентности в профессиональной деятельности руководителя, а также преимущества владения английским языком в процессе становления квалифицированного менеджера. На основе анализа научных источников предлагается интегративная модель экономико-коммуникативных навыков.*

Ключевые слова: *компетенция, коммуникативный, экономический, управление, интеграция, модель, руководство, английский язык, компонент.*

Musakhanova Gulnora Mavlyanovna (Associate professor of the department of Economic theory, TSUE, PhD; gulnaramusahanova02@gmail.com),

Sultonmurotova Shakhrizoda (Doctoral student, TSUE; shakhrizoda2223@gmail.com)

AN INTEGRATIVE MODEL FOR DEVELOPING ECONOMIC COMMUNICATIVE SKILLS IN FUTURE LEADERS

Annotation. *This article examines the development of economic communicative skills in future leaders, the role of communicative competence in a leader's professional activity, and the advantages of English-language communication in becoming an effective manager. Based on the analysis of scientific sources, an integrative model of economic communicative skills is proposed.*

Keywords: *competence, communicative, economic, management, integration, model, leadership, English language, component.*

Kirish. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining barcha bosqichlarida yuqori malakali mutaxassislarga katta talab qo‘yilgan. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi va raqamli iqtisodiyotning shakllanishi zamonaviy boshqaruv tizimlariga tubdan yangicha yondashuvni talab etmoqda. Xususan, rahbar shaxsiga qo‘yiladigan talablar an’anaviy doiradan chiqib, ko‘p komponentli va kompleks xarakter kasb etmoqda. Endilikda samarali rahbar faqatgina boshqaruv mexanizmlarini biluvchi yoki iqtisodiy jarayonlarni tahlil qila oluvchi mutaxassis emas, balki u yuqori darajadagi kommunikativ kompetensiyaga ega bo‘lgan, turli madaniyatlararo muhitda erkin faoliyat yurita oladigan va global axborot oqimida samarali muloqot qila oladigan shaxs sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, ingliz tilida professional darajada kommunikatsiya qilish qobiliyati zamonaviy liderlikning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Ilmiy adabiyotlarda rahbarlik tushunchasi ko‘p qirrali fenomen sifatida talqin qilinadi. Jumladan, liderlik va boshqaruv psixologiyasi sohasidagi yirik amerikalik olimlardan biri Gari Yukl tomonidan berilgan ta’rifga ko‘ra, rahbarlik bu tashkilot a’zolariga ta’sir ko‘rsatish orqali umumiy maqsadlarga erishishni ta’minlaydigan ijtimoiy-psixologik jarayondir. Ushbu jarayonning markazida esa aynan kommunikatsiya turadi, chunki har qanday boshqaruv qarori, topshiriq yoki strategiya muloqot orqali uzatiladi va amalga oshiriladi. Shu nuqtayi nazardan, kommunikatsiya rahbarlik faoliyatining nafaqat vositasi, balki uning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qaraladi [5].

Bugungi global biznes muhitida ushbu talablar yanada kuchaymoqda. Birinchidan, xalqaro hamkorlikning kengayishi natijasida turli mamlakatlar vakillari o‘rtasidagi professional muloqot zarurati ortib bormoqda. Ikkinchidan, ingliz tili xalqaro biznes, ilm-fan va texnologiya sohalarida asosiy ishchi til sifatida mustahkam o‘rin egallagan. Bu esa rahbarlardan ingliz tilida erkin va samarali muloqot qila olishni talab etadi. Uchinchidan, iqtisodiy qarorlar tobora global kontekstda, ya’ni, xalqaro bozorlar, transmilliy kompaniyalar va global tendensiyalarni hisobga olgan holda qabul qilinmoqda. Bunday sharoitda kommunikatsiya nafaqat axborot almashinuvi vositasi, balki strategik boshqaruv instrumentiga aylanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy bilimlar bilan bir qatorda ingliz tilidagi kommunikativ ko‘nikmalarni ham uyg‘un va integrativ tarzda rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki aynan shu ikki komponentning o‘zaro uyg‘unligi zamonaviy rahbarning raqobatbardoshligi, moslashuvchanligi va global maydonda samarali faoliyat yuritishini ta’minlaydi.

Oliy ta’lim tizimida bo‘lajak rahbar kadrlarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish masalasiga e’tibor qaratilgan qator qaror va farmonlar mavjud bo‘lib“Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunda mustaqil fikrlovchi, tashabbuskor, malakali mutaxassislarni tayyorlash tizimini rivojlantirish ustuvor vazifa etib belgilangan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-sonli “Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 19-iyuldagi 606-qarori oliy malakali kadrlar tayyorlash jarayonini takomillashtirish, ularni zamonaviy kompetensiyalar, xususan, iqtisodiy va kommunikativ ko‘nikmalar bilan qurollantirish zarurligini asoslaydi [1], [2]. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar bo‘lajak rahbarlarni tayyorlashda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash, ularning strategik fikrlashi, iqtisodiy qaror qabul qilish qobiliyati hamda samarali kommunikatsiya olib borish salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, ushbu maqolada taklif etilayotgan integrativ model rahbar kadrlarning kasbiy faoliyatini takomillashtirish va ularni global mehnat bozori talablariga mos holda tayyorlashga muayyan darajada hissa qo‘shadi.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta’lim tizimida bo‘lajak rahbar kadrlarning iqtisodiy va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi kunning eng dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biri hisoblanadi. Shu sababdan oliy ta’lim tizimini yanada takomillashtirish va tizimda professional rahbar kadrlar tayyorlash maqsadida bir qator qaror va farmonlar qabul qilingan bo‘lib, ular amalda tadbiq etib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6079-farmoni bilan tasdiqlangan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi raqamli iqtisodiyotga o‘tish va boshqaruv tizimiga zamonaviy texnologiyalarni joriy etishni nazarda tutadi. Mzkur farmon bo‘lajak rahbarlarda raqamli va kommunikativ ko‘nikmalarni integrativ rivojlantirish zaruratini asoslaydi [3].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yildagi PF–73-farmoni pedagog kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish, ularning zamonaviy kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim sifatini xalqaro darajaga olib chiqishga qaratilgan muhim hujjat hisoblanadi. Bu farmon ta’limda kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirib, iqtisodiy tafakkur, strategik fikrlash va kommunikativ ko‘nikmalarni, ayniqsa, ingliz tilida muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratadi. Shu sababli farmon bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy-kommunikativ kompetensiyalarni integrativ rivojlantirish modelini shakllantirish uchun muhim normativ asos bo‘lib xizmat qiladi [4].

2020–2022-yillarda ilgari surilgan Prezident tashabbuslari doirasida oliy ta’lim tizimida xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini o‘zlashtirishga qo‘yiladigan talablar sezilarli darajada kuchaytirildi. Jumladan, magistratura va doktoranturaga qabul jarayonida xorijiy til bo‘yicha xalqaro sertifikatning majburiy etib belgilanishi hamda oliy ta’lim muassasalarida fanlarni ingliz tilida o‘qitishni bosqichma-bosqich joriy etish bu boradagi muhim islohotlar sifatida namoyon bo‘ldi.

Rahbar kommunikatsiyasi bo‘yicha so‘nggi tadqiqotlar ham mazkur masalaning dolzarbligini tasdiqlaydi. Liu, Chambers va Moore tomonidan 2023-yilda *The Leadership Quarterly* jurnalida chop etilgan maqolada so‘nggi ellik yil davomida rahbar kommunikatsiyasiga oid tadqiqotlar umumlashtirilgan. Mazkur ishda rahbarlar matn, nutq va video orqali qanday muloqot qilishi, kommunikatsiyaning xodimlar, tashkilot va manfaatdor tomonlarga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilingan. Demak, kommunikatsiya rahbarlikning yordamchi elementi emas, balki boshqaruv samaradorligini belgilovchi markaziy omildir [6].

Rahbar kompetensiyalariga oid tadqiqotlarda esa lider shaxsi ko‘p komponentli tizim sifatida o‘rganiladi. Xususan, inson resurslarini boshqarish va liderlik kompetensiyalari bo‘yicha tadqiqotchilar Paula Kristina Nunes Figeyredo, Mariya Joze Sousa tomonidan ishlab chiqilgan integrativ kompetensiya modeli rahbar salohiyatini to‘rt asosiy o‘lcham – intellektual, boshqaruv, ijtimoiy va emotsional kompetensiyalar orqali izohlaydi. Ushbu yondashuv bo‘lajak rahbarlarni tayyorlashda iqtisodiy tafakkur, strategik qaror qabul qilish, jamoa bilan ishlash, muzokara olib borish va emotsional barqarorlikni bir butun tizimda rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi [7].

Ingliz tili bugungi kunda xalqaro biznes muhitida yetakchi aloqa vositasiga aylanib, liderlik faoliyatining muhim elementi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Chen va Wu Fortune 500 kompaniyalari misolida olib borgan tadqiqotlarida ingliz tilining liderlik samaradorligiga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi. Ularning ta’kidlashicha, ingliz tilini yaxshi egallagan rahbarlar turli madaniy muhitlarda jamoalar faoliyatini samarali muvofiqlashtirish, xorijiy hamkorlar bilan muzokaralar olib borish va global biznes sharoitida hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalarni muvaffaqiyatli ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shuningdek, ingliz tilini bilish rahbarlarga yangi bozorlar bilan aloqalarni kengaytirish va tashkilotning ta’sir doirasini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi [8].

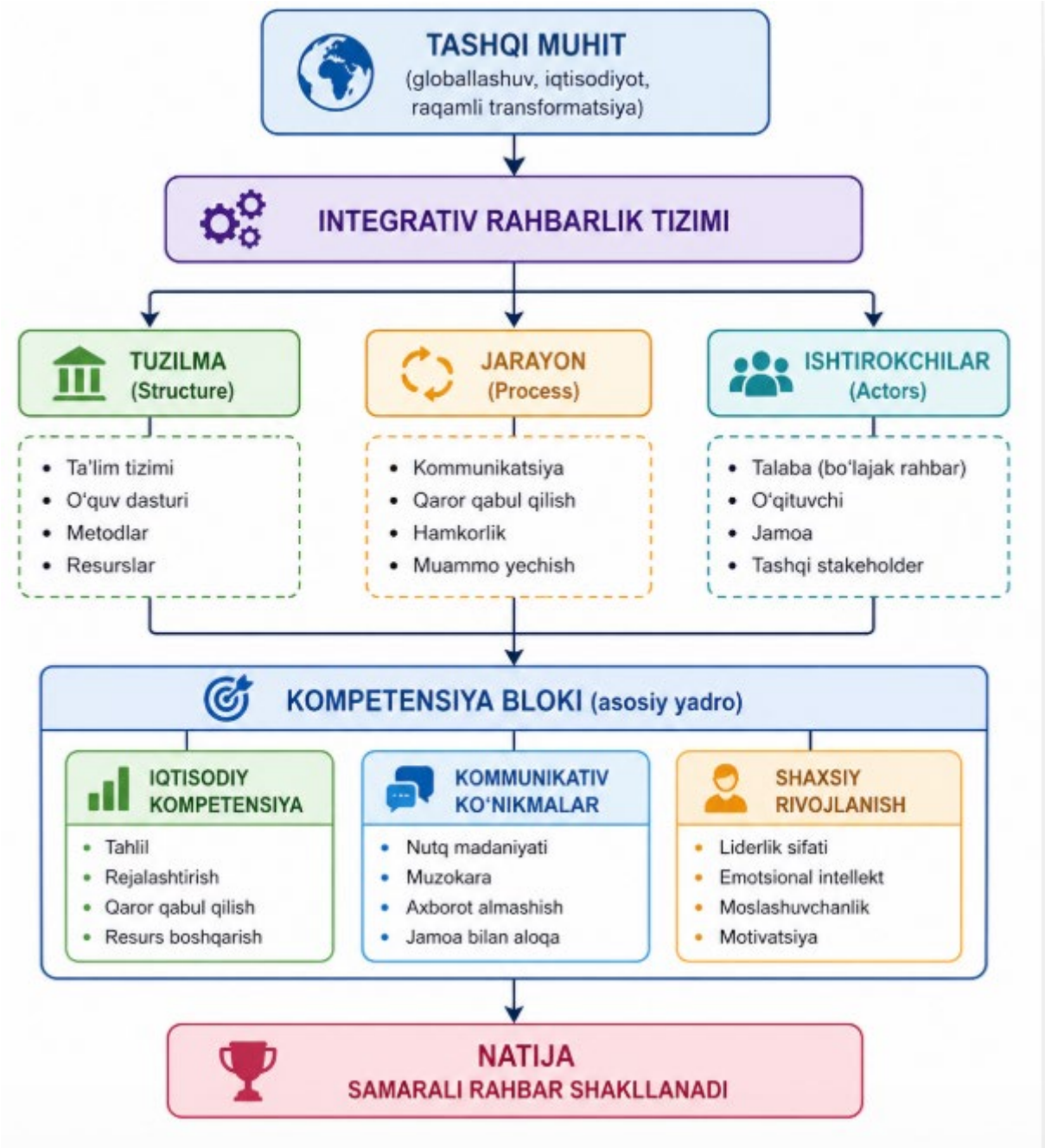
Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy va kommunikativ, jumladan, ingliz tilida muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishni o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning nazariy asosini shakllantirish maqsadida ilmiy adabiyotlar tahlili amalga oshirilib, ScienceDirect bazasidagi liderlik, kommunikatsiya va global biznes muhitida ingliz tilining o‘rni bilan bog‘liq zamonaviy tadqiqotlar o‘rganildi. Bu orqali mavjud ilmiy qarashlar tizimlashtirildi. Shuningdek, tizimli yondashuv asosida rahbarlik jarayoni o‘zaro bog‘liq iqtisodiy, kommunikativ va shaxsiy kompetensiyalar majmui sifatida tahlil qilindi. Bu yondashuv ingliz tilida samarali kommunikatsiya qilishning rahbar faoliyatidagi o‘rnini aniqlashga imkon berdi.

Bundan tashqari, integrativ modellashtirish usuli yordamida turli liderlik va kompetensiya nazariyalari uyg‘unlashtirilib, bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy va ingliz tilidagi kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan yagona model ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Ushbu maqolaning nazariy va uslubiy asosi sifatida bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy va kommunikativ kompetensiyalarni, xususan, ingliz tilida muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga oid ilmiy adabiyotlar hamda zamonaviy tadqiqotlar o‘rganildi. Jumladan, liderlik, kommunikatsiya va kompetensiyaviy yondashuv masalalariga bag‘ishlangan pedagogik, psixologik va sotsiologik yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar tahlil qilindi. Shuningdek, mazkur mavzu doirasida olimlar va soha mutaxassislarining ilmiy qarashlari, yozma va og‘zaki fikr-mulohazalari umumlashtirilib, ularning amaliy faoliyatdagi ifodasi kuzatildi.

Mazkur tadqiqot natijasida bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy va kommunikativ, ayniqsa ingliz tilida professional muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan integrativ model ishlab chiqildi. Ushbu model zamonaviy global va raqamli muhitda rahbar shaxsini shakllantirishning kompleks mexanizmini ifodalaydi hamda bir-biri bilan uzviy bog‘liq komponentlar tizimidan iborat.

1-rasmda iqtisodiy-kommunikativ boshqaruv rahbarlarida ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan integrativ model va unga ta’sir etuvchi omillar aks ettiriladi. Modelning asosini globallashuv, iqtisodiyot hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji tashkil etib, ular rahbar faoliyatiga yangi talablarni qo‘yadi. Bu sharoitda rahbarlardan nafaqat iqtisodiy bilim va boshqaruv ko‘nikmalari, balki ingliz tilida samarali muloqot qilish qobiliyati ham talab etiladi. Tashqi muhit omillari modelda rag‘batlantiruvchi va cheklovchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

1-rasm. Bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishning integrativ modeli.

Model markazida integrativ tizim bo‘lib, u tuzilma, jarayon va ishtirokchilar komponentlari orqali ifodalanadi. Tuzilma ta’lim dasturlari, zamonaviy metodlar va resurslar asosida rahbarlarni tayyorlashning institutsional poydevorini yaratadi. Jarayon komponenti qaror qabul qilish, hamkorlik va ayniqsa ingliz tilidagi professional muloqot orqali samaradorlikni oshiradi. Ishtirokchilar esa talaba, o‘qituvchi va manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi hamkorlikni ta’minlab, amaliy tajriba shakllanishiga xizmat qiladi.

Modelning muhim qismi – kompetensiyalar bloki bo‘lib, u uch yo‘nalishni qamrab oladi: iqtisodiy-strategik (tahlil, resurslarni boshqarish, qaror qabul qilish), kommunikativ (muzokara, axborot almashinuvi, ingliz tilida muloqot) va shaxsiy (liderlik, emotsional intellekt, o‘zini boshqarish). Ushbu komponentlarning uyg‘unligi samarali, raqobatbardosh rahbarlarni shakllantiradi.

Umuman olganda, integrativ model bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy va kommunikativ, jumladan, ingliz tilidagi kompetensiyalarni kompleks rivojlantirishga xizmat qilib, ularning global mehnat bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta’minlaydi.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida rahbar kadrlar samaradorligi alohida bilimlardan ko‘ra, iqtisodiy va kommunikativ kompetensiyalarning integratsiyalashgan ri-

vojiga bog‘liq. Xususan, ingliz tilida professional muloqot qila olish rahbar uchun global muhitda muhim strategik ustunlik yaratadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rahbarni shakllantirish tizimli yondashuv asosida – tashqi muhit, ta’-lim tizimi va boshqaruv jarayonlari o‘zaro bog‘liqligida amalga oshirilishi zarur. Bu jarayonda iqtisodiy tafakkur, kommunikativ kompetensiya va shaxsiy rivojlanish uyg‘unligi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa qilib, bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy va kommunikativ, ayniqsa ingliz tilidagi kompetensiya-larni integrativ rivojlantirish ularning kasbiy muvaffaqiyati va global raqobatbardoshligini ta’minlaydi

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak rahbar kadrlarning iqtisodiy va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu munosabat bilan, ushbu yo‘-nalishda quyidagi tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Birinchidan, bo‘lajak rahbarlarni tayyorlashda iqtisodiyot, menejment, kommunikatsiya va ingliz ti-lini alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda o‘qitish Shu maqsadda integrativ o‘quv dasturlarini joriy etish taklif etiladi. Bu yondashuv talabalarda iqtisodiy fikrlash va professional muloqotni birgalikda rivojlantirib, ularni real boshqaruv faoliyatiga tayyorlaydi.

Ikkinchidan, rahbarlar uchun kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish muhim bo‘lib, buning uchun debat, taqdimot, role-play va muzokara mashg‘ulotlaridan ko‘proq foydalanish lozim. Ayniqsa, in-gliz tilida muloqot qilishni rivojlantirish talab etiladi. Bu talabalarda fikrni aniq yetkazish, jamoani bosh-qarish va global muhitda samarali aloqa o‘rnatish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Shavkat Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsi-yasi. 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-farmoni. https://lex.uz/

(2). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 19-iyuldagi “Oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni maqsadli tayyorlash tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 606-qarori https://lex.uz/

(3). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining (2020) “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida PF–6079-farmoni. https://lex.uz

(4). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining (2025) “Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF–73-farmon. https://lex.uz

(5). Yukl G.A. (2013). *Leadership in organizations* (8th ed.). Pearson Education.

(6). Liu E.H., Chambers C.R., & Moore C. (2023). Fifty years of research on leader communication: What we know and where we need to go. The Leadership Quarterly. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2023.101678

(7). Figueiredo P.C.N., Sousa M.J., & Tomé E. (2022). Integrative model of the leader competences. European Journal of Training and Development, 47(5/6), p. 533–564. https://doi.org/10.1108/EJTD-04-2021-0055

(8). Chen L., & Wu J. (2023). English language proficiency as a determinant of global leadership effectiveness. Leadership & Organization Development Journal, 44(3), p. 245–260.

(9). Musaxanova, G.M. (2023). Oliy ta’lim tizimida bo‘lajak mutaxassislarning kommunikativ kompetensiya-larini rivojlantirish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar (Economics and Innovative Technologies), 11(2), 408–414.

(10). Sultonmurotova S.M. (2025). Effectiveness and development prospects of digital-pedagogical integration in English language education. Academic Journal of Science, Technology and Education, 1(5), p. 16–20.

(11). Dr. Shirisha Deshpande, Dr.A.Vijayalakshmi, Dr.Ajatashatru Samal, Poornima U., Kotehal Dr. Chethan kumar K,&Dr.B.Muthukrishnan. (2024). The Role of Effective Communication in Leadership: A Comparative Analysis of English Language Skills and Management Strategies. Evolutionary studies in imaginative culture, 1434–1441. https://doi.org/10.70082/esiculture.vi.1513.

Otajonova Mexriban Shanazarovna (Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, Urganch, O‘zbekiston; E-mail: atajanovam1972@gmail.com)

“ISHONCH” KONSEPTINING INGLIZ VA O‘ZBEK LINGVOMADANIYATIDAGI MAZMUNIY-STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada “ishonch” konseptining ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatidagi mazmuniy-struktur xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil qilinadi. Konseptning yadroviy va periferik semalari, lingvo-madaniy komponentlari, leksik-frazeologik ifodalanish vositalari hamda baholovchi-pragmatik xususiyat-lari yoritiladi. Tadqiqot natijasida “ishonch” konsepti har ikki tilda umumiy kognitiv asosga ega bo‘lsa-da, uning mazmuniy ko‘lami, madaniy assotsiatsiyalari va nutqiy voqelanishida milliy o‘ziga xosliklar mav-judligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *ishonch, konsept, lingvokulturologiya, semantika, pragmatika, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Отажонова Мехрибан Шаназаровна (Независимый исследователь Каракалпакского государственного университета, Ургенч, Узбекистан; E-mail: atajanovam1972@gmail.com)

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА «ДОВЕРИЕ» В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Аннотация. *В статье представлен сравнительный анализ семантико-структурных особенностей концепта «доверие» в английской и узбекской лингвокультурах. Рассматриваются ядровые и периферийные семы концепта, его лингвокультурные компоненты, лексико-фразеологические средства выражения, а также оценочно-прагматические характеристики. В результате исследования установлено, что, несмотря на наличие общего когнитивного основания концепта «доверие» в обоих языках, он характеризуется национально-культурной спецификой в плане семантического объёма, культурных ассоциаций и особенностей речевой реализации.*

Ключевые слова: *доверие, концепт, лингвокультурология, семантика, прагматика, английский язык, узбекский язык.*

Otajonova Mekhriban Shanazarovna (Independent Researcher of Karakalpak State University, Urgench, Uzbekistan; E-mail: atajanovam1972@gmail.com)

SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF THE CONCEPT OF "TRUST" IN ENGLISH AND UZBEK LINGUOCULTURES

Annotation. *This article provides a comparative analysis of the semantic and structural features of the concept of "trust" in English and Uzbek linguocultures. The study examines the core and peripheral semantic components of the concept, its linguocultural dimensions, lexical and phraseological means of expression, as well as its evaluative and pragmatic characteristics. The findings demonstrate that, although the concept of "trust" in both languages is based on a shared cognitive foundation, it exhibits distinct national and cultural specificities in terms of its semantic scope, cultural associations, and patterns of discursive realization.*

Keywords: *trust, concept, linguoculturology, semantics, pragmatics, English language, Uzbek language.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda konseptlar muammosi til, tafakkur va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini yoritishda markaziy nazariy kategoriyalardan biri sifatida qaralmoqda [1], [2]. Konsept inson ongida shakllanadigan, til vositasida verballashadigan va milliy-madaniy tajribani aks ettiradigan murakkab mental tuzilmadir [3], [4]. Shu ma’noda emotsional-aksiologik mazmunga ega bo‘lgan konseptlar, xususan “ishonch” konsepti, insonning borliqni qabul qilishida, shaxslararo munosabatlarni tashkil etishida, axborotga baho berishida va ijtimoiy xulqini belgilashida alohida ahamiyat kasb etadi.

“Ishonch” konsepti insoniyat tafakkurida universal xarakterga ega bo‘lgan tushunchalardan biridir. U nafaqat ruhiy holat yoki hissiy munosabat, balki shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy tajribasi, qadriyatlar tizimi va kommunikativ amaliyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ko‘p qatlamli mental birlikdir. Mazkur konsept bir tomondan haqiqatga ichki moyillik, tayanch va barqarorlikni bildirsa, ikkinchi tomondan sadoqat, yaqinlik, e’tiqod, ishonchlilik, mas’uliyat va istiqbolga ijobiy qarash kabi semantik-pragmatik belgilarni o‘zida mujassam etadi [5], [6].

“Ishonch” konseptining ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatidagi voqelanishi mazmuniy va struktur jihatdan qiziqarli ilmiy kuzatishlarni yuzaga keltiradi. Ingliz tilidagi *trust, confidence, belief, faith, reliance* kabi birliklar “ishonch”ning turli semantik qirralarini ifodalasa, o‘zbek tilidagi *ishonch, ishonmoq, e’tiqod, ko‘ngil to‘qligi, suyanch, umid* kabi birliklar ushbu konseptning milliy-madaniy ko‘lamini aks ettiradi [7], [8]. Shu bois bu konseptni ikki til materiali asosida qiyosiy-lingvokulturologik tahlil qilish har ikki xalqning dunyoni idrok etish usuli, baholash mezonlari va kommunikativ odatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ishonch hodisasi psixologiya, falsafa, sotsiologiya va kommunikatsiya nazariyasida keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning ingliz va o‘zbek tillaridagi lingvomadaniy mazmuni hamda struktur tashkil topishi hali ham chuqur qiyosiy tadqiqni talab qiladi. Ayniqsa, konseptning yadrosi, periferiyasi, leksik-semantik ifodalanishi, metaforik va frazeologik tasviri, nutqiy va baholovchi funksiyalari milliy dunyoqarash bilan bog‘liq holda o‘rganilishi zarur.

Mazkur maqolaning maqsadi “ishonch” konseptining ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatidagi mazmuniy-struktur xususiyatlarini aniqlash, uning konseptual yadrosi va periferik qatlamlarini tavsiflash, leksik-frazeologik ifodalanish vositalari hamda baholovchi-pragmatik funksiyalarini qiyosiy asosda yoritishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilarni qamrab oladi:

1) “ishonch” konseptining konseptologik va lingvokulturologik mohiyatini yoritish;

2) mazkur konseptning ingliz va o‘zbek tillaridagi semantik yadrosi va struktur qatlamlarini aniqlash;

3) “ishonch”ni ifodalovchi leksik, frazeologik va metaforik vositalarni qiyosiy tavsiflash;

4) konseptning baholovchi, aksiologik va pragmatik xususiyatlarini lingvomadaniy nuqtayi nazardan izohlash.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot konseptologiya, lingvokulturologiya, kognitiv semantika va pragmatika yo‘nalishlaridagi nazariy qarashlar asosida olib borildi. Konseptning milliy-madaniy mazmunini aniqlashda S.A.Askoldov, Y.S.Stepanov, S.G.Vorkachev, V.A.Maslova, N.D.Arutyunova, E.S. Kubryakova kabi olimlarning nazariy qarashlari metodologik asos bo‘lib xizmat qildi [1], [3], [4], [5], [9]. Shuningdek, til va madaniyat munosabati, nutqiy ma’no hamda pragmatik talqin masalalarida G.Leech, G. Yule, A.Wierzbicka, G.Lakoff, M.Johnson va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy xulosalariga tayanildi [10], [11], [12], [13].

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Konseptual tahlil metodi orqali “ishonch” konseptining mazmuniy yadrosi, periferik zonasi, baholovchi va obrazli qatlamlari aniqlandi. Ushbu metod konseptning faqat lug‘aviy emas, balki mental va madaniy mazmunini ochish imkonini berdi [3], [4].

Qiyosiy-chog‘ishtirma metod ingliz va o‘zbek tillarida “ishonch”ni ifodalovchi til birliklarining mazmuniy va funksional xususiyatlarini taqqoslashda qo‘llandi. Bu metod universal va milliy xususiyatlarni ajratib ko‘rsatishga xizmat qildi [8], [14].

Semantik tahlil metodi *trust, confidence, belief, faith, reliance* hamda *ishonch, ishonmoq, e’tiqod, ko‘ngil to‘qligi, suyanch* kabi birliklarning semantik komponentlarini ajratish va ularning o‘zaro munosabatini aniqlashda qo‘llanildi [7], [15].

Lingvokulturologik tahlil yordamida “ishonch” konseptining frazeologik, paremiologik, metaforik va madaniy ifodalanish modellari o‘rganildi. Bu yondashuv konseptning milliy ongda qanday shakllanganini tushuntirishga imkon berdi [5], [16].

Pragmatik tahlil orqali “ishonch”ning nutqiy aktlardagi ishtiroki, adresatga ta’siri, ijtimoiy munosabatlarni boshqarishdagi o‘rni va baholovchi funksiyasi ochib berildi [10], [11].

Material sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi izohli lug‘atlar, lingvistik tadqiqotlar, maqol-matal, frazeologik birliklar hamda badiiy va publitsistik matnlardagi tipik ifodalar umumlashtirildi.

Natijalar. “Ishonch” konseptining konseptual mohiyati. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, “ishonch” konsepti har ikki lingvomadaniyatda insonning bilish faoliyati, shaxslararo munosabatlari va qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan aksiologik konsept sifatida namoyon bo‘ladi. U epistemik, emotsional va ijtimoiy komponentlarni o‘zida birlashtiradi. Epistemik jihatdan “ishonch” ma’lumot yoki hodisaning haqqoniyligini qabul qilish bilan bog‘liq bo‘lsa, emotsional jihatdan ruhiy xotirjamlik, ichki barqarorlik va ijobiy tayanchni ifodalaydi. Ijtimoiy jihatdan esa u sadoqat, yaqinlik, ishonchlilik va mas’uliyat bilan chambarchas aloqadordir [6], [9].

Konseptologik nuqtayi nazardan “ishonch” konsepti quyidagi uch qatlamli strukturaga ega ekani aniqlandi:

1) yadroviy qatlam – ishonish, tayanch, qabul, haqiqatga moyillik;

2) yaqin periferik qatlam – sadoqat, vafodorlik, e’tiqod, xotirjamlik, umid;

3) uzoq periferik qatlam – ijtimoiy nufuz, obro‘, kafolat, mas’uliyat, suyanch, ma’naviy yaqinlik.

Mazkur qatlamlar har ikki tilda mavjud bo‘lsa-da, ularning mazmuniy to‘ldirilishi va madaniy salmog‘i bir xil emas.

Ingliz tilida “ishonch” konseptining mazmuniy-struktur xususiyatlari. Ingliz tilida “ishonch” konsepti bir necha leksik birliklar orqali differensial tarzda ifodalanadi. Ulardan eng asosiylari *trust, confidence, belief, faith, reliance* birliklaridir [7], [15].

Trust birligi asosan shaxslararo ishonch, ishonchlilik va muayyan shaxs yoki institutga tayana olish ma’nolarini bildiradi. Bu birlikda ijtimoiy va etik komponent kuchli seziladi. *Trust* ko‘pincha halollik, mas’uliyat va barqarorlik bilan bog‘liq holda qo‘llanadi. Demak, ingliz lingvomadaniyatida ishonch ko‘p hollarda ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi muhim mexanizm sifatida talqin etiladi.

Confidence birligi esa o‘ziga ishonch, vaziyatni nazorat qila olish, qat’iyat va ichki ishonchni ifodalaydi. Shu sababli ingliz tilida ishonch konsepti tashqi ijtimoiy tayanch bilan bir qatorda ichki psixologik tayanchni ham faol qamrab oladi. Bu holat individualizmga moyil madaniy kod bilan bog‘liq holda izohlanishi mumkin [12].

Belief va **faith** birliklari esa ishonchning e’tiqodiy, falsafiy yoki diniy qirralarini ifodalaydi. *Belief* ko‘proq bir fikr, g‘oya yoki qarashga ishonishni anglatsa, *faith* chuqur, barqaror, ko‘pincha diniy yoki axlo-

qiy tayanchga ega bo‘lgan ishonchni bildiradi. Demak, ingliz tilida “ishonch” konsepti semantik jihatdan ancha differensiallashgan va uning alohida qirralari maxsus birliklar bilan ifodalanadi.

Mazmuniy-struktur jihatdan ingliz tilidagi “ishonch” konseptida quyidagi komponentlar ustuvor ekani kuzatildi:

- reliability – ishonchlilik;
- certainty – ichki ishonch va qat’iyat;
- self-assurance – o‘ziga ishonch;
- faithfulness – sadoqat;
- institutional trust – tizim va institutlarga ishonch.

Bu esa “ishonch” konseptining ingliz lingvomadaniyatida shaxsiy, ijtimoiy va institutsional qatlamlarga ega ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida “ishonch” konseptining mazmuniy-struktur xususiyatlari. O‘zbek tilida “ishonch” konsepti asosan *ishonch, ishonmoq, e’tiqod, ko‘ngil to‘qligi, suyanch, umid* kabi birliklar orqali voqelanadi [8], [17]. Bu birliklar orasida *ishonch* konsept yadrosini tashkil etsa, boshqa birliklar uning yaqin va uzoq periferik qatlamlarini boyitadi.

O‘zbek lingvomadaniyatida “ishonch” tushunchasi ko‘pincha faqat epistemik qabul yoki ichki psixologik tayanch sifatida emas, balki axloqiy-me’yoriy hodisa sifatida ham namoyon bo‘ladi. Ya’ni ishonch berish va ishonchni oqlash o‘zbek madaniyatida shaxsning odob-axloqi, vijdoni, or-nomusi va sadoqati bilan bog‘lanadi. “Ishonchni oqlamoq”, “ishonch bildirmoq”, “ko‘ngli to‘q bo‘lmoq”, “suyanadigan odami bor” kabi ifodalar bunga dalildir. Bu birliklarda ijtimoiy yaqinlik, ma’naviy tayanch va insoniy fazilatlar markaziy o‘rin tutadi.

Shuningdek, o‘zbek tilidagi “e’tiqod” birligi “ishonch”ning diniy-ma’naviy qatlamini ifodalaydi. “Ko‘ngil to‘qligi” esa ishonchning ruhiy xotirjamlik va ichki osoyishtalik bilan bog‘liq qirrasini ko‘rsatadi. “Suyanch” birliklari esa insonning boshqa bir shaxsga yoki qadriyatga tayana olishini anglatib, konseptning munosabat va tayanch semasini kuchaytiradi.

Mazmuniy-struktur tahlil o‘zbek tilidagi “ishonch” konseptida quyidagi komponentlar ustuvor ekanini ko‘rsatdi:

- sadoqat va vafodorlik;
- ma’naviy yaqinlik;
- axloqiy poklik;
- ko‘ngil xotirjamligi;
- tayanch va suyanch;
- e’tiqodiy mustahkamlik.

Demak, o‘zbek lingvomadaniyatida “ishonch” konsepti ijtimoiy-axloqiy va emotsional-ma’naviy mazmun bilan ancha kuchli to‘ldiriladi.

“Ishonch” konseptining leksik-frazeologik ifodasi. Tahlillar har ikki tilda “ishonch” konsepti nafaqat alohida leksik birliklar, balki frazeologik va metaforik vositalar orqali ham faol verballashishini ko‘rsatdi. Ingliz tilida *to place trust in someone, to gain confidence, to keep faith, in safe hands, build trust* kabi birikmalar ishonchning quriluvchi, mustahkamlanadigan va saqlanadigan hodisa sifatida tasavvur qilinishini ko‘rsatadi. Bu yerda “ishonch” ko‘pincha moddiy qurilma yoki ijtimoiy kapital metaforalari bilan bog‘lanadi [13].

O‘zbek tilida esa “ishonch bildirmoq”, “ishonchni oqlamoq”, “ko‘ngil qo‘ymoq”, “ko‘ngli to‘q bo‘lmoq”, “suyanadigan odam”, “ishonchli tayanch” kabi birikmalar keng qo‘llanadi. Bu ifodalarda “ishonch” ko‘proq ko‘ngil, tayanch, yaqinlik va ma’naviy bog‘liqlik bilan aloqador holda metaforalashadi. Shunday qilib, ingliz tilida ishonch “barpo qilinadigan” va “boshqariladigan” resurs sifatida, o‘zbek tilida esa ko‘proq “ko‘ngilga yaqin”, “suyanib bo‘ladigan” va “oqlanishi kerak bo‘lgan” axloqiy-ruhiy qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Frazeologik sathda ham muhim farqlar kuzatildi. Ingliz tilida ishonch ko‘pincha professional va institutsional munosabatlar bilan bog‘liq tarzda turg‘unlashgan bo‘lsa, o‘zbek tilida shaxslararo yaqinlik, oila, jamoadagi munosabat va insoniy fazilatlar bilan bog‘liq ifodalar ustunlik qiladi. Bu holat milliy dunyoqarash va kommunikativ madaniyatdagi tafovutlarni aks ettiradi.

“Ishonch” konseptining baholovchi-pragmatik xususiyatlari. “Ishonch” konsepti har ikki tilda ijobiy aksiologik qiymatga ega konseptlardan biri ekani aniqlandi. U, odatda, ijtimoiy jihatdan ma’qullanadigan, axloqiy va kommunikativ jihatdan konstruktiv hodisa sifatida baholanadi. Shu bilan birga, uning pragmatik vazifalari ham rang-barangdir.

Nutqiy jarayonda “ishonch” quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- adresat bilan yaqinlik yaratish;
- axborotning haqqoniyligini mustahkamlash;
- ijtimoiy birdamlikni kuchaytirish;
- ta’sirchanlik va ishontirish strategiyasini amalga oshirish;
- muallif yoki gapiruvchining ijobiy pozitsiyasini ko‘rsatish [10], [11].

Ingliz tilida ishonch ifodasi ko‘pincha aniqroq verbal markerlar orqali beriladi: *I trust you, I am confident, I believe, you can rely on me*. O‘zbek tilida esa bunday ifodalar ko‘proq emotsional va munosabatga yo‘naltirilgan ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: “sizga ishonaman”, “ko‘nglim to‘q”, “sizga suyanaman”, “ishonchingizni oqlayman”. O‘zbek tilidagi variantlarda ijtimoiy yaqinlik va ma’naviy javobgarlik semalari kuchliroq seziladi.

Pragmatik jihatdan qaraganda, “ishonch” konsepti ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi kommunikativ vosita sifatida namoyon bo‘ladi. U ayniqsa rasmiy, oilaviy, do‘stona va tarbiyaviy diskurslarda yuqori faoliyat ko‘rsatadi. Bu holat mazkur konseptning nafaqat semantik, balki ijtimoiy-pragmatik kategoriyaga aylanganini tasdiqlaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari “ishonch” konsepti ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatida umumiy kognitiv asosga ega bo‘lsa-da, uning mazmuniy to‘ldirilishi va struktur tashkil topishi milliy-madaniy omillar bilan sezilarli darajada shartlanganini ko‘rsatdi. Har ikki tilda ham ishonch haqiqatni qabul qilish, tayanch topish va ijobiy baholash bilan bog‘liq. Biroq bu umumiylik konseptning voqelanish shakllaridagi farqlarni inkor etmaydi.

Ingliz tilida “ishonch” konsepti semantik jihatdan differensiallashgan holda, bir necha alohida birliklar orqali ifodalanadi. Bu esa konseptning ichki tarkibi ancha tarmoqlashganini bildiradi. Shaxslararo ishonch, o‘ziga ishonch, e’tiqodiy ishonch va tizimlarga ishonch alohida leksik shakllar bilan ifodalanishi ingliz lingvomadaniyatining analitik va ijtimoiy-funksional xarakterini namoyon qiladi.

O‘zbek tilida esa “ishonch” konsepti ko‘proq integrallashgan holda, bitta asosiy yadroviy birlik atrofida turli ma’naviy, axloqiy va emotsional qirralarni birlashtiradi. Bu holat o‘zbek lingvomadaniyatida ishonchning shaxslararo yaqinlik, insoniy fazilat, sadoqat va ma’naviy poklik bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Ya’ni ,o‘zbek tilidagi “ishonch”, ko‘pincha, epistemik hodisadan ko‘ra kengroq ijtimoiyaxloqiy kategoriya sifatida yashaydi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan qaraganda, ingliz tilida “ishonch”ning institutsional qatlami ancha faol, o‘zbek tilida esa interpersonal va ma’naviy qatlami ustun. Bu tafovut frazeologik birliklarda, baholovchi ifodalarda, nutq strategiyalarida va metaforik modellashtirishda yaqqol ko‘rinadi.

Mazkur natijalar til o‘qitish, tarjima nazariyasi, madaniyatlararo kommunikatsiya va diskurs tahlili uchun muhim xulosalar beradi. Xususan, “ishonch”ning ingliz va o‘zbek tillarida teng qiymatli leksik muqobilini topish har doim ham oson emas, chunki har bir birlik ortida ma’lum lingvomadaniy model turadi. Demak, mazkur konseptni qiyosiy tadqiq etishda faqat lug‘aviy muqobillik emas, balki uning mazmuniy-struktur va pragmatik ko‘lamini ham hisobga olish zarur.

Xulosa. Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, “ishonch” konsepti ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatida murakkab mazmuniy-struktur tuzilishga ega bo‘lgan aksiologik konsept hisoblanadi. U epistemik, emotsional, axloqiy va ijtimoiy komponentlarni o‘zida birlashtiradi.

Ikkinchidan, mazkur konseptning yadroviy qatlamini har ikki tilda ishonish, tayanch, qabul va ijobiy baholash semalari tashkil etsa, periferik qatlamlarda milliy-madaniy tafovutlar yaqqol namoyon bo‘ladi.

Uchinchidan, ingliz tilida “ishonch” konsepti *trust, confidence, belief, faith, reliance* kabi differensial birliklar orqali ko‘proq tarmoqlashgan holda ifodalanadi va unda institutsional hamda individual komponentlar kuchliroq namoyon bo‘ladi.

To‘rtinchidan, o‘zbek tilida “ishonch” konsepti *ishonch, ishonmoq, e’tiqod, ko‘ngil to‘qligi, suyanch* kabi birliklar orqali verballashadi va unda sadoqat, ma’naviy yaqinlik, axloqiy poklik hamda ko‘ngil xotirjamligi semalari ustunlik qiladi.

Beshinchidan, “ishonch” konseptining frazeologik va metaforik ifodalanishi har ikki lingvomadaniyatda ushbu konseptning milliy qiyofasini belgilaydi: ingliz tilida u ko‘proq boshqariladigan ijtimoiy resurs, o‘zbek tilida esa oqlanishi va asralishi lozim bo‘lgan ma’naviy-axloqiy qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Oltinchidan, “ishonch” konseptini qiyosiy-lingvokulturologik o‘rganish ingliz va o‘zbek tillari egalarining dunyoqarashi, baholash mezonlari va kommunikativ strategiyalarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. Москва, 1997, с. 267–279.

(2). Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Москва, Языки славянской культуры, 2004, 560 с.

(3). Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Москва, “Академический проект”, 2004, 992 с.

(4). Воркачев С.Г. Концепт как “зонтиковый термин”. Язык, сознание, коммуникация. 2002, №24, с. 5–12.

(5). Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва, “Академия”, 2001, 208 с.

(6). Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Москва, “Языки русской культуры”, 1999, 896 с.

(7). Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow: Pearson Education, 2009, 2082 p.

(8). Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Университет”, 2006, 476-бет.

(9). Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, “Языки русской культуры”, 1996, 288 с.

(10). Leech G. Principles of Pragmatics. London, “Longman”, 1983, 250 p.

(11). Yule G. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996, 138 p.

(12). Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. New York, Oxford University Press, 1997, 317 p.

(13). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980, 242 p.

(14). Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-жилд. Лингвистик тадқиқот методологияси. Тошкент, “Akademnashr”, 2012, 312-бет.

(15). Oxford Advanced Learner’s Dictionary. Oxford, Oxford University Press, 2015, 1820 p.

(16). Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 300-бет.

(17). Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. Toshkent, “Fan”, 2012, 180-bet.

Mamatov Ravshanbek Rustamovich (Qo‘qon universiteti Andijon filiali “Xorijiy tillar” kafedrasi dotsenti v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); ravshanbek-mamatov@mail.ru)

NEMIS YOZUVCHISI HERTA MYULLER ASARLARIDA METAFORIK TASVIRLAR TALQINI

Annotatsiya. *Herta Myuller o‘z asarlarida badiiy tasvirni xalqchil va ommabop bo‘lishi uchun metaforik tasvirlardan samarali va o‘rinli foydalangan. Herta Myuller romanlarida, asosan, ob-havo, tabiat manzalari, mevalar, hayvon va buyum nomlari bilan bog‘liq metaforalar qo‘llanilgan.*

Kalit so‘zlar: *metafora, Herztier, metaforik tasvir, leksik ma’no*.

Маматов Равшанбек Рустамович (Исполняющий обязанности доцента кафедры иностранных языков, д.ф.ф.н (PhD) Андижанского филиала Кокандского университета; ravshanbek-mamatov@mail.ru)

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МЕТАФОРИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НЕМЕЦКОЙ ПИСАТЕЛЬНИЦЫ ГЕРТЫ МЮЛЛЕР

Аннотация. *Герта Мюллер эффективно и уместно использовала метафорические образы в своих работах, чтобы сделать художественный образ народным и популярным. В романах Герты Мюллер в основном использовались метафоры, связанные с погодой, природными пейзажами, фруктами, названиями животных и предметов.*

Ключевые слова: *метафора, Herztier, метафорический образ, лексическое значение.*

Mamatov Ravshanbek Rustamovich (Acting Associate Docent, (PhD) of the Department of Foreign Languages at Andijan Branch of Kokand University; ravshanbek-mamatov@mail.ru)

INTERPRETATION OF METAPHORICAL IMAGERY IN THE WORKS OF THE GERMAN WRITER HERTA MÜLLER

Annotation. *Herta Muller effectively and appropriately used metaphorical images in her works to make the artistic image popular and popular. Herta Muller’s novels mainly used metaphors related to the weather, natural landscapes, fruits, names of animals and objects.*

Key words: *metaphor, Herztier, metaphorical image, lexical meaning.*

Kirish. Herta Myuller romanlarida qo‘llanilgan metaforalarning tahliliga o‘tishdan oldin mazkur badiiy tasvir vositasi haqida to‘xtalib, bu boradagi tilshunos hamda adabiyotshunos olimlarning fikrlari va ta’riflarini keltirib o‘tmoqchimiz.

Metafora atamasi antik davr faylasufi Aristotel nomi bilan bog‘liq. Aristotelning “Poetika” asarida, dastlab, metafora – biror narsaga boshqasiga tegishli bo‘lgan nomni qo‘llash” deb ta’riflaydi. [1;96-b.].

Metaforalarni kundalik hayotimizda hamda badiiy asarlarda ko‘plab uchratamiz va nutqimizda doim qo‘llaymiz. Odatda metaforalar tilimizni va matnlarni bezash yoki nimanidir tushuntirish uchun ishlatiladi yoki shunchaki gapirganimizda biz unga o‘rganib qolganmiz va bu metaforalar orqali biz boshqalarga qanday munosabatda bo‘lishimiz mumkinligini tushunamiz. Metaforalarning mohiyati bir narsani butunlay boshqacha ifodalar orqali tushunish va boshdan kechirishdir. Yorqin tasvirlar metafora yordamida yaratiladi va metafora aslida yozilgan narsalarni mazmunli va tushunarli qilishga yordam beradi [2;71-b.].

Adabiyotlar tahlili. Ingliz olimi Gerard Stin metaforalarni anglash uchun to‘rt xil jihatga e’tibor qaratish lozimligini ta’kidlaydi. Bular – tilning tuzilishi, bilimlar haqida tassavurlarga ega bo‘lish, jarayonning tuzilishi va nutq kontekstiga.

Adabiy nutqda subyektivlik, xayolparastlik, polivalensiya va orientatsiya o‘qilgan narsalarni o‘zlashtira olish uchun ishlatilishi mumkin. Bu jihatlar metaforalarni tushunish jarayoniga ham ta’sir qiladi. Metaforalarni qanday tushunishimiz bevosita adabiy matnlarni o‘qish uslubimizga ham bog‘liqdir [3;241-b.].

Amerikalik olima Gloria Harrisonning ta’rifga ko‘ra, metafora – bu majoziy ma’noda ishlatiladigan so‘z yoki ibora. Metafora yordami bilan ko‘p insonlar u yoki bu hodisani nima deb atashni bilmaslik natijasida, his qilish, xohish yoki fikr, boshqalarga tushunarli bo‘lgan narsalarni ifoda etishdir. Agar his qilsangiz, lekin tushuntira olmasangiz nima bo‘ladi? Shunda odam metafora bilan murojaat qiladi [4;1–b.].

Rus olimi N.D.Arutyunovaning fikricha, metafora boshqa sinfga kiruvchi hodisani tavsiflash yoki nomlash uchun tushunchalar, hodisalar va hokazolarning ma’lum bir ma’nosini bildiruvchi so‘zlarni ishlatishdan iborat bo‘lgan nutq vositasidir [5;296-b.].

Yana bir rus tadqiqotchisi O.Anatolyevna ta’kidlashicha, metafora – bu bir tasvirning ikkinchi bir tasvirga o‘tkazuvchi hodisa bo‘lib, ular harakatning o‘ziga xos xususiyatiga ko‘ra, ramzlar va metaforalar orqali gavdalanadi. Metafora bilan ta’kidlangan voqelik belgilar orqali ko‘chiriladi, barcha elementlarga yetkaziladi va bu belgilarga muvofiq har bir element o‘z o‘rnini topadii. Metafora lingvistik shaklda, harakatlar, narsalar yoki o‘ziga xos shaxslar shaklida gavdalanishi mumkin [6;60-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Herta Myullerning “Herztier” romanida to‘liq ko‘chirilgan holda bir tomonlama ma’no kasb etuvchi metaforalarni ko‘plab uchratishimiz mumkin. Masalan, roman davomida kapitan Pjeliga nisbatan ham bir necha bor ochko‘z it metaforasi qo‘llaniladi. Jumladan,“Er trug in den Augen die Dunkelheit der Stadt. Und die Gier eines mageren Hundes” (Uning nigohlarida shaharning zulmati bor edi. Shuningdek, itning ochko‘zligini ko‘rish ham mumkin) [7;20-b.].

Mazkur romanning nomi ham metaforik ma’no kasb etadi. “Herztier” so‘zini o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilsak “Hayvonyurak” hamda rus tiliga “Сердце-зверь” (Hayvonyurak) deb tarjima qilingan va shu nomda nashr etilgan.

“Das Herztier” leksemasi ikki tomonlama metaforaga xos so‘z bo‘lib, to‘liq metaforik ko‘chishdir. Metaforada potensial leksik ma’no doirasida integral semantik (Lebewesen, Anim, im Organismus eines Lebewesens) va differensial (gierig, lebhaft, lebendig, instinktiv) xususiyatlar mavjud. Ushbu transferning natijasi yashashga instinktiv xohish haqidagi bilimlarning ifodasidir. Bu istak, assotsiativ o‘xshashlik bilan, asosan, instinktlarga asoslangan hayvonning istaklari bilan ham bog‘liq. “Instinktiv” arxisemasi o‘z ma’nosida “gefühlsmäßig”, "unwillkürlich" semelarini o‘z ichiga olganligini hisobga olsak, insonning xohish-istaklari haqidagi tushunchalar ko‘rsatilgan: ular instinktiv (instinktiv), ixtiyorsiz (unwillkürlich) bo‘lib, bu odamning hayvoniy nafslarga o‘xshatilganligini ko‘rsatadi [8;50-b].

Tahlil va natijalar. Biz ham mazkur roman nomini o‘zbekcha „Hayvonyurak“ metaforasi orqali berishga harakat qildik, chunki romanda Ruminiyadagi insonlarning doimiy qo‘rquv va zo‘ravonlikka to‘la hayoti, ularning hadik ostida yashashlari haqida hikoya qilinadi.

Ushbu parchada oddiy xalqning jamiyatdagi roli lavhalarini kuzatamiz:

“Wenn das Lied zu Ende ist, glaubt sie, das Kind liegt tief im Schlaf. Sie sagt: „Ruh dein Herztier aus, … .”(Qo‘shiq tugagach, u bolasini uxlab qoldi deb o‘ylaydi va shunday deydi:“Orom olsin Quyonyuragim,…) [9;40-b.].

Roman davomida nemis adibi “Herztier” so‘zini ko‘p marotaba qo‘llaydi. Ushbu so‘zni turli xil ma’noda tushunishimiz mumkin. Ijodkor zulmat tufayli o‘sib kelayotgan yosh avlod qalbida ham qo’rqoqlik va hadikni o‘sib borayotganini, bundan ota-onalar qattiq qayg‘uga tushayotganini tasvirlashga harakat qiladi.

Muhokama. Unsere Herztiere *flohen wie Mäuse* – ushbu berilgan parchadagi metafora bilishimiz mumkinki, qo‘rqoqlik belgisi nemis tilida *sichqon* so‘zi orqali berilyapti.

Asl metaforalar das Tier, das Geweih, die Flügel metaforalari bo‘lib, so‘zlarning formatlarini turli semantik sohalardagi ikkita referent bilan bog‘laydi – hayvonlar dunyosi, bir tomondan, inson dunyosi. Hikoyani yuqorisida qayd etilgan nominal metaforalarning sintaktik va semantik valentligining namoyon bo‘lishi tufayli rivojlanadi. Ularning joylashishi sintaktik-semantik darajada sodir bo‘ladi, natijada sxema bo‘yicha ketma-ket aloqa bog‘lash orqali o‘zaro bog‘langan metaforik jumlalar hosil bo‘ladi.

“Hayvonyurak (Herztier)” romanida umumiy 22 ta metaforik jumlalar turlicha tuzilgan, ammo “hayvon tanasining qismlari” ikkita metaforik qatori bilan bog‘liq: das fremde Tier – der Hund – die Flügel va “hayvon tanasining qismlari bilan harakatlar”: schnell laufen, stehen bleiben, verlassen, wieder kommen, sitzen, zu Fuß kommen, gehen, fahren, schlagen, fliehen, wegfliegen, zurückkommen, sich setzen, wiederschlagen, zurücksetzen, zurückkehren, langsam gehen, leuchten, weg aus der Stadtsein, yagona semantik makonni tashkil qiladi. Butun matn lingvistik belgilarning chiziqli ketma-ketligi ko‘rinishidagi murakkab format bo‘lib, bu format bir denotativ vaziyatdan ikkinchisiga o‘tkaziladi. Hayvonlarning harakatlanish holati xayoliy denotativ vaziyat vazifasini bajaradi [10;51-b.].

Xulosa. Metaforaning asosiy mexanizmi bu dunyoning yaxlit qiyofasini qurishda ishtirok etish imkonini beruvchi ko‘chirishdir. Agar metafora bo‘lmasa, bizning dunyomiz bir-biridan ajratilgan eshiksiz xonalari bo‘lgan uyga o‘xshaydi. Ammo metaforik uzatish tufayli alohida elementlar ma’no oladi va bir butun bo‘ladi.

Davr dunyoning shakli va shakli haqidagi savolga javob berish uchun ichki ehtiyojga bo‘ysunib, metaforalarni yaratadi. Metaforalar matnning ikki sathi – obrazli va real tasvirlar o‘rtasidagi bog‘lovchi rishtalar bo‘lib, turli hodisalar o‘rtasida parallellik o‘tkazish imkonini beradi. Aynan metaforalar bir-biridan uzoq bo‘lgan tushunchalarni bog‘laydi, kutilmagan va esda qolarli ichki shaklga ega tasvirlarni yaratishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Аристотель. Поэтика. Пер. М.Л.Гаспарова. Собр. соч. в 4 томах, Т.4, “Мысль”, Москва, 1983 с. 96.

(2). Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. „Akademnashr“, Toshkent, 201. 71-bet.

(3). Gerard S. Understanding Metaphor in Literature. Harlow Essex: Longman Group Limited. 1994. – S. 241.

(4). Harrison G. https://uz.scienceforming.com/10785-what-is-a-metaphor. 2024.

(5). Arutyunova A. Metafora. Tilshunoslik. Katta ensiklopedik lug‘at. N.katta Rossiya, ensiklopediyasi. Moskva, 1998, 296-bet.

(6). Анатольевна О. Метафора как код культуры диссертации автореферата. Москва, 2002, с. 60.

(7). Müller H. Herztier. Fischer Verlag, der 8. Auflage. Frankfurt, 2021, c. 20.

(8). Хайрулина А. Концептуальная метафора как механизм осмысления диктаторского режима в немецком художественном дискурсе. Дис., Иркутск, 2013, с. 50.

(9). Müller H. Herztier. Fischer Verlag, der 8. Auflage. Frankfurt, 2021, p. 40.

(10). Хайрулина А. Концептуальная метафора как механизм осмысления диктаторского режима в немецком художественном дискурсе. Дис., Иркутск, 2013, с. 51.

Fayzullayev Azamat (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti;
E-mail: azamat.fayzullayev.2000@gmail.com)

INGLIZ VA O‘ZBEK ADABIYOTIDA O‘SMIRLAR RUHIYATI TASVIRI VA MADANIY KONTEKST

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek bolalar nasrida tasvirlangan o‘smir qahramonlarda milliy qadriyatlar qanday aks ettirilishi va madaniy kontekstning shakllanishi tahlil etiladi. Ikkala tildagi badiiy asarlardan, jumladan Charlz Dikkensning “Buyuk umidlar”, shuningdek, Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” asaridan misollarni o‘z ichiga olgan holda, maqola o‘smir qahramonning o‘z an’ana va milliy qadriyatlarini qanday yetkazishini o‘rganadi.*

Kalit so‘zlar: *madaniy o‘ziga xoslik, milliy qadriyatlar, bolalar nasri, ingliz adabiyoti, o‘zbek adabiyoti, qiyosiy adabiyot, o‘smirlar obrazi, madaniyatlararo tahlil.*

ПСИХОЛОГИЯ ПОДРОСТКОВ И КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация*. В данной статье анализируется, как национальные ценности отражаются в образах подростков-героев, изображенных в английской и узбекской детской прозе, а также как формируется культурный контекст. Используя примеры из произведений на обоих языках, «Боль-*

шие надежды» Чарльза Диккенса и «Звездная ночь» Пиримкула Кадырова, статья исследует, как подростки-герои передают свои традиции и национальные ценности.

Ключевые слова: *культурная идентичность, национальные ценности, детская проза, английская литература, узбекская литература, сравнительное литература, образ подростков, межкультурный анализ.*

ADOLESCENT PSYCHOLOGY AND CULTURAL CONTEXT IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Annotation. *This article analyzes how national values are reflected in teenage heroes depicted in English and Uzbek children's prose and the formation of cultural context. Using examples from works of fiction in both languages, as Charles Dickens' Great Expectations and Pirimqul Kadyrov's "Yulduzli tunlar", the article examines how teenage heroes convey their traditions and national values.*

Keywords: *cultural identity, national values, children's prose, English literature, Uzbek literature, comparative literature, image of teenagers, cross-cultural analysis.*

Kirish. Adabiyot azaldan xalqlarning o‘z qadriyat va an’analarini keyingi avlodga uzatishida muhim vosita sifatida xizmat qilib keladi. Ayniqsa, bolalar adabiyotida bu jarayon aniq ko‘zga tashlanadi. Bunday asarlarda yosh qahramonlarning jamiyatda yashash va o‘z o‘rnini topish, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarni o‘zlashtirish jarayoni tasvirlanadi; shu orqali o‘quvchi ham muayyan madaniyat, millat yoki mentalitetning asl mazmun-mohiyatini anglaydi.

O‘smirlik davri, bolalik va yetuklik oralig‘idagi muhim bosqich sifatida, badiiy talqinda alohida o‘rin tutadi. Chunki aynan shu davrda shaxsning milliy va ijtimoiy qadriyatlarni qabul qilishi, ularni ongiga singdirishi hamda amaliy xulq-atvorida namoyon etishi jarayoni eng faol va yaqqol shaklda kechadi.

O‘smirlar obrazi orqali madaniy identitetning ochib berilishi esa adabiyotning muhim nuqtalarini namoyon etadi. Ayniqsa, buni o‘zbek va ingliz adabiyoti misolida qiyosan o‘rganish foydali akademik qarashlarni shakllantiradi. O‘zbek va ingliz tarixi, madaniyati va ijtimoiy tuzilishi bir-biridan tubdan farq qilsa ham, har ikkala til birdek bolalar nasri va undagi o‘smirlar obrazlariga boy adabiy an’analarga ega. Zero madaniy o‘ziga xoslik qotib qolgan, o‘zgarmas narsa emas, balki doimo rivojlanib boruvchi va hech qachon to‘liq tugallanmaydigan jarayondir.[1]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Madaniy identitet deyilganda shaxsning ma’lum bir millat, irq, jins va din kabi turli madaniy kategoriyalar asosida muayyan ijtimoiy guruhga mansublikni anglash yoki unga tegishlilik hissini ifodalovchi murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa tushinaladi. Madaniy identitet an’analar, tarixiy meros, til, estetik qarashlar, ijtimoiy me’yorlar va urf-odat kabi tushunchalarni o‘zida mujassamlaydi. Madaniy indentitet ko‘plab psixologlar va tilshunoslar tomonidan o‘rganilgan tushunchadir. Ular orasida Styuart Hollning madaniy identitet haqidagi nazariyalari bir joyga jamlangan “Cultural Identity and Diaspora” (Madaniy identitet va diaspora.1990) esseyi muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Madaniy o‘ziga xoslik va uni asarlarda o‘smirlar hayoti asosida ko‘rsatib berish haqida ham bir qancha nazariyalar yig‘ilgan shular orasida Erik Eriksonning “Shaxsiyat: yoshlik va inqiroz” asari o‘smirlik shaxsiyatni shakllantirish uchun eng muhim davr ekanligini tushuntiradi. Ushbu davrda yoshlar qaysidir ma’noda “inqiroz”ga duch kelishadi, ular o‘z madaniyatining qadriyatlari, rollari va umidlarini uyg‘unlashtirib, kimligini tushunishga harakat qilishadi. Eriksonning ta’rifiga ko‘ra, o‘smirlar “o‘ziga xoslik va rol chalkashliklari” deb nomlangan bosqichni muvaffaqiyatli bosib o‘tishlari kerak. Shuningdek, u ushbu jarayonni shakllantirishda madaniyat katta rol o‘ynashini ta’kidlaydi.[2] Adabiyotda o‘smir qahramonlari, ko‘pincha, bu kurashni ochib beradi. Ularning tajribalari yoshlar o‘z jamiyatining madaniy qadriyatlari doirasida o‘zlikni qanday izlashlarini aks ettiradi.

Bolalar adabiyoti tadqiqotlari doirasida Maria Nikolayeva shuni ta’kidlaydiki, badiiy asarlardagi o‘smir qahramon har doim bevosita yoki bilvosita uni shakllantiruvchi madaniy muhit fonida tasvirlanadi.[3] Mazkur madaniy kontekst qahramon shaxsiyati shakllanishining qanday yo‘llari badiiy jihatdan mumkin va ahamiyatli deb hisoblanishini belgilab beradi. Nikolayevaning qiyosiy tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, turli milliy adabiy an’analar o‘smir shaxs va madaniy jamoa o‘rtasidagi munosabatning mutlaqo turlicha modellarini yaratadi. Bu modellar esa o‘z navbatida jamiyatning kengroq madaniy qadriyatlarini aks ettiradi hamda mustahkamlaydi.

---

[1] Hall S. Cultural identity and diaspora. Lawrence & Wishart. London, 1990, 222 p.

[2] Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York, W.W.Norton, 1968, 128 p.

[3] Nikolayeva M. The Rhetoric of Character in Children’s Literature. Lanham, Scarecrow Press, 2008, 8 p.

Kler Bredford bolalar badiiy adabiyotida madaniy qadriyatlar qanday ifodalanishini tahlil qilishda aniq matniy strategiyalarga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi.[1] Bunga so'zlarni tanlash, hikoya qilish uslubi, obrazlar yaratish hamda ijtimoiy-madaniy voqealarning tasviri kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola ingliz va o'zbek adabiyotida o'smir psixologiyasi hamda uning madaniy kontekstdagi ifodasini o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda fanlararo, tizimli va qiyosiy yondashuvlar uyg'unligi asos qilib olindi. O'smir shaxsining psixologik rivojlanishi masalalarida Erik Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasi, ayniqsa "identiklik inqirozi" konsepsiyasi atroflicha o'rganiladi. Shuningdek, o'zbek adabiyotshunosligida o'smir obrazining milliy-madaniy xususiyatlarini yoritishda Naim Karimov, Ozod Sharafiddinov hamda Ibrohim G'afurovning ilmiy ishlari muhim nazariy manba sifatida qo'llaniladi. Shu bilan bir qatorda, quyidagi yondashuvlar asosida o'smirlar obrazi orqali ikki millat madaniyat va an'analari ko'rsatib beriladi.

•Tizimli yondashuv asosida o'smir psixologiyasi va uning badiiy ifodasi o'zaro bog'liq elementlar tizimi sifatida o'rganiladi.

•Qiyosiy-tipologik yondashuv asosida turli madaniy muhitlarda yaratilgan asarlardagi o'smir obrazlari tipologik jihatdan solishtiriladi.

Antropotsentrik yondashuv asosida badiiy matnda inson omili, xususan o'smirning ichki dunyosi markaziy o'ringa qo'yiladi.

Madaniy yondashuv asosida asarlar muayyan ijtimoiy-madaniy kontekst mahsuli sifatida talqin qilinadi**.**

Tahlil va natijalar. O'zbek va ingliz tilidagi asarlarda o'smirlar nutqi, o'y-hayollari yoki fikr qilayotganlari tasvirlangan nuqtalardan o'sha xalqlarning milliyligi, madaniyati, mentaliteti juda soda va aniq bayon qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Charlz Dikkensning "Buyuk umidlar" asarida quyidagi jumlalarga diqqat qaratsak, undagi madaniy kontekst yaqqol ko'zga tashlanadi.

(1) "It is a most miserable thing to feel ashamed of home. There may be black ingratitude in the thing, and the punishment may be retributive and well deserved; but that it is a miserable thing, I can testify."

(2) "I was ashamed of the place as a mean place, ashamed of Joe as a common labouring man, and ashamed of myself."

(3) "I want to be a gentleman."

Charlz Dikkensning "Buyuk umidlar" asari, avvalambor, Viktoriya davrida, Angliya davrida sinf, intilish va madaniy identifikatsiya o'rtasidagi munosabatlarni chuqur tahlil qiluvchi asardir. Bosh qahramon Pipning temirchi ustaxonasidan London jamiyatiga bo'lgan sayohati bayon etilgan ushbu asarda o'sha davrga xos madaniyat va qadriyatlar juda batafsil yoritilgan. Ushbu gaplarda yuqori tabaqa vakili bo'lishga intilayotgan o'smirning ichki kurashi, o'z kelib chiqishidan uyalgan holati va madaniy ziddiyatga uchrayotgani berilgan. Qisqa qilib aytganda, tabaqlanish ta'sirida shakllangan qadriyatlar tasviri o'smir nutqi, o'y-hayollarida aks etgan.

O'zbek adabiyotida o'smirlar obrazi haqida gap ketganda, ko'plab yozuvchilarning yaratgan obrazlari ko'z oldimizga keladi. Shular orasida Pirimqul Qodirovning "Yulduzli Tunlar" asarini eslab o'tsak. Bu asarda shox va shoir deya tilga olinadigan buyuk ajdodimiz Zahiriddin Muhammad Boburning o'smirlik davri juda mohirona tasvirlanganki, uning ruhiyati tasvirida milliy g'urur, qadriyatlarga sodiqlik va insoniylik xislatlari juda mukammal ochib berilgan. Unda Movarounnahrdek ulkan saltanatning parchalanib ketishi, Temuriylar sulolasining inqirozi, hokimiyatga erishish ilinjida taxt talashib, bir-birlariga qilich ko'targan og'a-ini, tog'a-jiyanlarning fojiaviy qismati aks ettirilgan. Roman voqealari orqali o'quvchi tarixda Temuriylar o'rtasidagi nizolar, fitna, fisq-u fasod tufayli yuzaga kelgan qonli urushlar, ayovsiz xunrezliklar oqibatida behad qonxo'r beklar zulmidan sillasi butkul qurigan xalqning g'oyat nochor ahvoli va uyushqoqlikdan bexabar Temuriylarni Shayboniyxon qanchalar oson mahv etgani bilan tanishadi. Asarning bosh qahramoni Mirzo Bobur odamlardagi bemehrlik, bir-birini ko'rolmaslik, xudbinlik, xiyonat singari jirkanch illatlar bilan g'oyat erta, o'n ikki yoshida taxtga o'tirganida ro'baro' bo'ldi. Taqdirning ayanchli zarbalaridan zada bo'lgan shohning kuygan yuragi – shoir qalbi qalandarlikni ixtiyor etgani ajab emas. Asar mutolaasi davomida butun umr Vatan ishqida yonib, sog'inch bilan o'rtanib, "Jonimdin o'zga yori vafodor

[1] Bradford C. Unsettling Narratives: Postcolonial Theory and the Children's Literature of Australia and New Zealand. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2007, 19 p.

topmadim…", deya iztirob chekkan bobokalonimiz dardi kitobxon qalbini larzaga soladi.[1] Ushbu gaplarga e'tibor qaratsak, o'smirning hayot haqiqatlarini tan olish yo'lida chekkan iztiroblari bilan bir qatorda, undagi milliy g'ururni ham ko'ramiz.

(4) «Lekin barcha turkigo'y shoirlar xuddi shu tilda she'r yozganlar-ku! Agar bu o'zbek tilida bo'lsa, demak, Navoiy ham o'zbek tilida yozgan. Demak, kamina ham hozir sizlar bilan o'zbek tilida So'zlashmoqdamen. Demak, Movarounnahrning turkiy tili-yu o'zbek tili, aslida bir til. Janoblar, endi dilimiz ham bir bo'lmog'i kerak. Temuriylar turk-u o'zbek deb ulusni ulusdan ajratib, xalqni parokanda qildilar, mamlakat parchalanib, xarob bo'ldi.»[2]

Bu jumla milliy g'ururning romandagi eng kuchli ifodasidir. Bobur yosh yigit sifatida o'zbek tilining qadimiyligini va Navoiy bilan umumiyligini isbotlamoqda, xalqni til va etnik farqlarga qarab bo'lishni qoralaydi.

(5) "Bu saltanat-u podsholardan ne qolur? Hammasi nom-nishonsiz ketgay! Bizdan yodgorlik bo'lib qolsa Ulug'bek madrasasidek, Navoiy Unsiyasidek san'at asarlari qolur!"

O'smir Bobur bu so'zlari bilan moddiy boylik va taxt emas, ilm va san'at asarlari va milliy qadriyatlar abadiy ekanini tushunib yetganini ko'rsatadi. Bu uning madaniy ulg'ayganligini bildiradi.

Xulosa va takliflar. Ingliz va ozbek tilidagi badiiy adabiyotlarda o'smirlar ruhiyatini madaniy kontekst orqali qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, G'arb o'smir qahramonlari o'z jamiyatidan begonalashish orqali shaxs erkinligini izlasa, sharq yosh qahramonlari o'z xalqiga mansublik va vatanparvarlik tuyg'usi orqali kamol topadi, bu ikki model qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan individual o'z-o'zini anglash va kollektiv milliy identifikatsiya o'rtasidagi asosiy madaniy ziddiyatni yaqqol namoyon etadi. Ingliz va o'zbek tilidagi asarlardagi o'smir obrazlarining madaniy-qiyosiy tahlili kelgusida yanada keng tarqalishi lozim bo'lgan ilmiy yo'nalishlardan biridir, bunday tadqiqotlar nafaqat ikki til adabiyotidagi o'zaro boyituvchi xususiyatlarini ochib beradi, balki madaniyatlararo muloqotning asosiy ko'prigiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Hall S. Cultural identity and diaspora. Lawrence & Wishart. London, 1990, 222 p.
(2). Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York, W.W.Norton.1968, 128 p.
(3). Nikolayeva M. The Rhetoric of Character in Children's Literature. Lanham: Scarecrow Press, 2008, 8 p.
(4). Bradford C. Unsettling Narratives: Postcolonial Theory and the Children's Literature of Australia and New Zealand. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2007, 19 p.
(5). https://jadid.uz/pirimqul-qodirovning-yulduzli-tunlar-asaridan-iqtiboslar.
(6). https://jadid.uz/pirimqul-qodirovning-yulduzli-tunlar-asaridan-iqtiboslar.

Mattiyev Abdulaziz Oktyabrjon o'g'li (Andijon davlat Chet tillari instituti "Ingliz tili nazariy aspektlari" kafedrasi dotsenti; mattiyev1@gmail.com)

SEMANTIK TARMOQ MODELLARI VA TARJIMA SEMANTIKASIDA MADANIYATLARARO METAFORIK EKVIVALENTLIK MASALALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik va tarjimashunoslikning kesishmasida semantik tarmoq modellarining o'rni va ahamiyati tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida ma'nolarning grafik struktura sifatida tasvirlanishi, Collins va Quillian ierarxik modellari, WordNet leksik-semantik bazasi hamda Fillmor freym semantikasi tamoyillari tahlil qilingan. Maqolada metaforik ma'nolarning "faollashtirish tarqalishi" (spreading activation) mexanizmi orqali shakllanishi o'zbek tili misollari (masalan, "yurak", "ko'ngil") yordamida asoslab beriladi. Shuningdek, zamonaviy hisoblash semantikasidagi taqsimot semantikasi va vektorli embeddinglarning metafora tarjimasidagi metodologik imkoniyatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *semantik tarmoq, kognitiv metafora, freym semantikasi, WordNet, faollashtirish tarqalishi, taqsimot semantikasi, konseptual graf, leksik ierarxiya, tarjima ekvivalentligi, bilimlar grafi.*

МОДЕЛИ СЕМАНТИЧЕСКИХ СЕТЕЙ И ПРОБЛЕМЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ МЕТАФОРИЧЕСКОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ В СЕМАНТИКЕ ПЕРЕВОДА

Аннотация. *В данной статье исследуется роль и значение моделей семантических сетей на стыке когнитивной лингвистики и переводоведения. В ходе исследования анализируются графическое представление языковых значений, иерархические модели Коллинза и Куиллиана, лексико-семантическая база WordNet и принципы фреймовой семантики Филлмора. В статье на примерах из*

[1] https://jadid.uz/pirimqul-qodirovning-yulduzli-tunlar-asaridan-iqtiboslar/
[2] https://jadid.uz/pirimqul-qodirovning-yulduzli-tunlar-asaridan-iqtiboslar/

узбекского языка (например, «yurak», «ko‘ngil») обосновывается формирование метафорических смыслов через механизм «распространения активации» (spreading activation). Также освещаются методологические возможности дистрибутивной семантики и векторных эмбеддингов в переводе метафор в современной вычислительной семантике.

Ключевые слова: *семантическая сеть, когнитивная метафора, фреймовая семантика, WordNet, распространение активации, дистрибутивная семантика, концептуальный граф, лексическая иерархия, переводческая эквивалентность, граф знаний.*

SEMANTIC NETWORK MODELS AND ISSUES OF CROSS-CULTURAL METAPHORICAL EQUIVALENCE IN TRANSLATION SEMANTICS

Annotation. *This article explores the role and significance of semantic network models at the intersection of cognitive linguistics and translation studies. The study analyzes the graphical representation of linguistic meanings, Collins and Quillian’s hierarchical models, the WordNet lexical-semantic database, and Fillmore’s principles of frame semantics. Using examples from the Uzbek language (e.g., "yurak", "ko‘ngil"), the article demonstrates how metaphorical meanings are formed through the "spreading activation" mechanism. Furthermore, it highlights the methodological potential of distributional semantics and vector embeddings in metaphor translation within the framework of modern computational semantics.*

Keywords: *Semantic network, cognitive metaphor, frame semantics, WordNet, spreading activation, distributional semantics, conceptual graph, lexical hierarchy, translation equivalence, knowledge graph.*

Kirish. Zamonaviy kognitiv tilshunoslik va tarjimashunoslik kesishmasida semantik tarmoq modellari (semantic network models) muhim metodologik ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu modellar til ma’nolarini grafik struktura sifatida tasvirlash imkonini beradi va metaforik ma’noning tuzilishi hamda tarqalishini tushuntirish uchun samarali vosita hisoblanadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, kognitiv metafora nazariyasi tafakkur va til o‘rtasidagi munosabatni konseptual kartalar orqali izohlaydi. Ushbu faslda esa semantik tarmoqlar ana shu kartalarning rasmiy modellashtirilgan shakli sifatida o‘rganiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Semantik tarmoq deb tilning leksik va konseptual birliklarini tugunlar (nodes) va ularni birlashtiruvchi bog‘lanishlar (links, edges) tizimi sifatida ifodalovchi tuzilmaga aytiladi. Ushbu tushuncha birinchi marta M.Ross Quillian tomonidan 1966-yilda kompyuter dasturlash doirasida ishlab chiqilgan va keyinchalik Allan Collins hamda Ross Quillian tomonidan psixolingvistik eksperimentlar asosida rivojlantirilgan.[1] Ularning modelida har bir tushuncha (concept) tarmoqda alohida tugun sifatida ifodalanib, superordinat va subordinat kategoriyalar bilan iyerarxik tarzda bog‘lanadi. Masalan, «qush» tugunidan «ko‘ra oladi, uchadi» xususiyatlari «kafolatlanadi» va «chumchuq», «burgut» kabi tugunlar superordinat «qush» tuguniga bog‘lanadi.

Semantik tarmoq modellarida metaforik ma’no ikki asosiy hodisa orqali ifodalanadi: birinchisi, bog‘lanish turi (link type) va ikkinchisi, faollashtirish tarqalishi (spreading activation). Har bir tugun o‘zining prototipik ma’nosi (literal meaning) bilan birga metaforik proyeksiya imkoniyatlarini ham saqlaydi. Collins va Loftus ishlab chiqqan tarqaluvchi faollashtirish modelida bir tugunning faollashishi qo‘shni tugunlarga semantik masofaga teskari proporsional ravishda tarqaladi: masofa qancha uzoq bo‘lsa, faollashtirish shuncha zaifroq kechadi.[2]

Tahlil va natijalar. O‘zbek tiliga oid misol keltirilsa, «yurak» tugunining faollashishi semantik tarmoqda «sevgi», «his-tuyg‘u», «jasorat», «markaziy organ» kabi bog‘liq tugunlarni ham faollashtiradi. «Yurak» so‘zining «Uning yuragi toshdan» iborasi kontekstida ishlatilishi «tosh» tugunini ham jalb etadi va «qattiqlik», «sovuqqonlik», «his-tuyg‘usizlik» kabi xossalar «tosh» tugunidan «yurak» tuguniga metaforik proyeksiya orqali ko‘chadi. Bu holda tarmoqda yangi bog‘lanish – metaforik link – vujudga keladi va semantik tarmoq dinamik tarzda kengayadi.

O‘zbek tilidagi yana bir misol, «*ko‘ngli to‘ldi*» (qorni to‘ydi emas, ko‘ngli to‘ydi – ma’nosi: ezgulikni ko‘rib yaxshi his qildi) iborasida «ko‘ngil» tuguniga «to‘yish» va «ovqatlanish» freymidan metaforik element ko‘chib keladi. Bu jarayon Fillmore freym semantikasi nuqtai nazaridan «ovqatlanish» freymining «to‘yish» elementini «ko‘ngil» tuguniga proyeksiyalash sifatida ifodalanishi mumkin. Ushbu misol semantik tarmoqda metaforik boylanishning qanday amalga oshishini ko‘rsatadi.

---

[1] Collins A.M., Quillian M.R. Retrieval Time from Semantic Memory. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 1969, vol. 8, № 2, p. 240–247.

[2] Collins A.M., Loftus E.F. A Spreading Activation Theory of Semantic Processing. Psychological Review. 1975, vol. 82, № 6, p. 407–428

Tarjimashunoslik amaliyoti nuqtayi nazaridan, uchta asosiy semantik tarmoq modeli alohida ahamiyat kasb etadi.

Collins&Quillian modeli iyerarxik tarmoq tuzilmasiga asoslanadi va ma'lumotlarning kognitiv iqtisod (cognitive economy) tamoyiliga ko'ra saqlanishi g'oyasini ilgari suradi: umumiy xususiyatlar superordinat tugunlarda, maxsus xususiyatlar esa pastki tugunlarda saqlanadi. Ushbu model tarjimashunos uchun quyidagi amaliy savolni ko'taradi: metaforik ma'no ierarxiyaning qaysi darajasida joylashgan? Agar metafora pastki darajada (subordinat tugun) hosil bo'lsa, maqsad tildagi til sistemasida xuddi shu darajada ekvivalent tugun mavjud bo'lmasligi mumkin – aynan shu holat ekvivalensizlikning kognitiv mexanizmini tushuntirib beradi.

WordNet modeli sinsetlar (synsets) – sinonimik so'zlar to'plami va ular o'rtasidagi munosabatlar (giperonimiya, giponimiya, meronimiya, antonimiya) asosida qurilgan. WordNet ingliz tili uchun ishlab chiqilgan bo'lsa-da, keyinchalik, ko'plab tillar uchun analoglar yaratilgan. UzNet – o'zbek tilining WordNet loyihasi – hali rivojlanish bosqichida bo'lib, metaforik ma'no ifodalanishida muhim bo'shliqlar qayd etilgan. Tarjimashunoslik uchun WordNet o'zaro bog'liq sinsetlar o'rtasida mavjud metaforik ko'chish yo'llarini kuzatish imkonini beradi.

FrameNet modeli freym semantikasi (frame semantics) nazariyasiga asoslanadi. Freym (frame) – ma'lum bir vaziyatning konseptual sxemasi bo'lib, unda ishtirokchilar (participants), voqealar (events) va munosabatlar (relations) belgilanadi. Masalan, «*savdo*» freymi sotuvchi, xaridor, tovar, narx kabi elementlarni o'z ichiga oladi. Metaforik ko'chish, ko'pincha, bir freymning boshqasiga proyeksiyalanishi orqali amalga oshadi. FrameNet modelining tarjimashunoslikdagi asosiy afzalligi shundaki, u madaniy kontekstni qo'shimcha freym elementlari orqali aks ettira oladi.

Semantik tarmoq tushunchasi bir tomondan kognitiv arxitektura sifatida, ikkinchi tomondan, bilimlar bazasi dizayni sifatida qaraladi. Bugungi hisoblash semantikasida bu atama, ko'pincha, leksik resurslar, ontologiyalar va bilim graflarini qamrab oladigan keng doirada ishlatiladi. Klassik tarmoq g'oyalarni formal mantiq bilan yaqinlashtirishda konseptual graf yondashuv aslida alohida o'rin tutadi. Konseptual graf tushunchasi tugunlar va munosabat tugunlarini mantiqiy semantika bilan bog'lab, tabiiy til va formal ifoda o'rtasida beositda moslashtirish maqsadini ko'zlaydi. U semantik tarmoqlar, shuningdek, mavjudlik graflari an'anasiga tayangan holda ishlab chiqilgan.[1] Ushbu model metaforik xaritalashlarni tasvirlashda foydali bo'lishi mumkin, chunki metafora ko'pincha bir sahna elementlarini boshqa sahna munosabat tarmog'iga ko'chiradi. Konseptual graf esa aynan munosabatlar tuzilishini aniq ko'rsatishga imkon beradi. Biroq konseptual grafning kuchli tomoni formalizatsiya bo'lsa, uning amaliy qo'llanilishi ko'pincha resurs va annotatsiya ishining murakkabligi bilan bog'liq bo'ladi, shuning uchun konseptual graf yondashuvi Wordnet va FrameNet kabi resurslar bilan birga ishlatiladi.

Ushbu uch model shuni ko'rsatadiki, tarjima semantikasi uchun FrameNet madaniy kontekstni eng to'liq aks ettirishga imkon beradi, ammo uning bazasi hali barcha tillar, jumladan o'zbek tili uchun ham to'liq rivojlanmagan. Collins & Quillian modeli nazariy asoslar uchun muhim bo'lsa-da, amaliy tarjima muammolarini hal etishda cheklangan. WordNet esa amaliy ekvivalentlikni qidirish uchun qimmatli vosita bo'lsa-da, metaforik ma'no ifodalanishida kamchiliklar seziladi.

Freym semantikasi va freym asosli resurslar sematik tarmoqlarning yana bir muhim yo'nalishini tashkil etadi. S.Fillmor freym semantikasida so'z ma'nosi freym deb ataluvchi tajriba ssenariysi bilan bog'lanadi, ya'ni ma'no alohida belgi sifatida emas, balki rol, ishtirokchi va tipik vaziyatlar tizimi sifatida talqin qilinadi.[2] FrameNet loyihasi freym semantikasi tamoyillarini korpus asosida qabul qilib, leksik birliklar uyg'otadigan freymlarni va ularning argument rollarini annotatsiya qilishni maqsad qilgan. Bu resursning korpus bilan bog'langanligini metafora tahlilida ham katta ahamiyatga ega, chunki metaforik ifoda ko'pincha bir freymni boshqasiga majburiy uyg'otish orqali ishlaydi. Freym yondashuvi tarjimada madaniy transferni tahlil qilish uchun ham tabiiy platforma beradi, chunki *scenes and frames* fikri tarjimonning ma'no sahnasini qayta qurish faoliyatini tushuntirishga yaqin turadi, bunda manba matndagi sahna elementlari nishon matnda boshqa freym konfiguratsiyasi orqali berilishi mumkin.

Leksik tarmoqlar ichida WordNet tipidagi resurslar semantik munosabatlarni sinonimiya to'plamlari va iyerarxik yo'nalishlar orqali beradi. WordNet ingliz tilidagi ot, fe'l, sifat, ravishlarni "synset" to'plamla-

[1] Sowa J.F. Conceptual Graphs as a Universal Knowledge Representation. Computers&Mathematics with Applications. 1992, vol. 23, № 2–5, p. 75–93.

[2] Fillmore C.J. Frame Semantics. Linguistics in the Morning Calm. Ed. by The Linguistic Society of Korea. Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982, p. 111–137.

riga ajratib, ular orasida hiperonimiya, hiponimiya, meronimiya kabi munosabatlarni ko‘rsatadi; bu munosabatlar ma’no farqlarini tarmoq strukturasida ko‘rishga imkon beradi.[1] Metafora tarjimasida WordNet ikki tomondan foyda beradi: birinchi tomondan, metaforik birlikning “asosiy ma’nosi”ni aniqlashda leksik iyerarxiya yordam beradi, ikkinchi tomondan, tarjima variantlarining semantik yaqinligini taxminiy baholashga xizmat qiladi. Biroq WordNet, asosan, ingliz tili uchun yuqori qamrovga ega; o‘zbek tilida shunga teng resurslar har doim ham tayyor bo‘lmaydi. Shu holatda BabelNet kabi ko‘p tilli semantik tarmoqlar WordNet va ensiklopedik bilimni integratsiya qilib, ko‘p tilga yoyilgan konsept identifikatorlarini taklif etadi[2]. Bundan tashqari, ConceptNet kabi umumiy bilim graflari so‘z va iboralarni belgilangan munosabatlar orqali bog‘lab, taqsimot semantikasi bilan birga ishlatilganda ko‘plab semantik vazifalarda foyda berishi ko‘rsatilgan.[3]

Xulosa. Taqsimot semantikasi semantik tarmoq va leksik resurslardan farqli ravishda ma’noni statistik qo‘shnilik va kontekst taqsimoti orqali o‘lchaydi. Harris taqsimot strukturasi g‘oyasini ilgari surib, til birliklarining muhitlari tizimli ekanini ko‘rsatadi; keyingi an’anada “so‘zni u bilan birga keladigan so‘zlar orqali bilish” prinsipi taqsimot semantikasining poydevori sifatida qaraladi.[4] Landauer va Dumais latent se-mantik tahlil orqali katta matn korpusidan yashirin o‘lchamlar chiqarib, semantik yaqinlikni vector fazoda ifodalash mumkinligini ko‘rsatadi; bu yondashuv keyingi embedding modellariga yo‘l ochgan.[5] Mikolov esa katta ma’lumotlarda so‘z vektorlarini samarali o‘rganish usullarini taqdim etib, analogiya va o‘xshash-lik vazifalarida kuchli natijalarni ko‘rsatadi.[6] Metafora tarjimasida taqsimot semantikasi ayniqsa shunday holatlarda foydali bo‘ladiki, manba va nishon tilida metafora bir xil domen xaritasiga tayansa ham, leksik realizatsiya turlicha bo‘ladi; vektor yaqinlik tarjimon tanlagan variantning umumiy semantik “muhit”ga mosligini tekshirishga yordam beradi. Biroq taqsimot semantikasi, ko‘pincha, tushunutirolmaslik muam-mosiga duch keladi, shu sabab bobda u bilim graflari va freym tarmoqlari bilan birlashtirilgan ko‘rinishda taklif qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Navigli R., Ponzetto S.P. BabelNet: The Automatic Construction, Evaluation and Application of a Wide Coverage Multilingual Semantic Network. Artificial Intelligence. 2012, vol. 193, p. 217–250.

(2). Speer R., Havasi C. Representing General Relational Knowledge in ConceptNet 5. Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation. Istanbul, European Language Resources Association, 2012, p. 3679–3686.

(3). Harris Z.S. Distributional Structure. Word. 1998, vol. 10, № 2–3, p. 146–162.

(4). Landauer T.K., Dumais S.T. A Solution to Plato‘s Problem: The Latent Semantic Analysis Theory of Acquisition, Induction, and Representation of Knowledge. Psychological Review. 1997, vol. 104, № 2, p. 211–240.

(5). Mikolov T., Yih W.T., Zweig G. Linguistic Regularities in Continuous Space Word Representation. Proceedings of the 2013 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies. Atlanta, Association for Computational Linguistics, 2013, p. 746–751.

Nusratilloyeva Dilnoza (f.f.f.d., Navoiy davlat universiteti; E-mail: nusratilloyevadilnoza2@gmail.com)

MATNAZAR ABDULHAKIM IJODIDA TABIATNI ASRASH VA EKOLOGIYA MUAMMOLARINING POETIK TALQINI

Annotatsiya. *Maqolada Matnazar Abdulhakim she’riyatida tabiat va inson munosabatlarining badiiy talqini tahlil qilingan. Shoir asarlaridagi ekologik muammolar, atrof-muhit musaffoligini saqlash, va tabiatga bo‘lgan mas’uliyatning falsafiy-poetik asoslari yoritilgan. Maqolada badiiy san’atlar va ramziy obrazlar orqali ekologik inqirozning ma’naviy-axloqiy yechimlari ochib beriladi.*

[1] Fellbaum C., ed. WordNet: An Electronic Lexical Database. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1998, 423 p.

[2] Navigli R., Ponzetto S.P. BabelNet: The Automatic Construction, Evaluation and Application of a Wide Coverage Multilingual Semantic Network // Artificial Intelligence. 2012, vol. 193, p. 217–250.

[3] Speer R., Havasi C. Representing General Relational Knowledge in ConceptNet 5. Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation. Istanbul, European Language Resources Association, 2012, p. 3679–3686.

[4] Harris Z.S. Distributional Structure. Word. 1998, vol. 10, № 2–3, p. 146–162.

[5] Landauer T.K., Dumais S.T. A Solution to Plato’s Problem: The Latent Semantic Analysis Theory of Acquisition, Induction, and Representation of Knowledge. Psychological Review. 1997, vol. 104, № 2, p. 211–240.

[6] Mikolov T., Yih W.T., Zweig G. Linguistic Regularities in Continuous Space Word Representations. Proceedings of the 2013 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies. Atlanta, Association for Computational Linguistics, 2013, p. 746–751.

Kalit so‘zlar: *Matnazar Abdulhakim, ekologiya, tabiat, poetik talqin, lirik qahramon, inson va tabiat, ma’naviyat, ekologik muammo, orol muammosi, ramz, o‘zbek she’riyati.*

ПОЭТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМ ОХРАНЫ ПРИРОДЫ И ЭКОЛОГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МАТНАЗАРА АБДУЛХАКИМА

Аннотация. *В статье анализируется художственная интерпретация, взаимоотношений природы и человека в поэзии Матназар Абдулхакима. Рассматриваются философско- поэтические основы экологических проблем и ответственности за сохранение окружающей среды. В исследовании через художественные средства и символические образы раскрываются духовно – нравственные пути решения экологического кризиса.*

Ключевые слова: *Матназар Абдулхаким, экология, природа, поэтическая интерпретация, лирический герой, человек и природа, духовность, экологическая проблема, символ, узбекская поэзия.*

POETIC INTERPRETATION OF NATURE CONSERVATION AND ECOLOGY PROBLEMS IN THE WORK OF MATNAZAR ABDULHAKIM

Annotation. *The article analyzes the artistic interpretation of the relationship between nature and humanity in the poetry of Matnazar Abdulhakim. It explores the philosophical and poetic foundations of environmental issues, the preservation of nature, and ecological responsibility. The research highlights the spiritual and ethical solutions to the ecological crisis through artistic techniques and symbolic imagery in the poet’s works.*

Keys words: *Matnazar Abdulhakim, ecology, nature, poetic interpretation, lyrical hero, man and nature, spirituality, ecological problem, island problem, symbol, uzbek poetry.*

Kirish. Adabiyotshunoslikda badiiy asar bahosini belgilovchi bir qancha tamoyillar, nazariyalar, mezonlar mavjud bo‘lsa-da, hech shubhasiz, ularning umrboqiyligini mavzu va g‘oyasi hal etadi. Darhaqiqat, dunyoning turli xalqlariga mansub mashhur yozuvchi va shoirlarning ijodiga nazar tashlansa, ko‘pincha ular asarlaridagi mavzular insoniyatga daxldor global muammolarga bag‘ishlanganligi bilan e’tiborni tortadi. Ammo teranroq tahlillar mazkur asarlardagi ushbu jihatdan qamrovdorlik, avvalo, ijodkor subyekti, oilasi va millati, umuman, vatanidan boshlanganligini ko‘rsatadi. Zero, “Barkamol va sog‘lom qalbda Vatan taqdiri mumtoz o‘rinni ishg‘ol etadi, har qanday olijanob shaxs vatan bilan qon-qarindoshligini u bilan o‘zi orasidagi muqaddas bog‘lanishni teran anglaydi” [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hazrat Navoiy asarlaridagi buyuk gumanizmning o‘z davrida Xuroson taxtidagi temuriy shohlarni insof-u adolatga chaqirish yetakchi g‘oyaviy mazmun bo‘lganligi, Bobur she’riyatidagi vatanga muhabbat, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ijodidagi hukmron tabaqaga bo‘lgan hajvning, avvalo, ularning o‘zi va oilasi, vatandoshlari tirikchiligi, turmush tarzidagi mashaqqatlar bilan aloqador ekanligi adabiyot ahliga ma’lumdir. Yoki Xorazm vohasida yashab kamol topgan Munis, Ogahiy kabi shoirlar ijodida mazkur qurg‘oq o‘lka aholisining suv bilan bog‘liq asriy orzulari bo‘y ko‘rsatib turadi. El orasida yuksak obro‘-e’tiborga sazovor bo‘lganliklari uchun bosh mirob etib tayinlanib, hayotlarining katta qismini Xiva xonligidagi sug‘orish ishlariga bosh-qosh bo‘lib o‘tkazganligidan ham ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, Munisning Xorazmning sug‘orish ishlariga bag‘ishlab “Ornalar” nomli asar yozganligi, Ogahiy qalamiga mansub “Firdavs ul-iqbol”, “Riyoz ud-davla”, “Gulshani davlat”, “Shohidi iqbol” asarlarida ham suv inshootlari ochish va cho‘llarda quduqlar yaratish haqida qaydlarning uchrashi[2] ham bundan dalolat beradi. Shuningdek, mazkur shoirlarning ayrim she’rlarida o‘tmishdagi dengiz va daryolar (Jayhun), umuman, suv timsoli bilan bog‘liq esda qolarli poetik tasvirlar ham yaratilgan.

Xorazm xalqining munosib farzandi, serqirra iste’dod sohibi Matnazar Abdulhakim ijodida ham ushbu voha bilan bog‘liq ko‘pgina muammolarning mavzu bo‘lganligi ko‘zga tashlanadi. Zero, 1948-yilda Xorazmning Urganch tumani “Qorovul” qishlog‘ida tavallud topib, bir umr ushbu viloyatda faoliyat yuritganligi ham shoirning o‘z tug‘ilib o‘zgan maskaniga nechog‘liq mehr qo‘yganidan dalolat beradi. Shuningdek, shoir tarjima uchun ham asosan xorazmlik buyuk ajdodlari asarlarini tanlaydi. Uning keng ko‘lamli tarjimonlik faoliyatida Shayx Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Shermuhammad Munis, Ogahiy, Ahmad Tabibiylarning fors-tojik tildagi asarlaridan tarjimalar alohida o‘rin egallaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shoirning qizg‘in ijod pallalarida O‘zbekiston, xususan, Xorazm vohasi tabiati va ekologiyasiga bog‘liq muammolar tobora fojiali tus olmoqda edi. Shu bois uning ijodida, ayniqsa, Orol dengizi bilan bog‘liq mummolarning dardli aks-sado berganligini ko‘rishimiz mumkin. Zero, manbaviy dalillarga asoslanadigan bo‘lsak, dengizning quriy boshlashi XX asrning 60-yillariga to‘g‘ri keladiki, Matnazar Abdulhakim hayot solnomasi bilan solishtirilsa, bu yillar shoirning yigitlik ayyomi, ayni ijodiy shakllanish yillaridar. Shoirning “Orol qo‘shig‘i” [3], “Tovon”[4], “O‘zgarish”[5], “Xorazmni qazsangiz agar” [6], “Daryo” [7] kabi she’rlari, shuningdek, shoir ijodida salmoqli o‘rin tutgan “Ko‘prik” [8] dostoni

Orol dengizi va suv muammolariga qaratilgan bo‘lib, ushbu mavzu shoir qalbidagi Vatan bilan bog‘liq og‘riqli nuqtalarga borib tutashganligi sabab o‘ta ta’sirchan. Shoirning bu kabi she’rlarini o‘qiganimizda o‘z davrida azim dengizni qutqarish uchun jon kuydirgan ko‘pgina mutaxassis olimlarning mulohazalariga hamohang meditatsiyalarga guvoh bo‘lamiz. Masalan, shoirning “Orol qo‘shig‘i” she’rida Orolni ona, Amudaryoni bola obrazida jonlantiradi va o‘zining quyidagi xavotirli kechinmalarini nazmga soladi:

Tog‘lar boshida eridi ko‘p qor, bolam,
Qatrangga biroq bo‘ldim hanuz zor, bolam.

Gar to‘lmasa bag‘ring, ko‘p uyat osmonlik,
Yo‘lingda ko‘zim telba va shunqor bolam…

Baxtdan umid, jondan umidim sensan,
Sen sira yo‘q bo‘lma, mening bor bolam!

Darhaqiqat, Oroldek ulug‘vor bir dengizning suvi keskin kamaya boshlagach, uning keyingi taqdiri va buning oqibatida kelib chiqadigan muammolar haqida turli soha mutaxassislari bosh qotirdilar. Ularning aksariyati Amudaryoning ham qurib qolishidan tashvishga tusha boshladilar. Shoir o‘z davrining barcha ziyoli kishilari kabi Orol fojiasiga siyosiy tuzumning aybdor ekanligini teran anglaydi hamda ijtimoiy, hajviy, meditativ kabi lirika turlari orqali ularga nisbatan o‘zining norozilik kayfiyatlari va mulohazalarini bildiradi. Jumladan, shoirning “Tovon” she’ri ushbu mavzuda bo‘lib, hajviy lirika namunasi hisoblanadi. Olti banddan iborat bo‘lgan mazkur she’rda shoir kinoyaviylik asosida asl mazmunni yashirin berishga harakat qilsa-da, ayrim o‘rinlarda tabiatni halok qilayotgan, ammo uning tanazzulini ko‘ra bila turib, hanuz ehtiyot choralarini ko‘rishga shoshilmayotganlarga nisbatan ochiq ta’na-dashnom etishdan, ularni fosh qilishdan o‘zini tiya olmaydi. Shu bois she’rning birinchi bandida Eron tomonlarda yolg‘on gapirib qo‘ygan odamning o‘z og‘zini uch marta chayib halol etib olishi haqidagi odatni mutoyiba yo‘sinida hikoya qilish bilan boshlangan voqebandlik ikkinchi banddayoq o‘zga ohangga, g‘azab, malomat, ayblov ohanglariga evriladi:

Bizda ne ko‘p? Ko‘p yolg‘on va’da,
Bizda ne mo‘l? Fasod – qo‘lansa...
Insofdanmi yolg‘onga badal
Obihayot bilan to‘lansa.

Darhaqiqat, shoir ushbu og‘riqli mavzuda xotirjam yoza olmasdi. Negaki, aniq faktlarga asoslanib aytiladigan bo‘lsa, Orolbo‘yi mintaqalari xususan, Xorazm viloyati yaqin o‘tmishda, o‘ta tashvishli ekologik muammolar ostida qolgan edi.

Tahlil va natijalar. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Orolbo‘yi hududlarida yashovchi aholi orasida turli xavfli kasalliklar, jumladan, o‘t xaltada tosh paydo bo‘lishi, surunkali gastrit, buyrak kasalliklari va qizilo‘ngach raki nihoyatda avj olib, epidimologik vaziyatlar yuzaga kelgan edi.

Bundan tashqari, suvi kamaygan Amudaryoning quyi qismidagi nabotot va hayvonot dunyosi ham talafotga duchor bo‘ldi. Ayrim o‘simlik va hayvonlar keskin kamayib, umuman, yo‘qolib ketish arafasiga kelib qoldi hamda ko‘rilayotgan tezkor ehtiyot choralar ham samara bermay qo‘ydi. Hamda ushbu muammoning qamrovi yildan yilga tobora keng tus olganligi turli manbalardagi ma’lumotlarda o‘z aksini topgan. Jumladan, “Noyob va kamayib borayotgan hayvon va o‘simlik turlarini saqlash maqsadida 2006-yilda nashr etilgan Qizil kitobga o‘simliklarning 305 turi (1983-yilda 163 turni, 2003-yilgi nashrda 301 tur) va hayvonlarning 184 turi (1984-yil 63 tur, 2003-yilgi nashrda 184 tur) kiritilgan”, deya statistik ma’lumot beriladi internet sahifalarning birida [9].

Mavzuga qaytadigan bo‘lsak, Matnazar Abdulhakim ijodidagi Orol fojiasi bilan uzviy aloqador yana bir global mavzu–bu o‘simliklar va jonivorlarni asrash, insonlarni ular hayotiga shafqat bilan munosabatda bo‘lishga chaqirish hisoblanadi. Shoirning turli to‘plamlariga kiritilgan “Gujumlar qo‘shig‘i”, “Safar taassurotlari”, “Turnalar haqida ballada”, “O‘spirinligim afsonasi”; “Bog‘ haqida ballada”, “Bir vaqtlar Xorazm to‘qaylarida”, “So‘nggi qoplon o‘ldi qo‘riqxonada” kabi bir qancha she’rlari ushbu turkumdadir.

Mazkur she’rlar bilan tanishar ekanmiz, ularda ijodkor mahoratini belgilovchi turli noyob tashbehlar-sifatlashlar, ifoda usullarini ilg‘ashdan ham avvalroq shoirni ushbu mavzuda qalam tebratishga undagan qalb faryodi, vijdon amrini tinglagandek bo‘lamiz. Shoir qudratli tabiatning ojiz vakillari bo‘lgan turli o‘simliklar va jonzodlar haqida qayg‘urar ekan, ushbu dardkashlik ifodasi uchun ta’sirchan badiiy lavhalar keltiradi. Bu kabi she’rlarda, ayniqsa, personifikatsiya, voqeabandlik hamda kinoyaviylik ustuvor badiiy xususiyatlar hisoblanadi. Masalan, shoirning “Gujumlar qo‘shig‘i” she’ri ijroviy lirika mahsuli hisoblanib,

unda lirik qahramon gujum(qayrag‘och) daraxtidir. Ya’ni u tilga kiradi hamda insonlar kabi o‘z dardini so‘zlaydi. She’r hayotiy voqelik asosida yuzaga kelgan bo‘lib, unda *“Xorazmda gujumlarni shahar mo‘y-lovdorlari deb atalgan zararkunandalar g‘ijib bitirmoqda”* epigrafining keltirilishidan bilishimiz mumkin. Aslida, manbasi ko‘rsatilmagan ushbu jumlani shoirning izohi desak, to‘g‘riroqdir. She’rni o‘qir ekanmiz, uning aniq ijtimoiy maqsad asosida yuzaga kelganligini, shu bois unda birmuncha publitsistik tashviqiylik ham ustuvor bo‘lganligini ilg‘aymiz:

Qutqaring! Kuylamang shunchaki maqtab,
Yo‘qsa biz ko‘rk emas, boltalar sopi.
Dahshatga soladi bizni biz haqda
Beozor qo‘shiqlar azobi.

Shuningdek shoirning “Safar taassurotlari”, “Turnalar haqida ballada” kabi she’rlari lirik qahramonning da’vatkor didaktik chaqiriqlari bilan yakunlanadi. Umuman olganda, shoirning 70–80-yillarda yaratilgan tabiat bilan bog‘liq global muammolarga bag‘ishlangan she’rlarida tashviqiylik, chaqiriq va da’vat ohanglari ustuvor bo‘lib, bu davrlarda shoirning o‘z she’rlari orqali jamiyatni uyg‘ota olishga, mavjud muammolarni hal eta olishga ishonganligini taxmin etish mumkin.

Ammo shoirning turli she’rlarida lirik qahramon dinamik ravishda o‘zgarib boradi, ayrim she’rlarda uning ona diyor tabiatining muqarrar fojiasi qarshisida chorasiz qolib, umidsizlikka berilganligining ham guvohi bo‘lamiz. Hatto shoirning bu turkumdagi she’rlari birma-bir tahlil etilganda uning individual uslubi evolyutsiyasi namoyon bo‘ladi. Olaylik, shoir ijodining dastlabki pallalarda mavzuni allegorik va publitsistik usullari orqali birmuncha ehtiros bilan yoritgan bo‘lsa, keyinchalik, ularda lirik mahzunlik, falsafiylik, kinoyaviylik sifatlari ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Albatta, Matnazar Abdulhakim ijodi ko‘p qirrali va mavzu jihatdan ham rang-barangdir. Ammo Orol va u bilan bog‘liq muammolar umri mobaynida shoirning ijodidagi bosh mavzulardan bo‘lib qoldi. Shu bois, keyinchalik, uning ijodida ona yurti tabiati qismatidagi fojiaviylikning ijod namunalariga bosh mavzu bo‘lib kelmasa-da, poetik vositalarda ham mujassamlanganini ko‘rishimiz mumkin. Olaylik, shoir muhabbat mavzusida g‘azal nazm etar ekan, tushidagi nekbin onlarni quyidagicha tasvirlaydi:

Tush ko‘rarman gohida, Jayhunman-u, ko‘pmish suvim,
Talpinarmishman sango – ikki qirog‘im yam-yashil. [Javzo tashrifi, 192-bet]

Shoirning yana bir she’rida yorning oshiq ostonasiga kelmay qo‘yilishi tasviri xuddi daryoning dengizga quyilmay qo‘yganiga, shubha yo‘qki, Amuning Orolga quyilmay qo‘yganiga mengzaladi:

Yuragimda ochdi ming-ming yaro ko‘z,
Ko‘zlaringdek yo‘qdir ko‘zlar aro ko‘z,
Ostonamdan oyoq uzding, qaro ko‘z,
Dengizlarga daryolar kelmay qo‘ydi. [Javzo tashrifi, 240-bet]

Xulosa qilib aytganda, shoir yurti sarhadlarida yuz berayotgan tabiiy fojialarni hamisha o‘z dardi deb bildi, bu esa uning rango-rang ijodida hamisha ustuvor jihat sifatida namoyon bo‘lib turadi. Matnazar Abdulhakim ijodida orol fojiasi shunchaki mintaqaviy ekologik muammo emas, global ma’naviy inqiroz ramzi sifatida talqin etiladi. Shu bois shoir ijod yo‘nalishini, individual uslubidagi o‘ziga xosliklarni belgilovchi asarlaridan biri, “Ko‘prik” dostoni uchun ham Xorazm vohasidagi suv bilan bog‘liq muammolar asosiy mavzu etib olingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Белинский В.Г. Адабий орзулар. Тошкент, 1977, 98-бет.

(2). Муҳаммадризо Огаҳий. Асарлар. V жилд, Тарихий асарлардан парчалар. Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 214-бет.

(3). Матназар Абдулҳаким. Жавзо ташрифи. Т., “Шарқ”, 2008, 336-бет.

(4). Матназар Абдулҳаким. Кўприк. Т., “Янги аср авлоди”, 2009, 144-бет.

(5). Матназар Абдулҳаким, Фасллар қўшиғи. Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 60-бет.

(6). https://geografiya.uz/ekologiya/120-orolboyi-mintaqasining-ekologik-muammolari.html. 11-04-2015

Сагдиева Гузаль Жураевна (Старший преподаватель, Узбекский государственный университет мировых языков; guzal4748@gmail.com)

КОМПЛЕКСНОЕ МНОГОАСПЕКТНОЕ ИЗУЧЕНИЕ КОНКРЕТНОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В статье представлено комплексное исследование конкретной диалектной языковой личности (ДЯЛ) как уникального носителя регионального говора и традиционной культуры. Автор применяет многоаспектный подход, анализируя структуру личности на вербально-семантическом, лингвокогнитивном и мотивационно-прагматическом уровнях. Особое внимание уделяется выявлению специфики диалектного тезауруса и прагматикона, отражающих этнокультурный код и локальную картину мира. Работа обосновывает значимость изучения ДЯЛ для сохранения нематериального культурного наследия в условиях глобализации.*

Ключевые слова: *диалектная языковая личность, лингвокультурология, диалектный лексикон, народный менталитет, концепт, прагматикон, этнокультурная идентичность.*

Sagdiyeva Go‘zal Jurayevna (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o‘qituvchisi; guzal4748@gmail.com)

MUAYYAN DIALEKTAL TIL SHAXSINI KOMPLEKS KO‘P ASPEKTLI O‘RGANISH

Annotatsiya. *Maqolada muayyan shevaga mansub til shaxsi mintaqaviy sheva va an’anaviy madaniyatning noyob tashuvchisi sifatida kompleks tadqiq etilgan. Muallif verbal-semantik, lingvokognitiv va motivatsion-pragmatik darajalarda shaxs tuzilishini tahlil qilib, ko‘p qirrali yondashuvni qo‘llaydi. Etnomadaniy kod va lokal olam manzarasini aks ettiruvchi dialektal tezaurus hamda pragmatikon xususiyatlarini aniqlashga alohida e’tibor qaratilgan. Ish globallashuv sharoitida nomoddiy madaniy merosni saqlab qolishda shevani o‘rganishning ahamiyatini asoslab beradi.*

Kalit so‘zlar: *shevaga mansub til shaxsi, lingvokulturologiya, dialektal leksikon, xalq mentaliteti, konsept, pragmatikon, etnomadaniy o‘zlik.*

Sagdieva Guzal Juraevna (Senior teacher Uzbekistan State World Languages University; guzal4748@gmail.com)

A COMPREHENSIVE MULTI-ASPECT STUDY OF A SPECIFIC DIALECTAL LINGUISTIC PERSONALITY

Annotation. *The article presents a comprehensive study of a specific dialectal linguistic personality (DLP) as a unique carrier of regional dialect and traditional culture. The author employs a multidimensional approach, analyzing the personality structure across verbal-semantic, linguocognitive, and motivational-pragmatic levels. Particular attention is paid to identifying the specifics of the dialectal thesaurus and pragmaticon, which reflect the ethnocultural code and the local picture of the world. The work substantiates the significance of studying DLP for the preservation of intangible cultural heritage in the context of globalization.*

Keywords: *dialectal linguistic personality, linguoculturology, dialectal lexicon, folk mentality, concept, pragmaticon, ethnocultural identity.*

Введение. Современная лингвистика в 2026 году окончательно закрепилась в антропоцентрической парадигме, где в центре внимания находится человек говорящий. Одной из самых сложных и интересных форм проявления «человеческого фактора» является диалектная языковая личность (ДЯЛ). В отличие от носителя литературного языка, диалектная личность воплощает в себе многовековой опыт конкретного этноса, зафиксированный в локальных речевых формах. Актуальность комплексного изучения ДЯЛ обусловлена необходимостью фиксации «живого слова» в эпоху тотальной цифровизации и стирания региональных границ. Научная новизна данного исследования заключается в многоаспектном подходе, который позволяет увидеть в диалектоносителе не просто набор фонетических особенностей, а целостную систему смыслов и ценностей.

Анализ литературы по теме. Проблема языковой личности занимает одно из центральных мест в современной лингвистике. Значительный вклад в разработку данного направления внес Юрий Николаевич Караулов, предложивший трехуровневую модель языковой личности, включающую вербально-семантический, лингвокогнитивный и мотивационно-прагматический уровни. Данная модель стала основой для дальнейших исследований в области антропоцентрической лингвистики. В трудах Владимира Ильича Карасика[1] языковая личность рассматривается в тесной связи с

[1] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва, “Гнозис”, 2022.

культурой и системой ценностей общества. Учёный акцентирует внимание на роли концептов как ключевых единиц, отражающих национально-культурную специфику мышления. Исследования Николая Фёдоровича Алефиренко[1] направлены на изучение лингвокультурологии и семантического пространства языка, где языковая личность выступает носителем культурных смыслов. В свою очередь, Георгий Иванович Богин[2] разработал теоретические основы моделирования языковой личности в зависимости от типов текстов и коммуникативных ситуаций. Несмотря на значительное количество исследований, проблема диалектной языковой личности остаётся недостаточно изученной. В большинстве работ внимание сосредоточено на носителе литературного языка, тогда как диалектная личность, отражающая локальные культурные и языковые особенности, требует более глубокого и системного анализа.

Методологической базой работы служит трехуровневая модель Ю.Н.Караулова[3], адаптированная к условиям диалектной среды. Мы рассматриваем ДЯЛ как иерархическую структуру:

1. **Вербально-семантический уровень (лексикон):** здесь фиксируются специфические диалектизмы, архаичные формы и индивидуальный фонд слов, отражающий быт и трудовую деятельность (сельское хозяйство, ремесла).
2. **Лингвокогнитивный уровень (тезаурус):** на этом уровне формируется диалектная картина мира. Слова здесь выступают как концепты, отражающие народную философию, отношение к земле, семье и общине.
3. **Мотивационно-прагматический уровень (прагматикон):** изучение коммуникативных целей и тактик. В диалектной среде прагматика общения строится на глубоком знании контекста и соблюдении традиционного речевого этикета. Специфика ДЯЛ заключается в её неразрывной связи с этнокультурной средой. Язык диалектоносителя насыщен «культурными паролями» — прецедентными феноменами. К ним относятся:

- **Местные топонимы и микротопонимы**, понятные только жителям данной местности.
- **Фольклорные тексты** (сказки, поверья, пословицы), которые определяют морально-этический каркас личности.
- **Традиционные концепты**, такие как «андиша» (тактичность) или «лутф» (любезность) в восточных диалектах, которые регулируют социальное поведение.

Анализы и результаты. Взаимозависимость языка и менталитета проявляется в том, что когнитивные структуры диалектной личности формируются под мощным влиянием коллективного культурного опыта, накопленного поколениями. Интересным аспектом исследования является трансформация ДЯЛ в условиях современной коммуникации. Даже в удаленных регионах носители диалектов становятся участниками цифрового дискурса.

- **На уровне лексикона** наблюдается проникновение техно-сленга, который адаптируется под диалектную фонетику.
- **На прагматическом уровне** происходит столкновение традиционной вежливости и сетевой анонимности, что порождает новые формы «виртуальной диалектной личности».
- **На когнитивном уровне** традиционная картина мира начинает конкурировать с глобальными информационными потоками, создавая уникальный гибридный тип мышления.

Комплексное многоаспектное изучение конкретной диалектной языковой личности позволяет выйти за рамки простого описания говора. Этот подход превращает исследование в глубокий анализ человеческого сознания, где язык выступает как инструмент сохранения идентичности. В будущем результаты таких исследований могут стать основой для создания интеллектуальных систем, способных понимать региональную специфику человеческой речи, а также для разработки программ по сохранению культурного многообразия.

Заключение. Подводя итог комплексному многоаспектному исследованию конкретной диалектной языковой личности, необходимо подчеркнуть, что данный конструкт представляет собой сложную, иерархически организованную систему, в которой язык, когниция и культура образуют неразрывное единство. Применение структурного подхода позволило доказать, что диалектоноситель является не просто пассивным ретранслятором архаичных речевых форм, а активным субъек-

[1]Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология:ценностно-смысловое пространство языка. Москва, “Флинта”, 2023.
[2] Богин Г.И. Модель языковой личности в её отношении к типам текстов. Ленинград, ЛГУ, 1984.
[3] Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва, “Наука”, 1987.

том, чья речевая деятельность отражает глубокие пласты народного менталитета и уникальную локальную картину мира.

В ходе анализа было установлено, что специфика ДЯЛ проявляется на всех уровнях её организации. На вербально-семантическом уровне выявлена уникальность лексического фонда, который служит инструментом объективации традиционного уклада жизни. На лингвокогнитивном уровне зафиксирована система этнокультурных концептов, формирующих ценностный каркас личности. Мотивационно-прагматический уровень продемонстрировал высокую степень контекстуальности и следование традиционным этикетным стратегиям, что подтверждает устойчивость культурного кода диалектной среды даже в условиях внешней трансформации. Особого внимания заслуживает вывод о том, что в современную эпоху цифровая среда не уничтожает диалектную идентичность, а трансформирует её, порождая новые гибридные формы коммуникации. Это открывает широкие перспективы для дальнейших исследований на стыке диалектологии, социолингвистики и цифровой гуманитаристики. Таким образом, исследование диалектной личности во всей её многоаспектности остается одной из приоритетных задач современной лингвистики, позволяющей глубже понять феномен человека через призму его родного слова.

Список использованной литературы:

(1). Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва, “Гнозис”, 2022.

(2). Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. Москва, “Флинта”, 2023.

(3). Богин Г И. Модель языковой личности в её отношении к типам текстов. Ленинград, ЛГУ, 1984.

(4). Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва, “Наука”, 1987.

Orazgalieva Ayjamal Marat qizi (Doctoral Student (Phd), Nukus State Pedagogical Institute, Republic of Karakalpakstan, Uzbekistan; E-mail: orazgalieva.ayjamal@mail.ru; ORCID: 0009-0007-1212-9740)

PHRASEOLOGICAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT “CHILD/BALA” IN ENGLISH AND KARAKALPAK: A COMPARATIVE SEMANTIC AND AXIOLOGICAL ANALYSIS

Annotation. *This article examines the phraseological representation of the concept “child” in English and Karakalpak. The research problem lies in revealing how a universal human concept is interpreted differently in linguistically and culturally distinct phraseological systems. The relevance of the study is determined by the need to identify both common cognitive mechanisms and culture-specific value orientations encoded in idiomatic expressions. The study applies semantic, comparative-contrastive, axiological, and linguocultural methods. English and Karakalpak phraseological units containing child-related lexemes are analyzed in terms of semantic extension, metaphorical imagery, evaluative meaning, and functional-pragmatic use. The findings show that English phraseology tends to extend the child image into social roles, stereotypes, and public identities, whereas Karakalpak phraseology is more closely connected with family, lineage, childbirth, blessing, and ritual communication. The scientific contribution of the article lies in clarifying universal and nationally specific models of the concept “child”, its practical value is relevant for contrastive linguistics, phraseology, linguoculturology, and translation studies.*

Keywords: *child, phraseology, concept, linguoculture, axiology.*

Orazgalieva Ayjamal Marat qizi (Nukus davlat Pedagogika instituti, tayanch doktoranti, Nukus, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, O‘zbekiston; E-mail: orazgalieva.ayjamal@mail.ru; ORCID iD: 0009-0007-1212-9740)

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA “BOLA” KONSEPTINING FRAZEOLOGIK IFODALANISHI: QIYOSIY SEMANTIK VA AKSIOLOGIK TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpoq tillarida “child/bala” konseptining frazeologik ifodalanishi tadqiq etiladi. Tadqiqot muammosi universal insoniy tushuncha bo‘lgan “child/bola” konseptining turli lingvomadaniy tizimlarda qanday o‘ziga xos talqin qilinishini aniqlashdan iborat. Mavzuning dolzarbligi frazeologik birliklarda mujassam bo‘lgan umumiy kognitiv mexanizmlar hamda milliy-madaniy qadriyatlarni ochib berish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda semantik, qiyosiy-chog‘ishtirma, aksiologik va lingvomadaniy tahlil metodlari qo‘llanildi. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi bola konsepti bilan bog‘liq frazeologizmlar semantik kengayish, obrazlilik, baholash ma’nosi va funksional-pragmatik qo‘llanish nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Natijalar ingliz frazeologiyasida bola obrazi ko‘proq ijtimoiy rollar, stereotiplar va ommaviy identifikatsiya bilan bog‘lanishini, qoraqalpoq frazeologiyasida esa oila, nasl, tug‘ilish, duo va marosim nutqi bilan chambarchas aloqadorligini ko‘rsatdi. Maqolaning ilmiy hissasi “bola”*

konseptining universal va milliy xususiyatlarini aniqlashda, amaliy ahamiyati esa qiyosiy tilshunoslik, frazeologiya, lingvomadaniyatshunoslik va tarjimashunoslik uchun foydali bo'lishidadir.

Kalit so'zlar: *bola, frazeologiya, konsept, lingvomadaniyat, aksiologiya.*

Оразгалиева Айжамал Марат кызы (Докторант (PhD), Нукусский государственный педагогический институт, Нукус, Республика Каракалпакстан, Узбекистан; E-mail: orazgalieva.ayjamal@mail.ru; ORCID: 0009-0007-1212-9740)

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «CHILD/BALA» В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЕМАНТИЧЕСКИЙ И АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В статье рассматривается фразеологическая репрезентация концепта «ребёнок» в английском и каракалпакском языках. Проблема исследования заключается в выявлении того, как универсальный человеческий концепт по-разному осмысляется в различных лингвокультурных системах. Актуальность работы определяется необходимостью раскрыть общие когнитивные механизмы и национально-специфические ценностные установки, закреплённые во фразеологических единицах. В исследовании применяются семантический, сравнительно-сопоставительный, аксиологический и лингвокультурологический методы. Анализируются английские и каракалпакские фразеологизмы с компонентами, связанными с понятием ребёнка, с точки зрения семантического расширения, образности, оценки и функционально-прагматического употребления. Результаты показывают, что в английской фразеологии образ ребёнка часто переносится в сферу социальных ролей, стереотипов и общественных характеристик, тогда как в каракалпакской фразеологии он теснее связан с семьёй, родом, рождением, благословением и ритуальной коммуникацией. Научная значимость статьи состоит в уточнении универсальных и национально-специфических моделей концепта «ребёнок», а практическая ценность связана с контрастивной лингвистикой, фразеологией, лингвокультурологией и переводоведением.*

Ключевые слова: *ребёнок, фразеология, концепт, лингвокультура, аксиология.*

Introduction. In recent decades, phraseology has increasingly been examined within anthropocentric and linguocultural paradigms, in which language is understood as a repository of culturally shaped knowledge rather than as a purely formal system. Phraseological units, in this perspective, function as condensed representations of collective experience, embedding social norms, value systems, and culturally specific ways of interpreting reality. As argued by Anna Wierzbicka, meaning is inseparable from cultural context [9, p. 10], while Vera Maslova demonstrates that linguistic structures actively participate in constructing national worldviews [5;30 p.].

Within this framework, the concept *"child"* represents a particularly revealing domain of analysis. It is not limited to biological reference but intersects with broader notions of socialization, maturity, morality, and continuity. Studies of English phraseology by Rosamund Moon, Fernando Chitra show that child-related lexemes are highly productive in idiomatic expressions [6, p.70, 3, p.45], where they frequently serve as markers of social types, behavioral stereotypes, and evaluative judgments. At the same time, research in Uzbek and Turkic linguistics (e.g., Shavkat Rahmatullaev, 1992) indicates that phraseology in these languages is deeply embedded in family structures, kinship relations, and ritual communication [7;18 p.].

However, despite the growing interest in linguocultural semantics, comparative studies focusing specifically on the phraseological representation of the concept *"child"* across linguistically and culturally distant systems remain limited. In particular, the contrast between English and Karakalpak offers a valuable opportunity to examine how a shared human concept is shaped by different cultural priorities and communicative traditions.

The present study aims to provide a comparative and contrastive analysis of phraseological units representing the concept *"child"* in English and Karakalpak. It focuses on three interrelated dimensions: (1) patterns of semantic extension, (2) dominant metaphorical and imagery-based models, and (3) axiological orientations embedded in phraseological meaning. By integrating semantic and linguocultural analysis, the study seeks to contribute to a more nuanced understanding of how language encodes both universal and culture-specific representations of human experience.

Methodology. This study employs a qualitative comparative design combining semantic, phraseological, and linguocultural approaches. The research is based on a corpus of English and Karakalpak phraseological units containing lexemes associated with the concept *"child"* (e.g., *child, baby, boy, girl,*

son, daughter and their Karakalpak equivalents). The material was compiled from established phraseological dictionaries, lexicographic sources, and attested usage examples.

The analysis was conducted in several stages.

First, a semantic analysis was performed to identify the core and extended meanings of each phraseological unit. Following the principles outlined by Alexander Kunin, phraseological units were treated [4;22 p.] as semantically integral structures, and their figurative meanings were analyzed in relation to underlying conceptual shifts such as metaphorization and generalization.

Second, a contrastive analysis was carried out to determine cross-linguistic similarities and differences. Particular attention was given to:

- the reinterpretation of the child–adult opposition;
- the domains of semantic expansion (social vs. familial);
- and the types of imagery used in each language.

This stage allowed for the identification of systematic divergences in how the concept is linguistically structured.

Third, an axiological analysis was undertaken to examine evaluative meanings encoded in phraseology. Drawing on the linguocultural framework developed by Wierzbicka and Maslova , the study distinguishes between positive, negative, and ambivalent value orientations associated with the concept of the child [9;5 p.].

Finally, a functional-pragmatic perspective was incorporated, particularly in the analysis of Karakalpak data. This involved examining the role of phraseological units in communicative contexts such as blessings, wishes, and family discourse. This step was essential for capturing the interaction between language and cultural practice, especially in relation to ritualized speech.

The combination of these methods ensures a comprehensive analysis that accounts for both structural and cultural dimensions of phraseological meaning.

Results and discussion. The comparative and contrastive analysis of English and Karakalpak phraseological units representing the concept *"child"* demonstrates that, in both linguistic worldviews, the child occupies a conceptually significant position and functions as an important bearer of cultural, ethical, and social meanings. In both languages, phraseological units connected with the child are not limited to the denotation of a young human being in the biological sense; rather, they reflect culturally elaborated understandings of offspring, youth, immaturity, continuity, family expectation, and social evaluation. At the same time, although both phraseological systems reveal anthropocentric and evaluative tendencies, they differ considerably in the dominant directions of semantic expansion, in the preferred imagery through which the child is conceptualized, and in the axiological emphasis that underlies the phraseological interpretation of childhood and offspring. This confirms that phraseology, as many scholars have noted, serves not only as a nominative subsystem of language but also as a cultural archive of collective experience and nationally specific models of thought [9;12 p.; 5;28 p.; 3;50 p.].

A common feature observed in both English and Karakalpak phraseology is that the concept *"child"* undergoes semantic broadening and participates in the representation of abstract social meanings. In both languages, child-related phraseological units are used to verbalize immaturity, inexperience, dependence, emotional vulnerability, and incomplete social formation. In the English material, this semantic tendency is represented by phraseological units such as *a babe in the woods*, *a babe in arms*, *babes and sucklings*, and *babe unborn*, all of which refer not to literal infancy, but to a person lacking experience or worldly knowledge. In a similar way, the phrase *not a kid anymore* uses the child as a negative reference point from which adult responsibility and maturity are measured. In the Karakalpak material, the same semantic opposition is represented through a series of highly expressive phraseological units such as *awızınan sarısı ketpegen*, *awızınan súti ketpegen*, *awızınan emshek tabı ketpegen*, *besikten beli shıqpaǵan*, *on gúlinen bir gúli ashılmaǵan*, and *on ekide bir gúli ashılmaǵan*. These units likewise characterize a person as young, unformed, or lacking life experience. Particularly revealing is the phrase *keshe tuwılǵan bala emespen*, which explicitly rejects the attribution of naivety and asserts the speaker's social knowledge and experience. Thus, in both languages the conceptual opposition between child and adult is semantically transformed into the opposition between inexperience and experience; however, the way in which this transformation is verbalized differs significantly. English phraseology tends to employ generalized idiomatic labels, whereas Karakalpak phraseology relies much more strongly on bodily, developmental, and culturally embodied images rooted in infancy and early childhood.

This difference is closely related to a broader structural contrast between the two phraseological systems. The English material demonstrates that the concept *"child"* is widely extended into the sphere of social typology, public roles, stereotypes, occupations, and sociocultural classification. Expressions such as *a back-room boy*, *Teddy boy*, *rah-rah boys*, *poster child*, *the new kid on the block*, *the boy/girl next door*, *a girl Friday*, *a wide boy*, *the boys in blue*, *a golden boy/girl*, *a fair-haired boy*, *a blue-eyed boy*, *a toy boy*, *a rent boy*, *a call girl*, *principal boy*, *principal girl*, *a son of Mars*, *a son of Neptune*, and *a son of the Muses* clearly show that in English the lexemes *boy*, *girl*, *baby*, *child*, *son*, and *daughter* often cease to denote literal age and instead become productive components of socially classificatory idioms. In other words, English phraseology reveals a strong tendency toward the reinterpretation of child-related lexemes as markers of social identity, status, stereotype, or public role.

The Karakalpak material presents a different picture. Here, the semantic development of the concept *"child"* is much less oriented toward public classification and much more closely tied to the family sphere, the life cycle, and the continuity of the lineage. Instead of producing a large number of social labels, Karakalpak phraseology concentrates on those stages and conditions that define the child within the family and kinship system: the creation of a family, the expectation of offspring, pregnancy, childbirth, infancy, growth, maturation, and continuation of the family line. This is evident in units such as *bası ekew bolıw*, *júregi ekew bolmay, bótekesi tórtew bolmaydı*, *pák násil*, *pák tuyaq*, *Túbi bir, shaqası mıń bolsın*, *qursaq kóterdi*, *boyında bar*, *bala kóterdi*, *awır ayaq*, *kózi jardı*, *jas bosandı*, *qızıl shaqa*, *tisi shıqtı*, *tili shıqtı*, *qolına ilindi*, *ana sútin aqladı*, and *murnına samal eniw*. These phraseological units show that, in the Karakalpak worldview, the child is conceptualized above all as the continuation of the household, the extension of the bloodline, and a morally significant participant in family existence. Therefore, while English phraseology often displaces the child-image into socially differentiated spheres outside the family, Karakalpak phraseology retains a much stronger connection between the child and the genealogical, domestic, and ethical structure of communal life.

A particularly important difference between the two phraseological systems lies in their axiological orientation. The Karakalpak material reveals a highly stable positive value framework surrounding the concept *"child."* The child is represented as blessing, continuity, hope, domestic value, and emotional centre of the household. This positive orientation is verbalized in such phraseological units as *pák násil*, *pák tuyaq*, *Túbi bir, shaqası mıń bolsın*, *bawı berik bolsın*, *Bawı berik bolsın, bawırında qıymıldasın!*, *qara kóz*, *kóziniń qarashıǵı*, *kóziniń aǵı-qarası*, *kóziniń nurı*, *bir tırnaq*, and *tuyaq qaldı (qaldırdı)*. The metaphorical logic of these units is revealing: the child is associated with purity of descent, multiplication of branches, the precious parts of the eye, and the trace left behind in the world. In all these cases, the child is not merely an individual family member, but a central value through which notions of prosperity, continuity, emotional attachment, and symbolic immortality are expressed.

English phraseology also includes positively marked child-related units, for example *golden boy/girl*, *blue-eyed boy*, *fair-haired boy*, *child of fortune*, and, in some contexts, *the boy/girl next door*. Nevertheless, the overall axiological picture is more differentiated and less uniformly family-centred than in the Karakalpak material. In English, the child-related lexeme often enters phraseological structures that are ironic, socially typifying, politically marked, gendered, or behaviorally evaluative. This makes the English phraseological field broader and more semantically flexible, but also less consistently sacralized in relation to family value. Therefore, one may conclude that in the Karakalpak linguistic worldview the concept *"child"* occupies a more stable positive axiological position, whereas in English it is distributed across a wider and more ambivalent range of evaluative contexts.

At the same time, both languages contain phraseological units that express negative judgment toward children or toward childlike qualities. In English, this evaluative tendency is represented in units such as *a cry baby*, *a problem child*, *the child from hell*, *a mummy's boy / a mama's boy*, and historically *a whipping boy*. These units verbalize annoyance, overdependence, lack of self-control, spoiled behavior, or the transfer of blame. In Karakalpak, negative evaluations are expressed by units such as *kóshe balası*, *iyttiń balası*, *gúdi buzar*, and *gelle keser*, which denote an ill-mannered, unruly, troublesome, or socially disapproved child. This parallel is important because it shows that in both linguistic cultures the child is not only an object of affection and protection, but also an object of social discipline. Phraseology here functions as a mechanism of normative regulation, marking behavioral deviations from accepted communal standards. However, the difference again lies in emphasis: in English, the negative evaluation often individualizes the child as a type or a comic stereotype, whereas in Karakalpak it more directly reflects the collective moral expectations connected with upbringing and proper behavior within the family and the community.

The semantic field of pregnancy, childbirth, and offspring provides one of the clearest points of contrast between the English and Karakalpak materials. In English, this area is represented by a relatively limited set of phraseological units, including *to be with child*, *wet the baby's head*, *the baby blues*, and *a bachelor's baby*. These expressions mainly reflect euphemistic reference to pregnancy, social behavior after childbirth, or the social status of the newborn. In Karakalpak phraseology, by contrast, this semantic zone is exceptionally rich and culturally dense. It includes blessings for pregnant women such as *Ishiń-tisiń menen aman jurgeyseń*, *Eki janıń bir bersin*, and *Tikeniń sırtqa shıqsın*; direct and indirect nominations of pregnancy such as *qursaq kóterdi*, *júkli boldı*, *eki qabat*, *boyında bar*, *bala kóterdi*, and *awır ayaq*; the unborn child as *anasınıń qarnında*; the culturally marked state *jerik boldı*; childbirth expressions such as *kózi jardı* and *jas bosandı*; the tragic unit *bala tasladı*; and designations of the newborn such as *qızıl shaqa*, *buwını qatpaǵan*, and *súyegi qatpaǵan*. This abundance of phraseological material shows that, in the Karakalpak worldview, reproduction and childbirth are not marginal semantic episodes but central culturally elaborated stages of family life. They are surrounded by etiquette, blessing, embodied imagery, and communal concern. Hence the Karakalpak phraseological representation of the concept *"child"* is much more deeply integrated into the reproductive and ritual dimensions of life than the English one.

This contrast becomes even more evident when one considers the role of ritual speech. One of the defining characteristics of the Karakalpak material is the close connection between phraseology and oral ethnocultural practice. Phraseological units are actively used in blessings, wishes, table discourse, prayers, and family rituals. Expressions such as *Túbi bir, shaqası mıń bolsın*, *Baq qarasın, Qıdır darısın!*, *Gújimdey sayalı, júzimdey miywalı bolıń!*, *bawı berik bolsın*, and the blessings addressed to pregnant women and newborn infants demonstrate that many child-related phraseological units function as culturally significant speech acts. They not only describe reality but also symbolically shape it by expressing communal hopes for fertility, continuity, health, prosperity, and moral well-being. In this respect, Karakalpak phraseology preserves a highly active ritual function. English phraseology does not show the same degree of connection with blessing discourse and oral family ritual. Its child-related units are used more often in descriptive, colloquial, journalistic, or socially classificatory contexts than in formulaic oral rites of family life. This is an important linguocultural distinction, since it indicates that the Karakalpak phraseological system is more deeply embedded in traditional ethnosocial practice.

Conclusion. The findings of this study demonstrate that the concept *"child"* occupies an important position in both English and Karakalpak phraseological systems, yet its linguistic realization reflects distinct cultural orientations.

In both languages, child-related phraseological units extend beyond literal reference and participate in the expression of abstract meanings, particularly those related to inexperience, dependence, and social immaturity. This confirms the presence of a shared cognitive mechanism whereby age-based concepts are reinterpreted as markers of social and psychological development.

At the same time, the two languages differ significantly in the direction of semantic development. English phraseology shows a strong tendency toward social abstraction, where child-related lexemes function as components of idioms describing roles, stereotypes, and public identities. In contrast, Karakalpak phraseology remains closely tied to the family domain, emphasizing continuity, lineage, and the life cycle.

Differences are also evident at the axiological level. The Karakalpak data reveal a predominantly positive and stable evaluation of the child, associated with ideas of blessing, purity, and emotional value. In English, the evaluative spectrum is more varied and context-dependent, including positive, ironic, and negative connotations. This suggests a broader functional range but a less unified value framework.

An additional distinguishing feature is the functional role of phraseology. In Karakalpak, many phraseological units are actively used in ritual and communicative practices, particularly in blessings and family-related discourse. This indicates a close integration of language with cultural tradition. English phraseology, by comparison, is more frequently employed in descriptive and socially classificatory contexts.

Overall, the study shows that while the concept of the child is universal, its phraseological representation is shaped by culturally specific models of social organization and value systems. The contrast between English and Karakalpak highlights the importance of combining semantic and linguocultural approaches in order to fully capture the complexity of phraseological meaning.

References:

(1). Cambridge Idioms Dictionary. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

(2). Cambridge Dictionary of American Idioms. Heacock P. ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

(3). Fernando Ch. Idioms and Idiomaticity. Oxford, Oxford University Press, 1996.

(4). Kunin A. V. The Great English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow: AST; Astrel, 2005.

(5). Maslova V.A. Lingvokulturologiya. Moscow, "Akademiya", 2001.

(6). Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. Oxford: Clarendon Press, 1998.

(7). Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. Toshkent, Qomuslar bosh tahririyati, 1992.

(8). Spears R.A. McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. New York, McGraw-Hill, 2005.

(9). Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. New York, Oxford University Press, 1992.

(10). Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Nókis, "Qaraqalpaqstan", multi-volume edition.

Jumaniyazova Mehrinoz Atabekovna (Urganch davlat Tibbiyot instituti o'qituvchisi;
jumaniyozovamehrinoz@gmail.com)

A LINGUOCULTURAL STUDY OF PROVERBS

Annotation. *This article analyzes proverbs and other clichés as a fragment of the linguistic worldview. The specificity of the linguistic symbol is described as a cultural phenomenon that may have either personal or collective cultural significance. A definition of the lexeme proverbial is provided. Examples of the use of this lexeme in combination with proverbs, phraseological units, and individual words in various contextual situations are analyzed.*

Key words: *linguistic worldview, proverbial worldview, mentality, linguistic mentality, proverbial mentality, symbol, linguistic symbol, the lexeme proverbial, a lexeme of broad semantics, culturally significant information.*

MAQOLLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Annotatsiya. *Ushbu maqola maqollar va boshqa qoliplashgan iboralarni lingvistik dunyoqarashning bir bo'lagi sifatida tahlil qiladi. Lingvistik belgining o'ziga xosligi shaxsiy yoki jamoaviy madaniy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin bo'lgan madaniy hodisa sifatida tavsiflanadi. Proverbial leksemaning ta'rifi berilgan. Ushbu leksemaning maqollar, frazeologik birliklar va alohida so'zlar bilan birgalikda turli kontekstli vaziyatlarda ishlatilishiga misollar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *lingvistik dunyoqarash, maqol dunyoqarashi, lingvistik dunyoqarashning bo'lagi, mentalitet, lingvistik mentalitet, maqol mentaliteti, ramz, lingvistik ramz, leksema maqol, keng semantika leksemasi, madaniy ahamiyatga ega ma'lumot.*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ

Аннотация. *В данной статье пословицы и другие клише анализируются как фрагмент языковой картины мира. Специфика языкового символа описывается как культурный феномен, который может иметь личностное или коллективное культурное значение. Даётся определение лексеме proverbial. Анализируются примеры употребления данной лексемы в сочетании с пословицами, фразеологизмами и отдельными словами в различных контекстных ситуациях.*

Ключевые слова: *языковая картина мира, пословичная картина мира, менталитет, языковой менталитет, пословичный менталитет, символ, языковой символ, лексема proverbial, лексема широкой семантики, культурно значимая информация.*

Introduction. Proverbs are regarded as one of the principal "codes" of culture, as the "language of everyday culture formed over centuries," transmitted from generation to generation and reflecting all categories and principles of the life philosophy of a people–the native speakers of a language [1;219, 241 p.]. Proverbs are the "autobiography of a people" and the "mirror of culture" [2;38 p.]. By studying the proverbs of a particular nation, one can learn a great deal about the people themselves and their culture. Each language possesses its own unique worldview, and the linguistic personality is obliged to organize the content of an utterance in accordance with this worldview. The concept of worldview (including the linguistic worldview) is based on the study of human perceptions of the world. Representatives of cognitive linguistics justifiably argue that our conceptual system, reflected in the form of a linguistic worldview, depends on physical and cultural experience and is directly connected with it.

Literature review. Previous studies in linguistics have demonstrated that proverbs constitute an important fragment of the linguistic worldview and serve as a reflection of the cultural values, mentality, and collective experience of a speech community. Scholars such as Chernoshchekova, Ivanova, Permyakov, and Telia emphasize that proverbs, sayings, and phraseological units function as stable linguistic expressions that preserve traditional knowledge and transmit it from generation to generation. Within the framework of cognitive linguistics, proverbs are viewed as concise verbal models through which people conceptualize reality and express attitudes toward the surrounding world. Researchers also note that proverbial expressions frequently contain symbolic meanings shaped by historical memory, social norms, and cultural associations. At the same time, some proverbs reveal nationally specific features, whereas others reflect universal human experience and occur in different languages with similar meanings. In this regard, comparative analysis of English, Russian, and Uzbek proverbs makes it possible to identify both common conceptual patterns and culture-bound linguistic characteristics, thereby contributing to a deeper understanding of the interrelationship between language and culture.

Research methodology. The present study employs a qualitative descriptive and comparative research methodology based on the linguocultural analysis of proverbial expressions. The primary data consist of proverbs, sayings, phraseological units, and contextual examples discussed in Chernoshchekova's article, supplemented by selected materials from the Uzbek language for cross-cultural comparison. The research applies methods of semantic analysis, contextual interpretation, and comparative paremiological analysis in order to identify the cultural meanings, symbolic elements, and worldview concepts embedded in the examined units. Particular attention is given to the lexeme proverbial as a marker of culturally significant and widely recognized phenomena in discourse. In addition, the study uses elements of cognitive and linguocultural approaches to determine how linguistic units reflect national mentality, collective experience, and value systems. Through this methodology, similarities and differences among English, Russian, and Uzbek proverbial expressions are systematically examined.

Analysis and results. Although modern domestic linguistic scholarship does not provide a single unambiguous definition, a paremia may generally be defined as a stable, reproducible anonymous didactic utterance existing in language and reproduced in speech, including proverbs, sayings, and idiomatic expressions [4;512 p.]. G.L.Permyakov defines a paremia as a folk saying expressed either in the form of a sentence (for example, proverbs, sayings, omens) or a short chain of sentences (for example, anecdotes, short humorous narratives, riddles). Thus, the scholar does not include phraseological units among paremiological units. He also notes that phraseological expressions are largely similar to proverbs and sayings not only because both belong to linguistic clichés, but also due to several other features. These include external syntactic form, the presence of three semantic planes, and the existence of figurative or direct motivation of general meaning, among others [5;33 p.]. Despite the fact that proverbs, sayings, and phraseological units belong to different types of linguistic clichés (stable verbal combinations), all of them, reflecting the lengthy process of cultural development in their semantics, preserve and transmit cultural attitudes and stereotypes from generation to generation. Phraseology, like paremiology, constitutes a fragment of the linguistic worldview. Phraseological units are always oriented toward the subject; that is, they arise not so much to describe the world as to interpret it, evaluate it, and express a subjective attitude toward it [3;82 p.]. The nature of the meaning of phraseological units is closely connected with the background knowledge of the speaker, the practical experience of the individual, and the cultural-historical traditions of the people speaking the given language. Phraseological units attribute characteristics to objects associated with the worldview, imply an entire descriptive situation (text), and evaluate it. Through their semantics, phraseological units are directed toward the characterization of human beings and their activity [3;67–68 p.]. The linguistic worldview reflects the cognitive, cultural, and social characteristics of a people–the speakers of a language–as well as the geographical conditions of their residence. This reflection is determined by the mentality of the people [6;44 p.]. The concept of mentality does not have a single universally accepted definition. Some scholars equate mentality with worldview. According to E.V. Ivanova, the most generalized definition is that of I.T.Dubov, who defines mentality as "an integral characteristic of people living within a particular culture, which makes it possible to describe the specific nature of their perception of the surrounding world and to explain the particular features of their responses to it" [7;20 p.]. Mentality shapes the worldview and is also manifested in the linguistic worldview, which indicates the existence of linguistic mentality [6;48 p.]. The fact that proverbs and sayings preserve knowledge about the world and about human beings within it enables scholars to speak of a proverbial representation of the world. Thus, in her book The World in English and Russian Proverbs, E.V.Ivanova

writes of the existence of a proverbial worldview as a distinct fragment or part of the linguistic worldview [6;3 p.], as well as of proverbial mentality (that is, mentality manifested in the proverbial worldview). Proverbial mentality is not the mentality of the proverb itself, but rather the mentality of a people, more precisely of certain social groups, reflected in the corpus of proverbs [6;49 p.]. A people's worldview and understanding of reality are objectified in language through a system of characteristic images, standards, stereotypes, mythologemes, symbols, and similar phenomena. A particularly important role in this process is played by the phraseological stock of a language, since the figurative content of its units embodies a culturally national worldview. The culturally significant meaning of the image itself is revealed through the literal interpretation of phraseological units [1;249 p.] or proverbs [8;78 p.]. Alongside nationally specific features, the mentality of a people also includes international and universal human traits. Thus, not all paremiological units possess a national-cultural coloring; some do not reveal a connection with the culture or mentality of a people and instead carry a universal meaning. For example, "to throw dust into someone's eyes" and the Russian equivalent "пускать пыль в глаза" and the Uzbek equivalent "ko'ziga chang solmoq." D.O.Dobrovolsky explains the differences between the Russian and English phraseological units not by cultural specificity, but by the non-coincidence of mechanisms of secondary nomination [9, p. 37]. V.N.Telia identifies words-symbols or words and phrases that acquire symbolic interpretation as one of the sources of the national-cultural interpretation of phraseological units. The role of a linguistic symbol lies in replacing the meaning of a linguistic entity with a symbolic function. In such cases, a phrase associatively "substitutes" for a certain idea [1;243 p.]. Some researchers consider the symbol as part of metaphor, pointing out that symbols may possess either purely personal significance or collective cultural meaning. A symbol is a phenomenon of a people's culture. Domestic scholarship primarily emphasizes the social significance of the symbol, i.e., its inclusion in the social context—its traditionality, conventionality, and comprehensibility [11;113–114 p.]. The specificity of a linguistic symbol lies in the motivation of the linguistic sign, which is not associated with semantic transfer, as is typical of tropes, but rather with the worldview, background knowledge, and pragmatics in a broad sense of the term [1;85 p.]. Most symbols are nationally specific. However, there also exists symbolism that is understandable to many peoples; for example, a book symbolizes knowledge, a palm tree symbolizes victory and triumph, an ox symbolizes patience and strength, a dog symbolizes loyalty, and a lion symbolizes greatness. In language, symbols are expressed through words or word combinations. V.N.Telia argues that there is a complementary relationship between metaphor and linguistic symbol. A metaphor conveys similarity between two referents based on shared semantic features (traits and functions of the referents) and creates an image, most often an emotional one. A symbol, in contrast, does not contain evaluation; it merely indicates the replacement of one naming unit with another, based not only on figurative but also on rational grounds [1, p. 89]. Individual elements of phraseological units, proverbs, and sayings may also become symbols. For instance, in the phraseological units to poke one's nose into something, to get one's nose caught in a trap, as well as in the Russian proverb "любопытной Варваре на базаре нос оторвали" the "nose" functions as a symbol of human vulnerability [1;99 p.]. Within the context of the present study, special attention is given to the semantics of the adjective proverbial in its relation to proverbs, sayings, and phraseological units. According to English dictionary data, this adjective has the following meanings: (1) relating to proverbs: the proverbial style–the style of proverbs; proverbial wisdom–the wisdom of proverbs/sayings; (2) proverbial, having become proverbial; widely known: the proverbial London fog–the famous London fog; his meanness was proverbial–his stinginess was widely known and had become proverbial [12;267 p.]. However, the term proverbial, being a lexeme of broad semantic scope, may correlate not only with proverbs, sayings, and phraseological units, but also with individual lexical items, provided that these lexical units convey culturally significant information. Proverbs, sayings, and phraseological units marked as proverbial are often used as figurative yet stereotypical linguistic means through which everyday consciousness, by association, characterizes various situations of daily life. Their usage simplifies communication, "saving communicative effort" [13;59 p.], which confirms the existence of corresponding stereotypical, culturally conditioned information in the consciousness of representatives of a given ethnic group. Let us consider the usage of the lexeme proverbial in different contextual situations:

Chiang Mai restaurants are numerous and cover a broad range of food. There are also a number of American-style steak houses and diners and the proverbial British fish and chips (Chiang Mai restaurant). In this example, a restaurant is described which, in addition to Thai cuisine, also serves American food and the British dish fish and chips. The lexeme proverbial indicates that fish and chips is a very popular and well-known dish among the English, possibly unfamiliar to people from other countries who are not

acquainted with British culture and cuisine. Fish and chips is among the symbols of Britain, alongside five o'clock tea, London fog, etc. But like the proverbial fish that rots from the head, so do the industries that suffer from poor products and management of their respective market leaders (Life Journal). In this example, the word proverbial represents the proverb fish begins to rot from the head, though in a slightly transformed form for specific purposes. The proverb means that certain enterprises suffer due to poor management. The analysis of these examples shows that the lexeme proverbial, regardless of whether it refers to proverbs, sayings, phraseological units, or individual lexical items, consistently indicates the cultural significance of the entities it marks. On the one hand, lexemes and phraseological units marked with proverbial may possess culture-specific characteristics, being typical of a particular nation, such as the British dish fish and chips or the phraseological unit bee in one's bonnet. On the other hand, they may be universal and widely recognized, such as the emotionality and temperament of Mediterranean peoples or the proverb fish begins to stink at the head, which is also known and actively used by speakers of Russian and Uzbek culture.

Conclusion. In conclusion, the study demonstrates that proverbs, sayings, and phraseological units function as an essential fragment of the linguistic worldview, reflecting the cultural, cognitive, and social experience of a speech community. The analysis shows that linguistic symbols are culturally grounded phenomena capable of expressing both individual and collective cultural meanings, thereby serving as important carriers of culturally significant information. The semantic flexibility of the lexeme proverbial further highlights the dynamic interaction between language and culture, as it extends beyond traditional paremiological units to include broader lexical items that encode shared cultural knowledge. Overall, the findings confirm that paremias and related linguistic expressions not only preserve and transmit cultural values across generations but also actively participate in shaping culturally conditioned patterns of perception and communication within a linguistic community.

References:

(1). Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический, лингвокультурологический аспекты. М., "Языки русской культуры", 1996.

(2). Dundes A. Interpreting folklore. Bloomington, 1980.

(3). Маслова В.А. Лингвокультурология. М., "Академия", 2001.

(4). Мокиенко В.М. В глубь поговорки. Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений. СПб., 2007.

(5). Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). М., Главная редакция восточной литературы, «Наука», 1970.

(6). Иванова Е.В. Мир в английских и русских пословицах. Учеб. пособие, СПб., изд-во СПб. ун-та, 2006.

(7). Дубов И.Т. Феномен менталитета: психологический анализ. "Вопросы психологии",1993. № 5.

(8). Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании. М., 1990.

(9). Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии. "Вопросы языкознания", 1997, № 6.

(10). Lawley J., Tompkins P. Metaphors in mind: Transformation through symbolic modelling. L., 2005.

(11). Иванов Н.В. Проблемные аспекты языкового символизма (опыт теоретического рассмотрения). М., 2002.

(12). Большой англо-русский словарь. В 2 т., под общ. рук. И.Р.Гальперина, т 2, М., 1992.

(13). Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учеб. пособие, Минск, 2004, 256 с.

Alixonova Marvaridxon (Student, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan)

COLOR-COMPONENT IDIOMS IN ENGLISH AND UZBEK FROM A CROSS-CULTURAL PERSPECTIVE: THE EMOTIONAL AND PSYCHOLOGICAL MEANING OF BLUE

Annotation. *This article provides an in-depth analysis of idioms related to the color blue across English and Uzbek languages. The semantic and psychological characteristics of the color blue are extensively discussed, and its emotional connotations are explained. The research findings demonstrate the close relationship between color and human thinking.*

Key words: *blue color, idioms, semantics, psychological features, emotional connotation, color and cognition, linguistic analysis, English language, Uzbek language.*

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA RANG KOMPONENTLI IDIOMALAR: MADANIYATLARARO NUQTAYI NAZARDAN “KO‘K” RANGINING EMOTSIONAL VA PSIXOLOGIK MA’NOSI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ko‘k rang bilan bog‘liq idiomalar ingliz va o‘zbek tillari misolida chuqur tahlil qilinadi. Ko‘k rangning semantik va psixologik xususiyatlari keng yoritilib, uning emotsional yuklamasi izohlanadi. Tadqiqot natijalari rang va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *ko‘k rang, idiomalar, semantika, psixologik xususiyatlar, emotsional yuklama, rang va tafakkur, lingvistik tahlil, ingliz tili, o‘zbek tili.*

ЦВЕТО-КОМПОНЕНТНЫЕ ИДИОМЫ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ С МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ: ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СИНЕГО ЦВЕТА

Аннотация. *В данной статье проводится глубокий анализ идиом, связанных с синим цветом, на примере английского и узбекского языков. Подробно рассматриваются семантические и психологические особенности синего цвета, а также объясняется его эмоциональная нагрузка. Результаты исследования показывают тесную взаимосвязь между цветом и мышлением.*

Ключевые слова: *синий цвет, идиомы, семантика, психологические особенности, эмоциональная нагрузка, цвет и мышление, лингвистический анализ, английский язык, узбекский язык.*

Introduction. The study of color idioms is an important area in modern linguistics, especially within cognitive linguistics and linguocultural studies. Colors are not only visual elements but also carriers of emotional and cultural meanings. Among them, blue has a special role due to its dual symbolism: it represents both positive emotions such as calmness and stability, and negative states like sadness and depression. In English and Uzbek, blue-related idioms reflect these complex meanings, making them a valuable subject for comparative and psychological analysis. Research on idioms is strongly influenced by the conceptual metaphor theory of George Lakoff and Mark Johnson,[1] who argue that abstract emotions are expressed through concrete experiences like color. This explains idioms such as “feel blue,” where color reflects emotional state. Scholars like Zoltán Kövecses[2] further developed this idea by showing that emotions are systematically linked to colors, though cultural differences influence their meanings. Similarly, Anna Wierzbicka[3] emphasizes that color meanings are culture-specific, which is important for comparing English and Uzbek idioms. From a psychological perspective, Faber Birren notes that blue is associated with calmness and depth but can also symbolize sadness, highlighting its dual nature in idiomatic usage. In Uzbek linguistics, scholars such as Shavkat Rahmatullayev and Nemat Mahmudov[4] have studied phraseology and semantics, emphasizing the cultural and expressive functions of idioms. However, specific research on blue color idioms from a psychological and comparative perspective remains limited.

Data Collection. The data for this research were systematically collected from a wide range of authoritative and credible linguistic sources in order to ensure both reliability and validity. English idiomatic expressions were primarily drawn from well-established dictionaries, scholarly publications, and large-scale online corpora, which provided authentic examples of language use in diverse communicative contexts. In parallel, Uzbek idioms were selected from reputable phraseological dictionaries, classical and contemporary literary works, as well as naturally occurring instances of everyday spoken discourse, allowing for a comprehensive representation of their usage.

Furthermore, a detailed contextual analysis was carried out using media materials, including newspapers, online articles, and audiovisual content, alongside real-life communicative situations. This approach made it possible to examine how idioms function pragmatically across different discourse types and social settings, revealing their dynamic and context-dependent nature. Particular attention was paid to identifying variations in meaning, stylistic nuance, and communicative intent. The collected idioms were then systematically classified according to several key criteria, such as their semantic content, emotional connotations, and situational usage. This categorization enabled a more structured comparative analysis between English and Uzbek idiomatic systems. Special emphasis was placed on idioms associated with emotional and psychological states, especially those conveying sadness, calmness, and fear, as these

[1] George Lakoff & Mark Johnson. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
[2] Zoltán Kövecses. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
[3] Anna Wierzbicka. Semantics: Primes and Universals. Oxford, Oxford University Press, 1996.
[4] Shavkat Rahmatullayev. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2006.

categories are closely linked to the symbolic meanings of color components. In addition, the study considered how cultural factors influence the interpretation and pragmatic use of such expressions, highlighting both similarities and differences between the two languages. This combination of sources and methods allowed for a comprehensive and reliable comparison between English and Uzbek idiomatic expressions.

Results. The results of the present study reveal both significant convergences and notable divergences in the interpretation and usage of blue-related idioms in English and Uzbek from a cross-cultural perspective. A detailed comparative analysis demonstrates that, although the same color component is employed in both languages, its semantic load, pragmatic function, and cultural symbolism vary considerably depending on the linguistic and socio-cultural environment in which it is embedded. In the English linguistic context, idioms containing the color blue are predominantly associated with negative emotional and psychological states. Expressions such as "feel blue," "have the blues," and "blue mood" are widely used to convey feelings of sadness, melancholy, loneliness, and even clinical depression. These idioms function primarily as linguistic tools for the externalization and verbalization of internal emotional experiences, allowing speakers to articulate complex psychological conditions in a concise and metaphorically rich manner. From a cognitive-linguistic perspective, this reflects a conceptual metaphor in which emotional distress is mapped onto color perception, with blue symbolizing a lowered emotional state.

However, it is essential to emphasize that the semantic field of blue in English is not exclusively negative. In certain contexts, blue conveys positive or neutral connotations, such as calmness, stability, trustworthiness, and reliability. For instance, expressions like "true blue" denote loyalty and faithfulness, while the association of blue with corporate branding often signals professionalism and dependability. This duality suggests that the interpretation of color-based idioms in English is highly context-dependent and influenced by both historical usage and contemporary cultural practices. By contrast, Uzbek idioms incorporating the color ko‘k demonstrate a markedly different conceptual and cultural orientation. Rather than focusing primarily on negative emotional states, Uzbek expressions tend to reflect a more nature-oriented and symbolically enriched worldview. The color ko‘k is closely associated with natural elements such as the sky (osmon), water (suv), and greenery, which in turn symbolize life, growth, renewal, and continuity. In addition, ko‘k may be linked to notions of youthfulness, vitality, and freshness, thereby carrying predominantly neutral or positive connotations. This indicates that, within Uzbek linguistic culture, the conceptualization of blue is deeply rooted in ecological perception and traditional cosmological views.

In conclusion, the comparative analysis of blue-related idioms in English and Uzbek demonstrates that, despite certain shared perceptual foundations, the semantic and pragmatic dimensions of these expressions are shaped by distinct cultural frameworks. This finding reinforces the idea that language is not merely a means of communication but also a reflection of how individuals and societies interpret and experience the world around them.

Discussion. The findings of this study highlight the intricate and multifaceted relationship between language, emotion, and culture, demonstrating that idiomatic expressions serve as a key interface between these domains. Although certain semantic associations of the color blue appear to have a degree of universality, their realization through idiomatic expressions varies significantly across languages and cultural contexts. In English, the association of blue with sadness and melancholy is deeply rooted in historical, literary, and cultural traditions. Such idioms are predominantly employed to convey internal emotional and psychological states, often reflecting introspection, loneliness, or emotional distress.

In contrast, Uzbek idiomatic expressions involving the color blue exhibit a broader and more diverse range of meanings. These expressions are frequently connected to natural phenomena such as the sky or water, and they often carry neutral or even positive connotations, including notions of calmness, purity, and stability. This divergence suggests that cultural environment, collective worldview, and symbolic systems play a crucial role in shaping how colors are conceptualized and linguistically encoded. Moreover, the study demonstrates that idioms function as important cultural markers, encapsulating shared experiences, beliefs, and value systems within a linguistic community. At the same time, the presence of certain parallels between English and Uzbek idioms points to underlying universal cognitive mechanisms that influence human perception and categorization of emotions and colors. Understanding these cross-cultural and cognitive dimensions is essential not only for theoretical linguistic inquiry but also for practical applications, such as foreign language teaching, intercultural communication, and translation studies. In particular, a lack of awareness of idiomatic meanings and their cultural specificity may lead to

misinterpretation, reduced communicative effectiveness, and potential misunderstandings in cross-cultural interactions. Therefore, developing sensitivity to idiomatic usage and its cultural background is a key component of achieving communicative competence in a second language.

Conclusion. This research has explored how blue color idioms function in English and Uzbek from emotional and psychological perspectives. The findings demonstrate that such idioms reflect both universal human experiences and culture-specific meanings. While English idioms often associate blue with sadness, Uzbek expressions tend to emphasize natural and symbolic aspects of the color. This highlights the role of culture in shaping language. The study confirms that idioms are essential tools for expressing complex emotions and ideas, linking language with cognition and cultural identity. Future research could expand this analysis by examining other colors or additional languages to gain a broader understanding of color symbolism in language.

References:

(1). Mark Johnson & George Lakoff. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

(2). Zoltán Kövecses. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

(3). Shavkat Rahmatullayev. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2006.

(4). Wierzbicka Anna. Semantics: Primes and Universals. Oxford, Oxford University Press, 1996.

Tursunova Munisa Muhammadsharif qizi (Phd Candidate, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers National Research University; E-mail: munisatursunova77@gmail.com)

ARGUMENTATION IN EFL: DEVELOPING STRUCTURED, SENSITIVE, AND PERSUASIVE COMMUNICATION

Annotation. *This pre-test/post-test single-group experiment investigates how systematic instruction in Toulmin’s (1958) six-component model of argument affects EFL learners’ argumentative competence and politeness management. Over ten weeks, 28 adult B2-level EFL learners, Uzbekistan received struc-tured instruction in all six Toulmin component, each scaffolded with explicit face-management strategies. Learners completed a validated argumentative discourse task at pre- and post-intervention stages; their oral and written output was coded using a purpose-built Toulmin Argumentation Scoring Rubric (TASR). The study concludes that Toulmin’s model, when taught as a face-aware pragmatic framework rather than a purely logical schema, constitutes a powerful scaffold for advancing both argumentative and interac-tional competence in EFL contexts.*

Keywords: *Toulmin model, EFL argumentation, pre-test/post-test persuasive discourse, pragmatic competence, politeness.*

Tursunova Munisa Muhammadsharif qizi (Toshkent Irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti milliy tadqiqot universiteti tayanch doktoranti;Email:munisatursunova77@gmail.com)

EFLDA ARGUMENTATSIYA: STRUKTURALI, SENSITIV VA PERSUASIV MULOQOTNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur pre-test/post-test bir guruhli eksperimental tadqiqot Stephen Toulminning (1958) argumentning olti komponentli modeli asosida olib borilgan tizimli o‘qitish EFL o‘rganuvchilarining argumentativ kompetensiyasi va muloyimlikni boshqarish (politeness management) ko‘nikmalariga qanday ta’sir qilishini o‘rganadi. O‘n hafta davomida B2 darajadagi 28 nafar katta yoshli EFL o‘rganuvchilariga Toulmin modelining barcha olti komponenti bo‘yicha tizimli ta’lim berildi, bunda har bir komponent yuzni saqlash (face-management) strategiyalari bilan mustahkamlandi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Toulmin modeli faqat mantiqiy sxema sifatida emas, balki pragmatik jihatdan asoslangan, yuzga sezgir model sifatida o‘qitilganda, EFL kontekstida argumentativ hamda interaksional kompetensiyani rivojlantirish uchun kuchli pedagogik tayanch bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Toulmin modeli, EFL argumentatsiyasi, pre-test/post-test, persuasiv diskurs, pragmatik kompetensiya, muloyimlik.*

Турсунова Муниса Мухаммадшариф кизи (Докторант Национального исследовательского университета «Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства»; E-mail: munisatursunova77@gmail.com)

АРГУМЕНТАЦИЯ В EFL: РАЗВИТИЕ СТРУКТУРИРОВАННОЙ, ЧУВСТВИТЕЛЬНОЙ И УБЕДИТЕЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация*. Данное одно-групповое экспериментальное исследование типа pre-test/post-test изучает, как систематическое обучение на основе шестикомпонентной модели аргументации*

Stephen Toulmin (1958) влияет на аргументативную компетенцию и управление вежливостью у изучающих английский язык как иностранный (EFL). В течение десяти недель 28 взрослых обучающихся уровня B2 проходили структурированное обучение всем шести компонентам модели Тулмина, при этом каждый компонент сопровождался эксплицитными стратегиями управления лицом (face-management). Участники выполняли валидизированное задание по аргументативному дискурсу до и после интервенции; их устная и письменная продукция кодировалась с использованием специально разработанной Рубрики оценки аргументации Тулмина (TASR). Исследование показывает, что модель Тулмина, преподаваемая не только как логическая схема, но и как прагматически ориентированная, чувствительная к категории «лица» модель, является мощным средством развития как аргументативной, так и интеракционной компетенции в контексте EFL.

Ключевые слова: *модель Тулмина, аргументация в EFL, pre-test/post-test, убедительный дискурс, прагматическая компетенция, вежливость.*

Introduction. Argumentation occupies an increasingly prominent place in EFL curricula worldwide, driven by growing recognition that critical thinking, persuasive communication, and evidence-based reasoning are core competencies for academic and professional participation in English-medium environments [1;248 p.], [6;159 p.]. Yet classroom practitioners consistently report a paradox: when learners are asked to argue, they frequently either capitulate to avoid conflict or escalate into blunt, face-threatening challenges that derail productive discussion. Neither outcome reflects the sophisticated, face-sensitive argumentative discourse that real-world contexts demand.

The present study proposes that this paradox can be substantially resolved by treating Toulmin's (1958) six-component model of argument not merely as a logical schema but as a pragmatic framework, each component of which carries distinct face implications that can be explicitly taught [5;264 p..]. When learners understand that a qualifier is not just a logical hedge but also a politeness device that signals epistemic humility and protects the interlocutor's face, or that a well-constructed rebuttal begins with acknowledgment rather than rejection, argumentation instruction becomes simultaneously a lesson in reasoning and in relational intelligence [3;328 p.]. This study tests whether such an integrated approach produces measurable gains in both argumentation quality and face management.

Methods. A single-group pre-test/post-test quasi-experimental design was adopted. This design is appropriate when a control group is not feasible in naturalistic classroom settings and when the research aim is to document within-group change across a structured intervention [4;416 p.). The independent variable was the ten-week integrated Toulmin–face theory instructional treatment; the dependent variables were scores on each of the six Toulmin components as measured by the

Figure 1

Experimental procedure overview

Week 0	Week 1–2	Week 3–4	Week 5–6	Week 7–9	Week 10
Pre-test Argumentative discourse task; TASR scoring by two raters	Claim + Data Positions and evidence; positive face framing	Warrant + Backing Reasoning chains; negative politeness hedges	Qualifier + Rebuttal Face-saving qualifiers; concession-first rebuttals	Integration Full Toulmin arguments in face-sensitive debate and writing	Post-test Parallel task; TASR re-scored blind

Note. Each phase built on the previous. Face-theory scaffolding was introduced from weeks 3–4 and integrated throughout weeks 5–10.

Participants and setting. Twenty-eight adult learners (mean age 23.8, 16 females, 12 male) enrolled in a B2 General English course at a TIIAME National Research University in Tashkent participated. All had received standard communicative EFL instruction but had not previously encountered Toulmin's model or explicit face-theory instruction. The classroom teacher held an MA in Applied Linguistics and was trained in both frameworks prior to the intervention.

The Toulmin Argumentation Scoring Rubric (TASR). The TASR was developed specifically for this study, operationalizing each of Toulmin's six components on a 0–10 analytic scale. Face-management subscores were embedded within the warrant, qualifier, and rebuttal components, reflecting the study's theoretical premise that these are the components most directly implicated in face-threat management. Inter-rater reliability was established through double-blind scoring of 20% of transcripts (Cohen's $\kappa = .84$).

Results. Pre-test and post-test TASR scores across all six Toulmin components.

Table 1

TASR pre-test and post-test mean scores by Toulmin component (n = 28, max = 10)

Toulmin component	Pre-test mean (SD)	Post-test mean (SD)	Mean gain	t-value	p-value	Effect size (d)
Claim	4.8 (1.2)	7.9 (0.9)	+3.1	9.84	$p < .001$	1.86
Data	4.2 (1.4)	7.5 (1.1)	+3.3	8.97	$p < .001$	1.70
Warrant	2.9 (1.5)	6.3 (1.2)	+3.4	10.21	$p < .001$	1.93
Backing	3.1 (1.3)	6.7 (1.0)	+3.6	10.55	$p < .001$	2.00
Qualifier	2.4 (1.1)	5.5 (1.3)	+3.1	9.12	$p < .001$	1.73
Rebuttal	2.1 (1.0)	5.9 (1.4)	+3.8	12.44	$p < .001$	2.36
Overall TASR	3.6 (0.8)	7.1 (0.7)	+3.5	18.60	$p < .001$	2.26

The results are unambiguous in direction: all six components showed statistically significant and practically large gains. Three patterns are worthy of note. First, the components receiving dedicated face-theory instruction – warrant, qualifier, and rebuttal – were precisely those with the lowest pre-test means, confirming that these are the most underdeveloped aspects of EFL learners' argumentative repertoire. Second, rebuttal showed the largest absolute gain (+3.8) and the largest effect size ($d = 2.36$), suggesting that face-aware instruction is especially transformative for the most socially charged argumentative move. Third, claim and data – the components most closely resemble familiar school-writing tasks – showed the highest pre-test baselines and the smallest relative gains, consistent with the hypothesis that structural components requiring pragmatic sensitivity are disproportionately underdeveloped in standard EFL instruction.

Discussion. The present study's results offer some of the strongest classroom-based evidence to date for the pedagogical utility of Toulmin's model in EFL contexts. The consistent, large-effect gains across all six components validate the model's structural clarity as a scaffold: learners who previously produced undifferentiated arguments – little more than claims followed by opinion – were, within ten weeks, producing arguments with explicit warrants, qualified claims, and face-sensitive rebuttals. The model's component-by-component teachability was central to this success; teachers could isolate warrant instruction and focus learner attention on the logical bridge without overwhelming the lesson with all six elements simultaneously. The very procedural clarity that makes Toulmin's model pedagogically tractable also constitutes its principal theoretical limitation. As Walton (2006) argues, real argumentative dialogue is emergent, multi-party, and responsive – none of which the model's linear architecture captures [7; 324-p.]. In the present study, learners who had mastered the six components in scripted tasks occasionally struggled to deploy them fluidly in live debate, reverting to simpler claim-and-opinion structures under interactional pressure. This suggests that Toulmin instruction may be necessary but not sufficient: learners need additional exposure to unscripted dialogic argumentation before the model's components fully migrate from metalinguistic knowledge to communicative competence.

Conclusion. The evidence assembled in this study establishes a clear and practically significant result: systematic, component-by-component instruction in Toulmin's six-component model, integrated with Brown and Levinson's face-management strategies, produces large and statistically robust gains in EFL learners' argumentative competence across all components [2;345 p.]. The finding that the three components most implicated in face-threat – warrant, qualifier, and rebuttal – showed both the greatest pre-intervention deficit and the greatest post-intervention gains strongly supports the study's core theoretical claim: that face theory is not a supplementary add-on to argumentation pedagogy but an integral part of what makes argumentation teachable and learnable in socially embedded EFL contexts. Future research should examine whether these gains persist at six-month follow-up, whether they transfer to unscripted oral debate, and how the framework functions across different L1 cultural and rhetorical backgrounds.

References:

[1]. Andrews R. Argumentation in Higher Education. Improving Practice through Theory and Research. London, Routledge, 2010, 248 p.

[2]. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 345 p.

[3]. Kuhn D. The Skills of Argument. Cambridge. Cambridge University Press, 1991, 328 p.

[4]. Mackey A., Gass S.M. Second Language Research: Methodology and Design. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2005, 416 p.

[5]. Toulmin S.E. The Uses of Argument. Cambridge. Cambridge University Press, 1958, 264 p.
[6]. Vigotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978, 159 p.
[7]. Walton D. Fundamentals of Critical Argumentation. Cambridge. Cambridge University Press, 2006, 324 p.

Kazakova Malika Uktamovna (Navoiy State University, Faculty of Philology, Department of Practical English, Lecturer)

LANGUAGE INTERFERENCE IN MULTILINGUAL EDUCATION: A SOCIOLINGUISTIC STUDY

Annotation. *This article examines language interference as a sociolinguistic phenomenon in multilingual education, with focus on the Uzbek–Russian–English trilingual environment of Central Asian higher education. Cross-linguistic transfer persists in multilingual students' speech and writing long after formal instruction should have eliminated it, and purely structural accounts cannot explain why. Drawing on a thematic analysis of fifty-two scholarly sources, the study identifies three interacting groups of determinants – social, cultural, and psychological – and shows how they jointly shape observable interference patterns. Theoretically, the article synthesizes Anglophone sociolinguistics, post-Soviet linguoculturology, and contemporary SLA research; practically, it offers recommendations for trilingual programme design, teacher training, and language policy.*

Keywords: *language interference, multilingual education, sociolinguistics, code-switching, cross-linguistic influence, trilingualism, Uzbek–Russian–English education, family language policy, language anxiety, symbolic capital.*

KO‘P TILLI TA’LIMDA TIL INTERFERENSIYASI: SOTSIOLINGVISTIK TADQIQOT

Kazakova Malika Uktamovna (Navoiy davlat universiteti Tillar fakulteti “Ingliz tili, amaliy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi; ORCID: 0009-0001-8162-3829; kazakovamalika0@gmail.com)

Annotatsiya. *Maqolada til interferensiyasi ko‘p tilli ta’lim sharoitida sotsiolingvistik hodisa sifatida tahlil qilinadi; asosiy e’tibor Markaziy Osiyo oliy ta’limidagi o‘zbek–rus–ingliz uch tilli muhitiga qaratiladi. Tillararo ko‘chish rasmiy ta’limga qaramay barqaror saqlanadi va uni faqat tuzilmaviy omillar bilan tushu-ntirib bo‘lmaydi. Ellik ikkita ilmiy manbaning mavzuli tahlili asosida uchta omillar guruhi – ijtimoiy, madaniy va psixologik – ajratilgan va ularning birgalikdagi ta’siri ko‘rsatilgan. Ilmiy hissa – uchta tadqiqot an’anasini yagona doiraga birlashtirish; amaliy hissa – uchtilli ta’lim dasturlariga oid tavsiyalar.*

Kalit so‘zlar: *til interferensiyasi, ko‘p tilli ta’lim, sotsiolingvistika, kodlarni almashtirish, tillararo ta’sir, uchtillilik, o‘zbek–rus–ingliz ta’lim, oilaviy til siyosati, til tashvishi, ramziy kapital.*

Казакова Малика Уктамовна (преподаватель кафедры практического английского языка филологического факультета Навоийского государственного университета)

ЯЗЫКОВАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В МНОГОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация. *В статье рассматривается языковая интерференция как социолингвистическое явление в условиях многоязычного образования, с особым вниманием к узбекско-русско-английской трёхъязычной среде высшего образования Центральной Азии. Проблема состоит в устойчивости межъязыкового переноса, не объяснимого исключительно структурными факторами. На основе тематического анализа пятидесяти двух научных источников выделены три взаимосвязанные группы детерминант – социальные, культурные и психологические – и показано их совместное действие. Научный вклад – синтез англоязычной социолингвистики, постсоветской лингвокультурологии и современных SLA-исследований; практический – рекомендации по проектированию трёхъязычных программ.*

Ключевые слова: *языковая интерференция, многоязычное образование, социолингвистика, кодовое переключение, межъязыковое влияние, трилингвизм, узбекско-русско-английское образование, семейная языковая политика, языковая тревожность, символический капитал.*

Introduction. Language interference – the unintended influence of one language on another in the speech of a bi- or multilingual speaker – has remained a central puzzle of sociolinguistics for more than half a century. The phenomenon resists purely structural explanation: knowing the typological contrasts between two languages does not allow us to predict reliably which features will transfer, in which direction, or with what frequency. This recalcitrance drove researchers to look beyond grammar toward the social, cultural, and psychological forces that mediate between language systems and their actual use. In post-Soviet Central Asia, and Uzbekistan in particular, students operate in a specific trilingual configuration:

Uzbek as state and home language, Russian as regional lingua franca and partial medium of higher education, English as the emerging language of international academic mobility [1;3–9 p.]. The present study integrates social, cultural, and psychological factors into one analytical framework, synthesising three previously isolated research traditions – Anglophone sociolinguistics, post-Soviet linguoculturology, and contemporary SLA research – with practical aims for trilingual education policy in Uzbekistan.

Literature Review. Language interference was first set out systematically by U. Weinreich [2;1–10 p.], who distinguished structural from non-structural determinants and insisted that bilingual experience and social attitudes shape how structural pressures actually surface. T.Odlin [3;25–48 p.] broadened this under cross-linguistic influence, demonstrating that predictions based purely on language pairs fail without learner-internal and social variables. The decisive turn toward sociolinguistic explanation came with S. Thomason and T.Kaufman [4;35–57 p.], whose socially driven hypothesis holds that the intensity and direction of contact-induced change depend primarily on the social history of contact, not on typological proximity. P.Bourdieu added a further layer through his account of language as symbolic capital [5;43–65 p.], shifting language choice from a structural fact to a social act invested with prestige and identity. C. Myers-Scotton [6;75–98 p.] approached the field through code-switching, helping draw the line between deliberate code-mixing and unintentional transfer – a line that blurs in the speech of multilingual students.

S.Jarvis and A.Pavlenko [7;112–145 p.] integrated conceptual transfer with structural and pragmatic transfer; J.Rothman's Typological Primacy Model [8;107–127 p.] argues that in L3 acquisition transfer is selected on the basis of typological proximity – with direct consequences for Uzbek–Russian–English learners, since Russian, typologically closer to English than Uzbek, often becomes the L3 transfer source. Psychological work has approached interference through anxiety [9;125–132 p.], motivation [10;9–42 p.], and the cognitive load of bilingual processing [11;67–81 p.]. The recent study by A.Abdulrahman [12; pp. 69–80] provides quantitative evidence that learners rank psychological factors highest, social factors second, cultural factors third. Within the post-Soviet space, D.Hasanova [1;3–9 p.] and M.Djuraeva [13; 87–130 p.] have documented the sociolinguistic complexity of these environments. What is missing is an integrated framework for the specific case of Uzbek–Russian–English education – the gap this article addresses.

Research Methodology. The study is qualitative and deductive with an interpretivist orientation [5; pp. 43–65]: a theoretical analytical study based on documentary research, proceeding through source identification, thematic coding, conceptual synthesis, and application to the Uzbek–Russian–English context. The corpus consists of fifty-two peer-reviewed publications selected through purposive sampling, with inclusion criteria of primary focus on cross-linguistic influence or related phenomena; availability in English, Russian, or Uzbek; and a chronological range from 1953 (Weinreich) to 2024. Data collection drew on JSTOR, Scopus, eLIBRARY.RU, and Google Scholar with a trilingual keyword strategy. Validity is strengthened by triangulation across three research traditions which have historically developed in relative isolation – itself a methodological contribution of the work.

Analysis and Results. The thematic analysis produced a three-tier structure of interference determinants.

Social factors. Five social factors recur across the literature. Language ecology determines which languages are activated most often and serve as default transfer sources; urban Uzbek learners typically operate in dense trilingual environments while rural learners encounter Russian and English mainly in institutional contexts [13;87–130 p.]. Prestige and symbolic capital [5;43–65 p.] set the social value of each language. Family language policy [14;907–922 p.] establishes the baseline pattern of home language use. Peer-group practices normalise specific code-mixing patterns and turn certain transfer features into identity markers. The educational environment – the language regime of the classroom — either reinforces or corrects interference at the institutional level [12;69–80 p.].

Cultural factors. Three cultural factors emerged. First, contact between languages is also contact between conceptual organisations of experience [7;112–145 p.]: the transfer of Russian distinctions such as голубой/синий or интеллигентный/умный into English is conceptual interference operating below the lexical surface. Second, acculturation strategies [15;697–712 p.] generate distinct interference profiles – integration favours balanced multilingualism, assimilation drives unidirectional transfer. Third, pragmatic transfer is especially persistent because it operates below the threshold of conscious awareness; the transfer of Russian rhetorical conventions (heavy nominalisation, long periodic sentences, impersonal constructions) into English academic writing resists correction through grammatical instruction alone.

Psychological factors. Foreign language classroom anxiety [9;125–132 p.] reduces the cognitive resources available for monitoring output; more than 90% of multilingual learners identify anxiety as a major barrier [12; pp. 69–80]. Motivation in Dörnyei's L2 Motivational Self System [10;9–42 p.] modulates the intensity of self-monitoring. The cognitive load of multilingual production [11; pp. 67–81] rises sharply when speakers must simultaneously select the target language, inhibit non-target languages, maintain grammatical accuracy, and monitor pragmatic appropriateness; the inhibitory mechanism is imperfect and surfaces as interference under fatigue or pressure. Age of acquisition sets baseline constraints but is heavily modulated by the social and motivational variables above.

Interaction of factors. The three groups form an integrated configuration in which each tier mediates the others. The hierarchy proposed in [12;69–80 p.] – psychological factors as most proximal, social as intermediate, cultural as background – receives partial support, with one qualification: in trilingual settings the weight of cultural factors rises substantially, because students operate simultaneously in three cultural ecologies (Turkic, post-Soviet, Anglophone). This is the principal theoretical result of the study: a triangulated framework predicting that interference patterns in Uzbek–Russian–English students show (a) anxiety-driven retreat to L1/L2 structures in high-stakes academic production, (b) prestige-driven asymmetry favouring English in formal contexts and Uzbek in informal ones, and (c) pragmatic interference from Russian academic conventions in English writing.

Conclusion and Recommendations. Four points summarise the principal findings. First, structural linguistic explanations are not enough: any adequate account of interference must incorporate social, cultural, and psychological factors. Second, three groups of determinants were identified – social, cultural, and psychological – each with its own lineage and empirical literature. Third, the three groups interact systematically and cannot be reduced to any single tier without loss of explanatory power. Fourth, in trilingual settings such as Uzbek–Russian–English higher education, cultural factors carry greater weight than in monolingual SLA models because students operate in multiple cultural ecologies at once.

For instructional practice: language instruction should be supplemented by explicit attention to pragmatic and rhetorical conventions; classrooms should foster psychological safety and treat error as a developmental stage; curricula should acknowledge hybrid multilingual registers while still developing register-appropriate monolingual production. **For educational policy:** trilingual programmes should build sociolinguistic awareness components alongside grammar instruction; family language policy support should be integrated into national policy; teacher training should include multilingual classroom management and intercultural competence. **For future research:** empirical studies are needed that combine sociolinguistic surveys, psychometric assessment (FLCAS, L2 Motivational Self System Questionnaire), and recorded production; longitudinal designs would clarify how interference evolves across academic stages; comparative work with Kazakhstan and Kyrgyzstan would help identify regionally specific patterns; Rothman's Typological Primacy Model deserves direct empirical testing in Uzbek–Russian–English learners.

References:

(1). Hasanova D. Teaching and Learning English in Uzbekistan. English Today. 2007, vol. 23, № 1, p. 3–9.

(2). Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. New York, Linguistic Circle of New York, 1953, 148 p.

(3). Odlin T. Language Transfer: Cross-Linguistic Influence in Language Learning. Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 210 p.

(4). Thomason S.G., Kaufman T. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. Berkeley, University of California Press, 1988, 411 p.

(5). Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge, Polity Press, 1991, 302 p.

(6). Myers-Scotton C. Social Motivations for Codeswitching: Evidence from Africa. Oxford: Clarendon Press, 1993, 196 p.

(7). Jarvis S., Pavlenko A. Crosslinguistic Influence in Language and Cognition. New York, London, Routledge, 2008, 287 p.

(8). Rothman J. L3 Syntactic Transfer Selectivity and Typological Determinacy. The Typological Primacy Model. Second Language Research, 2011, 27, № 1, p. 107–127.

(9). Horwitz E.K., Horwitz M.B., Cope J. Foreign Language Classroom Anxiety. "The Modern Language Journal", 1986, vol. 70, № 2, p. 125–132.

(10). Dörnyei Z. The L2 Motivational Self System. Motivation, Language Identity and the L2 Self / ed. by Z. Dörnyei, E.Ushioda. Bristol, Multilingual Matters, 2009, p. 9–42.

(11). Green D.W. Mental Control of the Bilingual Lexico-Semantic System. Bilingualism, Language and Cognition. 1998, vol. 1, № 2, p. 67–81.

(12). Abdulrahman A. Insights into Cultural, Social, and Psychological Factors that Influence Foreign Language Learning. BATARA DIDI. “English Language Journal”, 2023, vol. 2, № 2, p. 69–80.
(13). Djuraeva M. Multilingualism, Language, and Ideology Across Time and Space. Uzbekistan and Kazakhstan: Doctoral Dissertation. Madison, University of Wisconsin–Madison, 2018, 187 p.
(14). King K.A., Fogle L., Logan-Terry A. Family Language Policy. “Language and Linguistics Compass”, 2008, vol. 2, № 5, p. 907–922.
(15). Berry J.W. Acculturation: Living Successfully in Two Cultures. “International Journal of Intercultural Relations”, 2005, vol. 29, № 6, p. 697–712.

Olimjonova Fazilat Rustam qizi (Student of Tashkent State Transport University; mail: rustamovnafazilat0110@gmail.com)

GRAMMATICAL TRANSFORMATIONS IN LITERARY TRANSLATION: BETWEEN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Annotation. *This article provides an in-depth analysis of grammatical transformations, which remain one of the most fundamental aspects of the translation process. Using examples extracted from Emily Brontë`s «Wuthering Heights», this research demonstrates precisely how a translator applies these techniques in practice.*

Key words. *Grammatical transformation, translation theory, linguistic norms, equivalence, contextual meaning, source language, target language, adaptation.*

Olimjonova Fazilat Rustam qizi (Toshkent davlat Transport universiteti talabasi; E-mail: rustamovnafazilat0110@gmail.com)

ADABIY TARJIMADA GRAMMATIK TRANSFORMATSIYALAR: INGLIZ VA RUS TILLARI MISOLIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tarjima jarayonidagi eng muhim jihatlardan biri bo‘lgan grammatik transformatsiyalar o‘rganiladi. Emili Brontening «Wuthering heights» asaridan olingan misollar mavzuni yanada aniqroq tushunishga hamda tarjimon ushbu usullarni amaliyotda qanday qo‘llanishini ko‘rib chiqishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *grammatik transformatsiya, tarjima nazariyasi, til normalari, ekvivalentlik, kontekstual ma’no, asl til, tarjima tili, moslashtirish.*

Олимжонова Фазилат Рустам кизи (студентка Ташкентского государственного транспортного университета; mail: rustamovnafazilat0110@gmail.com)

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ: МЕЖДУ АНГЛИЙСКИМ И РУССКИМ ЯЗЫКАМИ

Аннотация. *В этой статье глубоко изучается одна из самых важных трансформаций в процессе перевода. Примеры, которые были проанализированы из книги Эмили Бронте «Грозовой Перевал» помогают понять тему еще точнее с доказательствами именно как переводчик применяет их в переводе.*

Ключевые слова: *грамматическая трансформация, теория перевода, лингвистические нормы, эквивалентность, контекстуальное значение, исходный язык, переводящий язык, адаптация.*

Introduction. In the translation process, it is important to consider various features of each language because they will affect the translation. Each language has its own grammar, word order, punctuation rules, and sometimes they can be lost while rendering into other languages; changed into other grammar structure; or there can be addition to preserve the meaning of the source language. As a translators, we must find balance between preserving originality of the text and also to making it more understandable for the readers. Sometimes, grammar rules are the features that will play great role to demonstrate one language’s authenticity, for example, some grammatical structures in Russian don’t even exist in English language. It means, translators use transformations to keep the meaning, structure to make it sound more natural.

Literature review and methodology. Fiction is any work where the events, elements, or characters are imaginary. Literary fiction refers to books, novels, or short stories that tells a story from the author`s imagination. Etymologically, the word fiction is derived from the Latin word fictus, which means form. According to Searle [1;319 p.], works of fiction result from an author`s intention to perform a particular sort of illocutionary act. Also (Currie, 1990) fiction is produced when authors of stories intend that readers may believe the stories are true [2;7 p.]

To understand why grammatical transformations are necessary in translating fiction we should know first how they have been told or preserved through the generations. Until the high middle ages, books were

perceived as a great true works. Readers in the period of medieval did not distinguish between fact and fiction as books played role as a vessel from ancient periods. Monks presumed that the descriptions of the paths of the planets and the human soul were ancient truths, as the words of the Bible. People automatically assumed that whatever was written in a book had to be true.

In opposite to this, now we understand as modern readers that there is a fact that it is written like this because this is only make-believe. That this is not true but it is done and written like this in this way as a relation between reader and author. This relation first appeared a few hundred years after the death of Jesus, when it became common to think the continuations to the events in the Bible. It means, they used their imaginations to continue the stories. The first straightforward work of fiction was written in 1170s by the Frenchman Chretien de Troyes. The book a story about king Arthur and the Knights of the Round Table became really popular.

Emotion is fundamental to the experience of narrative fiction. Researchers argue that successful stories must effectively affect the reader`s emotions whether to raise or to decrease emotions. the appeal of a literary work is often determined by two factors: emotional valence (the positive or negative nature of the emotion) and arousal (the intensity of the emotion).

Most of the stories are written by different emotions especially while introducing characters and to show the contradictory traits between them. Moreover, the writers may start the stories by telling the sad moments and at the end make happy end. These are some methods by which authors create turning points or conflict in narratives.

Another feature is word-level, the appeal of fiction depends on specific word-level characteristics:

Word concreteness: the use of concrete words is a predictor of high-quality writing. This aligns with the literary advice to show not tell- demonstrating ideas through action and example rather than abstract statements. Concrete language allows readers to think their own impressions of events, plot, moral and characters [3;273 p.].

Word Frequency: the use of unique or distinctive language also contributes to a story`s appeal. While uncommon words do not always predict quality in poetry, their presence in fiction make sense that writer used his or her words not just as words but with creativity [3;273 p.]. Creative language captures attention as just reading stories without any unusual creatures is really boring. As some people read fiction to relax and somehow to feel more free from their own life, it is because it also plays role as a cognitive function. While reading, people create the inner world in their brains to create stories it is the question about how readers perceive the information and analyze it through their own thought and beliefs.

Unlike the other types of works like technical or legal documents which are mostly specialized and freedom is very limited, literary text more free for creative preservation.

To sum up, successful literary text translation balances structural fidelity with creative re-creation: 1) adapting sound devices such as alliteration, assonance, and other grammatical elements without losing meaning to the new language; 2) ensuring the mood, voice, and stylistic integrity of the original are conveyed; 3) translating cultural references in a way that resonates with the target audience; 4) balancing the need for literal meaning with the requirement to produce a new, functional text in the target language; 5) preserving the visual and imagery created text by the original poet.

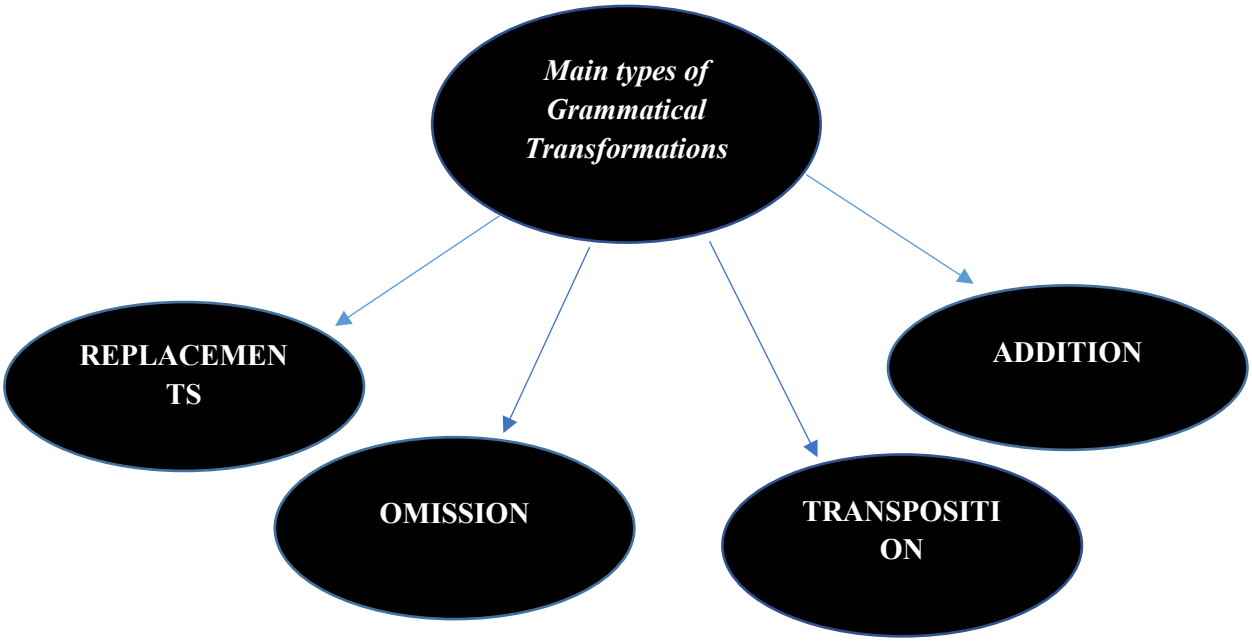
The study of translation is deeply connected with historical development. To analyze modern translation processes, it is essential to understand how languages and translation methods have changed over time. Terms such as grammar, vocabulary, structure in English language they changed throughout its history. As we know now English has strict word order subject-verb-object, but the fact that before in the period of Old English there was a complex case system. However, over time, meaning began to depend on word order and these endings disappeared. Translation process date back to Ancient civilizations in Egypt, Mesopotamia, Rome and Greece. There was a huge debate between word for word or free translation. In Medieval period translation is really connected with religion to share all the knowledge of divine, like House of Wisdom in Baghdad. In the period of Renaissance translators try to preserve languages originality rather than fully adapt to the target language. After learning the origins, features of fiction and the translation methods the next stage comes to analyze translating grammar points and rules between two languages: English and Russian.

Discussion. According to L.S.Barkhudarov, the term translation can be divided in two ways: as a result (after translating it from one natural source language into the other target language) and as a process (the act of transforming one language into another). Barkhudarov defines translation as the process of

transforming speech work from one language to another while preserving the invariant content plane. He made two points:

Broad meaning: meaning is not just words or facts it is the relationships between emotions, expressive features and style. In addition to this, absolute equivalence is impossible. Translation is always done with losses. The translator`s goal is to minimize these losses and maintain the highest possible degree of equivalence. Because quality and readability of the translated text is more crucial for the reader [4; 5-9-p.].

Each language differs from others by its own unique rules, written forms, pronunciation in the other words by their ways of expressing ideas, thoughts, beliefs, and emotions. The ways of expressing are different especially when it comes to grammar norms. Translators use grammatical transformations to make it sound more natural in the target language. One idea can be expressed with different norms of telling in other languages. Because of this the text in the source language will be translated into the target language with help of transformations. Literary translator Aaron Coleman told NPR «I approach translation even knowing that it can`t quite be what it is in the original language…I think we all want to have translation work as a process of reproduction, but it`s really a process of transformation».

Results. If translator do not use some transformations the translated text may sound really awkward because the wrong use of each type grammar will affect to the meaning. It means, each choice of translation depends on translator, if translator is skilled he or she may preserve great and understandable translation with the use transformations. There are four types of grammatical transformations:

1) transpositions- involves changing the word order or the sequence of words which are not necessarily linked in meaning. These elements include: words, phrases, clauses, complex sentences. The most frequent type of transposition involves changing the position of words and phrases. It is done because of the reason that different languages have different sentence structures and word orders [5;8 p.].

Example: Oh, I`ll turn the talk on my landlord`s family! I thought to myself. A good subject to start! And that pretty girl-widow, I should like to know her history [6;40 p.].

Ага! – подумал я.– Переведу-ка я разговор на семейство моего хозяина. Подходящая тема для начала беседы- к примеру, эта хорошенькая девочка вдова. Analysis: In the original version the author`s words are written after the idea, but in translation author words are put in the middle because it helps the reader to catch meaning simply and quickly without complex idea at the end;

2) Addition – in translation they are influenced by a variety factors that determine what kinds of lexical elements will be included in translation process. The main reason why we use additions is that sometimes most of semantic components of source language do not have direct or standard grammatical expressions in English language. Additions are made because English grammatical norms often require translator to make them explicit in the target language.

Example: There ensued a pause. She was not a gossip [6;40 p.].

Повисла пауза. К сожалению, миссис Дин не бала склонна к сплетням. Analysis: here in translation is added a lot of words to describe the event the start points in conversation between two characters, so it is important to show the whole atmosphere at the beginning we add «к сожалению»to create needed emotion. Moreover, while translating into Russian we couldn`t just -она не была сплетней- in word for word translation we add verb in Russian to make the translation more understandable.

3) Omission - is considered as an opposite version of addition. It means while translating process the meaning can be preserved even when certain sematic elements are removed by the translator. Since every language, both as a system and as a spoken communication, carries a substantial amount of information, some elements can be omitted without affecting overall meaning. Also when we try to remove semantically unnecessary elements in translation it can be considered text compression because we omit words, prepositions, pronouns and others. In comparison to this, translated text can be longer than the original because of the addition or explanatory words and phrases needed for clarity.

Example: Hindley calls him a vagabond, and won`t let him sit with us, nor eat with us anymore; and he says, he and I must not play together, and threatens to turn him out of the house if we break his orders [6;30 p.].

Хиндли называет его бродягой и больше не разрешает ему сидеть с нами. Говорит, что нам нельзя вместе играть, и грозит, что выгонит его из дому, коли тот нарушит запрет. Analysis: at the end of the sentence pronoun -his- is omitted because meaning is obvious and clear so even translator removes or skips some elements it will not affect to the meaning. Furthermore, there is -he and I- must not play together translated with compression method as –нам нельзя вместе играть without translating each of them individually;

4) Replacements – are considered the most frequent type of grammatical transformation in translation. During the translation process grammatical and lexical units may be changed, and in many cases these two types of substitutions are closely interconnected. Researchers provide numerous examples of such transformations, including replacing nouns with pronouns or verbs, changing the role of the subject into other sentence elements, and transforming simple sentences into compound or complex ones [5;8 p.].

Since the focus here is on grammatical transformation, several main types of replacements are usually distinguished: substitutions of word forms, substitution of part of speech, restricting sentence elements, substitutions of sentence types.

Example: While leading the way upstairs, she recommended that I should hide the candle, and not make a noise; for her master had an odd notion about the chamber she would put me in, and never let anybody lodge there willingly [6;27 p.].

Провожая меня наверх, служанка посоветовала прикрыть ладонью свечку и не шуметь, ибо у хозяина есть странное предубеждение по поводу той комнаты, где она собирается меня разместить, и п своей воле он никогда не согласится. Analysis: here in this example gerund with – ing at the end is changed to the деепричастие which can be translated as participle 1. The absence of the gerund in the target language creates situation when translators use transformations to make the text more natural and understandable.

Conclusion. To conclude, the conducted analysis from «Wuthering Heights» demonstrates that translation is not just word-for-word substitution but it is a complex process of structural and semantic adaptation. Grammatical transformations such as transposition, addition, omission, replacement are crucial methods of translation as they influence the meaning making it sound more natural for readers while adhering to the norms of the target language.

References:

(1). Searle J.R. (1975). The logical status of fictional discourse. New literary history, 6(2), p. 319–332.

(2). Currie G. (1990). The nature of fiction. Cambridge University Press.

(3). Maslej M.M., Mar R.A., & Kuperman V. (2021). The textual features of fiction that appeal to readers: Emotion and abstractness. Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts, 15(2), p. 272.

(4). Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – Москва: Международные отношения, 1975.

(5). https://share.google/p1Ws674AMzY3bXROc

(6). Brontë E. (2008). Wuthering heights. Ignatius Press.

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

FIZIKA-MATEMATIKA		
Boboyev Akramjon Yo‘ldoshboyevich, Ibrohimov Ziyodjon, Rafikov Avaz Karimjonovich, Numonjonova Gulxayo Ismoiljon qizi, Arabboyeva Moxirabonu Murodil qizi	Rodiy (Rh) bilan legirlangan kremniyda zaryad tashuvchilarning sochilish mexanizmlari va elektrofizik xossalari tadqiqi	**3**
Bekmetova Sadoqat Ataboyevna	$\mathbb{C}\setminus\mathbb{N}$ - parabolik ko‘pxillikda polinomlar yoyilmasi	**7**
Sultanov Baxodir Yuldashevich	Ellipsdagi chiziqlar oilasining moduli haqida	**11**
Ismoilov Muxiddin Baxrom o‘g‘li, Ahmedov Qurbonbay Yuldashbayevich, Jumaniyozova Xayriniso Xamidbek qizi	Maksimal m -plyurisubgarmonik funksiyalar	**15**
Kamolov Xursandbek Qurolboyevich, Quchkarboyev Otaxon	Ba’zi ochiq riman sirtlarini algebraik va xos golomorf joylashtirish haqida	**21**
Atajonov Dilshod Ozodovich	Qo‘shimcha hadli Kamassa-Holm tenglamasini integrallash	**25**
Islamova Mavluda Ikrambayevna	Diskret kvadratik akslantirish uchun qo‘zg‘almas nuqtalar, bifurkatsiyalar	**31**
Азимов Дониер Бахром угли	Смешанная задача для объединенного нелинейного уравнения Кортевега-де Фриза и Кортевега-де Фриза отрицательного порядка с самосогласованным источником в виде суммы	**35**
Юлдашев Бегзод Эгамберган угли, Душамов Акбар Олимбой ўғли	Птолемеевы и $b-$метрические пространства	**38**
Хатамов Фирдавсжон Ибодуллоевич	Модель распространения инфекции (SIR)	**44**
Urazbayev Gayrat Urazaliyevich, Babadjanova Aygul Komiljanovna, Eshchanova Gulchexra Sheribbayevna	Matrix-Triplet Construction of Explicit Solutions to the Negative-Order Korteweg-De Vries Equation on the Half-Line with Rational Reflection Coefficients	**48**
FALSAFA		
Po‘latov Anvar Akmalovich	Postmodernizm va reallik dekonstruksiyasi	**54**
G‘afurov Doniyor Orifovich	Maxdumi A’zam Dahbediy ta’limotida oila farovonligi va nikohning ijtimoiy-falsafiy talqini	**57**
Arziev Ruslan	Sotsiodemokratik jarayonlar va ijtimoiy fikr transformatsiyasi: milliy va global yondashuvlar	**59**
Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich, Abdurashitova Gulbarno Ahmedqulovna	Axborot asrida axloqiy qadriyatlarning transformatsiyasi	**63**
Mamadaliyeva Husnora Baxodir qizi	Hakim Termiziy tasavvufiy ta’limotida ma’rifat tushunchasining falsafiy tahlili	**67**
Kuyliyev Bobur Tulkinovich	Raqamli platformalar sharoitida mehnat subyekti transformatsiyasi: klassik mehnat nazariyalarining chegaralari	**69**
IQTISODIYOT		
Matniyozova Zilola Shamurod qizi	Mintaqada aholi turmush darajasini rivojlantirishda bandlikni ta’minlashning innovatsion yo‘nalishlari	**72**
TILSHUNOSLIK		
A’zamova Gulnoza Abduxoliq qizi	Pretsedent birliklarda denotativ va konnotativ ma’no	**77**
Norova Farzona G‘ayrat qizi	Xitoy tilidagi ajratiladigan so‘zlar (离合词) mohiyatining nazariy tahlili	**80**
Sa’dullayeva Mohira Sobirovna	O‘zbek tilshunosligida dialektal birliklarni lingvokulturologik tadqiq etishning nazariy asoslari	**82**
Turobova Nargiza Arolovna	Antropotsentrik tilshunoslik doirasida badiiy matn pragmatikasi: nazariya va tahlil	**85**
Eskalieva Shiyrin Asenbay qizi	O‘zbek va ingliz tillarida ish yuritishga oid qo‘shma terminlarning yuzaga kelish tiplari	**88**

Avazberdiyeva Bahora Alijon qizi	O‘zbek xalq maqollarida shaxs nomlarining qo‘llanishi	**92**
Shoira Usmanova **Shamsiyeva Shoxistaxon**	Lisoniy assotsiatsiyalarda erkak va ayol haqidagi tasavvurlarning aks etishi	**94**
Yuldashev Jo‘rabek Uralovich	Karmana tumani oykonimlarining grammatik-struktur xususiyatlari	**99**
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Xolbutayev G‘ayratbek Oybek o‘g‘li	Komik folklor janrlari o‘rganilishining tarixiy-nazariy asoslari	**102**
Muxammedova Nilufar	Zamonaviy AQSH adabiyotida mo‘jizaviy realizm: individual yondashuv	**107**
Xoliyarov Lutfulla Tashkuvatovich	Kristine Lavant ijodida ekzistensializm, diniy motivlar va inson ruhiyati talqini	**110**
Saidova Dildora Farhod qizi	Robert Byorns she’riyatida lirik qahramon timsolining ifodalanishi	**114**
Zaripova Shukurjon Otajon qizi	Abduqayum Yo‘ldoshevning “Kasofat raqamlar” romanida folklorizm talqini	**119**
Atadjanova Sevara Bekmuratovna	O‘zbek adabiyotida sayohatnoma janrining shakllanish omillari	**121**
Soatova Shahnozabonu Farhod qizi	Asar tahlilida ilmiylik va didaktik uyg‘unlik	**123**
JURNALISTIKA		
Elmuradova Gulxayo Axmadjonovna	Milliy bolalar kontentini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalar: sun’iy intellekt va interaktiv media	**126**
PEDAGOGIKA		
Usarova Nigora Berdiyarovna	Kasbiy tayyorgarlikda talabalarning prognostik faoliyatini pedagogik loyihalash: model, mezonlar va baholash indikatorlari	**129**
Ko‘makova Dilshoda Shirinqulovna	Integrativ yondashuv asosida boshlang‘ich sinflarda ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish metodikasi	**136**
Maxmudova Zulxumor Alim qizi	Loyiha asosidagi ta’limni boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlariga moslashtirishning metodologik asoslari	**138**
Nurulloyev Firuz No‘monjonovich	Raqamli ta’lim texnologiyalari vositalaridan ta’lim jarayonida foydalanish	**142**
Sapayev Umidbek Abdullayevich	Innovatsion salohiyatli mutaxassislarni tayyorlashning pedagogik omillari	**144**
Baratov Dilshod Doniyarovich	Raqamli texnologiyalar asosida muhandislik fanlarini o‘qitishda kreativlikni rivojlantirish imkoniyatlari	**147**
Davronov Nurzod Ismoilovich	Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida salomatlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va imkoniyatlari	**150**
Kamilova Sabohat, **Ro‘zmetova Shahlo**	Raqamli ta’lim muhitida “informatika” fanini o‘qitishda gamifikatsiya texnologiyalaridan foydalanish	**153**
Davletov Mayliboy Yusupovich	O‘zbek xalq cholg‘ulari tarixi va ularning talabalarda kasbiy-ma’naviy kompetensiyalarni shakllantirishdagi pedagogik ahamiyati	**157**
Abdullayeva Muxtasar Akmaljon qizi	“Texnika” fanlarni o‘qitishda bilim gravitatsiyasi fenomeni asosida o‘quv jarayonini tashkil etish metodikasini ishlab chiqish	**161**
Raxmatov Mirzo Mukimovich	Dasturlash tillarini o‘qitish orqali bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish	**166**
Muzaffarova Nodira Maxmudovna	“Yarimo‘tkazgich asboblar va integral sxemalar texnologiyasi” fanini o‘qitisda zamonaviy pedagogik yondashuvlar	**169**

Jumayev Sirojiddin Zafarovich	Biologiyadan talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda mashq va masalalardan mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda foydalanishning didaktik imkoniyati	**173**
Matvapayev Azizbek Gaibnazar o‘g‘li	Ta’lim transformatsiyasi sharoitida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligining o‘ziga xos xususiyatlari	**176**
Qurbanov Botir Qo‘ziyevich	Raqamli texnologiyalar asosida fizikaning optika bo‘limidan laboratoriya ishlarini tashkil etish metodikasi	**179**
Bozorova Muslima	Ta’lim klasterida etnopedagogik milliy ta’limning uzluksizligini baholash uchun diagnostika vositalari	**183**
Saidova Zebo Yuldash qizi, Amanbaeva Malohat Alisher qizi, Saidov Sherzod Yuldash o‘g‘li	Matematika to‘garaklarida funksiyaning qavariqligi va botiqligidan kelib chiqadigan ba’zi natijalarni o‘quvchilarga o‘rgatish	**186**
Сайдазимов Камол Тулкунович	Логическое мышление и оценка как важный фактор широкого мировоззрения молодёжи в информационном, современном обществе	**193**
Ravshanova Ruzigul Karim qizi	Student Perceptions of Self-Assessment Practices in Higher Education Speaking Courses	**195**
Barnoyeva Nilufar Yoqubovna	The Integration of Corpus Analysis Tools in Teaching English Collocations	**198**
Isakov Yusuf Khoriddinovich, Makhmudova Barchinoy Elmurodovna, Mag‘rifova Gulhayo Ziyodulloyevna	Teaching The Properties and Use of Styrene Obtained from Oil and Its Processing on the Basis of Modern Educational Methods	**201**
Usarova Nigora Berdiyarovna	Conceptual and Pedagogical Foundations for Developing Prognostic Competence in Future Specialists	**204**
ILMIY AXBOROT		
Ergashev G‘iyosjon Jo‘rayevich	Tashkilot va korxonalarda axborot xavfsizligini ta’minlashda Kerio Controlning ahamiyati va vazifalari	**211**
Musaxanova Gulnora Mavlyanovna, Sultonmurotova Shaxrizoda Muzaffar qizi	Bo‘lajak rahbarlarda iqtisodiy kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning integrativ modeli	**214**
Otajonova Mexriban Shanazarovna	“Ishonch” konseptining ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatidagi mazmuniy-struktur xususiyatlari	**218**
Mamatov Ravshanbek Rustamovich	Nemis yozuvchisi Herta Myuller asarlarida metaforik tasvirlar talqini	**223**
Fayzullayev Azamat	Ingliz va o‘zbek adabiyotida o‘smirlar ruhiyati tasviri va madaniy kontekst	**225**
Mattiyev Abdulaziz Oktyabrjon o‘g‘li	Semantik tarmoq modellari va tarjima semantikasida madaniyatlararo metaforik ekvivalentlik masalalari	**228**
Nusratilloyeva Dilnoza	Matnazar Abdulhakim ijodida tabiatni asrash va ekologiya muammolarining poetik talqini	**231**
Сагдиева Гузаль Жураевна	Комплексное многоаспектное изучение конкретной диалектной языковой личности	**235**
Orazgalieva Ayjamal Marat qizi	Phraseological Representation of the Concept “Child/Bala” In English and Karakalpak: A Comparative Semantic and Axiological Analysis	**237**
Jumaniyazova Mehrinoz Atabekovna	A Linguocultural Study of Proverbs	**242**
Alixonova Marvaridxo	Color-Component Idioms in English and Uzbek from a Cross-Cultural Perspective: The Emotional and Psychological Meaning of Blue	**245**
Tursunova Munisa Muhammadsharif qizi	Argumentation in EFL: Developing Structured, Sensitive, and Persuasive Communication	**248**
Kazakova Malika Uktamovna	Language Interference in Multilingual Education: a Sociolinguistic Study	**251**
Olimjonova Fazilat Rustam qizi	Grammatical Transformations in Literary Translation: Between English and Russian Languages	**254**

MUALLIFLAR UCHUN MAQOLA TAYYORLASH TARTIBI

I. MAQOLAGA QO‘YILADIGAN TEXNIK VA RASMIY TALABLAR

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy va metodik jurnaliga taqdim etiladigan maqolalar jahon ilmiy nashrlari andozalari hamda O‘zbekiston Respublikasida amal qilayotgan PhD va DSc darajalari uchun qo‘yilgan ilmiy talablar asosida tayyorlanishi lozim.

2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.

3. O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.

4. Maqola 1 ta taqriz bilan (hujjatlar PDF shaklida) qabul qilinadi.

5. Tahririyatga kelib tushgan barcha maqolalar plagiatga qarshi tekshiruvdan o‘tkaziladi.

6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

II. MAQOLA TARKIBIY ELEMENTLARIGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

1. Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot (Author information)

Maqola muallifi(lar)i haqida quyidagi ma’lumotlar to‘liq va aniq ko‘rsatilishi lozim:

- muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq shaklda;
- ish joyi (tashkilot, muassasa nomi);
- lavozimi;
- ilmiy unvoni va ilmiy darajasi;
- elektron pochta manzili (e-mail);
- telefon raqami;
- maqolaga berilgan taqrizchi ism-familiyasi va daraja-unvoni.

Mazkur ma’lumotlar o‘zbek, rus va ingliz tillarida alohida-alohida taqdim etilishi shart.

2. Maqola mavzusi (Title)

Maqola mavzusi qisqa, lo‘nda va mazmunan aniq bo‘lishi lozim. Sarlavha tadqiqotning asosiy yo‘nalishini to‘liq ifoda etishi zarur.

Maqola mavzusi quyidagi tillarda beriladi:

- *o‘zbek tili;*
- *rus tili;*
- *ingliz tili.*

3. Maqola annotatsiyasi (Abstract)

Maqolaning qisqacha mazmuni 5 qatordan kam bo‘lmagan va 15 qatordan oshmagan hajmda taqdim etiladi.

Annotatsiyada quyidagilar aks etishi lozim:

- tadqiqot muammosi va uning dolzarbligi;
- qo‘llanilgan metodologik yondashuv;
- asosiy ilmiy natijalar;
- tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati;
- muallifning ilmiy hissasi.

Annotatsiya quyidagi tillarda alohida beriladi:

- *o‘zbek tili;*
- *rus tili;*
- *ingliz tili.*

4. Kalit so‘zlar (Key words)

Kalit so‘zlar maqola mazmuni va ilmiy yo‘nalishini qisqa va aniq ifodalashi lozim. Har bir kalit so‘z maqola matnida muhim tushunchalarni aks ettirishi va ilmiy matnda tez-tez uchrashi tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar quyidagi tillarda taqdim etiladi:

- *o‘zbek tili;*
- *rus tili;*
- *ingliz tili;*

MUHIM ESLATMA

Barcha tarkibiy elementlar (muallif ma’lumoti, sarlavha, annotatsiya va kalit so‘zlar) uch tilda (UZ–RU–EN) to‘liq va bir xil mazmunda berilishi majburiy hisoblanadi.

III. MAQOLANING TARKIBIY (IMRAD) TUZILMASIGA QO‘YILADIGAN TALABLAR:

1. Kirish (Introduction)

- Mavzuning dolzarbligi asoslanadi.
- Ilmiy muammo aniq qo‘yiladi.
- Tadqiqot maqsadi va vazifalari belgilanadi.
- Obyekt va predmet ko‘rsatiladi.
- Ilmiy yangilik hamda nazariy-amaliy ahamiyat yoritiladi.

2. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

- Asosiy ilmiy manbalar tahlil qilinadi.
- Turli yondashuvlar solishtiriladi.
- Kuchli va zaif jihatlar ko‘rsatiladi.
- Ilmiy “bo‘sh joy” (Research gap) aniqlanadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology)

- Tadqiqot dizayni bayon etiladi.
- Metodlar ko‘rsatiladi.
- Tadqiqot materiali belgilanadi.
- Tahlil bosqichlari asoslanadi.

4. Tahlil va natijalar (Analysis and results)

- Empirik material asosida tahlil beriladi.
- Natijalar dalillar bilan asoslanadi.
- Jadval va misollar qo‘llaniladi.
- Ilmiy izoh beriladi.

5. Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

- Natijalar umumlashtiriladi.
- Asosiy xulosalar beriladi.
- Amaliy ahamiyat ko‘rsatiladi.
- Kelgusidagi tadqiqotlar uchun takliflar beriladi.

6. Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References).

- Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

– mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;

– mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

- Maqola ***matnida*** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **G‘oipnazar Satipov**

Terishga berildi: 20.06.2026
Bosishga ruxsat etildi: 30.06.2026
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.25
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: https://ilmsarchashmalari.urdu.uz/
Telegram: https://t.me/ilm_sarchashmalari